

БЖИУ
m. 9, кн. 1
1971-72
φ

ПАИС
51187

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
КИРИЛ
И МЕТОДИЙ.

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
CYRILLE
ET METHODE
DE
V. TIRNOVO

ГОДИНА 1973

ТОМ IX, КН. 1

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
CYRILLE
ET METHODE
DE
V. TIRNOVO

TOME IX
LIVRE 1, FACULTE PHILOLOGIQUE
ANEE 1971—1972

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
·КИРИЛ
И МЕТОДИЙ·

ТОМ IX
КНИГА ПЪРВА, ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ГОДИНА 1971—1972

П 415
ДП 87

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Доц. И. Еленски, доц. Ст. Георгиев, доц. Р. Русинов, доц. А. Анчев

12501/1973

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
В. ТЪРНОВО ДП

Техн. редактор Н. Минчева

Коректор Ст. Радойчева

Дадена за набор на 17. X. 1972 г.

Излязла от печат на 20. IX. 1973 г.

Издателски коли 30 и 12 стр.

Подписана за печат на 11. IX. 1973 г.

Лит. група П-6.

Печатни коли 30 и 12 стр

Формат 65/92/16.

Изд. № 20737.

Тираж 660

СЪДЪРЖАНИЕ

Русин Русинов — Из историята на българския описателен синтаксис. Сложно съставно изречение.	1
Т. Н. Махрова и П. Н. Джамбазов — За географските названия на Ловешки и Плевенски окръг на руски език (върху материал от руски документи на руско-турската война от 1877/78 г., на Балканския полуостров и на руската литература за нея).	81
Пансий Христов — Личните местоимения в български и френски език.	145
София Дякова — За някои случаи на граматическа връзка между подлог и сказуемо в английския и българския език.	161
Йорданка Крумова — Стереотилни сравнения във френски език, образувани с помощта на съюза „КАТО“ (опит за обзор, класификация и анализ).	193
Иван Радев — Боян Пенев за начало на Възраждането и на новата българска литература.	217
Страхил Попов — Страшимировият роман и метаморфозите на любовта.	261 ✓
Радка Кънчева — Мотивът за смъртта, във връзка със сватбата в българските и немски народни балади.	299
Станьо Георгиев — Прилаголните съчетания с предлога ПО.	355
Димитър Чизмаров — Собствено име и главни букви.	435

TABLES DE MATIERES

Roussine Roussinov — Vue sur l'histoire de la syntaxe bulgare. La phrase complexe a proposition subordonnée	81
T. N. Makhrova et P. N. Dgambazov — Etude sur les noms géographiques dans les régions de Lovetche et de Plevne en langue russe (d'après des matériaux de documents russes sur la guerre russo-turque de 1877/78 qui a eu lieu sur la péninsule balkanique et d'après des sources écrites sur cette guerre)	145
Paissy Christov — Les pronoms personnels en Bulgare et en français.	161
Sonya Dyakova — Some cases of grammatical relation between subject and predicate in english and bulgarian.	193
Iordanka Kroumova — Comparaisons stéréotypées dans la langue française, formées à l'aide de la conjonction „COMME“ (essai d'aperçu général, de classification et d'analyse)	217
Ivan Radev — Bojan Penev über den Anfang der renaissance und dieneubulgarisch literatur	261
Strachil Popov — Le roman de Strachimirov et les metamorphose de l'amour.	299
Radka Kanstcheva — Das motiv vom tod im zusammenhang mit der Hochzeit in den bulgarischen und deutschen Volksballaden	355
Stanio Georgiev — Verbale verbindungen mit der präposition „PO“	435
Dimitar Tchizmarov — Nome propre et lettre miguscules	

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИИ“
Том IX, кн. I Филологически факултет 1971/72
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO
Tome IX, livre I Faculte philologique 1971/72

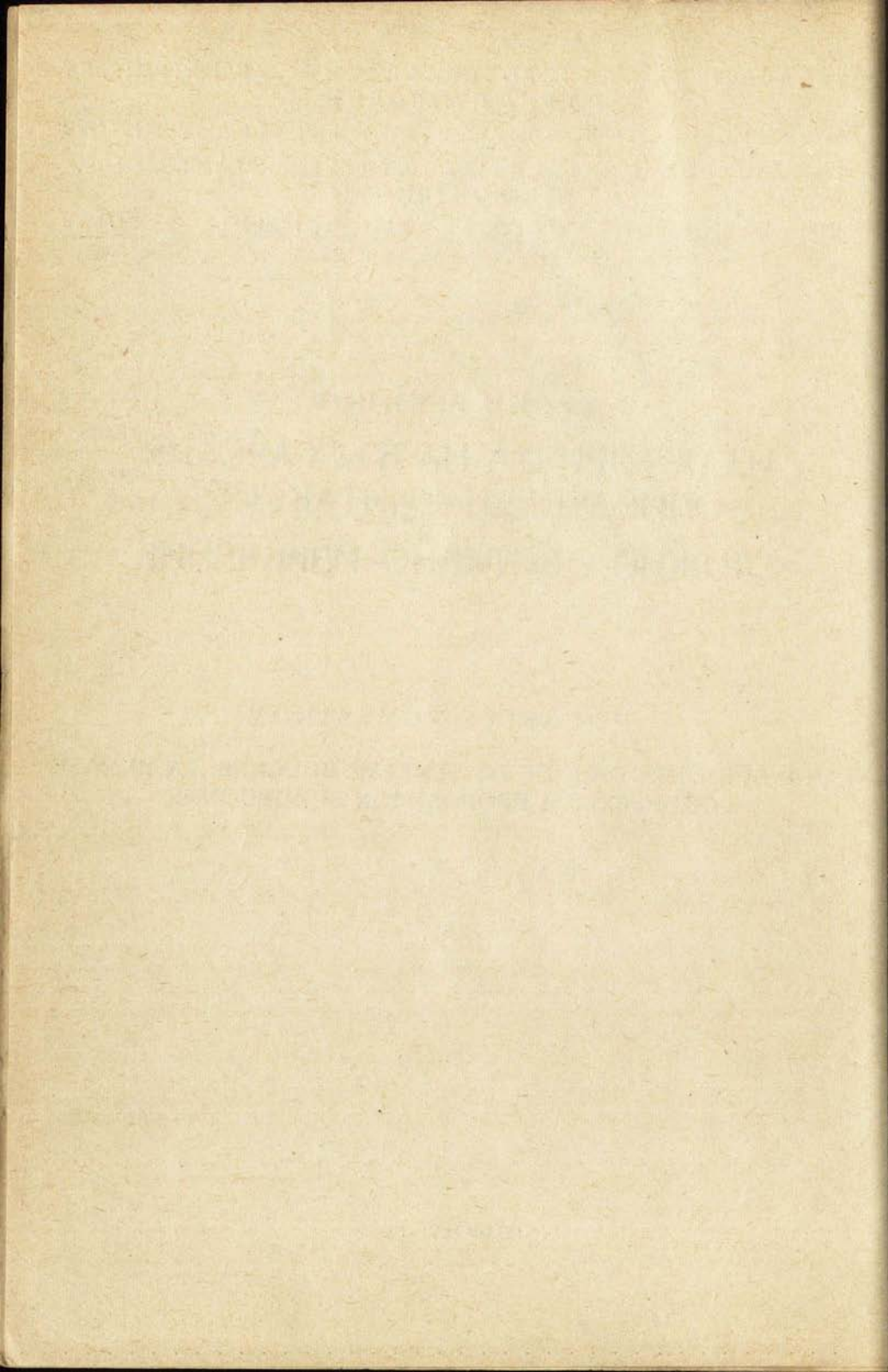
РУСИН РУСИНОВ
ИЗ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ
ОПИСАТЕЛЕН СИНТАКСИС
СЛОЖНО СЪСТАВНО ИЗРЕЧЕНИЕ

ROUSSINE ROUSSINOV
VUE SUR L'HISTOIRE DE LA SYNTAXE BULGARE. LA PHRASE
COMPLEXEE A PROPOSITION SUBORDONNE

СОФИЯ 1973

ПРЕДВАРИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

От 1835 година, когато в Крагуевац е била отпечатана „Българска граматика“ от Неофит Рилски, започва трудният, изпълнен с немалко зиг-заги, но в последна сметка възходящ път в развитието на новобългарската граматична мисъл. Отначало тя е под силното влияние на черковнославянската и руската граматика¹, но постепенно натрупва свой опит и създава свои традиции. развитието на българската описателна граматика за близо столетие и половина е твърде поучително, но то все още не е задълбочено проучено и оценено от съвременни научни позиции.

Написването на история на българската описателна граматика е първостепенна задача пред българските езиковеди. Тази история ще ни разкрие не само интересния и поучителен път в развоя на науката за граматичния строеж на съвременния български книжовен език, но тя ще ни запознае и с дейността на изследвачи, които са успели да проникнат дълбоко в системата на езика и да разкрият механизма на нейното съществуване и функциониране.

Когато се заговори за миналото на българската граматична наука, нерядко се подценяват нейните успехи²; смята се, че граматиките от по-старите поколения не винаги са били оригинални изследвачи на родния ни език, а са копирали граматични схеми и образци, присъщи на чужди езици. Нихилизмът в областта на българската описателна граматика, както и във всяка друга област, е вредно явление. Една от причините за безпрепятственото му разпространение е липсата на действително научна история на българската граматика.

Но не може да бъде написана история на българската описателна граматика, ако предварително не се подложат на съвременна научна преоценка поне основните граматични трудове, появили се

¹ Срв. „Родоначалниците на домашни български граматики са питомци на църковнославенско книжевно предание: а по него е била изработена оная славна граматика на русина Мелети Смотрички в началото на XVII век (1616), от която е извлякъл своето учение и славният сръбски граматик Аврам Мразович от края на XVIII век. От тях двама църковнославянски граматични иде и нашата граматична терминология, наследявана с незначителни промени, идиши от по-нови руски граматик“ (А. Т. Балабан, Състояние на българската граматика, София, 1947, с. 233). Вж. също Б. Йоцов, Йозеф Добровски в България, Sborník prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929, Svazek II, Přednášky, v Praze 1932, стр. 773—850.

² Напр.: „Състоянието на българската граматика е неутешно, дори за okayване; тя е без доверие и значение в обществото, без интерес и въздействие в училището“ (А. Т. Балабан, Състояние на бълг. граматика, с. 235).

у нас през различно време, ако не се види как граматичните постепенно са прониквали все по-надълбоко и по-нашироко в системата на съвременния български език. Нужно е резултатите от изследванията на българските граматичници да се съпоставят с постиженията на граматичната мисъл в други европейски страни и на първо място в славянските страни. Вървейки по тоя път, неминуемо ще стигнем до извода, че у нас има — и в миналото, и сега — граматични, чиито лингвистични възгледи и научни постижения ни правят чест и будят законната гордост, че българската описателна граматика не се е развивала настрана и изолирано от развитието на граматическата мисъл в другите страни.

Ако искаме бъдещият историк на българската описателна граматика да изпълни успешно задачата си, трябва да го улесним с извършването на предварителни изследвания, в които да подложим на съвременна научна преценка всичко ценно, създадено в тази област. Нужни са системни грижи за проучване и популяризиране на граматичното ни наследство, а също така и за разкриване връзките между българската и чуждата граматична мисъл.

Извършеното досега в областта на историята на българската описателна граматика е твърде скромно. Първото значително изследване в тази насока е студията на Манол Иванов „По историята на нашата граматична терминология“³, но тя отразява един начален етап в развитието на българската граматика. Също така ранен период от развитието на българската граматика отразява статията на А. Теодоров-Балан „Към историята на българския език. Български книжовен език и правопис“⁴. В по-ново време А. Т. Балан написа голяма студия, озаглавена „Състояние на българската граматика“ (1947), в която от позициите на своята „Нова българска граматика“ (1940) подложи на преценка граматиките, излезли от печат през 30-те и първата половина на 40-те години. Тази студия е принос към историята на българската граматика, но тя не може да замени нуждата от история, защото, от една страна, не отразява състоянието на граматическата мисъл преди 30-те години, а, от друга страна — нейният автор не винаги проявява обективност в оценката на постиженията на другите граматичници. Третата значителна студия из областта на българската описателна граматика се появи неотдавна. Тя е дело на младия езиковед Христо Първев — „Из историята на българската описателна граматика. Глаголни времена“⁵. Написана от добър познавач на българската описателна граматика, тя дава обективна представа за пътищата, по които са се развивали у нас изследванията върху глаголните времена. Като посочим и няколко по-кратки изследвания, написани от различни ав-

³ Периодическо списание, кн. LXIV, 1903—1904, с. 1—42, 167—194; кн. LXVII, 1906—1907, с. 1—67.

⁴ Периодическо списание, 1890, кн. XXXII и XXXIII, с. 242—286; кн. XXXIV, с. 511—542.

⁵ Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии, т. LXIII, 1, София, 1969, с. 3—90.

тори в миналото и сега⁶, ние кажи-речи ще изчерпим стореното досега за проучване историята на българската описателна граматика.

Видно е, че извършеното досега за преценка на научното ни наследство в областта на описателната граматика е недостатъчно. Още по-категоричен е този извод, щом заговорим за преценка на наследството в областта на синтактичната наука.⁷ Тук по-новите изследвания се броят на пръсти.⁸

Опит да запълни отчасти тази празнина е предлаганата студия, посветена на изучаването на сложното съставно изречение в българската описателна граматика. Целта на тази студия е да послужи като подготвителен материал за написване история на българската синтактична наука, което пък ще ни приближи до времето, когато ще бъде написана цялостна история на описателната ни граматика. Освен това студията може да служи и като справочник относно разискваната досега проблематика във връзка със структурата на

6 Напр.: Л. Андрейчин, Български граматика, излезли през последните 10 години, Известия на Дружеството на филолозите слависти, кн. 1, София, 1942, с. 135—140; Ботьо Петков като филолог, Език и литература, IV, 1948/49, кн. 2, с. 145—148; Грижите на акад. Стефан Младенов за проучването и устройството на българския книжовен език, Бълг. език, VI, 1965, кн. 1, с. 19—26; Академик Ст. Младенов и българският книжовен език, Езиковедски изследв. в чест на акад. Ст. Младенов, София, 1957, с. 19—23; Академик Ал. Теодоров-Балан, Ез. и литература, IX, 1954, кн. 6, с. 455—459; Поклон пред делото и паметта на А. Теодоров-Балан!, Бълг. език, IX, 1959, кн. 1, с. 3—11; Българската езиковедска терминология, Славянска лингвистична терминология, I, София, 1962, с. 149—153; Ст. Стойков, Академик Александър Теодоров-Балан и българският език, Сборник в чест на акад. Ал. Т.-Балан по случай деветдесет и петата му годишнина, София, 1955, с. 9—30; Вук Караджич и българският език, Бълг. език, XIV, 1964, кн. 4—5, с. 293—314; К. Попов, Марин Дринов и българският книжовен език, Бълг. език, IX, 1959, кн. 1, с. 82—89; Флордан Трифонов като езиковед, Бълг. език, X, 1960, кн. 1, с. 74—83; Хр. Първев, Из „предисторията“ на проблемата за преизказното наклонение, Бълг. език, VIII, 1958, кн. 4—5, с. 434—441; Нишки за основата (По случай 100 години от излизането на „Основа за българска граматика“ от И. Груев), Бълг. език, VIII, 1958, кн. 6, с. 542—544; Из наченките на българските граматични разсъждения през Възраждането, Бълг. език, XI, 1961, кн. 2, с. 131—139; Р. Русинов, Иван Момчилов и българският език, Бълг. език, XX, 1970, кн. 2—3, с. 241—249; В памет на Манол Иванов, Бълг. език, XVII, 1967, кн. 6, с. 572—574.

7 В студията на М. Иванов не се разглежда терминологията из областта на сложното изречение. Студията на Ив. Атанасов „Критичен преглед на литературата и учебниците по български синтаксис“, Известия на славянския семинар, кн. IV, с. 316—376, е вече остаряла; в нея също не се говори за сложното изречение. Дори в критичната студия на А. Т.-Балан „Състояние на българската граматика“ е отделено твърде малко място за синтаксиса (едва около една шеста от обема на книгата). Той, подобно на другите автори, също разглежда само простото изречение; сложното изречение е извън критичният му преглед.

8 Вж. напр.: Р. Русинов, Синтактичните възгледи на Ал. Т.-Балан, Списание на българската академия на науките, 1970, кн. 2—3, с. 110—125; Синтактичните възгледи на Стефан Младенов и наблюденията му върху синтаксиса на съвременния български език (под печат); Атанас Т. Илиев и неговият „Синтаксис на българския език“ (под печат); Преглед на синтактичните изследвания върху съвременния български език през последните 25 години, Rocznik Slawistyczny, t. XXX, cz. I, 1969, стр. 95—106.

сложното съставно изречение, понеже част от използваните тук източници са вече библиографска рядкост.

Опитах се в исторически аспект да разкрия, доколкото това ми бе възможно, движението и приемствеността в областта на синтактичните идеи, отнасящи се до сложното съставно изречение, да посоча как се възмогна нашата синтактична наука, каква е равностоятката от нейното десетилетно развитие и какви перспективи се очертават на фона на достигнатите от нея успехи.

По метод на изпълнение работата ми е описателно-историческа. Обемът на студията не ми позволяваше да правя съпоставки и сравнения с граматика и граматически трудове на други езици, затова тук не разкривам влиянието на чуждата синтактична мисъл върху българската. Това ще бъде предмет на други изследвания. Ограничих се с проследяване на националната традиция в областта на сложното съставно изречение.

За написване на студията почерпих материал от известните у нас учебни сводни граматика, а също и от други материали, доколкото такива съществуват. Използувах всички сводни граматика от български автори, в които има дялове за синтаксиса, но по отношение на учебните граматика — извърших подбор. Стрех се да подбера онези учебни граматика, които при съответните условия са спомогнали за придвижване напред проблематиката на сложното съставно изречение. Това се отнася главно за учебните граматика, отпечатани в периода от Освобождението до 30-те години. По начало не се използват учебни граматика от периода след Девети септември. По изключение в някои пунктове на изложението се срещат позовавания на отделни гимназиални учебници, понеже в тях се излагат някои нови синтактични идеи и схващания.

Изложението е доведено до „Основна българска граматика“ (1944) от Л. Андрейчин, появила се на предела между две епохи. „Основна българска граматика“ служи като теоретическа основа, върху която се изследват проблемите на българския синтаксис в поново време. Следдеветосептемврийският период в развитието на науката за сложното съставно изречение не е предмет на обстойно изследване, защото той не е история, а наше настояще.⁹ Спрях се само на основния труд на К. Попов „Съвременен български език — синтаксис“ (1962), тъй като той представя естествено продължение и по-нататъшна разработка на проблемите, поставени в граматиката на Л. Андрейчин.

⁹ Вж. Р. Русinov, Преглед на синтактичните изследвания върху съвременния български език през последните 25 години, с. 95—106; В. Станков, Българското езикознание през периода 1944—1969 г. Българска граматика, Български език, XIX, 1969, кн. 4—5, с. 373—376.

НАЧЕНКИ НА ИЗУЧАВАНЕ НА СЛОЖНОТО СЪСТАВНО ИЗРЕЧЕНИЕ В ГРАМАТИКИТЕ ОТ ПРЕДИ ОСВОБОЖДЕНИЕТО

Наченки на граматически разсъждения върху новобългарския книжовен език намираме още в „Рибния буквар“ на П. Берон, но първата граматика се появява едно десетилетие по-късно — 1835 г. „Българска граматика“ от Н. Рилски бележи началото на новобългарската граматическа мисъл. Преди Освобождението са били издадени над двадесет граматика, предназначени за нуждите на образователното дело у нас. Техни автори са учители и книжовници, които са се промисляли от съзнанието, че обучението по роден език е немислимо без съответни учебни помагала. В онова време, когато у нас не е имало нито граматическа традиция, нито подготвени във филологическо отношение лица, българските граматика били принудени да се ползват от опита и традициите на чужди граматика, най-вече руски. Зависимостта на първите ни учебни граматика от чужди образци е била неизбежна. Но постепенно нашата граматическа мисъл е трупала собствен опит и в дейността на отделни представители (Ив. Богоров, Й. Груев, Ив. Момчилов и др.) тя бележи осезаеми резултати.

Грамматиките, издадени преди Освобождението, не са равностойни по отношение на застъпените в тях граматични дялове. Най-често в учебните граматика се разглеждат морфологични и отчасти фонетични въпроси, съпроводени и с правописни бележки. В повечето предосвободенски граматика няма дял за синтаксиса, а там, където пък има, му е отредено сравнително малко място. Причините за това трябва да се дирят главно в две насоки: а) Синтактичните правила и закономерности се долавят много по-трудно и изискват висока степен на граматическа и логическа абстракция; б) Чуждите образци, от които са се ползвали нашите граматика, също не са имали дял за синтаксиса, или пък е заемал твърде малко място.

Частични наблюдения върху службата на думите в свързана реч някои автори включват в морфологията, когато запознават читателя с отделните части на речта (такива наблюдения има най-вече във връзка със съществителните имена и местоименията).

В „Първичка българска граматика“ (1844) Ив. Богоров пръв измежду нашите граматика отрежда самостоятелно място на синтаксиса (вж. „Страна втора“, с. 95—100), но той се занимава само с някои въпроси на простото изречение. У него срещаме синтактичните термини „предложение“, „подлежаще“, „сказуемо“, „свързание“. Обаче бележките на Ив. Богоров по синтаксиса са схематични и до голяма степен фрагментарни. На по-широка основа синтак-

тичните въпроси се поставят от И. Груев в неговата „Основа за българска граматика“ (1858), за когото с право може да се каже, че „поставя началото на истинския синтаксис в нашата учебникарска и граматична литература“¹⁰.

За пръв път с въпроси из синтаксиса на сложното изречение се занимава Хр. К. Сичан Николов в „Грамматика или буквеница славенска“ (Цариград — Галата, 1858).¹¹ Във втората част на граматиката си („Ради сочинението“) наред с разсъжденията върху простото изречение той дава начални познания и върху строежа на сложното изречение, в частност — върху сложното съставно. Тук за пръв път срещаме термина „сложно предложение“, т. е. сложно изречение.

Хр. К. Сичан Николов говори за зависимост на едно просто изречение от друго, която терминологически е изразена с „главно“ и „впадающе“ изречение. Ето неговите определения: „Главно предложение е онова, от което зависят другите“ (Втора част, с. 8).¹² „Впадающе предложение е онова, което се притура на едно главно предложение, за да му допълни знаменованието“ (пак там). „Впадающите“ изречения се свързват граматически с главните посредством „возносително местоимение или союз“ (с. 9). Авторът разграничава два вида „впадающи“ изречения: „впадающе определително и впадающе толкователно“ (с. 9). Тези подчинени изречения са определени по следния начин: „Впадащото определително ся прилага на друго предложение да определи предела когото допълнява, да му изтолкува някое неизбежно обстоятелство, което ако ся отсеке, трябва да ся повреди и извърне разумо на предложението, на което ся возноси“ (с. 9). „Впадащото толкователно предложение ся прибавя на друго предложение да изтолкува предела когото допълнява, да му притури някакви развития, които могат да ся остават, того ради това впадающе може да ся умълчи, без да развали или извърне разумо на другото предложение“ (с. 10). Посочените дефиниции не характеризират еднородни по своята синтактична функция подчинени изречения, но за нас те са интересни като показатели за един начален момент в развитието на учебната ни синтактична литература. Вероятно под чуждо влияние Хр. К. Сичан Николов дели „впадающите“ изречения на „определителни“ и „толкователни“ в зависимост от това, дали употребата им е задължителна или не е задължителна, т. е. тук имаме наченки за актуално-синтактичен анализ на сложното съставно изречение. Бележките на Сичан Николов върху синтаксиса на сложното съставно изречение са кратки и в някои отношения неясни, но все пак не могат да бъдат пренебрегнати, въпреки че се отнасят до езиков материал от черковнославянски език.

¹⁰ Хр. Първев, Нишки за основата, с. 543.

¹¹ От предговора към „Грамматика или буквеница славенска“ на Хр. К. Сичан Николов става ясно, че тя е била готова за печат скоро след издаване на Ив. Момчиловата „Писменица на славянския език“ (1847).

¹² При цитиране на възрожденски автори правописът и пунктуацията са нормализувани.

Върху новобългарски езиков материал със строежа на сложното съставно изречение се занимава Йоаким Груев в „Основа за българска граматика“ (1858), която през 1862 година излиза във второ преработено издание (след това има още три издания: 1864, 1865, 1869). Тази граматика дава представа за състоянието на знанията за сложното съставно изречение през цяло десетилетие. През 1868 година излиза от печат „Граматика за новобългарския език“ от Ив. Момчилев. Тя бележи по-високо стъпало в развитието на граматическата ни литература преди Освобождението. В нея също така се отделя място за изучаване на сложното съставно изречение. При това положение, ако искаме да характеризираме знанията на предосвобожденските ни граматисти за сложното съставно изречение, достатъчно е да изложим становищата на Й. Груев и Ив. Момчилев.

От „Основа за българска граматика“ в същност водят началото си (граматиката на Сичан Николов не е имала широко разпространение) термините „главно“ и „приставено“ изречение, с които се назовават двете прости изречения, образуващи сложното съставно. Тези основни понятия са дефинирани по следния начин: „Главно предложение е това, от което висят други“ (Основа за българска граматика, II преработено издание, 1862, с. 100). „Приставено предложение е това, което е прибавено при някоя част от главно предложение, за да му допълни или изясни значението“ (с. 101). Дефиницията за подчинено изречение, предложена от Й. Груев, е много по-ясна и съвременна, отколкото дефиницията на Хр. К. Сичан Николов. Класификацията на подчинените изречения в „Основа за българска граматика“ е извършена въз основа на сходство, което съществува между тях и някои части на простото изречение. Според Й. Груев към подлога и сказуемото („прилога“) в простото изречение може да има непосредно два вида пояснения: определения и изяснения, наричани още „определителни речи“ и „изяснителни речи“. „Изяснителните речи ся отличават от определителните по това, че и без да са поставени мисълта си остая пълна“ (с. 99). В зависимост от това разграничение на поясненията в простото изречение е направена и подялба на „приставените“ изречения. „Приставени предложения“ кога са поставени за определения, наричат ся *определителни*, а когато са за изяснение, наричат ся *изяснителни*. *Изяснителните* приставени ся разпознават от *определителните* по това, че пръвита като не толкова потребни, могат да ся извърлят, без да ся повреди разумът, а *определителните*, ако ся извърлят, и разумът ся побръква“ (с. 101). Посочената двудялба на „приставените“ изречения има в основата си същия логически принцип, който откриваме и у Сичан Николов.¹³

Й. Груев не успява да даде задоволителна класификация на подчинените изречения в зависимост от смислово-синтактичните им отношения към главното, въпреки че по друг повод изказва една

¹³ Същият принцип е използван и от Г. Миркович, Кратка и методическа българска граматика, Цариград-Галата, 1860, с. 60.

интересна мисъл: „За подлог някой път може да бъде цяло предложение, както в тоя пример: *Добро е да бъде човек богат*. Тука предложението *да бъде човек богат*. . . е подлог. . .“ (с. 97). Тази мисъл има случаен характер в граматиката му, тя не е плодотворно използвана при определяне функциите на подчинените изречения.

По-системен и съвременен характер имат наблюденията на И. Груев върху характера на граматичните връзки на подчинените изречения с главните. „Приставените предложения се свързват с главните по относителни местоимения: *който, щото, какъвто, колкъвто, чийто*, когато служат за определение при подлог или при някое определение или допълнение; по въпросителни: *кой?, що?*; по съюзи: *че, защото, какво, как, уж, ужкак, ли, ако, ако би, да, за да, щото*, когато служат за определение при сказуемото и по наречия за време, място и за питане: *когато, гдето, където, отгдето, кога; где?, къде?* и пр. когато определяват време или място“ (с. 101—102). Въпреки някои неточности И. Груев по същество правилно е определил, че подчинените изречения се свързват с главното чрез съюзи, относителни и въпросителни местоимения и наречия. Важно значение за стилистичното разграничение между народни и книжовни съюзни връзки има бележката му, че „в прост изговор наместо относително местоимение употребяват повечето наречие *гдето*“ (с. 102).

И. Груев не се задоволява само с посочване на начина, по който подчиненото изречение се свързва с главното, но обръща внимание и на мястото му спрямо главното. Наблюденията му в тази насока са твърде общи, но по същество са правилни. Той установява, че подчинените изречения най-често се поставят непосредствено след „оная част от предложението, която определяват“ (с. 102). И по-нататък: „Приставено предложение, когато служи за определение време, поставя се някой път преди главното, като: *Когато бях млад, аз обичах играта*“ (с. 102).

Успех за И. Груев са параграфите, в които се разглежда съгласуването на относителните местоимения с определяемото от главното изречение. Той правилно посочва, че относителните местоимения *който, какъвто, колкъвто*, с които започват подчинени изречения, се съгласуват по род и число с определяемото. За местоимението *чийто* също така правилно е отбелязано, че то се съгласува по род и число със съществителното от подчиненото изречение, а не с определяемото от главното изречение. Можем да посочим и препоръката му да се поставя подчиненото изречение, започващо с относително местоимение, в близост с думата, която пояснява, за да не се получи смислова неяснота.

Сложни съставни изречения, в които към едно главно има няколко подчинени, а също и някои случаи на сложно смесено изречение, са разгледани в главата за „период“. И. Груев гиче: „Едно главно предложение, допълнено с приставени, или сбор от няколко главни, придружени с техните си приставени, за да се изрече пълен разум, нарича се *изречение или период*“ (с. 115). Въпреки че дефи-

ницията му е сравнително ясна, учението за периода у И. Груев е твърде противоречиво. За нас е важно това, че между примерите му за период се срещат и такива сложни съставни изречения, в състава на които има повече от едно подчинени, или пък сложни смесени изречения.

И. Груев е достигнал до някои верни наблюдения и изводи във връзка със сложното съставно изречение, но в неговата граматика още не може да се говори за цялостно учение в областта на хипотаксиса.

При описание на сложното съставно изречение Ив. Момчилов, другият значителен представител на граматическата ни мисъл преди Освобождението, изхожда от почти същите основни положения, които намираме и в граматиката на И. Груев, но се срещат и някои нови наблюдения. Ив. Момчилов също така разграничава главно и „приставено предложение“. „Приставено предложение в изговора е туй, което е притурнато при някоя част на друго предложение, за да ѝ определи или допълни значението“ (Грамматика за новобългарския език, второ издание, Търново, 1873, с. 109—110). Докато И. Груев говори за два вида подчинени изречения, Ив. Момчилов отделя и трети вид, така че в неговата граматика са посочени следните видове подчинени изречения: приставено определително, приставено изяснително и приставено допълнително (вж. с. 110). Разграничението между определителни и изяснителни „приставени“ изречения е направено върху основата на същия логически принцип, който е използван и от други граматисти — Хр. К. Сичан Николов, И. Груев, Г. Миркович и др. По-съвременен характер има дефинирането на допълнителното изречение: „Допълнителното приставено е притурнато при глагола на друго предложение, за да му допълне значението“ (с. 111). От примерите е ясно, че към допълнителните са отнесени всички видове подчинени изречения, които поясняват сказуемото от главното изречение, т. е. учението за допълнителните изречения у Ив. Момчилов има твърде синкретичен характер.

Авторът изрично не е посочил, но от обясненията му и от примерите му става ясно, че определителните и изяснителните изречения като цялост поясняват имена от главното изречение и по това те се противопоставят на допълнителните, които се отнасят до сказуемото. Близостта между определителните и изяснителните изречения (от съвременен гледище те са все определителни) се долавя и от това, че при тях се използват едни и същи съюзни връзки: относителни местоимения (*който, щото, чийто, какъвто, колъкто*) и относителни наречия (*както, колкото*). Допълнителните „приставени“ изречения се характеризират с по-други съюзни връзки: съюзи — *че, ако, да, за да*; наречия — *дето, когато, дето, защо*. Не винаги Момчилов точно е определил лексико-морфологичната принадлежност на съюзните думи, но по-важно е друго — че и по съюзни връзки допълнителните изречения са разграничени от останалите два вида.

Интересна е следната мисъл на Ив. Момчилов: „Когато допъл-

нителното приставено е косвен въпрос, тогази логически се свързва с предложението, от което зависи“ (с. 111). Оттук може да се направи извод, че въпросителните местоимения не се схващат като съюзни думи, а свързването между главното и подчиненото изречение косвен въпрос става логически, т. е. има безсъюзен характер. Обаче тази мисъл е само мимоходом подхвърлена, тя не е получила по-широко разяснение.

В същата година, когато излиза граматиката на Ив. Момчилов, е отпечатан и учебникът на Янко Т. Кочов „Словосочетание“ (Цариград, 1868). Въпреки че книгата е посветена на синтаксиса, тя не бележи широка крачка напред в изучаването на сложното съставно изречение, но все пак не бихме могли да кажем, че не се поставят и нови въпроси, които липсват както у И. Груев, така и у Ив. Момчилов. По нов начин тук се определя подчиненото изречение: „Приставено предложение е това, което се отнася на една от думите на едно друго предложение, за да я определи, или допълни, или да ѝ докаже някоя обстоятелство“ (Словосочетание, с. 16). Още от това определение разбираме, че подчинените изречения се определят като съотносителни по функция с второстепенните части в простото изречение. И това действително е така. Янко Т. Кочов пише: „Приставените предложения, кога са поставени за определение, наричат ся определителни, кога са допълнение — допълнителни, а кога за някоя обстоятелствена дума, тогава ся наричат обстоятелствени“ (с. 16—17). Това определение на видовете подчинени изречения има по-съвременен характер, отколкото определенията на И. Груев и Ив. Момчилов. За съжаление бележките на Янко Т. Кочов за сложните съставни изречения са извънредно кратки и не ни дават що-годе пълна представа за други техни граматически признаци. Освен това учебникът на Кочов не е имал широко разпространение преди Освобождението.

И така в предосвобожденската ни граматична литература не съществува цялостно учение за строежа на сложното съставно изречение, въпреки че някои граматични се домогват до отделни правилни по същество наблюдения и разсъждения. В граматиките от преди Освобождението има само наченки за изучаване на този тип сложно изречение. За нашите граматични, които не са имали системно филологическо образование, не е било по силите им да се справят със синтактичните проблеми, понеже те са изисквали и по-добра обща и специална подготовка, и по-системни и продължителни наблюдения. За слабото застъпване на въпроси из областта на сложното изречение в нашите граматични преди Освобождението оказва влияние и техният учебнически характер.

Приносът на предосвобожденските граматични в областта на изучаване сложното съставно изречение може да се дири в следните насоки.

а) Установяване на подчинителната зависимост между двете прости изречения, които образуват сложното съставно, и тяхното

терминологично разграничаване: главно предложение и приставено предложение.

б) Посочване на значителна част от съюзите, местоименията и наречията, с помощта на които се изразява подчинително отношение на едно просто изречение спрямо друго.

в) Начални опити за класификация на подчинените изречения и във връзка с това установяване на някои термини: приставено определително, приставено допълнително и приставено обстоятелствено предложение.

ПРОБЛЕМАТИКА НА СЛОЖНОТО СЪСТАВНО ИЗРЕЧЕНИЕ В ГРАМАТИЧНАТА ЛИТЕРАТУРА СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

След Освобождението граматичната ни мисъл не тръгва веднага по нов път, а известно време се намира под влияние на идеите в предосвобожденските граматика. Тяхното влияние върху авторите след Освобождението се осъществява по пътя на преиздаване на отделни предосвобожденски граматика, или пък чрез използване на техни идеи в новонаписани граматика. Най-хубавата предосвобожденска граматика — Момчиловата, — претърпяла преди Освобождението две издания, след него излиза в още две, а и оказва влияние върху някои автори. Влияние от Момчиловата граматика можем да открием в „Начална граматика“ (Пловдив, 1882) от Сл. Кесяков и П. Горов, в „Българска граматика“ (Цариград, 1881) от С. Панаретов, а известни положения от Момчиловата граматика са били използвани и в Д. Мишевите ръководства по български език.¹⁴ Идеи от граматиката на И. Груев пък се откриват в „Начална граматика“ (Русчук, 1882; II изд., Търново, 1883) от С. Илиев Сирманов.

Тъй като в предосвобожденските граматика има само наченки на изучаване на сложното съставно изречение (пък и общо бележките по синтаксис са твърде бегли), в повечето от посочените първи граматика, отпечатани след Освобождението, синтаксисът също не намира системна разработка (изключение правят ръководствата по български език от Д. Мишев¹⁵).

Първите граматика, в които откриваме опит за по-системно изложение на синтаксиса, са „Ръководство по български език. Курс трети. Синтаксис“ (Пловдив, 1887 (от Д. Мишев и „Синтаксис на българския език“ (Пловдив, 1888) от Ат. Илиев.

Няколко десетилетия нашата описателна граматика се развива главно под формата на учебници, което не благоприятства за по-широката и по-задълбочена разработка на проблемите. Даже и след основаване на Висшето училище (1888), развило се по-късно

¹⁴ Вж. Д. Мишев, Ръководство по български език в три курса, Пловдив 1887.

¹⁵ Вж. Д. Мишев, Ръководство по български език. Курс трети, синтаксис, Пловдив, 1887 (и следващите издания).

в университет (1904), проблемите на описателната граматика не заемат основно място в изследванията на първите ни школувани езиковеди. Тяхното внимание е насочено преди всичко към миналото на езика и към диалектите. Действително някои от младите български филолози (напр. Ал. Теодоров-Балан) се заемат със създаване на учебници по българска граматика, но до известна степен те също така са били принудени да се съобразяват с традицията и с изискванията на учебната програма. Малко са изследванията на първите преподаватели в Университета по проблеми из описателната граматика, а още по-малко са те из областта на синтаксиса.¹⁸

В учебните граматики слабо е бил представен разделът за синтаксис, а в него — още по-слабо — делът, посветен на сложното изречение. Всичко това се е отразило неблагоприятно върху развитието на българската синтактична наука. И все пак нямаме основания да бъдем крайни песимисти, тъй като и в учебните граматики намират отражение някои основни синтактични идеи и положения във връзка със структурата на изречението, в това число и на сложното съставно изречение.

Първата сводна граматика на българския език, в която на синтаксиса е отредено значително повече място, е дело на П. Калканджиев („Българска граматика“. Пловдив, 1936, II допълн. и прер. изд., Пловдив — София, 1938). Периодът от 1936 до 1944 е извънредно плодотворен в областта на описателната българска граматика. През това десетилетие излизат от печат шест сводни граматики, в които синтаксисът, макар и представен в различна степен и от различни научни позиции, постепенно разширява своята проблематика. В граматичната ни литература до Девети септември най-значително място на синтаксиса отделя Л. Андрейчин — „Основна българска граматика“ (1944). Освен това тук синтактичните проблеми, включително и проблемите на сложното съставно изречение, се разглеждат от съвременни лингвистични позиции.

Навлизайки в проблематиката на сложното съставно изречение, най-напред трябва да се занимаем с някои основни въпроси: терминология, определения на сложно съставното изречение, видове подчинени изречения, а едва след това да преминем към конкретните проблеми, свързани с изучаване на отделните видове подчинени изречения.

ТЕРМИНОЛОГИЧНИ ВЪПРОСИ

При изучаване на сложното съставно изречение в българската описателна граматика възникват някои терминологични въпроси, на които е наложително да се спрем, макар и накратко. Терминът „сложно съставно изречение“ възниква твърде рано в на-

¹⁸ Вж. напр.: А. Т-Балан, Синтактичен синтез, Училищен преглед, г. IV, 1899, кн. 7—8, с. 890—906; Л. Милетич, Синтактични въпроси, Училищен преглед, IV, 1899, с. 790—842; Синтактични неправилности в книжовния ни език, Училищен преглед, X, 1905, кн. 6, с. 521—534.

шата граматика и по него не съществуват сериозни спорове, въпреки че в първите десетилетия след Освобождението се забелязват известни терминологични различия. Използваният от Д. Мишев в неговото „Ръководство по български език“ термин „съставено синтаксическо цяло“ не намира последователи. Вместо него бива възприет по-широко известният и по-уместен откъм вътрешна форма термин „сложно съставно изречение“. Той се среща в граматиките на Т. Икономов („сложно съставно предложение“), Ат. Т. Илиев („сложно съставно изречение“), Д. Д. Лачков („сложно съставно изречение“) и Ив. Д. Топков („сложно съставно изречение“). В началото на нашия век терминът сложно съставно изречение е вече установен в граматичната ни литература. Опитът на младия Ал. Теодоров-Балан да го замени с друг описателен термин — „подредно съчетание“ или „подреден състав от изречения“ („Българска граматика за долните класове“, кн. I, Пловдив, с. 67) — се оказва несполучлив и не бива възприет. Още един, но също така неуспешен опит да замени термина сложно съставно изречение Ал. Т.-Балан прави в „Нова българска граматика“ (1940), където той си служи със следните описателни названия: „съставно изречение“ — за именуване на сложно съчинено изречение и „сложито изречение“ — за именуване на сложно съставно изречение (вж. с. 464).

И така терминът сложно съставно изречение е вече здраво установен в граматичната ни литература и не съществуват причини за отказване от него.

По-голямо разнообразие наблюдаваме при термините, с които се именуват простите изречения (монопредикативните единици), от които се изгражда сложното съставно изречение. При това посоченото терминологично разнообразие е продължило доста дълго време, поради което борбата за постигане на единство е била по-остра и по-интересна.

Сложното съставно изречение се образува от подчинителното свързване най-малко на две прости изречения. Простото изречение, което синтаксически подчинява друго просто изречение обикновено се нарича *главно* (Янко Т. Кочов — Сл, 17; Й. Груев — ОБГр, 100; С. Илиев Сирманов — НГ, 44; Д. Мишев — РБЕС, 59; Ив. Д. Топков, УБС, 33; Т. Икономов — БГ, 100; Ат. Илиев — СБЕз, 88; Д. Д. Лачков — УС, 36; М. Иванов — СБЕ, 57; Кл. Карагулев — УрБГ, 47; Ив. Кравков — Хр. Иванов — БЕС, 64; Ив. Хаджов — Т. Атанасов — А. Атанасов — Гр. 43; П. Калканджиев — БГр, 391; Н. Костов — БГрам, 235; Д. Попов — БГраматика, 199; А. Т.-Балан — НБГ, 464; А. Т.-Балан — БГДК, 69; Л. Андрейчин — ОБГ, 508; К. Попов — СБЕС, 243) или *главен изказ* (Ст. Младенов — Ст. П. Василев — ГБЕ, 375). Използват се и други термини: *подчиняюще предложение* (Янко Т. Кочов — Сл, 17), *основно* (Кл. Карагулев — УрБГ, 47; Ив. Кравков — Хр. Иванов — БЕС, 64; А. Т.-Балан — НБГ, 464), *надредно* (А. Т.-Балан — НБГ, 464). Терминът главно изречение се предпочита или редовно се използва от повечето автори: Т. Икономов, Ив. Д. Топков, Д. Д. Лачков, Ат. Илиев, Д. Мишев, М. Иванов, Ив.

Хаджов — Т. Атанасов — А. Атанасов, П. Калканджиев, Н. Костов, Ст. Младенов, Д. Попов, Л. Андрейчин и К. Попов. Към термина основно изречение се придържат Кл. Карагюлев и Ив. Кравков — Хр. Иванов. С термин надредно изречение си служи само Балан. В граматическата ни литература е възприет терминът главно изречение, който е най-сполучлив в сравнение с останалите термини.

Простото изречение, което синтактически е зависимо от главното, обикновено се нарича *подчинено* (А. Илиев — СБЕз, 88; Ив. Кравков — Хр. Иванов — БЕС, 64; Ив. Хаджов — Т. Атанасов — А. Атанасов — Гр, 43; П. Калканджиев — БГр, 391; Н. Костов — БГрам, 234; Л. Андрейчин — ОБГ, 508, БЕIX, 60; К. Попов — СБЕС, 243); среща се и вариант *подчинен изказ* (Ст. Младенов и Ст. П. Василев — ГБЕ, 376). Използуват се и следните други термини: *подчиняемо* (Янко Т. Кочов — Сл. 17), *приставено* (Я. Т. Кочов — Сл. 15; И. Груев — ОБГр, 101; Ив. Момчилов — ГБЕ, 109; Д. Мишев — РБЕС, 59; Т. Икономов — БГ, 100; Кл. Карагюлев — УрБГ, 47; М. Иванов — СБЕ, 57; Д. Д. Лачков — УС, 36), *приставно* (Ив. Д. Топков — УБС, 33; Ив. Кравков — Хр. Иванов — БЕС, 64; А. Т.-Балан — БГДК, 69; Д. Попов — БГраматика, 199; А. Т.-Балан — НБГ, 464; Л. Андрейчин — ОБГ, 508), *подредно* (А. Т.-Балан — НБГ, 465), *второстепенно* (А. Т.-Балан — НБГ, 464). Употребата на термина *подчинено изречение* се предпочита от следните автори: Ат. Илиев, Ив. Хаджов — Т. Атанасов — А. Атанасов, П. Калканджиев, Н. Костов, Ст. Младенов, Л. Андрейчин (БЕIX) и К. Попов. Термин *приставно* (*приставено*) използват Д. Мишев, Т. Икономов, Ив. Д. Топков, Д. Д. Лачков, М. Иванов, Кл. Карагюлев, Д. Попов и Л. Андрейчин (ОБГ). Колективът Ив. Кравков — Хр. Иванов редовно употребява и двата термина — *подчинено* и *приставено изречение*. Както се вижда, борбата за надмощие се е водила между термините *подчинено* и *приставено изречение*. Победил е терминът *подчинено изречение*, който от съвременно гледище е по-ясен и по-точен.

Установяването на термините за назоваване на видовете *подчинени изречения* става постепенно и не е свързано със сериозни разногласия. В „Синтаксис на българския език“ (Пловдив, 1901) от Манол Иванов са вече твърде установени названията на видовете *подчинени изречения*: *подложни*, *сказуемно-определителни*, *допълнителни*, *определителни* и *обстоятелствени* (за място, за време, за начин, за причина, за цел, за условие и за отстъпка). Опитът на А. Т.-Балан в „Нова българска граматика“ да замени възприетата терминология с нова остава без последователи.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ НА СЛОЖНО СЪСТАВНО ИЗРЕЧЕНИЕ

Общата концепция за сложно съставно изречение — в една или друга степен — служи на авторите като изходно начало при конкретния анализ, затова предварителното запознаване с определенията за сложно съставно изречение, съдържащи се в отделните граматики, и с принципите за класифициране на подчинените изречения е нужно, за да се получи обща представа за пътищата, по които се развива у нас учението за хипотаксиса.

В някои от най-ранните граматики, издадени след Освобождението, сложното съставно изречение се определя въз основа на функционално сходство със строежа на простото изречение. Така напр. Т. Икономов в „Българска граматика“ пише: „Ако някое от поясненията в предложението, било определение, било допълнение или обстоятелство, се изрече с цяло предложение, тогава предложението става сложно съставно предложение“ (с. 99). Това определение все още пази следи от предосвобожденските схващания за сложното съставно изречение, но в сравнение с тях то все пак е поясно и по-конкретно. В него има някои верни наблюдения, но то не може да бъде сметнато за съвременно, понеже не търси спецификата в строежа на този тип сложно изречение.

В „Синтаксис на българския език“ А. Т. Илиев не дефинира понятието сложно съставно изречение, но отбелязва, че в него отделните прости изречения „се сглобяват“ посредством подчинение, следователно за него основен признак на сложното съставно изречение е подчинителната връзка между съставните му части (простите изречения).

Още в края на миналия век в българската описателна граматика се оформят два типа дефиниции на понятието за сложно съставно изречение: граматически и логически.

Оригинален подход към строежа на сложното съставно изречение проявява А. Т. Балан, който в своята „Българска граматика за долните класове на средни училища“ пише: „Членове от едно сложно изречение, взаимно споредени, образуват споредно съчетание („сложно съчинено изречение“), а членове, един на друг подредени, образуват подредно съчетание („сложно съставно изречение“)“ (с. 67). И по-нататък: „Споредно или подредно съчетани помежду си изречения се казват състав от изречения (спореден или подреден). Ако влизат в състава само две прости изречения, той е прост състав; ако влизат в него повече от две предложения, той е сложен състав“ (с. 67). И той, подобно на А. Илиев, отбелязва, че подчинителният принцип при свързване на структурните части (простите изречения, разглеждани от него като „членове“ на сложното изречение) е основен синтактичен признак на този тип сложно изречение. Обаче у Балан има и нещо ново: опит да класифицира сложните съставни изречения по състав, т. е. по броя на

подчинените изречения. Това деление е правилно и перспективно, но дълго време то е останало неизползувано в граматичната ни литература.

Подчинението е използвано като основен синтактичен признак при дефиниране на сложното съставно изречение и по-късно, в „Нова българска граматика“ (1940): „Сложното изречение е съчетание поне от две прости изречения, едно на адредно, и друго подредно; това зависи от онова откъм своето значение; везбата им е подредбова; тя е по-ясна, нежели везбата между съставни изречения“ (с. 464).

Върху основата на синтактичното подчинение е изградено определението на П. Калканджиев: „... свързване на главно изречение с подчинени нему се нарича синтактично подчинение, а изреченията, които се получават чрез него са сложни съставни“ (БГр, с. 384).

Синтактичният подход при дефиниране на сложното съставно изречение преобладава в граматичната ни литература, но той се реализира в различни варианти. Може би от чисто дидактически съображения в училищната ни литература дълго време се шири едно определение, в което като основни признаци на сложното съставно изречение се вземат понятията „главно“ и „подчинено“ изречение. Така напр. в учебника по синтаксис от М. Иванов се казва: „Сложно изречение, което се състои от едно главно и едно или повече приставени, се нарича съставно“ (СБЕ, с. 57). По същество това определение е застъпено и в учебниците на Ив. Д. Топков (УБС, с. 33), Д. Д. Лачков (УС, с. 36), Ив. Кравков и Хр. Иванов (БЕС, с. 63), Ив. Хаджов, Т. Атанасов и А. Агъчасов (Гр. с. 44) и др. Недостатък на тези определения е това, че в тях се борава с нещо сетнешно за определение на нещо предходно.

Логическото определение на сложното съставно изречение се разпространява главно чрез граматиката на Кл. Карагюлев. Той пише: „Две или повече изречения, които се сглобяват така, че изказват една само мисъл, образуват съставно изречение“ (УрБГ, с. 47). У Карагюлев това определение има още един вариант: „Когато една мисъл се изказва с помощта на две или повече изречения, тези изречения съставят граматична цялост, която се нарича съставно изречение“ (пак там, с. 46). Логическото определение има за основа понятието „една (само) мисъл“, но в случая това понятие е крайно неопределено, тъй като за една мисъл може да се говори и при простото, и при сложното съчинено изречение. Основната му слабост е, че не отразява основните синтактични признаци на посочения тип сложно изречение. Логическото определение се задържа доста дълго време в училищната ни граматика, понеже учебниците на Карагюлев се преиздават дори и през 30-те години.

Смислови и граматически признаци в сложното съставно изречение търси Д. Попов, който за целта обединява двете направления при дефиниране на това синтактично понятие. Той пише: „Сложно

изречение, съставено от едно самостоятелно и едно или повече подчинени, които заедно със самостоятелното изразяват една мисъл, се нарича съставно“ (БГраматика, с. 199). Тук понятието „мисъл“ е също неясно по съдържание; освен това се използват понятията „самостоятелно“ и „подчинено“ изречение, чиито дефиниции сами се изграждат върху основата на понятието за сложно съставно изречение.

В „Основна българска граматика“ Л. Андрейчин определя сложното съставно изречение по следния начин; „Сложно изречение, в което едно просто изречение се явява като пояснение на друго, се нарича сложно съставно“ (с. 502). А в учебници по граматика, писани след Девети септември, той доуточнява това определение: „Сложно изречение, в което едно просто изречение се явява като пояснение на някоя дума от друго изречение, се нарича сложно съставно“ (БЕIX, с. 59). Особеното в тези определения е това, че се посочва пояснителната функция на едно просто изречение спрямо състава на друго просто изречение, които заедно са смислово и граматически свързани в една цялост. Л. Андрейчин, подобно на Балан, също обръща внимание на това, че минималният структурен състав на този тип сложно изречение е двучленен; когато в съставното изречение има повече подчинено, неговата структура е усложнена.

В по-разгърнат план сложното съставно изречение се изучава от К. Попов, чието определение е изградено въз основа на подчинителния принцип, залегнал в организацията на структурните му части. Той пише: „Сложно изречение, в състава на което влизат най-малко две прости изречения, от които едното е синтактически подчинено на другото, се нарича сложно съставно“ (СБЕС, с. 242). С това определение К. Попов не само че не се противопоставя на създалата се вече в нашата синтактична литература традиция, но я доразвива и защитава от съвременни лингвистични позиции. В своя основен труд по синтаксис К. Попов с право подчертава смисловата и синтактична несамостоятелност на подчиненото изречение, но по отношение на главното не може да се приеме без уговорки мисълта му, че то „се оформява като самостоятелно изречение, което заема независима позиция и съдържа самостоятелна мисъл“ (СБЕС, с. 243). В същност не винаги главното изречение е оформено „като самостоятелно изречение“; нерядко то се характеризира със смислова и синтактическа непълнота, от която произтича и необходимостта да се употреби подчинено изречение. В зависимост от степента и свойствата на тази непълнота подчиненото изречение може да има структурно задължителен или незадължителен характер. При сложното съставно изречение със структурна задължителност на подчиненото не може да се каже, че главното е оформено „като самостоятелно изречение“. Може би посоченото положение у К. Попов се дължи на обстоятелството, че той изследва сложното съставно изречение в потенциално-синтактичен, а не в комуникативно-синтактичен план.

Но в същност двата плана са неразривно свързани, тъй като изречението функционира едновременно и като синтактична, и като комуникативна единица.¹⁷

И така в нашата синтактична литература сложното съставно изречение се определя като смислова и синтактична единица, която е изградена най-малко от две монопредикативни единици (прости изречения), намиращи се в подчинителна зависимост една към друга.

ВИДОВЕ ПОДЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Още в първите български граматики, появили се след Освобождението, се налага класификацията на видовете подчинени изречения според тяхната функционална съотносителност с частите на простото изречение. Наченки за тази класификация намираме още в някои граматики от преди Освобождението (Я. Т. Кочов), но окончателно тя се установява чрез граматиките на Д. Мишев, Д. Д. Лачков, Ив. Д. Топков, М. Иванов, Кл. Караюлев и др. Така напр. още Д. Мишев отбелязва, че подчинените изречения „заместват или развиват главни или второстепенни части“ и „според това те се именуват с имената на частите, които заместват или развиват“ (РБЕС, с. 100). Като изхожда от посочената концепция, той определя следните видове подчинени изречения: субективно (подложно), предикативно (приложно, сказуемно), определително, допълнително, обстоятелствено (за време, за място, за начин, за причина и за цел).

Ив. Д. Топков също възприема принципа за функционалната съотносителност на простите изречения с частите в простото изречение и ги дели на четири основни вида: определителни, приложни (апозитивни), допълнителни и обстоятелствени. Но в същото време той издига и друг, допълнителен принцип — подчинените изречения да се класифицират според характера на граматичната им връзка с главното. От това гледище той различава подчинителни (за съюзна връзка служат подчинителни съюзи), въпросителни и относителни подчинени изречения. Но тази класификация няма самостоятелен характер, а е поставена в зависимост от първата — по функционална съотносителност с частите на простото изречение.

Обща представа за класификацията на видовете подчинени изречения в българската описателна граматика ни дава таблица № 1.

От анализа на таблицата могат да се направят следните важни изводи:

1. Независимо от някои различия в терминологията, авторите

¹⁷ Вж. напр.: Ст. Георгиев, Структурна задължителност на подчиненото изречение в съвременния български език, Известия на Института за български език, кн. XVI, София, 1968, с. 655—662; Към типологията на сложното съставно изречение с подчинено определително в съвременния български език, Трудове на Висшия педагогически институт „Ср. Кирил и Методий“ във В. Търново, т. IV, София, 1968, с. 173—199.

на всички по-важни учебни и сводни български граматики възприемат принципа за класифициране на подчинените изречения в зависимост от функционалната им съотносителност с частите в простото изречение.

2. В описателните граматики не са представени еднакъв брой подчинени изречения. Причините за това трябва да се търсят в следните насоки: а) Едни автори предпочитат по-обобщена класификация на подчинените изречения, като някои близки по значение и по строеж подчинени изречения биват обединени в един общ вид; б) Други автори изоставят отделни видове подчинени изречения поради рядката им употреба в речта (а за учебните граматики важат и пропрамните изисквания); в) Има и автори, които не виждат пълна съотносителност между службата на подчинените изречения и службата на частите в простото изречение и поради това представят по-малко видове подчинени изречения.

3. В отделните граматики не са представени с еднакъв брой подвидове на подчинените обстоятелствени изречения. Това се дължи, от една страна, на обобщаване на близки по значение обстоятелствени изречения (напр. за причина и цел, за начин, количество и степен и др.) или, от друга страна, на програмни изисквания, или на рядка употреба на някои подвидове.

СЛОЖНО СЪСТАВНО С ПОДЧИНЕНО ОПРЕДЕЛИТЕЛНО ИЗРЕЧЕНИЕ

Подчиненото определително изречение сравнително най-рано привлича вниманието на нашите граматисти. Отбелязват го още някои автори на граматики от преди Освобождението, а след него то заема значително място във всяка описателна граматика.

Д. Мишев отбелязва, че „*определителното* приставено ограничава *съществително* и се различава по питанията на определенията — *какъв, кой, чий?* и пр.“ (РБЕС, с. 110). Изтъкването на признака ограниченост показва, че правилно се схващат някои семантични особености на този вид подчинени изречения, но все пак това не е най-точният признак, защото в неговите граници не могат да се побрат всички определителни изречения. По-подходящо е то да се характеризира като изречение, което изпълнява пояснителна, определителна функция. Освен това Д. Мишев посочва, че определяемо в главното изречение може да бъде само съществително име, а не е отбелязал, че вместо съществително може да се яви и местоимение.

В ръководството на Д. Мишев са разгледани само определителните изречения, които се свързват с главното чрез относително местоимение (*който, която, което, които; чийто, чиято, чието, чието; какъвто, каквато, каквото, каквито, щото* и др.). У него не се срещат примери, в които определителното изречение да се свързва с главното чрез подчинителен съюз (*да, че*). Но трябва да отбележим, че той правилно е отбелязал възможността да се използва за съзна

връзка относително наречие (*дето, когато, кога*) вместо относително местоимение, ако определяемото съществително означава понятие за място или време, напр.: „И в това време, *когато* светий прах на Асеня се осквернява с лицемерни сълзи, народът кълне брата му Петра“ (Д.). „Вий нямате ли у вас кът, *къде* поетът да отдъхне, *къде* сърце му да заглъхне“ (Ваз.).¹⁸

Най-сетне заслужават внимание бележките на Д. Мишев досежно съгласуването на относителните местоимения *който* и *чийто* в състава на сложното съставно с подчинено определително. Съществено значение за езиковата практика има препоръката му определителното изречение да се поставя в близост до определяемото, за да се избегне възможна двусмисленост (на това изискване обръщат внимание по-късно и други праматиши).

Ат. Илиев не използва термин „определително изречение“, но от това, което пише за „съставно изречение с подчинено като прибавка при подлога, прилога, предмета или при друга прибавка от съществително име“ може ясно да се разбере, че в същност тук има пред вид тъкмо този вид подчинено изречение (но без да го разграничава от подчиненото подложно изречение със съюзна връзка относителното местоимение *който*). Новото у Ат. Илиев е, че включва съюзите *че* и *да* като съюзни връзки, с които определителното изречение може да се свързва с главното, въпреки че някои от примерите, които посочва, не съдържат типични определителни изречения, напр.: „Това е знак, *че* искате да ни измамите“. „Есента даде време *да* се оберат лозята“. „Има още едно средство *да* не се пролива кръв напразно“. „Няма човек *да* не е чул тази новина“. Освен това Ат. Илиев отбелязва, че определяемата дума в главното изречение може да бъде и местоимение, едно положение, което не е забелязано от Д. Мишев.

„Синтаксис на българския език“ от М. Иванов не предвижда напред изучаването на подчинените определителни изречения, понеже авторът се задоволява с посочване на примери и с някои общи положения, от които най-съществено значение има констатацията му, че съюзът *да* може да свързва не само подчинено допълнително, но и подчинено определително изречение (между примерите му има и определителни изречения със съюз *че*, но той не го е посочил наред с *да*).

Недостатъчно е използвал натрупания в предходните граматички материал във връзка с подчиненото определително изречение Кл. Карагюлев. Той правилно посочва, че определителното изречение е „приставено изречение, което определя съществително или местоимение“ (УрБГ, с. 60), но що се отнася до синтактичните връзки на подчиненото с главното се задоволява с отбелязване само на относителните изречения. Но веднага трябва да добавим, че Кл. Карагюлев е извършил и някои нови наблюдения вър-

¹⁸ Вж. също Ив. Д. Топков, Учебник по българска синтакса за III клас, Пловдив, 1899, с. 43—44.

ху употребата на подчинените определителни изречения, за които не споменават предходните граматички, а някои от тези наблюдения са останали недостатъчно осветлени и в по-новата ни синтактична литература. Едно от интересните синтактично-стилистични наблюдения на автора е формулирано по следния начин:

„Понякога подлогът на основното изречение се прехвърля в приставното определително изречение, и тогава то (прист. изр.) се поставя пред основното:

1. *Която* кокошка много креши малко яйца носи (П.). Кокошка, която много креши, малко яйца носи.
2. *Което* куче не лае, то и не хапе (Н. п.). Куче, което не лае, то и не хапе.“ (УрБГ, с. 62)

Тази особеност на народния синтаксис не е получила по-задълбочена интерпретация в синтактичната ни литература. Очевидно тя е свързана с мястото на логическото ударение. Когато определяемото от главното изречение преминава в състава на подчиненото изречение, то получава по-голяма смислова натовареност. При преместване на определяемото от главното в подчиненото изречение се наблюдават два случая: а) определяемото в главното изречение се изразява още веднъж, но този път с лично местоимение, напр.: „*Която* работата се оставя за после, и ея дяволите я довършват“. „*Която* жена не ще да меси, тя три дни сее“; б) определяемото в главното изречение не е изразено повторно с лично местоимение, напр.: „*Която* момома много подбירה, неженена остава.“ „*Която* змия не хапе, нека си живее хиляда години.“ В същност в този случай изречението придобива подложен характер.

От синтактично гледище тази особеност в състава на някои подчинени определителни и подложни изречения може да се разглежда като инверсия на относителното местоимение *който*. Тази инверсия се среща в случаи, когато подчиненото изречение пояснява подлога или допълнението от главното изречение, или пък описателно разкрива подлога на главното изречение. Чрез нея се създава потясна връзка между подчиненото и главното изречение и същевременно се постига по-голямо смислово и интонационно акцентуване върху определени думи от състава на сложното съставно изречение.

Освен това Кл. Карагюлев посочва, че ако определяемото е изразено със съществителните имена *човек* и *нещо*, „то се изпуска и тогава определителното изречение се обръща в подложно“ (УрБГ, с. 62), т. е. вместо „*Който* човек се отнася сериозно към четенето, ще може да избира добри съчинения“ трябва да се каже „*Който* се отнася сериозно към четенето, ще избира добри съчинения“. Но ако относителното местоимение *който* е във форма за ж. р. или за мн. число, обикновено съществителните имена *жена* и *човеци* се запазват и много рядко се изпускат, напр.: „*Която* момома много пее, тя рядко се смее“ (Н. п.). „*Която* не ще да меси, тя три дни сее“ (Н. п.).

Не е без значение за разбиране на някои видове подчинени определителни изречения и следното положение, формулирано от Кл. Карагюлев: „Когато с глагола в основното изречение се отрича нещо или се изказва желание, или пък се пита чрез частица *ли*, в приставеното определително изречение относителното местоимение *който* или се придружава от съюза *да*, или се изпуска, та остая само съюзът“ (УрБГ, с. 61). Нека го илюстрираме с примерите на автора: „Нямало вече в Калофер учител, *който да* учи Ботева“ (3. Ст.). „Всичко се бе спотаило, Нямаше птиче *да* запее, нямаше ветрец *да* полъхне“. Действително в последния пример подчинените изречения не са типично определителни, а имат значение и на сказуемноопределителни, но за нас е важно, че авторът е посочил една особеност, която до тогава не е била обсъждана и която заслужава по-специално разглеждане.

По-внимателно се вглежда в езиковия материал Кл. Карагюлев и в случаите, когато разглежда въпроса за съгласуването на относителното местоимение с определяемата дума. Ще се спира на два въпроса, които са най-съществени:

а) Авторът посочва, че относителното местоимение *какъвто* може да се съгласува не с определяемото, а с изпуснатата дума в мн. число от състава на подчиненото изречение, напр.: „Баба Рада е българка, *каквито* (подразбира се: българки) ще намерите твърде малко в цяла България“ (Ст. Бобч.).

б) Когато подчиненото определително изречение „определя изказаното в основното изречение“, т. е. отнася се до съдържанието на цялото главно изречение, то се свързва с формата за ср. р., ед. ч. на относителното местоимение *който* — *което*, напр.: „Тихият бял Дунав отдавна беше посребрен с прозрачен лед, *което* още повече увеличаваше нетърпимия мраз“ (3. Ст.). При това авторът констатира заменяемостта на тези сложни съставни изречения със сложни съчинени, като трансформацията се извършва чрез замяна на относителното местоимение *което* с показателното местоимение *това*: „Тихият бял Дунав отдавна беше посребрен с прозрачен лед; *това* още повече. . .“

Определителните изречения със съюзна връзка относителното местоимение *което* са били разглеждани и от други автори. Още Ив. Д. Топков отбелязва, че: а) „приставното определя цялото главно изречение“; б) „такива приставни изречения понякога могат да се заместят със съществителни, които също така не определят една част на главното изречение, но цялото“ (УБС, с. 45). Той оприличава определителните изречения с относителна връзка *което* с функцията на приложението в простото изречение и оттам ги нарича „приложни (апозитивни) изречения“ (според него отделен вид подчинено изречение в системата на сложното съставно изречение). След Кл. Карагюлев на този въпрос се спира и П. Калканджиев, който пише, че местоимението „*което* може да се съгласува с една предпологаема дума от ср. р., която не е дадена в главното изрече-

ние, или може да отнася подчиненото изречение към цялото съдържание на главното“ (БГ, с. 433). А. Т.-Балан също приема, че относителното местоимение *което* се свързва „с надредно изречение, за да го пояснява цялото“ (НБГ, с. 468). Д. Попов пише, че тези определителни изречения се отнасят към „определяемо, извлечено от главното изречение, но наказано в него“ (БГраматика, с. 202). Освен това споменатите автори посочват, че определителното изречение със съюзна връзка местоимението *което* има твърде лабилен характер и лесно може да бъде превърнато в равноправно на главното, т. е. да се получи сложно съчинено изречение. Следователно извършеното от Кл. Карагюлев наблюдение по същество се подкрепя и от други граматичи.

В категорията на определителните изречения Кл. Карагюлев причислява само онези подчинени изречения, които поясняват съществително или местоимение от главното изречение и се свързват с него с помощта на относителни местоимения. Останалите видове определителни изречения — в зависимост от съюзните им връзки — са отнесени към допълнителните или обстоятелствените, като същевременно е посочена и определителната им функция. Подчиненото изречение, което „може да служи като определение при съществително, прилагателно (много рядко и местоимение показателно) „и се свързва с главното чрез подчинителните съюзи *че, да* или въпросително местоимение, се разглежда като „допълнително изречение, което определя“ (УрБГ, с. 72), напр.: „Вест пръсна се, *че* потеря иде от Балкана“ (Ваз.). „Посред най-бурния си живот Раковски намирал възможност *да* се занимава с всичко“ (Вел.). Основание за подобна интерпретация на посочените тук подчинени изречения Кл. Карагюлев търси в характера на съюзните връзки, които са типични за допълнителните изречения, и във възможната замяна на определяемите съществителни с глаголни форми, без да забележи, че тази заменяемост има само смислов характер, но че тя не може да послужи като основен критерий за идентифициране на едни подчинени изречения с други, срв.: „Вест пръсна се, *че*. . . = *извести се, че*. . . ; . . . *е* намирал възможност *да*. . . = *е* смогвал *да*. . . . Посочената замяна не е равностойна, тъй като в единия случай има предикативно пояснение към предметно понятие, а в другия — към процесно понятие, т. е. към сказуемо. В някои случаи замяната на съществителното определяемо със съотносителна глаголна форма може да е доста пълна по значение, но в синтактично отношение тя пак няма да бъде равностойна. Трансформацията може само да ни подсказва да търсим известен допълнителен оттенък в значението на подчиненото изречение, но в този случай тя не може да бъде основен критерий за определяне вида на подчиненото изречение.¹⁹

¹⁹ За „допълнителни изречения, които определят“ пишат Ив. Кравков и Хр. Иванов: „Приставни изречения, които по връзки са допълнителни, а по значение определят име, което в изречението може да се замени с глагол от същия корен, се наричат допълнителни, които определят

Подчинените изречения, които поясняват съществителни имена от главното изречение и са свързани с него чрез относително наречие (*дето, когато*) или въпросителни наречия (*кога*) са причислени към категорията на „обстоятелствени изречения, които определят“ (УрБГ, с. 84). Авторът правилно е отбелязал, че те „изпълняват определителна служба“, че само „по връзките не можем да разпознаваме различните видове приставени изречения“, но въпреки това ги е причислил към обстоятелствените, тъй като е изхождал от формални показатели, а не е взел под внимание основната им функция.²⁰ В същност нещата тук стоят тъкмо обратно: по основна функция тези изречения са определителни, но използваните за връзки съюзни думи, които имат обстоятелствено значение, им придават допълнителен обстоятелствен оттенък.

Интересни мисли във връзка със структурата на подчиненото определително изречение подхвърля Др. Матеев в една кратка статия, посветена на някои случаи във връзка с употребата на запетая.²¹ Той разграничава два вида подчинени определителни изречения: а) със задължителна употреба, напр.: „Видях човека, *когото търсех*“; б) с незадължителна употреба, напр.: „Човекът, *който* заема най-високото стъпало на биологичната стълба, и до днес не е смогнал да разреши въпроса за...“. Тези плодотворни мисли, които в зачатъчна форма се срещат още в предосвободенски граматики, не са били разработени по-задълбочено от Др. Матеев, нито пък са били подхванати с нужната сериозност от по-сетнешни граматичници (едва в последно време на този въпрос се обръща по-голямо внимание, но този период от развитието на синтактичната ни наука остава извън границите на студията ми).

По-широко и задълбочено описание на подчинените определителни изречения прави П. Калканджиев в своята „Българска граматика“ (1938). Според него подчинените определителни изречения „поясняват имена и местоимена, без оглед на тяхната служба в изречението“ (БГр, с. 404). От анализа на илюстративния материал той достига до следните изводи:

1. че към определителните изречения спадат и обстоятелствени-те по форма изречения, които се отнасят към имена;
2. че за граматическа връзка между определителното изречение и неговото главно служат:

(определителни допълнения)“ (Ив. Кравков и Хр. Иванов, Синтаксис за трети прогимназиален клас, 7 изд., София, 1925, с. 83). С други думи тези изречения са „по форма допълнителни, а по значение — определителни“ (пак там, с. 82). Тази трактовка е напълно съвременна.

²⁰ Подчинените изречения, които поясняват съществително име и се свързват с главното чрез относителни наречия като *когато, дето, отдето и др.*, се разглеждат от Ив. Кравков и Хр. Иванов като подчинени изречения, които „по връзки са обстоятелствени, а по значение — определителни“ (Ив. Кравков и Хр. Иванов, Синтаксис за трети прогимназиален клас, с. 82).

²¹ Др. Матеев, По употреба на запетаята, сп. Родна реч, V, 1931, кн. 2, с. 71—75.

а) относителните местоимения и наречия: *който*, *-я*, *-е*, *-и*; *чийто*, *-я*, *-е*, *-и*, *какъвто*, *каквато*, *-о*, *-и*; *щото*; *колкото*;

б) подчинителните съюзи и наречия: *че*, *да*, *гдето*, *когато* и др.;

в) някои въпросителни местоимена: *кой*, *що* и др.“ (БГр, с. 404).

Най-значителен е приносът на П. Калканджиев за описание на разнородното от съюзни думи и съюзи, с помощта на които определителното изречение се свързва с главното. Интересно е, че в приведените от автора примери има и едно сл. изречение, в което определителното се свързва с главното чрез сложния съюз *за да* („Не си ти цвете, *за да* вехне в тъмна стая“ П. Карапетров), без да бъде включен този съюз в списъка на съюзните връзки. Уместна е бележката на Калканджиев, че „обстоятелствените по форма изречения“, които се отнасят към съществително име, са определителни по функция. С тази констатация той не е далеч от мисълта, че в определителните изречения, въведени с относително наречие (*гдето*, *когато* и др.) може да се търси и обстоятелствен оттенък.

По въпроса за стилистичните особености на подчинените определителни изречения и за изискванията относно правилната им употреба той се е влиял твърде много от Кл. Карагюлев, като е заимствувал от него и отделни примери: „Няма ли човек (*който*) да ми могне?“. „Нямало вече в Калофер (*който*) да учи Ботева“. „Нямало ветрец да повее, птиче да запее“. „Няма сила — Марковата сила да надвие, Марка да уплаши“. „Няма юнак да продупчи моя медна риза“ (Ив. Вазов). Обаче П. Калканджиев не следва слепо своя предходник. Според Калканджиев съществителното *човек* като определяемо в главното изречение може да се прехвърли в състава на подчиненото, напр. „*Който* човек заран се смее, вечер плаче“, а според Кл. Карагюлев — определяемото в този случай се изпуска: „*Който* заран се смее, вечер плаче“. Трябва обаче да се каже, че от нормативно гледище по-голямо основание има Кл. Карагюлев.

Важно значение за разбиране характера и обема на категорията подчинено определително изречение има критиката на П. Калканджиев спрямо онези автори, които говорят за „съкратени определителни изречения“ (напр. Д. Мишев) или за „думи и изрази, равностилни на определителни изречения“ (напр. Кл. Карагюлев). Самият Калканджиев обаче неправилно отнася обособени определения към приложенията. Все пак важно е, че той се обявява против тезата за разглеждане на обособените части като скъсени изречения и че открива в обособените части „известна сказуемост, особено когато съдържат причастия“ (БГр, с. 405).

Тъй като съобразно със своите възгледи за предмета на синтаксиса и неговите цели и задачи при изучаване на сложните съставни изречения Н. Костов се спира главно на относителните „местоимена като съюзи с определително значение“, не е успял да постигне по-разгънато описание на подчинените определителни изречения. Бележките му за тях (вж. БГрам, с. 234—235) са извънредно кратки и не внасят нищо ново по въпроса. Освен това в един от при-

мерите му („Платиха ми *колкото* поисках“) подчиненото изречение не е типично определително, а съдържа елементи на допълнително и на подчинено обстоятелствено за количество и степен.

Трудно могат да се намерят нови положения и в описанието на подчинените определителни изречения, направено от Ст. Младенов. Все пак неговото изложение (в сравнение с това на Калканджиев) е по-обширно и по-целенасочено. Това се отнася най-вече до по-голямата пълнота, с която се посочват съюзните думи и съюзите, с които може да се свързва определителното изречение с главното, а също така и до начина на свързване на подчиненото изречение с определяемото от главното изречение. Добър познавач на народната реч, Ст. Младенов е обърнал внимание на обстоятелството, че в народния ни синтаксис „относителното местоиме или свързката се усилява с трето лично местоиме в дат. или вин. пад. наспроти службата на пояснението в изказа и наспроти рода и числото“ (ГБЕ, с. 383—384), напр. в м. „Човека, *що* срещнахме“ — „Човека, *що* го срещнахме“; в м. „Къщата, *дето* си купил“ — „Къщата, *дето* си я купил“; в м. „Децата, *на които* дадохме пари“ — „Децата, *дето* им дадохме пари“.

Според Ст. Младенов подчиненото определително изречение може „да се отнася и към съответно местоиме, което може и да се пропусне“ (ГБЕ, с. 383). Това положение, обусловено от гледището му, че подлогът не е главна част на изречението, не му е позволило да разграничи определителното изречение от подложното.

Н. Костов и Ст. Младенов не са на еднакво мнение по въпроса за употребата на местоимението *що* като съюзна връзка при подчинени определителни изречения. Н. Костов смята, че в речта трябва да се дава преднина на определителните изречения със съюзна връзка *който*, а не на изреченията със съюзна връзка *що*, „защото са определени откъм род и число, а „това не се постига с *що*“ (БГрам, с. 235). Според него местоимението *що* може да се използва като съюзна връзка в случаи като „Направили това, *що* ти е заповядало“. Съвсем друго е становището на Ст. Младенов, който под влияние на своя възглед на приоритета на народната реч над книжовната,²² взема под закрила неизменяемото местоимение *що*, понеже правело речта „по-сбита“. За доказателство той използва примери от Ботевата поезия, където наистина това местоимение-съюз е умело използвано. Все пак от съвременен гледище по-обективно е становището на П. Калканджиев, който свежда употребата на *що* до следните случаи: а) Когато определяемото е изразено с местоименията *това*, *онова*, *всичко*; б) когато определяемото е изразено със съществително име за неодушевен предмет или отвлечено понятие; в) Когато подчиненото определително изречение пояснява съдържанието на цялото главно изречение; г) За да се избегне повторението на относителното местоимение *който*, когато в изре-

²² Вж. Р. Русеилов, Към въпроса за оценката на научното дело на акад. Стефан Младенов, Списание на Бълг. академия на науките, 1971, кн. 1, с. 47—49.

чението има няколко последователно подчинени определителни изречения; д) Когато употреба на *що* се изисква от ритъма в поетическата реч или от стремежа за благозвучие.²³ П. Калканджиев правилно е набелязал основните случаи, когато се предпочита употребата на *що* вместо *който*, но трябва ясно да се каже, че посочените от него положения не са строго задължителни.

Характеристиката на подчинените определителни изречения, предложена от Д. Попов, е доста обща, а в някои отношения непълна или недостатъчно точна. Според него подчиненото „определително изречение пояснява такава част на изречението, която е изказана с предметно име или местоиме, и с която се съгласува посредством граматичната си връзка“ (БГрамматика, с. 201). Първата част от посочената дефиниция е правилна, но втората ѝ част е била излишна, защото граматичната връзка на подчиненото изречение не винаги (макар това да е най-типично за този вид изречение) се съгласува с определяемото от главното изречение. Еностранчивост е проявил авторът при посочване на съюзните връзки — ограничил се е с посочване само на относителните местоимения.

В „Основна българска граматика“ на Л. Андрейчин вече се отдели много повече място за изясняване характерните смислови, синтактични и отчасти стилистични особености на подчинените определителни изречения. Веднага трябва да кажем, че тук е избягнат оня схематизъм в описанието, който е характерен за мнозина от нашите граматисти преди него. Авторът е успял да характеризира сложното съставно с подчинено определително изречение като цялостна структурна единица, затова той се занимава не само с характера на подчинителните връзки, но и със смислово-синтактичните отношения, породени между подчиненото и главното изречение.

Главното изречение тук е характеризирано откъм лексико-граматичната принадлежност на определяемото. По-подробно в сравнение с други автори той се е спрял на определителните изречения, които поясняват определяемо-местоимение. „В такъв случай — пише Л. Андрейчин — се употребява в главното изречение показателно местоимение, ако приставното изречение стои след него, и лично местоимение, ако приставното изречение стои пред него“ (ОБГ, с. 512).²⁴ Във връзка с подчиненото изречение към определяемо под-

²³ Употребата на относителното местоимение *що* вм. *който* за постигане на благозвучие е отбелязана още от Кл. Карагюлев, който пише, че „е неблагозвучно да се казва, напр.: всичко, което...“, а трябва да се каже: всичко, що...“ (УрБГ, с. 61).

²⁴ Поради порядката употреба на подчинени подложни изречения с относително местоимение *който*, а също и поради по-популярния характер на граматиката си Л. Андрейчин не ги е отделил от определителните (вж. и при подчинено подложно изречение). В § 612 на „Основна българска граматика“, където се разглеждат сложни съставни изречения, в които подчиненото изречение „се включва по-тясно в състава на главното изречение и би могло да се схваща като негова част, само че сложна по състав“ (ОБГ, с. 516), се споменава и за „случаите, когато приставното изречение предшествува главното, без да е на

лог, изразен или неизразен с лично местоимение, стои още една бе-
лежка на Л. Андрейчин, според която ако „приставното изречение
не се отнася до един конкретен предмет, а има общ смисъл, то мо-
же да стои в началото на сложното изречение“ (ОБГ, с. 514).

Л. Андрейчин не се е спрял само върху определителните изре-
чения със съюзна връзка относително местоимение, но е изяснил и
характера на определителните изречения, които се съчетават с глав-
ното посредством относителни наречия (*където, когато, откъдето, до-
когато* и др.). Що се отнася до подчинените изречения, които чрез
подчинителните съюзи *че* или *да* се отнасят до съществително име в
главното изречение, той се е опитал да им даде по-разгъната харак-
теристика, което произтича пък от тяхната по-сложна и противо-
речива природа. Тук той има пред вид подчинени изречения, които
се отнасят към определяемо: а) съотносително по строеж с гла-
гол, който може да бъде поясняван от подчинено допълнително из-
речение; б) несъотносително по строеж с глагол. Тъй като изрече-
нията с определяемо от първата група са по-характерни, те са по-
служили като основа при характеризиране на цялата категория
подчинени изречения. Изводът му съответствува на сложната при-
рода на тези изречения: „Понеже поясняват съществителни имена
в главното изречение, такива допълнителни по смисъл приставни
изречения могат да бъдат сметнати и за определителни по служ-
ба“ (ОБГ, с. 530). По-важно значение за синтаксичната характе-
ристика на тези изречения има определителната им служба, ето защо
имаме по-големи основания да ги причислим към подчинените опре-
делителни. По-късно Л. Андрейчин напълно е възприел това схва-
щане. „Има и подчинени определителни изречения — пише той, —
които започват със съюз *да, че* или с въпросителна дума: *Носеше*
се слух, че Левски е в града. Иван не отговори на въпроса
къде ще отиде. Иван не отговори на въпроса кой е виновен.
Подчертаните подчинени изречения са определителни, тъй като пояс-
няват съществително от главното изречение“²⁵.

Авторът пълно е изяснил въпроса за формата на относително-
то местоимение, която то заема в зависимост от службата си в под-
чиненото изречение. Обстойно е разгледан въпросът за мястото на
подчиненото определително изречение.

лице последното съотносително лично местоимение, напр.: *Който върви полека,
далеч отива*“ (пак там, с. 516). От казаното може да се направи извод, че в
„Основна българска граматика“ Л. Андрейчин има пред вид подчинените под-
ложни изречения, въпреки че не говори за тях.

25 Л. Андрейчин, К. Попов, Български език, учебник за X и XI клас
на общообразователните училища, София, 1957, с. 36. В други учебници по
български език (от 1952 и 1953 г.) Л. Андрейчин разглежда тези изречения в
урока за подчинено допълнително изречение, но изрично подчертава, че те само
външно приличат на допълнителните, а по същност са определителни (вж. Л.
Андрейчин, Ст. Стойков, К. Попов, Български език за IX клас на
средните общообразователни училища, София, 1952, с. 66; II попр. изд., 1953,
с. 66). Освен това тук авторът е посочил и най-често срещаните определяеми:
мисъл, надежда, слух, кураж, право и др.

За доказателство, че Л. Андрейчин изучава сложното съставно с подчинено определително като цялостна структурна единица, могат да послужат и наблюденията му относно мястото на енклитичната дума в онази част от главното изречение, която се намира след подчиненото, когато то е вмъкнато между частите на главното. След като приключи подчиненото изречение, продължението на главното може да започне с енклитична дума, понеже ясно „се чувствава, че след свършването на приставното изречение продължава нещо, започнато по-рано“ (ОБГ, с. 514). Това е основно положение в нашия книжовен език, но от него се среща и отклонение, което също е намерило съответно обяснение: „Понякога обаче се среща след прекъсването употреба на енклитичната форма на второ място, което се обяснява с влиянието на някой по-архаичен в това отношение диалект или с по-силно почувствуваната от автора пауза в края на приставното изречение“ (ОБГ, с. 514).

Въпреки че Л. Андрейчин не влиза в противоречие с установената в синтактичната ни литература традиция във връзка с описанието на подчиненото определително изречение, в подхода му има много нови моменти и страни, които ни дават основание да заявим, че съвременната трактовка на този вид подчинено изречение като цялост се е формирала под негово влияние.

Основните положения от синтактичната концепция на Л. Андрейчин за строежа на сложното съставно с подчинено определително изречение са творчески използвани и доразвити от К. Попов в основния му труд по български синтаксис. Тук прави впечатление както по-пълната и цялостна дефиниция за подчиненото определително изречение, така също и по-разгънатото изясняване на смисловите и граматическите му особености. К. Попов пише: „Подчинено изречение, което определя част от главното изречение, изразена чрез съществително или местоимение, се нарича определително“ (СБЕС, с. 265). И понататък: „Подчиненото определително изречение означава признак на предмет и граматически, и смислово се отнася към едно съществително име или местоимение в главното изречение. Този признак характеризира предмета, като разкрива неговото съдържание, едно негово качество, действие или състояние“ (пак там). На второ място трябва да посочим, че К. Попов привежда по-изчерпателен списък на съюзните думи, съюзите и частиците, с помощта на които подчинените определителни изречения се свързват с главното изречение. По-голямо внимание авторът е обърнал на някои смислови и стилистични оттенъци, свързани с употребата на някои съюзи и съюзни думи. Така напр. за определителните изречения с подчинителна връзка относителните наречия *дето* и *когато* е посочено, че те придобиват и обстоятелствен оттенък. А що се отнася до изреченията, свързани с главното чрез подчинителните съюзи *че* или *да*, авторът застава на позиция, твърде близка до позицията на Л. Андрейчин. К. Попов пише, че тези изречения „добиват не само опре-

делителен, но и допълнителен характер. Те стоят по смисъл близо до допълнителните изречения“ (СБЕС, с. 267). Нов момент в характеристиката на определителните изречения е констатацията на Попов, че някои подчинени изречения могат да имат „и присъединителен, и пояснителен характер“ (СБЕС, с. 268).

Извънредно подробно К. Попов е описал съгласуването на относителните местоимения от състава на подчинените определителни изречения. С подобна пълнота е изяснен и въпросът за мястото на подчиненото определително изречение спрямо главното. Най-сетне, изхождайки от езиковата практика, авторът разглежда и някои въпроси, засягащи стилистичните особености на тази синтактична категория.

СЛОЖНО СЪСТАВНО С ПОДЧИНЕНО ПОДЛОЖНО ИЗРЕЧЕНИЕ

Изучаването на подчиненото подложно изречение започва през 80-те и 90-те години на миналия век. В третата част от „Ръководство по български език“ на Д. Мишев се говори за „субективно представено“ изречение, което „замества подлог, т. е. служи на главно или на друго изречение за подлог, който или съвсем не е изказан, или е изказан неопределено с някое показателно местоимение в именителен падеж — *този (той), онзи, това, онова* и пр.“ (РБЕС, с. 107). Намирайки се изцяло под влияние на логическото направление в синтаксиса, авторът не разграничава случаите, когато подчиненото изречение само изпълнява служба на подлог спрямо главното, от случаите, когато то пояснява подлог от главното изречение, изразен с местоименна дума. В същност от логико-граматическо гледище имаме основание да отнесем към подчинените подложни само първите случаи, т. е. подчинените изречения, които по описателен път разкриват подлога в главното изречение.

Освен това Д. Мишев отбелязва само такива „субективно представени“ изречения, които са въведени с относително местоимение (*който, що*), понякога заменяно с наречието *дето*. При това под влияние на практиката в народната реч той посочва на първо място съкратените форми на относителното местоимение *който — кой, коя*. Той не е взел под внимание фактът, че в книжовния ни език по онова време се е стабилизирала вече нормата в подобни случаи да се използва относително местоимение.

По същество позицията на Д. Мишев се подкрепя и от Ат. Илиев, но за разлика от първия той не използва съответен термин, а говори за подчинени изречения, употребени като „прибавка при подлога, прилога, предмета или на друга прибавка от съществително име“ (А. Илиев, СБЕЗ, с. 94). Част от примерите му съдържат подчинени подложни, но тази категория подчинени изречения не са разграничени от други видове подчинени изречения и особено от подчинените определителни. По повод на изречението „Лесно е да се говори“ на стр. 97 от своя „Синтаксис на българския език“ Ат.

Илиев отбелязва, че подчиненото изречение „изказва някое действие или състояние, за което в главното изречение се казва какво е“. Но и тук, въпреки че е доловил подложния характер на подчиненото изречение, не определя ясно принадлежността му към подложните изречения. Освен това на същата страница авторът е привел като примери и други сложни съставни изречения, в които има подложни, но пак без да определя ясно характера им, напр.: „Грозно и срамно е за човека да стои без работа“. „По-лесно е да спечелиш, а не да опазиш“. „Лесно е да кажеш, ала мъчно е да познаеш“, „Драго ми е лиси биволи да купя, черни угари да ора, бела пшеница да сея“.

По-конкретни и ясни наблюдения относно подчинените подложни изречения намираме у А. Т.-Балан. След като съпоставя простото изречение „Мълчанието е злато“ със следните сложни съставни

Да се мълчи е злато (а)

Да мълчиш е злато (б)

Да мълчи човек е злато (в)

той пише следното:

„1. Израз от формалната дума *да* със сегашно изявително време на един глагол може да служи в изречението като подлог.

Глаголът в такъв израз или е употребен безлично (а), или стои във 2 лице ед. ч. (б), или пък е 3 лице, означено с думата (неопределена) *човек* (в).

2. Глаголният израз в подлога на изречението замества неопределената глаголна форма; той е по смисъл еднакъв с глаголното съществително от среден род и често се поставя вместо него“ (БГДК, с. 168—169). Въпреки че и А. Т.-Балан не използва съответен термин за назоваване на разглеждания от него вид подчинени изречения, все пак доста ясно определя функцията им в изречението и се опитва да им направи известна граматична характеристика, макар и непълна. Че тук Балан не си поставя за задача да изясни подчинените подложни изречения като структурен тип, може да се види и от това, че той не споменава за най-широко разпространения вид подчинени подложни изречения, изреченията, които имат за съюзна връзка относително местоимение *който*.

Терминът подложни изречения се установява от М. Иванов, който в „Синтаксис на българския език“ за пръв път в граматичната ни литература ги обособява като самостоятелен вид, но не им прави съответна характеристика, а се задоволява с посочване на примери (по същия начин той постъпва и при разглеждане на други видове подчинени изречения). Все пак от примерите му може да се съди, че той има пред вид както препозитивните подложни изречения, започващи с относителното местоимение *който*, така и постпозитивните, които се намират след третолични главни изречения и се свързват с него с помощта на съюза *да* или *че*. Примери: „*Който* зло прави, зло намира“ (злодеецът). „*Който* се тру-

ци, не осиромашава“ (трудолюбивият). „Много е хубаво да пътува човек по нашите места“ (пътуването) (вж. М. Иванов, СБЕ, с. 33). Обаче и М. Иванов не е успял да разграничи подложните изречения от определителните, които поясняват подлог от гл. изречение, изразен с местоимение.

Кл. Карагюлев определя подложното изречение като „приставено изречение, което описва подлог“ (УрБГ, с. 58) в главното изречение. Авторът е насочил вниманието си предимно към подложните изречения със съюзна връзка относително местоимение *който*, *цото*). Ако в главното изречение има подлог, изразен с лично местоимение в 3 л., ед. ч., той се смята за „формален“, затова подчиненото изречение запазва подложния си характер. В това отношение Карагюлев продължава установената от М. Иванов практика.

Положително можем да оценим някои наблюдения на Кл. Карагюлев относно употребата на „формалния“ подлог за постигане на благозвучие и симетрия в строежа на сложното изречение или на логическото му акцентуване.

От примера „Хубаво е да се пътува по нашите места“ разбираме, че Кл. Карагюлев е забелязал и другия вид подложни изречения (със съюзна връзка *да*), но на него той не е отделил нужното внимание.

От авторите на сводни граматики, излезли от печат през 30-те и 40-те години за подчинени подложни изречения говорят П. Калканджиев, А. Т.-Балан и Д. Попов. Според П. Калканджиев подложните изречения поясняват „подлога на главното изречение или писателно предават подложната му дума“ (БГр, с. 394). Той приежда само препозитивни подложни изречения, започващи с относителното местоимение *който*. От определението му може да се схване, че при описание на подчинените подложни изречения той се намира в плен на формално-граматичното направление в синтаксиса. Съгласие с по-старата традиция той също приема, че подложното изречение може да пояснява подлог лично местоимение от главното изречение. „Когато главното изречение следва подложното одчинено — пише П. Калканджиев, — може да започне с лично местоимение *той*, *тя*, *то*, *те*; ще считаме тези местоимена повторени одлози; чрез тях се постига повече пълнота в ритмичното благозвучие на изречението или по-голяма определеност и изразителност“ (БГр, с. 394). Действително употребата на подлог лично местоимение в главното изречение няма задължителен характер, но аличиято му не се определя толкова от необходимостта за постигане на благозвучие и ритмичност, както пише нашият граматик, а предимно от необходимостта да се постигне по-силно, по-отчетливо логическо акцентуване на подлога. Обаче във възгледите на автора има и едно своеобразие — когато подлогът в главното изречение е изразен с показателно или друго местоимение, изречението е определително, срв. примерите му: „Не е убиец този, който прави новове, а онзи, който коли с тях“. — „Не е убиец, който прави новове, а който коли с тях“. Това още веднъж показва, че при описа-

ние на подложните изречения авторът се намира под влияние на схващането, че подлогът, изразен с лично местоимение, не е главна част на изречението.

Д. Попов се е задоволил да отбележи, че разновидност на подчиненото определително изречение, когато замества подлог в главното изречение, е подложното (у него „подметно“), но не разкрива характерните му синтактични особености. Освен това от примерите става ясно, че се имат пред вид само подложни изречения, които започват с относителното местоимение *който*. Заслужава да се посочи примера от П. Яворов „Щастлив е, който в път надире не поглежда“, където подложното изречение има постпозитивен характер въпреки че започва с *който* (това се дължи на обстоятелството, че в смислово отношение повече натоварено е главното).

В „Нова българска граматика“ А. Т.-Балан споменава, че между видовете подчинени изречения съществуват и „прирокови“, т. е. подложни, но не се спира върху структурно-семантичните им свойства. Само на едно място в граматиката си той отбелязва, че в изречението като „Монах ли е, който иде?“ „подметът“, т. е. подлогът „е даден во второто, дето е изразен с местоиме който при глагол прирок иде“ (НБГ, с. 32).

Ст. Младенов не различава определителни от подложни изречения, което вероятно произтича от схващането му, че подлогът „нито главна, нито съществена част на изказа“ (ГБЕ, с. 321).

Интересно е да се отбележи, че и Л. Андрейчин в „Основна българска граматика“ не обособява в отделен вид подчинените подложни изречения, но съображенията му са по-други. Поради рядката употреба на подложните изречения авторът се е задоволил да ги разгледа в рамките на определителните (вж. ОБГ, с. 513–514). Обаче в учебници по български език за гимназиите от 50-те години Л. Андрейчин вече ги обособява в отделен вид подчинени изречения и ясно ги разграничава от определителните.²⁶ „Подчиненото подложно изречение — отбелязва той — играе ролята на подлог спрямо сказуемо на главното изречение“²⁷. Дефинирано по този начин, подложното изречение е вече ясно отделено от определителното, което може да пояснява подлог лично местоимение от състава на главното изречение, срв.: „Който търси (подл.), намира“ „Който се труди (опред.), той ще успее“. Докато в „Основна българска граматика“ изреченията от типа на „Който търси, намира“ са отнесени към сложно съставно с подчинено определително изречение, тук те са ясно характеризирани като сложни съставни с подчинени подложни изречения, въпреки че по форма приличат на определителните.

²⁶ Вж. Л. Андрейчин, Ст. Стойков, К. Попов, Български език за IX клас на средните общообразователни училища, София, 1952, с. 67; Л. Андрейчин, К. Попов, Български език, учебник за X и XI клас на общообразователните училища, София, 1957, с. 44–45.

²⁷ Л. Андрейчин, К. Попов, Български език, учебник за X и XI клас на общообразователните училища, с. 44.

В посочения учебник за гимназиите Л. Андрейчин разработва въпроса и за другия вид подчинени подложни изречения — тези, които се намират след главното и се свързват с него с помощта на съюзи *че, да*, или пък с въпросително местоимение или наречие (*кой, какъв, как, защо* и др.), напр.: „Ясно беше, *че* противникът се оттегля“. „Не е ясно *какво* се иска от нас“. „Известно ли е на ръководителя *къде* са учениците?“ Посочените подчинени изречения по форма приличат на допълнителни, но се отличават от тях по службата си. Спрямо сказуемото в главното изречение те изпълняват служба на подлог.

Особено добре трябва да се подчертае гледището на Л. Андрейчин за третоличния характер на сказуемото в главното изречение, тъй като това му становище е позабравено в по-новата ни синтаксична литература. По този въпрос той ясно и категорично пише: „Сказуемото в глаголното изречение е в такъв случай глагол в 3 л., ед. ч.: е (*ясно е, известно е, лесно е, приятно е* и пр.), *изглежда, струва ми се, оказва се, говори се, разбира се* и др.“²⁸ В малко по-друга форма тази мисъл е изказана и в бележката му „Нужен е“ и „нужно е“, където се казва: „Когато в ролята на подлог в изречението стои подчинено подложно изречение (свързано с главното най-често със съюз *че* или *да*), сказуемното определение остава без основа за съгласуване и се поставя в „неутрална“ форма за среден род, напр.: „нужно е *да се извършва постоянен контрол*“, „нужно е *да се работи много*“, „характерно е, *че тези животни имат голям брой кътници*“.²⁹

Описанието на подчинените подложни изречения, направено от Л. Андрейчин, е послужило като основа за разработката на този въпрос и в други учебници, напр. в колективния учебник „Български език“ за педагогическите училища (автори: Л. Андрейчин, Н. Костов, К. Мирчев, Е. Николов, Ст. Стойков, София, 1955, с. 357—358).³⁰ Но Е. Николов, автор на раздела за синтаксис в този учебник, е направил едно отстъпление от становището на Л. Андрейчин, което отстъпление по-късно се е разпространило в синтаксичната ни литература. Е. Николов отбелязва, че сказуеми като *говори се, изглежда, струва ми се, разбира се* и др. под. към които има подложни изречения, са употребени безлично (вж. с. 357).

Най-пълно структурните особености на подчинените подложни изречения са изследвани от К. Попов.³¹ Заслугите му в разработката на този въпрос могат да се сведат до следното:

а) По-пълно, отколкото своите предшественици, посочва съюзи-

28 Л. Андрейчин, К. Попов, Български език, учебник за X и XI клас на общообразователните училища, с. 44.

29 Л. Андрейчин, На Езиков пост, София, 1961, с. 313.

30 Вж. също Л. Андрейчин, Н. Костов, Е. Николов, Български език, учебник за институтите за начални учители, София, 1960, с. 364—365.

31 Вж.: Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, Съвременен български език, ч. II, София, 1957, с. 363—365; К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, София, 1962, с. 276—280.

те и съюзните думи, с които подложните изречения могат да се свързват с главното изречение; б) Разделя подчинените подложни изречения на две групи и по-изчерпателно в сравнение с други граматични изследва техните смислово-синтактични особености; в) И при двата вида подложни изречения са отбелязани някои разновидности, на които до тогава не е обръщано внимание.

Заслужава да бъдат посочени наблюденията на К. Попов относно мястото на подложните изречения в структурата на сложното съставно изречение, относно възможността подложното изречение да бъде сложно по строеж, или пък самото то да се нуждае от друго подчинено подложно изречение, т. е. да има последователно подчинени подложни изречения. Интересни са наблюденията му върху изречения, в които спомагателният глагол от сказуемото в главното изречение е пропуснат, а също и върху изреченията, в които наред със спомагателния глагол се изпуска и съюзната връзка. Справедлива е констатацията му, че когато се изпуска спомагателният глагол (напр.: „Жалко, че няма да куснем от чудесната баклава“, Ив. Вазов), подчиненото изречение все още запазва подложния си характер, но когато се изпусне и съюзът, подчинителното „отношение съвсем отслабва или се неутрализира, а главното изречение се превръща в модална дума“ (СБЕС, с. 279).

К. Попов спомага за утвърждаване в синтактичната ни литература на становището, че подчинени подложни изречения може да има след главни с „безлични глаголи и изрази“ или „глаголи, близки по значение на безличните“ (СБЕС, с. 279). Това гледище противоречи на природата на подложните изречения. Щом като сказуемото в главното изречение е изразено с безличен глагол или израз, това значи, че цялото то е безлично. А знайно е, че безличните изречения се характеризират с това, че при тях подлогът не само не е лексикално изразен, но е отстранен и от съдържанието на мисълта.³² Щом като подлогът е отстранен от съдържанието на безличното изречение, може ли това безлично главно изречение да изисква описателно изразяване на подлога с цяло изречение? Това противоречие е неразрешимо, ако се остане на почвата за безличния характер на главните изречения с постпозитивни подчинени подложни изречения, въведени със съюзите *че* или *да*.

Според мене прав е Л. Андрейчин, който изрично отбелязва, че сказуемите в тези главни изречения се изразяват с глаголни форми в 3 л., ед. число, или пък съдържат в състава си спомагателния глагол в посочената форма. Образованите по тоя начин глаголни форми и синтактични съчетания са еднакви по форма със съответни безлични изречения, но смислово и функционално се различават от тях. В сложните съставни с подчинени подложни главното изречение няма безличен характер, а има личен (третоличен) характер. Това се

³² Сам К. Попов определя безличното изречение като „безподложно изречение, в което се съобщава за някакво действие или състояние независимо от активен деятел“ (СБЕС, с. 69).

вижда от обстоятелството, че при тях винаги може да има подлог, независимо от това, дали е изразен описателно, т. е. чрез цяла предикативна единица, или пък лексикално, с отделна дума, срв.: „Все пак ми е приятно да беседвам с вас“ (А. Константинов). — „Беседването ми с вас все пак ми е приятно“. „Не беше в хайдушките правила да се задяват чужди жени. . .“ (И. Йовков). — „Задяването на чужди жени не беше в хайдушките правила.“

Щом като към главните изречения може да има подлог, независимо от това, дали е изразен лексикално или описателно (по предикативен път), те не могат да имат за сказуемо безлични глаголи или изрази. Една и съща морфологична или синтактична форма може веднъж да бъде употребена безлично, а друг път лично, срв.:

1. Само ми е жално за твоите младини. (Ив. Вазов) — безлична употреба

Жално ѝ е, че тя ще умре толкова млада. — лична употреба

2. Срамота е, стига си спала (Ем. Станев).

Срамота е да ходиш без работа (А. Каралийчев).

3. На Иванка ѝ беше мъчно.

Мъчно ѝ беше, че се знаеше в село за нейното заболяване (Ст. Ц. Даскалов).

Според мене при подобни изречения имаме основания да говорим за синтактична омонимия. Само така можем да си обясним употребата на подчинени подложни изречения след главни изречения от посочения тип.

СЛОЖНО СЪСТАВНО С ПОДЧИНЕНО СКАЗУЕМООПРЕДЕЛИТЕЛНО ИЗРЕЧЕНИЕ

Описанието на подчиненото сказуемоопределително изречение започва още в края на миналия век, но въпреки това — до преди двадесетина години — то бе все още сравнително слабо проучено.

С термина „предикативно (приложно, сказуемо) приставено“ изречение Д. Мишов назовава подчинено изречение, което замества сказуемо от главното изречение. „Предикативното приставено — лише той — замества прилог, т. е. служи на главно или на друго изречение за прилог, който или съвсем не е изказан, или е изказан неопределено с показателно местоимение в именителен падеж — *този (той), онзи (оня), това, онова* и пр.“ (РБЕС, с. 108). Посоченото определение се илюстрира с примери като: „Най-добра философия е онази, която основава щастието на човека върху неговите дължности“. „Отечеството е това, което иска душата ни, което е от всичко най-мило за нея“. „То си този, *що* гледа“. С примерите авторът е акцентувал върху втората част от определението си, според която подчиненото сказуемоопределително изречение може да се отнася до сказуемо, изразено със съчетание от спомагателния глагол *съм* и показателно местоимение. Той смята, че показателното местоимение в именителен падеж е абстрактно по значение и пора-

ди това не може в съчетание със спомагателен глагол да изрази семантиката на сказуемото в главното изречение, а съдържанието му трябва да бъде пояснено от цяло изречение. Това схващане Д. Мишев е възприел от руската граматическа мисъл. В нашата граматична литература то има и други последователи. Като се вземе под внимание фактът, че в случая употребата на показателното местоимение е обусловена от актуално-синтактични причини, ще се разбере, че становището на Д. Мишев не е напълно лишено от основание, но все пак по-уместно е да се приеме, че подчиненото изречение изпълнява определителна функция спрямо показателното местоимение, както се смята сега в съвременната ни синтактична литература. Съвременното схващане по този въпрос е по-единно и непротиворечиво, то спомага за по-ясното формално диференциране между подчинените сказуемноопределителни и подчинените определителни изречения. Все пак трябва да се признае, че тези определителни изречения имат по-особен характер, произтичащ от обстоятелството, че определяемото е изразено с абстрактна по значение дума.

Относно характера на подчиненото изречение, което пояснява определяемо показателно местоимение в именителен падеж, Д. Мишев е категоричен: „Предикативно е всяко приставено, подчинено на изречение, което има за прилог показателно местоимение (явно или подразбирано) в именителен падеж“ (РБЕС, с. 108). Това твърдение произтича от логическия му подход към структурата на простото и сложното изречение в съвременния български език. Застанал на логически основи, той недостатъчно оценява характера на смислово-синтактичните отношения между думите в простото изречение и между простите изречения в рамките на сложното съставно.

Д. Мишев отбелязва, че сказуемноопределителните изречения се свързват с главното посредством местоимения, напр.: *що (щото), кой (който), кое (което)*. Първо, той недостатъчно ясно диференцира съюзните думи, използвани в народна и в книжовна реч и второ, относителното местоимение *що (щото)* почти не се използва за съюзна връзка, когато подчиненото изречение „замества прилог“, неизразен с показателно местоимение. Освен това авторът пише, че някои „предикативни“ изречения се въвеждат със „съюз *освен*, на който съответствува понякога местоим. *друго*“, напр.: „Ти не си, *освен* едно купище от гной“. Срв.: „Ти си само едно купище от гной“. Тук Д. Мишев се е заблудил: конструкцията с *освен* няма предикативен характер, а *освен* това в цялото изречение има непълнота, понеже са изпуснати съществени, необходими звена в строежа му.

Терминът *сказуемноопределително изречение* е въведен в граматичната ни литература от Манол Иванов (вж. СБЕ). Въпреки че той не теоретизира върху характера на този вид подчинени изречения, от приведените примери може да се види, че становището му се различава от това на Д. Мишев. У М. Иванов подчинените сказуемноопределителни изречения са илюстрирани с примери като: „Той е, *който* ни наклевети“ (— нашият клеветник). „Нейна милост е, *гдето* ни учи на ръкоделие“ (— учителката ни по ръко-

делие). „Ти си все *що* може“ (— всемогъщ).³² М. Иванов разглежда подчинените сказуемноопределителни изречения като заместник на сказуемно определение от главното изречение. При това положението сказуемно определение в главното изречение трябва да бъде изразено със спомогателния глагол *съм*, който е напълно абстрактен по значение и сам не може да изрази семантиката на сказуемното. Нужно е семантиката на сказуемното да бъде разкрита по описателен път — чрез цяло подчинено изречение. Макар и бегло, авторът засяга този вид сказуемноопределителни изречения; той не говори за сказуемноопределителни изречения, които поясняват допълнението от главното изречение чрез сказуемното му, изразено с пълнозначен глагол.

Ценните бележки на Манол Иванов за подчинените сказуемноопределителни изречения за дълго време остават неизползувани творчески и неразвити по-нататък от нашите граматисти. Наистина К. Карагюлев отбелязва, че „прилогът (сказуемното определение — Р. Р.) понякога наместо да се именува с една дума, се изказва с цяло изречение“, наречено „приложно приставено изречение“ (УрБГ, с. 59), обаче той не придвижва напред разработката на този вид подчинени изречения. Дори нещо повече — наред с един подходящ пример („Бъди си какъвто щеш, пак в земята ще се навреш“) той е посочил и два неподходящи, в които изобщо не може да се говори за сказуемноопределителни изречения. В учебните граматики от 20-те и 30-те години този вид подчинени изречения не се разглеждат.

Отново, но също така бегло за подчинени сказуемноопределителни изречения споменава П. Калканджиев в „Българска граматика“ (1938). Според него те „служат изцяло за сказуемно определение или предават описателно едно сказуемно определение“ (БГР, с. 395). Примери: „Бъди си, какъвто щеш, участта си не ще изгубиш.“ „Този е, дето ни клевети.“ „Тази е, която ви диреше вчера.“ Един от примерите („Аз бях, *що* си ти; ти ще бъдеш, *що* съм аз“) показва, че П. Калканджиев се е влиял от Карагюлев. И П. Калканджиев, както и предходниците му, отбелязва само единия вид подчинени сказуемноопределителни изречения.

П. Калканджиев изтъква, че подчинените сказуемноопределителни изречения имат рядка употреба и по структура са сходни с подчинени определителни изречения, срв. примера му: „Сине мой, остани си (такъв), какъвто си бил досега и не ще се каеш.“ Когато в главното изречение няма местоименна дума, подчиненото изречение е сказуемноопределително, а когато се вмести такава дума, то се превръща в определително. В това отношение той е по-близо до схващанията на М. Иванов. Посоченото положение отразява логико-граматичното гледище относно строежа на разглежданите тук видове подчинени изречения.

Никола Костов („Българска граматика“, 1939) и Ст. Младенов

³² Вж. М. Иванов, Синтаксис на българския език за III клас, второ изд., Пловдив, 1905, с. 63.

(„Граматика на българския език“, 1939) не отбелязват подчинени сказуемноопределителни изречения вероятно поради ниската им честота на употреба, а може би и поради това, че ги разглеждат като вариант на подчинените определителни. В „Нова българска граматика“ А. Т. Балан също не говори за сказуемноопределителни изречения.

Д. Попов („Българска граматика“, с. 203) споменава подчиненото сказуемноопределително изречение като разновидност на подчиненото определително. Според него сказуемноопределително е изречението, което пояснява „съдържанието на сказуемното и подмета едновременно“ или се използва вместо сказуемно определение. Този вид изречения се илюстрират с примери като следните: „Нека си остане, какъвто си е.“ „Аз бях, що си ти, ти ще бъдеш, що съм аз.“ Последният пример ясно говори за връзката на Д. Поповата граматика с някои предходни граматикки (Кл. Карагулев, П. Калканджиев).

Не отделя самостоятелен вид подчинени сказуемноопределителни изречения и Л. Андрейчин в „Основна българска граматика“ (1944). В някои учебници по граматика, издадени след Девети септември, също не се говори за подчинени сказуемноопределителни изречения.³⁴

Най-големи заслуги за изясняване характерните особености на подчинените сказуемноопределителни изречения има К. Попов. За пръв път той описва характерните им семантични и синтактични особености във втората част на колективния учебник за институтите за прогимназиални учители — „Съвременен български език“ (автори: Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, София, 1957). Тук той определя сказуемноопределителното изречение като вид подчинено изречение, „което замества сказуемно име и разкрива някакви признаци на подлога в главното изречение“ (пос. съч., с. 365).³⁵ С други думи сказуемноопределителното изречение е съотносително по функция със сказуемно определение в простото изречение. Тази постановка е позната и от други автори, но у него анализът на смислово-граматическите им особености е по-пълнен и целенасочен. Тук се обръща внимание, че подчиненото сказуемноопределително изречение може да се свързва с главното не само с помощта на относителни местоимения (*който, какъвто*), но също така и със съюза *че*, с който са приведени и съответни примери: „Наша грешка е, *че* не откриваме навреме недостатъците“ (А. Гуляшки). „Лошото е, *че* ние оставихме нещата да стигнат дотам“ (А. Гуляшки). „Та думата ми беше, *че* разбойник не умира“ (Ив. Вазов). Авторът разширява границите на сказуемноопределителното изречение, като включва в

³⁴ Вж. Л. Андрейчин и др., Български език, учебник за педагогическите училища за начални учители, София, 1955.

³⁵ По същия начин подчинените сказуемноопределителни изречения са описани и в колективния учебник за институтите за начални учители: Л. Андрейчин, Н. Костов, Е. Николов, Български език, София, 1960, с. 365.

него и такива подчинени изречения, които поясняват подлога в главното изречение чрез сказуемо, изразено с полуабстрактен глагол, напр.: „Този приятел ви се представя, *че* е голям търговец от Венеция.“ Тук подчиненото изречение „замества сказуемното определение за *голям търговец от Венеция*“ (пос. съч. с. 365). Тук сказуемноопределителните изречения със съюз *че* не само че за пръв път се споменават в граматичната ни литература, но им се прави и доста задълбочена характеристика.

В учебника за учителските институти, който има качества на сериозен научен труд, К. Попов не само обособява сказуемноопределителните изречения в отделен вид подчинени изречения и с това продължава традицията, чието начало са положили граматиките ни от началото на века, но и ясно ги разграничава от сходните с тях подчинени определителни изречения. Авторът е посочил, че когато в състава на главното изречение има сказуемно определение, изразено с местоимение, подчиненото изречение, има определителен характер. Това становище е напълно правилно, понеже то държи сметка както за семантичните, така и за синтактичните особености на съответните видове подчинени изречения.

В последния си цялостен труд по синтаксис К. Попов вече дава завършена картина на схващанията си за характера и строежа на подчинените сказуемноопределителни изречения („Съвременен български език. Синтаксис, с. 280—283). Докато в учебника за учителските институти той схваща сказуемноопределителното изречение като вид подчинено изречение, което по предикативен път разкрива признак на подлога от главното изречение, тук разширява представите ни за него, като допълня, че чрез сказуемното то може да пояснява и допълнението от главното изречение. Това е напълно нов момент в характеристиката на този вид подчинени изречения, останал доскоро настрана от изследователския поглед на граматиките. В подкрепа на казаното нека да посочим някои примери, дадени в труда на Попов: „Аз я съгледах и на други станции, *че* бе слезнала“ (Ив. Вазов). „Други бяха я видели, *че* седи на самия край на скалата.“ Макар и бегло, авторът набелязва начина, по който са се формирали тези сложни съставни изречения в нашия съвременен език, и разкрива близостта им с други видове подчинени изречения (определителни и допълнителни).³⁶

В посочения труд К. Попов още повече разширява кръга на съюзите и съюзните думи, с които тези изречения могат да се свързват с главното. Към посочените в учебника за учителските институти съюзи и съюзни думи са прибавени и нови: наречията *как*, *кога* и съюза *да*, напр.: „Първата ни грижа беше *как* да изпълним годишния си производствен план“ (РД, 1950). „Работата на комунист-

³⁶ По-подробна характеристика на тези изречения вж. у К. Попов, Исторически произход и употреба на един тип подчинени изречения в български език, Славистични студии. Сборник по случай V международен славистичен конгрес в София, София, 1963, с. 105—120; Една необходима корекция, *Език и литература*, XVIII, 1963, кн. 1, с. 79—82.

тите е да отворят очите на сиромасите“ (Г. Караславов). „Важно е кога и как ще започне есенната сента“ (РД, 1956).

В труда си по синтаксис на съвременния български език К. Попов изнася нови наблюдения и във връзка със сходството на тези изречения не само с подчинените определителни, но и с подчинените подложни. Правилни са наблюденията му, че сказуемноопределителните изречения със съюзна връзка наречие (*как, кога*) или съюз (*че, да*) се отличават от сходни по строеж подчинени подложни изречения по това, че в главното изречение подложът е членуван, срв. „Важно е да закусвате сутрин“ (Ем. Ст.) — сказ-опред. изр. „Лошо е да имаш в къщата си чужд човек“ — подл. изр. Той отбелязва, че посоченото „разграничение е относително, но то се основава на обикновения факт, че сказуемното определение не се членува и че когато то се членува, може да поеме службата на подлога. . . а до известна степен се и субстантивира“ (СБЕС, с. 283).

Въпреки че в сравнение с всички наши граматичи К. Попов е извършил най-пълна смислово-функционална и синтактична характеристика на подчинените сказуемноопределителни изречения, все пак може да се отбележи, че в зависимост от някои по-нови схващания за сказуемното определение, възприети и от самия Попов, дори прокарани в нашата синтактична литература главно от него, в категорията на този вид подчинени изречения в същност се включват два подвида, които си приличат, но в същото време и съществено се различават помежду си. От една страна, тук имаме подчинени изречения, чиято употреба е задължителна в рамките на сложното съставно изречение, тъй като сказуемното в главното изречение е представено от абстрактен (най-често) или полуабстрактен (по-рядко) глагол, който сам не може да разкрие признак на подлога. Този вид подчинени изречения функционално са съотносителни със съставно именно сказуемо от простото изречение. Следователно тук подчиненото изречение изпълнява сказуемна функция и може да бъде разглеждано като подчинено сказуемно изречение. Вторият подвид обхваща подчинените изречения, които поясняват допълнението от главното изречение чрез сказуемното, изразено с пълнозначен глагол. Този подвид подчинени сказуемноопределителни изречения нямат задължителна употреба.

Между двата подвида подчинени сказуемноопределителни изречения има следните съществени различия: а) единият подвид има структурно задължителен характер, а другият — незадължителен; б) при единия подвид сказуемното в главното изречение е изразено с абстрактен или полуабстрактен по значение глагол, а в другия подвид — сказуемното се изразява с пълнозначен глагол; в) единият подвид сказуемноопределителни изречения поясняват подлога, а другият — допълнението (от главното изречение).

К. Попов предпочита да си служи с традиционно установения термин *сказуемноопределително изречение* (като функционално съотносително със *сказуемно определение* в традици-

онното му разбиране), но това не му е попречило да опише доста задълбочено характерните особености на този вид подчинени изречения и техните структурни разновидности.

СЛОЖНО СЪСТАВНО С ПОДЧИНЕНО ДОПЪЛНИТЕЛНО ИЗРЕЧЕНИЕ

В Ат. Илиевия „Синтаксис на българския език“, една от първите по-значителни праматери в учебната ни литература след Освобождението, не се използва термин подчинено допълнително изречение, а се говори за „съставно изречение с подчинено като предмет при глаголен прилог“ (СБЕз, с. 96).³⁷ Не е трудно да се разбере, че под това заглавие авторът излага материал, отнасящ се до строежа на сложното съставно изречение с подчинено допълнително. Той отбелязва, че когато сказуемото в главното изречение е изразено с преходен глагол, може да се наложи „онова, което се изказва с предмета, да се каже с цяло изречение“ (СБЕз, с. 96). С други думи подчинените допълнителни изречения „стоят вместо предмет“ към главното изречение. Наблюдателният и аналитичен поглед на Ат. Илиев е доловил и посочил значителна част от съюзите, съюзните думи и частиците, с които тези изречения се свързват с главното, въпреки че не винаги определя точно лексико-граматичната им принадлежност. Като съюзни връзки при тези подчинени изречения той сочи: *кой, който, чий, чийто, какъв, какъвто, колък, колъкто, че, какво, как, де, дали, дете, къде, ли*. Освен това споменава и за безсъюзно свързване. Между посочените съюзни връзки не откриваме подчинителния съюз *да*, но по-нататък той привежда примери на сложни съставни изречения с подчинени допълнителни, въведени с *да*, като обяснява, че тези съставни изречения са „станали от развиването на неопределения на чин“ (СБЕз, с. 97). Но Ат. Илиев не разполага с критерий, по който да разграничи допълнителната функция на съюза *да* от другите му функции, напр. от функцията му да въвежда подчинено подложно изречение. Поради това примерите му за сложни съставни изречения, в които подчиненото е въведено със съюза *да*, не са еднородни и са показател за един начален период в разработката на синтаксиса на българския език. Някои от слабостите в Ат. Илиевото описание на разглежданите тук подчинени изречения се дължат на влияние от учебника на Ст. Новакович по сръбски синтаксис, който му служи като образец.

Към съвременен терминологично назоваване на този вид подчинени изречения прибегва Д. Мишев, който в системата на подчинените изречения разграничава „приставени допълнителни (обектни) изречения“ (РБЕС, с. 120). Той пише: „Приставените допълнителни изречения ограничават глагол или отглаголно съществително и се познават по питанията на допълненията — *що, кого, м*

³⁷ С термина предмет Ат. Илиев назовава обекта (допълнението), в синтаксис на българския език, с. 8.

му, с *що?* и пр.“ (пак там, с. 120). Това определение не е задоволително, то страда главно от две неточности: 1. Не е подходяща функцията на подчиненото допълнително изречение да се свежда до ограничаване на глагола; в същност този вид подчинено изречение пояснява сказуемото на главното изречение и изпълнява спрямо него служба на допълнение. 2. Към подчинените допълнителни изречения са отнесени и такива подчинени изречения, които поясняват съществително име, сродно с глагол, напр.: „Мисълта, *че* честта му е окаляна и неомита по негова собствена воля, ме принуди да изстина от него“ (пак там, с. 120). Това становище се задържа доста дълго в синтактичната ни литература, за което е спомогнало и широкото разпространение на Д. Мишево „Ръководство по български език“, преиздавано многократно. Все пак в по-ново време се достига до по-точна концепция, според която тези изречения принадлежат към определителните, но имат в значението си и допълнителен оттенък.

Към допълнителните изречения Д. Мишев причислява и онези подчинени изречения, които се отнасят към допълнение от главното изречение, изразено с показателно местоимение, напр.; „Всякой прави онова, *което* си иска“ (Хр.). „Ние искаме да спрете онова, *което* дири изход“ (Ек.)³⁸ Структурата на тези сложни изречения е отъждествена със структурата на сложните съставни с подчинени, въведени с относително местоимение (*който, какъвто*), които поясняват сказуемото от главното изречение и изпълняват спрямо него функция на допълнение, напр.: „Говорят, *което* е право“ (См.). „Всякой прави *каквото* си иска“. В същност структурата на тези изречения не е еднаква и те погрешно се отъждествяват от автора.

Без да се мотивира, Д. Мишев причислява към допълнителните изречения и такива подчинени изречения, въведени с наречие *ето*, които поясняват показателно местоимение от главното изречение, напр.: „Аз смятам за слабост на немската критика това, *ето* тя не признава открито тоя факт, който тъй силно бие в очи“ (вж. РБЕС, с. 121). Тук подчиненото изречение също така има пределителен характер, понеже разкрива признаци на едно предметно понятие, назовано с местоименна дума.

Интересни са бележките на Д. Мишев за подчинените изречения със съюзна връзка *щото*, въпреки че по същество те също принадлежат към този вид подчинени изречения. Във връзка с изречения като „*Щото* е поново, то е готово“, „*Щото* мисли мишката, котката го разваля“, „*Щото* хвърчи, не се яде“ той отбелязва обобщителния характер на местоимението *щото*, с което се заестват местоимения или съчетания като *всичко, всяко нещо, онова нещо, това, тоя* и др. (вж. РБЕС, с. 122). Тези мисли на Д. Мишев могат да послужат като отправка за съвременен анализ на съставните изречения с архаизирания вече съюз-местоимение *щото*.

³⁸ Вж. Д. Мишев, Ръководство по български език. Курс III, синтаксис, 121.

Най-значителната заслуга на Д. Мишев е в това, че доста пълно е описал синтактичните особености на въпросителните подчинени допълнителни изречения. Заслужава да се отбележи фактът, че тук сравнително доста пълно са изброени съюзните връзки: въпросителни местоимения — *кой, какъв, чий, що* и др.; въпросителни наречия — *кога, къде, как, колко, защо* и др.; частици — *ли*.³⁹

За съжаление, един от най-вникливите наши граматичари от началото на нашия век, Манол Иванов, не ни е оставил разгънато описание на подчинените допълнителни изречения, а в своя „Синтаксис на българския език“ се е задоволил да посочи разнообразни откъм характера на съюзните си връзки примери.⁴⁰ От тях могат да се извлекат следните изводи:

1. Подчинените допълнителни изречения функционално се съотнасят с допълнението в простото изречение, срв. неговите примери: „Той знае *що* мислим“. — „Той знае мислите ни“. „Каж ми *где* живееш“ — „Каж ми жилището си“. „Не знаем *кога* ще дойде“. — „Не знаем времето на дохождането“.

2. Подчинените допълнителни изречения се свързват с главно-то чрез: а) подчинителни съюзи: *че, да*⁴¹; б) въпросителни и относителни местоимения: *кой, що, какъв, колко, който*⁴²; в) въпросителни наречия: *где, кога, как, защо*; г) частици: *дали*.

На друго място в своя учебник по синтаксис (с. 69—70). М. Иванов пише, че допълнителните изречения, „които се свързват чрез въпросителни думи“ „се наричат приставени въпросителни изречения“. Той правилно отбелязва, че те съдържат непряк въпрос, т. е. само по форма са въпросителни, но не и по съдържание. При това авторът с право обръща внимание на факта, че въпросителните допълнителни изречения по своите връзки приличат на някои подчинени обстоятелствени изречения, но не бива да се смесват с тях. Освен това се подразбира, че тази разлика се търси в различното смислово-синтактично отношение, което възниква между главното и подчиненото изречение.

За Кл. Карагюлев допълнително е онова подчинено изречение, „което допълва смисъла на глагола в основното изречение“ (УрБГ, с. 66). В основата си това определение е правилно и по-точно, отколкото определенията на предходните автори, но и в него има някои несъобразности, произтичащи от недостатъчното разграничение на синтактични и морфологични категории (допълнителното изречение се разглежда като пояснение на глагол, а не на сказуемо). Кл. Карагюлев твърде уместно отбелязва: „По своята връзка с основното изречение, то (подч. допълнително — Р. Р.) дохожда

³⁹ Д. Мишев определя частицата *ли* като съюз (вж. РБЕС, с. 121).

⁴⁰ Вж. М. Иванов, Синтаксис на българския език, с. 63—64.

⁴¹ Пръв обръща внимание, че подчинителният съюз *да* въвежда допълнително изречение Ат. Илиев (вж. СБЕЗ, с. 97).

⁴² Относителното местоимение *който* свързва подчинени допълнителни изречения в примери като следните: „Помогни *комуто* можеш“. „Ще накажат *кого* уловят в престъпление“ (вж. М. Иванов, СБЕ, с. 64).

като заместник на всеки вид допълнение и отговаря на същите питання, на каквито отговарят и допълненията“ (УрБГ, с. 66).

В сравнение със своите предходници Кл. Карагюлев по-добре и по-пълно описва подчинените допълнителни изречения. Трябва веднага да кажем, че той издига един нов делитбен белег — начина на свързване на подчиненото изречение с главното — и в зависимост от него говори за два вида подчинени допълнителни изречения: а) допълнително изречение, което „се свързва с основното чрез някаква граматична връзка“, напр.: *че, да, щото* и др.; б) допълнително изречение, което „се подрежда направо“ (УрБГ, с. 67). Втората група подчинени допълнителни изречения се определят по следния начин: „Изречения, които се прибавят *направо* към основното, захващат или с въпросителна дума (със или без връзка *да*), или с относително местоимение“ (пак там). Посоченото схващане на Кл. Карагюлев не е напълно изяснено, но все пак в него можем да открием тенденция за деление на подчинените допълнителни изречения на съюзни и безсъюзни, като към безсъюзните се причисляват онези изречения, при които като съюзна връзка стои въпросително или относително местоимение.⁴³

Друг интересен момент в описанието на подчинените допълнителни изречения е стремежът на Кл. Карагюлев семантично да диференцира глаголите казуеми, които изискват подчинени допълнителни изречения с подчинителния съюз *че* и с *да*. Това разграничение е формулирано по следния начин:

„Връзка *че* се употребява само подир глаголи, които изискват нещо, което схващаме или възприемаме с ума или чувстваме си; а връзка *да* — и подир глаголи, които изказват някаква работа на волята ни.

1. Мисля, <i>че</i> ще се мре.	Мисля, <i>че</i> . . .
Мисля <i>да</i> си вървя	Мисля <i>да</i> . . .
2. Искам <i>да</i> играя.	

Забележка 1. Наместо връзка *че* при глаголи, които изказват несигурно, съмнително възприятие на ума, или пък отричат това, се употребява *да*:

Лекарят ни увери, *че* болният ще оздравее. Не ми се вярва *да* оздравее.

Усещам, *че* ме боли нещо. Усещаш ли *да* те боли нещо?
Не усещам *да* ме боли. . .

Признавам, *че* сбърках. Не признавам *да* съм сбъркал“.

(УрБГ, с. 67)

Позволих си да приведа този доста дълъг цитат из граматиката на Кл. Карагюлев, защото това разграничение се прави за пръв път в синтактичната ни литература от онова време и е показател за един вниклив и аналитичен подход към строежа на под-

⁴³ В последно време тази концепция бе развита и защитена от някои езиковеди.

чинените допълнителни изречения. При това направеното разграничение относно употребата на подчинените допълнителни съюзи *че* и *да* съответствува на действителното положение в езика; друг е въпросът, че то не обхваща всички случаи, когато езиковата практика ни налага да използваме единия или другия съюз.⁴⁴

Кл. Карагюлев е описал и някои сложни съставни с подчинени допълнителни изречения, където структурните части на главното и на подчиненото изречение взаимно се преплитат: „В някои случаи допълнителното приставено изречение гъй гясно се сглобява с основното, че не личи ясно де свършва едното и де започва другото“ (УрБГ, с. 68)⁴⁵, напр. в изречението „Брусът не реже, ама прави ножовете да режат“ границата между главното и подчиненото може да се тълкува двояко: а) „Прави ножовете | да режат“ (ножовете — допълнение от гл. изр.); б) „Прави | ножовете да режат“ = да режат ножовете (ножовете — подлог от подч. изр.). Друг пример: „Та сърце, майко, не трае да гледа турчин че бесней“ (Бот.) = Да гледа турчин, | че бесней; = Да гледа | турчин че бесней.

Основа телна е бележката на Карагюлев, че когато сказуемото от гл. изречение е изразено с гл. *няма*, съществителното име пред съюза се отнася към структурата на подчиненото изречение, напр.: „Няма игла де да хвърлиш“ = Няма де да хвърлиш игла.

Кл. Карагюлев е постигнал не само по-ясно и по-точно описание на структурата на подчинените допълнителни изречения, но се е погрижил да обясни и някои по-особени случаи, като за целта е използвал и елементи на трансформация. Още в урока за допълнителното изречение той обяснява някои близки от смислово гледище изречения, но различни в синтактично отношение. Като съпоставя изреченията „Правилникът забранява да се пуши“ и „Забранено е да се пуши“, той стига до извода, че щом „основното изречение е безподложно, допълнителното може да се схваща и като подложно“ (УрБГ, с. 67). Но той не се задоволява и с тази констатация, а продължава разсъжденията си, в резултат на които достига до нов извод: „Ако при изречението „Забранено е да се пуши“, питаме: „*кое нещо е забранено?*“, тогава *да се пуши* е подложно изречение; ако ли питаме: забранено е *що?* (както: правилникът забранява *що?*) — „да се пуши“ ще бъде допълнително приставено изречение“ (УрБГ, с. 68). Въпреки че Кл. Карагюлев борави умело с фактите, тук чувството му за правота и точност му е изменило. Той е бил подведен от логическите по своята същност въпроси и е дал едно погрешно от синтактично гледище тълкуване. В същност в изречението „Забранено е да се пуши“ при всички случаи подчиненото изречение ще има подложен характер.

Може би единствен в граматичната ни литература Кл. Кара-

⁴⁴ Вж. З. Геннадиева-Мутафчиева, Подчинителният съюз *да* в съвременния български език, София, 1970, с. 35—36, 38—39, 42, 44, 52, 56.

⁴⁵ Вж. по същия въпрос у К. Понков, Съвременен български език. Синтаксис, с. 291.

4 Трудове на Великотърновския университет, т. IX, кн. I

гюлев обръща внимание върху характера на подчинени изречения като „Да живееш значи да се мъчиш“. Тук подчиненото изречение е по форма допълнително, а по функция — „приложно“.⁴⁶ За по-голяма убедителност той си служи с трансформация: *Да живееш значи да се мъчиш. — Живот значи мъка (доп.). — Животът е мъка (прилог).*

За вникливост в езиковите факти и за стремеж към по-пълната им и всеотрадна оценка говори и анализът на сложните съставни с подчинено „допълнително изречение, което определя“ (УрБГ, с. 72).⁴⁷ Тук той е отнесъл съставни изречения, в които подчинените се отнасят към имена от главното, съотносителни с глаголи: *мисъл, че. . . : мисля, че. . . ; стремеж да. . . : стремя се да. . . ; вест, че. . . : известя, че. . .* Тук авторът е отнесъл и случаи, когато подчиненото изречение пояснява прилагателно име от главното изречение, срв. „Бъди бърз да слушаш, а бавен да отговаряш“ = Бъди бърз на слушане. . . = бързай да слушаш. . . Най-сетне тук е разгледал и някои изречения, в които подчиненото се отнася непосредно до показателно местоимение от главното, напр.: „Няма по-ядно, по-възмутително нещо от туй да гледаш как някой, който до вчера е треперал от погледа ти, днес се обхожда с тебе най-презрително“ (Бот.) — *от туй: кое именно? — да гледаш. . .* За посочените видове изречения авторът казва: „Допълнително изречение може да служи като определение при съществително, прилагателно (много рядко) и местоимение показателно“ (УрБГ, с. 72). Като изключим последния случай, където подчиненото изречение има определителен характер, по отношение на останалите видове изречения авторът напълно правилно е подчертал двойствената им природа: по смисъл са допълнителни, а по служба определителни.⁴⁸ Сега не е трудно да разберем, че в един от посочените примери надделява допълнителният характер („Бъди бърз да слушаш. . .“), а в други определителният, но все пак си остава неоспорим факт, че Кл. Карагюлев се е опитал да разреши един труден синтактичен проблем и в основни линии се е справил успешно.

Сравнително добра система в изясняване синтактичните особености на подчинените допълнителни изречения е въведена в първата сводна граматика на българския език — „Българска граматика“ от П. Калканджиев. При определяне съдържанието и обема на този вид подчинени изречения той изхожда от обстоятелството, че те „изпълняват служба на допълнения към сказуемото на главното изречение“ (БГр, с. 395). И по-нататък: „Този вид изречения внасят в съдържанието на главното изречение съдържанието на

⁴⁶ У Кл. Карагюлев терминът „прилог“ означава сказуемно определение.

⁴⁷ Други автори назовават тези изречения „определително-допълнителни“ (М. Иванов, Синтаксис на българския език за III и IV клас, Пловдив, с. 72; Д. Мишев, Учебник по български език за III клас, Пловдив, 1902, с. 70.

⁴⁸ Вж. също Л. Андрейчин, Основна българска граматика, с. 530; К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, с. 267.

друг определен глагол, заедно с всички пояснения, що има, и така го доизяснява мисълно; без тях главното сказуемо изразява действие без означена насока или състояние неуточно“ (пак там). Като изключим някои веяния от формално-граматическото определение на изречението, посочената мисъл на Калканджиев правилно разкрива съдържанието на подчинените допълнителни изречения.

П. Калканджиев не се е задоволил с изясняване само на семантичната и функционална страна на подчинените допълнителни изречения, а е положил усилия и за по-строга систематизация на съюзите и съюзните думи, с които те се свързват с главното. Тук той посочва: 1. въпросителни местоимения и наречия: *кой, що, чий, какъв, колко, как, защо, где, къде*; 2. относителни местоимения и наречия: *който, чийто, какъвто, колкото, когато*; 3. въпросителни частици: *дали, ли*. Наистина авторът не е посочил най-характерните допълнителни съюзи — *че* и *да*, но от по-нататъшното му изложение става ясно, че ги взема под внимание. Дори, подобно на Кл. Карагюлев, се занимава с употребата им в зависимост от семантиката на глаголно сказуемо в главното изречение. „Съюз *че* се употребява предимно след главно сказуемо, което изразява душевно качество и състояние: *мисля, че. . . ; говоря, че. . . ; признавам, вярвам, виждам, чувствавам, усещам, съзнавам, разбирам, че. . .* Съюз *да* се взема със сказуемо, което изразява дейност на волята: *искам да. . . , реших да. . . , заповядвам, желая, мога, от-казах, моля, почнах да. . .* А някои глаголи може да се вземат и с двата съюза: *мисля, че (да). . . , знам, вярвам, реших, разчитам, допускам, предполагам*“ (БГр, с. 396). В основни линии казаното по този въпрос от П. Калканджиев съвпада с позицията на Кл. Карагюлев, но у първия то е съпроводено с посочване на повече глаголи, които в зависимост от семантиката си могат да изискват подчинено изречение с единия или с другия съюз.

П. Калканджиев не описва отделно безсъюзните подчинени допълнителни изречения, но от един пример се разбира, че не ги изключва от обсега на тази синтактична категория: „Най-после знай: (че) той скъпи жена си“ (вж. БГр, с. 395).

Нито е обосновано, нито е приемливо становището му, че към „подчиненото допълнително изречение трябва да се отнесе и така наречената пряка реч“ (БГр, с. 396). Пряката реч граматически не е свързана с пояснителното изречение, затова тя не може да образува с него една синтактична цялост.⁴⁹ Съвсем друго е положението при превръщане на пряката реч в непряка, където пояснителното изречение се превръща в главно, а пряката реч — в непряка, която пък има характер на подчинено изречение. В този случай вече наистина може да се говори за сложно съставно изречение, тъй като между двете му основни структурни части има подчинително отношение, изразена със съответна съюзна връзка и

⁴⁹ Вж. К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, с. 340.

приспособяване на сказуемите от главното и подчиненото изречение за съвместна употреба.

Оставайки верен на позицията си да изследва строежа на сложното съставно изречение откъм характера на подчинителните връзки, Н. Костов се задоволява да ни занимае с подчинителните съюзи и думи, които имат допълнително значение. Той изрично е подчертал, че подчинителните съюзи „по-силно отразяват значението си върху съдържанието на изречението, което свързват. Затова по съюза определяме и характера на такова изречение“ (БГрам, с. 234). Авторът е съсредоточил вниманието си върху основните подчинителни съюзи с допълнително значение — *че* и *да*. Досежно последния съюз е посочил, че „има широка употреба и разнообразни служби“, а допълнителното му значение е резултат от аналитичното предаване на старобългарския инфинитив. Не отговаря на действителното положение забележката му, че подчинителният съюз *че* може да се заменя с *дето*, напр.: „Не харесвам това, *дето* сърдите учителя си“, тъй като тази замяна не е равностойна нито в смислово, нито в синтактично отношение (изречението с *дето* има определителен характер).

Ст. Младенов и особено пък А. Т.-Балан вметват в своите граматика твърде бегли бележки за подчинените допълнителни изречения. Даденото от Ст. Младенов описание на този вид подчинени изречения не изнася на яве нови наблюдения и оригинални тълкувания. Поради стремеж към по-сбито и синтезирано изложение на синтаксиса на сложното съставно изречение Балан също не е пристъпил към системно описание на този вид изречения, въпреки че отделни мисли, оригинални и проникновени, са пръснати по различни параграфи.

Оригинално определение на подчиненото допълнително изречение се опитва да даде Д. Попов: „Приставно допълнително изречение пояснява откъм съдържание сказуемото на главното изречение или друга негова част, с които, като всяко допълнение, влиза в отношение на управление“ (БГраматика, с. 203). Авторът пренася управлението като вид подчинителна връзка между съставните думи на словосъчетанието върху сложното съставно изречение, но не дава задоволителен отговор на въпроса какво разбира под „управление“. По отношение на простото изречение той посочва, че чрез управление се свързва допълнението с „допълняемото“. И продължава: „На съгласуване или управление, действащо или замряло, се подчиняват съответно и приставните определителни, допълнителни и обстоятелствени изречения“ (пак там, с. 161). От тези думи не е ясно какво съдържание се влага в термина управление, ето защо посоченото определение за подчинено допълнително изречение страда от недоизясненост. От друга страна, в определението за допълнително изречение се казва, че то може да изпълнява служба на допълнение и към друга (освен сказуемото) част от главното изречение. Вероятно тук се имат пред вид примери като „Новината, че останали инструменти от Сергей Драга, много ме

зарадва“ (О. Василев), но ако е така, трябва да се каже, че П. Калканджиев значително е отстъпил от позицията, заета от предходниците му (Д. Мишев, М. Иванов, Кл. Караюлев).

Твърде неясен е Д. Попов, когато пише, че приглаголното допълнително изречение „съответствува на всички главни видове допълнения в простото изречение“ (БГраматика, с. 203) и в зависимост от това може да се яви като „пряко и косвено, винително, второ винително и дателно“ (пак там, с. 203). Вероятно от тези позиции той изхожда при вметване сред примерите и на сложни съставни изречения, които съдържат подчинени сказуемноопределителни изречения или подложни изречения, напр.: „Момите да видиш какви са разцъфтели (ск.опред. изр.). „Виждаш го, че е сърдит“ (ск.-опред. изр.). „Стори ѝ се, че бял гълъб влезе през проореца“ (К. Петканов) (подл. изр.).

Значителен интерес за всеки изследвач в областта на синтаксиса представя концепцията на Л. Андрейчин за подчинените допълнителни изречения. Неговата синтактична позиция се характеризира, от една страна, със зачитане на всичко ценно, достигнато от домашната граматическа мисъл, и от друга — с ново внимателно вглеждане в синтактичните явления, в резултат на което достига до по-точни и по-пълни характеристики на разглежданите явления. В „Основна българска граматика“ Л. Андрейчин определя по следния начин подчиненото допълнително изречение: „Приставените допълнителни изречения се явяват като пояснения на сказуемото в главното изречение, които са равностойни по смисъл на пряко допълнение в простото изречение“ (ОБГ, с. 528). Това определение има логико-граматичен характер и разкрива най-основните смислово-функционални и синтактични особености на подчиненото допълнително изречение, поради което е било възприето по-късно и от други граматисти (Еньо Николов, К. Попов).

В „Основна българска граматика“ Л. Андрейчин дели подчинените допълнителни изречения на положителни (съобщителни) и въпросителни.⁵⁰ Той е изяснил употребата на подчинителните съюзи *че* и *да* в зависимост от значението на глаголното сказуемо в главното изречение, а при въпросителните допълнителни изречения е посочил, че се свързват с главното с въпросителна дума — местоимение, наречие или частица. „Допълнителни изречения с въпросителна форма нямат пряк въпросителен смисъл, а са такива само спрямо главното изречение, затова те се свързват с него с помощта на въпросителни местоимения, наречия и частици: *кой какъв, чий, как, колко, къде, кога, дали, ли* и пр.“ (ОБГ, с. 529).

Поради рядката употреба на сказуемноопределителните изречения, които поясняват допълнението от главното изречение чрез

⁵⁰ В по-ново време Л. Андрейчин възприема термина съобщителни подчинени допълнителни изречения и изоставя другия термин — положителни, вж. Л. Андрейчин, Ст. Стойков, К. Попов, Български език за IX клас на средните общообразователни училища, София, 1952, с. 65—66. По-късно този термин е възприет и от други автори: Е. Николов, К. Попов.

сказуемото му Л. Андрейчин не ги е отделил в самостоятелна група, но все пак трябва да се признае за неуместна бележката му в „Основна българска граматика“, че: „Допълнително приставено изречение понякога може да бъде заменено с обособено причастие, напр.: Когато се обърнах, аз видях леля Станка, че тича след мене. — Аз видях леля Станка, тичаща след мене. Тук подчиненото изречение е сказуемноопределително и се заменя при трансформацията с второ сказуемно определение. Този пример стои далече от останалите примери за подчинени допълнителни изречения и не допринася за по-правдивото изясняване на въпроса.

В „Основна българска граматика“ Л. Андрейчин е дал място при подчинените определителни изречения и на един по-архаичен тип сложни съставни изречения, които по форма приличат на определителни, но по функция са допълнителни, понеже „самото приставно изречение се явява не като пояснение, а като заместник на такава дума“ (ОБГ, с. 516). „По тоя начин то се включва по-тясно в състава на главното изречение и би могло да се схваща като негова част само че сложна по състав, напр.: Момчетата развързаха торбите си, за да извадят каквото имаха за похапване (Ив. Вазов)“ (ОБГ, с. 516). Че действително тези изречения са допълнителни може да се разбере от твърдението на автора, че в тези случаи не е уместно да се вижда елипса на местоимение-определяемо от главното изречение.⁵¹

Макар и чрез препратка към раздела за глаголните времена, в „Основна българска граматика“ Л. Андрейчин не е забравил да отбележи някои основни изисквания в нашия език за употребата на глаголните времена в подчинени допълнителни изречения. Извършеното в тази насока е далеч недостатъчно, но то все пак е здрава почва, върху която може да стъпи всеки изследвач.

Случаите, когато пред подчинителния съюз са изнесени думи от състава на подчиненото допълнително изречение, се интерпретират от Л. Андрейчин като инверсия. Той отбелязва, че тази инверсия по-добре се чувствава при допълнителни изречения със съюз *че* и по-слабо — при допълнителни изречения със съюз *да*, напр.: „Не говорете ми *че* моя роден край / е беден, минало че няма славно“ (П. П. Славейков). „И запрети им ти, на мъртъвците живи, — / над моя хладен прах порой сълзи *де* леят“ (П. П. Славейков). Не са останали незабелязани и онези случаи, когато в резултат на подобна инверсия се създава взаимно проникване на частите от главното и подчиненото изречение (и поради това е възможно двойко тълкуване): „Да виждам слънцето вълшебно *как* разтваря / на суетливий ден работнишните двери“ (П. П. Славейков). При подобни случаи Л. Андрейчин твърде уместно предлага да се изхожда от контекста: „Обикновено в такива случаи контекстът дава

⁵¹ Вж.: Л. Андрейчин, Основна българска граматика, с. 516; Синтаксическе вопросы формирования современного болгарского литературного языка в XIX веке, Otázky slovanské syntaxe. Sborník Brněnské syntaktické konference (17—21. IV. 1961). Praha, 1962, с. 109—114.

възможност да се разбере по-точно кое от двете свързвания е имал в мисълта си авторът“ (ОБГ, с. 532).

В граматиката на Л. Андрейчин са намерили задълбочено описание въпросите, свързани със съчетаването на подчиненото допълнително изречение с главното.

За да имаме по-пълна представа за възгледите на Л. Андрейчин относно строежа на подчинените допълнителни изречения, трябва да споменем и за становището му, заето в „Основна българска граматика“, по отношение на подчинените изречения, поясняващи съществителни, „сродни по произход на някои глаголи“. Тези изречения видният наш езиковед определя като допълнителни по смисъл, които „могат да бъдат сметнати и за определителни по служба“ (ОБГ, с. 530). По-късно Л. Андрейчин изменя становището си и ги причислява към подчинените определителни (по-подробно по този въпрос вж. в раздела за подчинените определителни изречения).

Описанието на сложното съставно с подчинено допълнително изречение, направено от К. Попов в „Съвременен български език — синтаксис“ не е отрицание на извършеното в тази насока от Л. Андрейчин, а както и в други случаи негово по-нататъшно утвърждаване и задълбочаване. Дефиницията на К. Попов за подчинено допълнително изречение е в духа на определението, което отбелязахме у Л. Андрейчин. К. Попов пише: „Подчинено изречение, което пояснява сказуемото на главното изречение и изпълнява спрямо него служба на допълнение се нарича подчинено допълнително изречение“ (СБЕС, с. 285). Нов момент в описанието на този вид подчинени изречения представя определянето на основните семантични групи глаголи, които могат да бъдат пояснени от допълнителни изречения. При съобщителните допълнителни изречения К. Попов е обобщил резултатите от някои изследвания, извършени след Девети септември, а е изнесъл и свои наблюдения. За пръв път в цялостен труд по синтаксис се описват толкова разнообразни структурни разновидности на съобщителните подчинени допълнителни изречения. По-задълбочена и изпъстрена с нови моменти и наблюдения е и интерпретацията на въпросителните подчинени допълнителни изречения.

Значително място в труда си по синтаксис К. Попов е отделил за изясняване на някои преходни случаи между определителни и допълнителни изречения. Прави отраднo впечатление, че авторът се стреми да вземе под внимание всички страни в семантиката и строежа на тези изречения и по тоя начин да достигне до сравнително най-пълен и точен анализ. К. Попов е враг на схематизма и на априорното решаване на проблемите. Той пише: „Макар че подчинените определителни и подчинените допълнителни изречения да се разграничават добре по формален строеж и по синтактични функции, срещат се и подчинени изречения, които служат като съединително звено между тях и за доказателство, че синтактичните явления в езика имат корелативен характер и че понякога само

теоретически и условно ние успяваме да ги отделим и противопоставим едно на друго“ (СБЕС, с. 291). Тази мисъл говори за един широк поглед върху синтактичните явления, от които е обусловена и трактовката му на поредицата от преходни случаи, разгледани от него. В някои случаи авторът е готов да допълни или частично да коригира предишни свои схващания.⁵²

Описанието на подчинените допълнителни изречения, направено от К. Попов в неговия основен труд по синтаксис, не само набелязва всички основни структурни разновидности на този тип подчинени изречения, но и правилно поставя проблемите, върху които трябва да се съсредоточи по-нататъшното научно дирене в тази област.

СЛОЖНО СЪСТАВНО С ПОДЧИНЕНО ОБСТОЯТЕЛСТВЕНО ИЗРЕЧЕНИЕ

Пръв за подчинени обстоятелствени изречения в нашата граматика говори Т. Икономов („Българска граматика“, Пловдив, 1883, с. 106—110). Той ги определя като подчинени изречения, които поясняват сказуемото и изпълняват спрямо него роля на обстоятелство (отговарят на същите въпроси, на които отговаря обстоятелството в простото изречение). Освен това той описва основните видове обстоятелствени изречения и съюзните връзки, с които се свързват с главното: „приставени временни предложения“ (*когато, догдето, докле, щом* и др.), „приставени предложения за място“ (*гдето, откъдето, където* и др.), „приставени предложения за начин на действието (качество) и за количество“ (*както, колкото, толкова — щото, тъй — щото, като, нежели*⁵³), „приставени предложения за причина и цел“ (*защото, понеже, тъй като, оттова че*⁵⁴, *каквото*⁵⁵, *за да* и др.).

Същите видове подчинени обстоятелствени изречения разглежда и Д. Мишев (за време, за място, за начин, за причина и за цел), но в някои случаи изложението му е по-разширено и по-задълбочено. Това може веднага да се разбере, ако приведем съюзните връзки, които той посочва при отделните видове обстоятелствени изречения: за време (*когато, докогато, докле, додето, дорде, щом, като, след като, откакто, подир като, преди да*), за място (*дето, където,*

⁵² Срв. напр. анализа на следните изречения „Тя действително можа да види едно знаме, че се развява тамо“ (Ив. Вазов), „Ненадейно Иванов съгледа двама конни стражари, че се показаха отсреща“ (Ив. Вазов) в колективния учебник „Съвременен български език“ (ч. II, София, 1957, с. 370—372) и в „Съвременен български език. Синтаксис“ (с. 292—293).

⁵³ В по-нови трудове по синтаксис *нежели* се определя не като подчинителен, а като съчинителен съюз (вж. К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, с. 256).

⁵⁴ Съчетанието *оттова, че* в примера на Т. Икономов няма значение на сложен съюз: „То стана от това, че не ме уведомихте по-напред.“

⁵⁵ В примера, посочен от Т. Икономов, съюзът е *каквото и*: „Каквото и да казваш, аз не мога да ти вярвам“; този съюз е за отстъпка.

додето, откъдето, накъдето), за начин, сравнение и количество (като, както, сякаш и др.), за цел (за да, та да, каквото), за причина (защото, понеже, че, затова че, тъй като, по причина че, дето, като). Към обстоятелствените изречения за причина Д. Мишев е причислил и подчинените изречения за условие и за отстъпка. Въпреки че не са разгледани като самостоятелни видове, казаното за тях е крачка напред в разработката на проблема за обстоятелствените изречения въобще. За условните изречения е посочено, че се свързват с главното посредством съюзите и съюзните думи — ако, ако би, да би, ли, като, кога, а за отстъпителните — макар, макар и ако, ако и, нека, при всичко че, ако и да, дори⁵⁶, който и, колкото и, когато и да, както и да.

Д. Мишев има заслуга също така при описание на съотносителните думи (обикновено наречия), които се употребяват в главните изречения при различни видове подчинени обстоятелствени изречения. При подчинените изречения за място той посочва, че те могат да поясняват не пряко сказуемото от главното изречение, а съответно наречие (т. е. съответно обстоятелство): там, дотам, оттам, натам и др. При обстоятелствените изречения за време се посочва, че в главното може да има съотносителни наречия като: тогава, тогаз, дотогава, оттогава. Към подчинените обстоятелствени наречия за начин са причислени и изреченията за последица (той ги нарича „изяснителни изречения“), а също така „сравнителните“ и „количествените“.

В сравнение с предходниците си Ат. Илиев прави крачка назад, тъй като не разглежда обща категория подчинени обстоятелствени изречения, а направо преминава към по-частна класификация — според вида на обстоятелството, което изразяват. В неговия „Синтаксис на българския език“ има бележки за „съставно изречение с подчинено за условие или спогодба“, „съставно изречение с подчинено за отстъпване или допусчане“, „съставно изречение с подчинено за сравнение или начин“, „съставно изречение с подчинено за място“, „съставно изречение с подчинено за време“ и „съставно изречение с подчинено за причина и сетнина“ (вж. СБЕЗ, с. 98—105).

От друга страна, по-добре от съвременниците си (напр. от Д. Мишев) Ат. Илиев анализира някои видове подчинени изречения. За разлика от Д. Мишев той отрежда самостоятелно място на условните и отстъпителните изречения и по-добре обяснява техните смислово-функционални качества, срв. напр. казаното от двамата автори за отстъпителните подчинени изречения: „Приставеното отстъпително влиза в синтактическо цяло, което се състои от две изречения: а) главно, което означава следствие противоположно на

⁵⁶ В същност съюзът е *дори и да*, а не само *да*, както мисли Д. Мишев. Освен това той неправилно включва тук и някои съюзи (*но, ала, обаче*), които са съчинителни. Не е уместна и бележката му, че като съюзи се използват и думите *да допуснем, да кажем, наистина че* в съчетание със съюзите *но, ала* (вж. РБЕС, с. 141—142).

онова, което може да се допусне като се съди по предположената причина; б) приставено, което означава причина“ (Д. Мишев, РБЕС, с. 141); „Случва се, че в подчиненото изречение се изказва условие, според което може или не може да бъде мисълта на главното изречение, ала все пак се отстъпва или допуска онова, което се казва в главното изречение, без да се гледа дали се е извършило или не условието“ (Ат. Илиев, СБЕз, с. 99).

Доста пълни са бележките на Ат. Илиев за обстоятелствените изречения за време, за място, а също и за причина и сетнина (т. е. за последица), въпреки че, подобно на други граматични, и той не винаги ясно разграничава някои съчетания с обстоятелствено значение от обстоятелствените съюзи и съюзни думи. При анализа на подчинените обстоятелствени изречения той изхожда от съвременното нему състояние на българския език, но в някои случаи все още не може да се освободи от влиянието на старата традиция. Така напр. при подчинените изречения за място поддържа несъществуващото вече в българския език разграничение между наречията съюзи *гдето* и *където*.

Ив. Д. Топков твърде уместно посочва, че обстоятелственото изречение пояснява сказуемото от главното изречение, „за да значи както-годе обстоятелство на глаголното съдържание“ (УБС, с. 48). Той различава седем вида обстоятелствени изречения: за място, за време, за начин, за причина, за цел, за условие и за отстъпка. Ако съпоставим неговата разработка на подчинените обстоятелствени изречения с бележките на Ат. Илиев, веднага ще установим, че той има по-съвременни схващания както за границите между отделните видове подчинени обстоятелствени изречения, така и за някои техни особености. При обстоятелствените изречения за място прави впечатление бележката му за разграничаването им от подчинените определителни изречения, срв. примерите му: „Дето съм роден, там е моето отечество“ (подч. обстоятелствено изречение за място). „Мястото, дето съм роден, е мое отечество“ (подч. определително изречение). За отстъпителното изречение се казва, че „показва основание (условие); въпреки това основание става глаголното съдържание на главното изречение“ (УБС, с. 53). Тази формулировка е по-съвременна от Д. Мишевата и си схожда с формулировката на Ат. Илиев. Тези констатации ясно показват, че нашите първи граматични от периода след Освобождението не творят изолирано един от друг, а взаимно си влияят и се стремят да избягнат някои грешки и слабости на своите предходници.

Когато говорим за учебника по синтаксис на Ив. Д. Топков повече място можем да отделим за обстоятелствените изречения за начин, които той дели на три подвида: начинни, изяснителни и сравнителни. Сравнителните изречения в граматичната ни литература обикновено се свързват с обстоятелствените изречения за начин, тъй като при тях действително има общи черти — по пътя на сравнението се показва признак на глаголното действие в главното изрече-

шеице. Подчинените изречения за количество и за следствие имат достатъчно свои смислово-синтактични признаци, които дават основание те да се отделят в самостоятелни групи, както постъпват и някои автори преди него (напр. Кл. Карагюлев). Отзвучи от по-стари схващания откриваме и при отстъпителните обстоятелствени изречения. Като сродни на тях той посочва изреченията за размяна и за усиляне. „Първите изразяват действие, което се измества от действието на главното изречение и се свързват със съюзи *на-место да* и *гдето ще*; вторите служат да усилят съдържанието на главното изречение, чрез изрично и подчертано изтъкване някоя отстранена част от него, и се свързват със сложните съюзи *освен гдето* и *не стига че*“ (БГр, с. 402). Вече беше изяснено, че изречениата, които някои автори определят за размяна, са разновидност на подчинените обстоятелствени изречения за изключване. Изречениата за усиляне (според терминологията на П. Калканджиев) също се отнасят към обстоятелствените изречения за изключване.⁶¹

„Българска граматика“ на Н. Костов се интересува, както многократно бе вече отбелязвано, от значението на отделните подчинителни съюзи и не съдържа стройно учение за същността на обстоятелствените изречения и техните видове. Все пак усилията на автора не са безрезултатни. Никола Костов допринася за по-пълното изясняване на значението и употребата на някои съюзи и съюзни думи, а с това косвено допринася и за по-пълната характеристика на някои видове подчинени обстоятелствени изречения. Ценни са наблюденията му напр. върху условните съюзи *ако* и *да*. Правилна е констатацията му, че съюзът *да* „придава на изречението много по-слаба условност от съюза *ако*“ (БГрама, с. 235). Уместни са бележките му за употребата на условни изречения при сказуемо в главното изречение, изразено с бъдеще в миналото или с условно наклонение. Най-сетне трябва да признаем, че в сравнение с други граматични той по-подробно изяснява въпроса за употребата на сложните съюзи *стига да*, *само да*, *стига само да*.⁶²

Нови моменти има в наблюденията на Н. Костов върху употребата и на други подчинителни съюзи. Добре е доловена и изяснена разликата в значението и употребата на съюза *щом* и съюзната дума *когато*. За съюза *колем* той пише, че „внася по-особено значение — *всеки пък когато, колкото пъти*“ (БГрама, с. 236).⁶³

Интересен е опитът на Н. Костов за разграничаване на причинните съюзи *защото* и *понеже*: „Трудно е да се определи разликата между тях, но такава има. Във всеки случай *защото* като по-нов и с по-конкретно значение, е по-силен, разкрива по-пряко при-

⁶¹ Трябва да обърнем внимание, че част от примерите, приведени от П. Калканджиев, не са подходящи. Сложният съюз *не само — но* и е съчинителен, а не подчинителен, както го определя авторът. Освен това съюзът *не стига че* е непълен; в примера той има форма *не стига че — но* и.

⁶² К. Попов отнася съюзите *стига само*, *само че*, *само да* към съчинителните с противопоставително значение (вж. СБЕС, с. 255).

⁶³ Съюзът *колем* не е посочен в синтаксиса на К. Попов; има го в „Грамматика на българския език“ от Ст. Младенов и Ст. П. Василев.

чината за съобщението в главното изречение, а *понеже*, като по-архаичен и с по-отвлечено съдържание, няма тази сила“ (БГрам, с. 236—237). Въпреки че съюзите *защото* и *понеже* са взаимно заменяеми, което показва извънредно голямата близост между тях, Н. Костов е проявил тънък езиков усет и е успял правилно да посочи различието между тях; действително *понеже* изказва по-слаба степен на причинност от *защото*. Този тънък езиков усет, проявен от нашия граматик, проличава и по отношение на съюзите *дето* и *задето*, които в сравнение със *защото* и *понеже* изразяват още по-слаба степен на причинност. Като причинен съюз може да се срещне *че*, чието предназначение в такива случаи е да предаде слаба степен на причинност. Познавайки добре българската реч, авторът е посочил и „книжното образуване *пред вид на това че*“ (БГрам, с. 237), употребявано като подчинителен съюз с причинно значение: „Напушам съдружието, *пред вид на това че* нямам кредит *пред вас*“.⁶⁴

Правдиви са констатациите на Н. Костов и по отношение на някои концесивни съюзи. Така напр. съюзите *при все че*, *при всичко че*, *ако и да* изразяват по-слаба степен на отстъпка в сравнение със съюзите *макар че*, *макар да*, *въпреки че* (вж. БГрам, с. 237).

Следователно оправдава се оценката ми, че граматиката на Н. Костов, въпреки липсата в нея на системно изложение за видовете подчинени обстоятелствени изречения, обективно допринася за тяхната по-пълна и точна характеристика.

С името на Ст. Младенов трябва да свържем описанието на подчинените обстоятелствени изречения за последица и заключение. Както вече беше посочено, тези видове обстоятелствени изречения обикновено се присъединяват от предходните граматични към други видове обстоятелствени изречения, най-често към изреченията за начин. Подчинените обстоятелствени изречения за заключение са описани с най-важните си смислово-синтактични признаци. Той пише: „Тоя вид подчинени изкази представят обрнат вид на причинните: в причинните се изрича главният изказ и после се посочва причината, . . . а тука, наопаки, се казва първен причината и сетне се вади заключението, което започва със заключителни връзки: *затова, ето затуй, та затова, поради това, ето що, и така, следователно* и под.“ (ГБЕ, с. 389). Тази характеристика на заключителните изречения е напълно съвременна.⁶⁵ Не бихме могли да кажем същото за описанието на обстоятелствените изречения за последица, които въпреки че са обособени в отделен вид, са характеризирани като разновидност на изреченията за начин. Наистина тези подчинени изречения приличат на изреченията за начин по това, че и при тях се посочва обикновено признак на глаголното действие в главното изречение, но ако се задоволим само с това,

⁶⁴ В по-нови граматички съчетаниято *пред вид на това че* не се посочва като съюз.

⁶⁵ Вж. К. Попов, Съвременен бълг. език. Синтаксис, с. 312—313.

се пренебрегва друга тяхна особеност, която в случая е по-съществена: подчиненото изречение характеризира глаголното действие в главното изречение откъм последицата, предизвикана от действието в главното изречение. Тази им особеност е вече достатъчен мотив те да бъдат обособени в самостоятелен вид подчинени обстоятелствени изречения. Поради семантиката им някои автори ги сближават със заключителните изречения (напр. К. Попов), но поуместно е те да се разглеждат по отделно.

За видовете подчинени обстоятелствени изречения Д. Попов („Българска граматика“, 1941) пише твърде кратко и не допринася съществено за придвижване напред изучаването им.

С множество нови моменти е свързано описанието на подчинените обстоятелствени изречения в „Основна българска граматика“ от Л. Андрейчин. Според него подчинените обстоятелствени изречения „се явяват като обстоятелствени пояснения към главното изречение“, или пък „представят пояснение на други обстоятелствени думи (наречия) в главното изречение“ (ОБГ, с. 517).⁶⁶ Следователно едни от подчинените обстоятелствени изречения поясняват направо сказуемото от главното изречение, а други от тях се отнасят към обстоятелствени думи от главното изречение. В първия случай обстоятелственото изречение се „явява не като пояснение, а като заместник на друга обстоятелствена дума от главното изречение“ (ОБГ, с. 517), а във втория случай подчиненото обстоятелствено изречение е пояснение на обстоятелствена дума от главното изречение и чрез нея, т. е. опосредствувано, се отнася към сказуемото на главното изречение. Двата вида обстоятелствени изречения функционират паралелно в синтактичната система на езика ни. С оглед на това Л. Андрейчин обръща внимание, че при обстоятелствените изречения, които заместват обстоятелствена дума от главното изречение, „нямаме основание да виждаме елипса на съотносително показателно наречие в главното изречение“ (ОБГ, с. 517). Обаче ако съдържанието на сложното съставно изречение изисква съотносително наречие в главното изречение, „то трябва да се употреби“, но и в този случай авторът препоръчва „да се спазва умереност“ (ОБГ, с. 517).

Л. Андрейчин е описал по-подробно както синтактичните особености на самите подчинени обстоятелствени изречения, така също и отношението им към главното изречение, с което образуват една смислова и синтактична единица. Оставайки верен на стремежа си да изучава сложното съставно изречение като единна смислова и синтактична единица, той по-обективно разкрива положението, което обстоятелствените изречения могат да заемат спрямо главното изречение, и възможността на главното изречение да започва или

⁶⁶ По-късно Л. Андрейчин малко видоизменя определението си: „Подчиненото обстоятелствено изречение пояснява сказуемото на главното изречение, като посочва някое обстоятелство на действието“ (Л. Андрейчин, Ст. Стойков, К. Попов, Български език за IX клас на средните общообразователни училища, София, 1952, с. 62).

да не започва с енклитична дума, когато подчиненото е в началото на сложното съставно изречение. Авторът е спрял вниманието си на случаите, когато между главното и подчиненото изречение се създава по-тясна вътрешна връзка, а също така и на случаите с инверсия на съюзната дума.

Подходяйки критично към класификацията на видовете подчинени обстоятелствени изречения, предложени в предходните граматики, Л. Андрейчин установява съвременната класификация, според която в нашия език съществуват следните видове подчинени обстоятелствени изречения: за място, за време, за начин, за количество, за степен, за причина, за цел, за условие, за изключване, за отстъпване и за последица.⁶⁷

Описанието на отделните видове подчинени обстоятелствени изречения е извършено прецизно. Авторът винаги има съзнанието, че те са структурна част от по-голяма синтактична единица и че това го задължава да разкрие взаимоотношението между двете основни предикативни части. С оглед на нормативния и по-популярен характер на „Основна българска граматика“ авторът не се стреми към абсолютна пълнота при посочване на съюзните думи и съюзите, с които подчинените обстоятелствени изречения могат да се свързват с главното изречение. Поради това Л. Андрейчин вероятно съзнателно е пропуснал да посочи някои по-рядко използвани съюзни думи и съюзи, и то най-вече такива, които се използват в народното творчество и в битово-разговорната реч. Това обаче не накърнява стойността на научното му изложение.

В изследователската си практика върху сложните съставни с подчинени обстоятелствени изречения К. Попов⁶⁸ продължава линията, начертана от Л. Андрейчин в „Основна българска граматика“. Класификацията на К. Попов за видовете подчинени обстоятелствени изречения почти съвпада с класификацията на Л. Андрейчин. Разликата е само в подхода при определяне мястото на заключителните изречения. Според Л. Андрейчин те са разновидност на сложните съчинени (вж. ОБГ, с. 502, 507—508). Той пише: „Сложното заключително изречение се състои обикновено от две части, от които втората се явява като заключение, извадено въз основа на първата. Заключителното значение се изразява с помощта на заключителни съюзи *ето защо, поради това, заради това, затова, и тъй, прочее, следователно, то, тогава, тъй че*“ (ОБГ, с. 507).⁶⁹ К. Попов е разгледал заключителните изречения като вид подчинени обстоятелствени изречения и ги е вметил в една група с изреченията за последица, без ясно да ги диференцира. Той пи-

⁶⁷ В по-нататъшното изложение на Л. Андрейчин обстоятелствените изречения за количество и степен са разглеждани заедно, както се постъпва и в по-нови трудове по синтаксис (вж. К. Попов, СБЕС, с. 303—306).

⁶⁸ Вж.: Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, Съвременен български език, ч. II, София, 1957, с. 373—383; К. Попов, Съвременен бълг. език. Синтаксис, с. 296—319.

⁶⁹ Заключителните изречения се причисляват към съчинените още от Ив. Д. Топков — „Учебник по български синтаксис“, с. 39.

ше: „Подчиненото обстоятелствено изречение за последица и заключение разкрива явление или мисъл, която произтича като последица от цялото съдържание на главното изречение. Главното изречение обикновено съдържа причина, а подчиненото последица и заключение“ (СВЕС, с. 312—313).⁷⁰

Различната интерпретация на заключителните изречения, която намираме в трудовете на Л. Андрейчин и К. Попов, е обусловена от характера на смислово-синтактичното отношение, което се предава с посочените по-горе съюзни връзки (почти същите съюзни връзки съобщават и Ст. Младенов и К. Попов). Заключителните изречения се характеризират със следните смислово-синтактични особености:

а) Заключителното изречение изразява мисъл, която обобщава, резюмира или изказва по друг начин съдържанието на предходното изречение.

б) Връзката на заключителното изречение с предходното е твърде лабилна и е показател за относителната му самостоятелност спрямо предходното.

в) Заключителното изречение твърде лесно може да се отдели синтактично от предходното и да се обособи като самостоятелно изречение.

При това положение нямаме безспорни доказателства за вменване на заключителните изречения сред подчинените обстоятелствени. Главно по смислови особености те приличат на изреченията за последица, но в структурно отношение между двата вида изречения има доста съществени различия. Подчиненото обстоятелствено изречение за последица е по-тясно свързано граматически с главното. Когато в главното изречение има съотносителна дума (наречие или местоимение), употребата му става задължителна, срв. „Ударът беше тъй неочакван, че всички останаха изумени“ (примерът е от ОБГ, с. 524). В други случаи, въпреки че изречението за последица няма задължителен характер, появата му е по-категорично обусловена, отколкото появата на заключителното изречение. С казаното до тук не се изчерпват особеностите на тези подчинени изречения: съществуват и такива сложни изречения, в които втората им структурна част носи белези и на изречения за последица, и на заключително изречение, срв. напр.: „Войниците също имат този страх, *затуй* се нареждат в боен строй“ (Л. Стоянов). „За *Мартинова* той знаеше само това и *ето* *защо* по лицето му се появи изражението на някакво чувство, средно между жалост и презрение“ (Ив. Вазов). „Аз малко разбирам от тези работи, *та* *затова* мога да сгреша“ (Мих. Георгиев). В същност можем да говорим за преливане на подчинените изречения за последица в изреченията за заключение. Но това все още не ни дава основание да отнесем всички видове изречения за заключение към подчинените обстоятелствени. Значителна част от заключителните

⁷⁰ По отношение на заключителните изречения К. Попов следва Ст. Младенов (вж. „Граматика на българския език“, с. 389).

изречения, особено онези, които съставят ядрото на тази група, не са подчинени на предходното, а само са смислово обусловени от него. По начало заключителните изречения принадлежат към системата на сложните съчинени изречения, но с някои отделни свои разновидности те се доближават до подчинените изречения за последица или постепенно се преливат в тях. При бъдещи изследвания върху заключителните изречения трябва да се обърне по-голямо внимание върху този преход.

Направеното от К. Попов описание на видовете подчинени обстоятелствени изречения е по-подробно, отколкото у Л. Андрейчин, и е съпроводено с по-богат илюстративен материал (това е характерно за целия труд на К. Попов). Внимателното наблюдение на езиковия материал му е подсказало, че при някои видове подчинени обстоятелствени изречения съюзната връзка и лексикалното попълнение на съставното изречение довеждат до усложняване на съответното смислово-синтактично отношение. Така напр. при подчиненото обстоятелствено изречение за начин, а също и при подчиненото обстоятелствено изречение за количество и степен, въведени със съюза *че*, К. Попов правилно отбелязва, че „съдържат отсенка на последица“ (СБЕС, с. 303). Подобни наблюдения авторът е провел и при други видове подчинени обстоятелствени изречения. Това не само обогатява представата ни за отделните видове обстоятелствени изречения, но разкрива и връзката между тях, постепенното преливане на един вид подчинено изречение в друг вид. Въз основа на подобни наблюдения той е обособил и самостоятелен параграф „Преходни случаи между подчинени обстоятелствени изречения за последица и заключения и други подчинени изречения“ (СБЕС, с. 314). Интересни разновидности на някои видове обстоятелствени изречения К. Попов анализира върху материал от пословиците и разговорно-битовата реч.

К. Попов разширява проблематиката на сложното съставно с подчинено обстоятелствено изречение, като анализира видео-временните отношения между сказуемите в главното и подчиненото изречение при някои видове обстоятелствени изречения. Изследваната в тази насока са твърде перспективни, тъй като ни помагат да осъзнаем още по-ясно структурните закономерности при изграждане на отделните типове сложни съставни изречения.

Когато говорим за приноса на К. Попов в разработката на синтаксиса на сложното съставно изречение в частност на сложното съставно с подчинено обстоятелствено изречение не можем да отменим бележките му за подчинените изречения с присъединително значение. Въпреки че той не изследва подробно този въпрос, неговата заслуга за набелязване на основните случаи, при които се проявява тази смислово-синтактична връзка в рамките на сложното съставно изречение.

Някак встрани от общата линия, по която върви изучаването на подчиненото обстоятелствено изречение в българската описателна граматика през последните няколко десетилетия, се намира из-

ложението на А. Т. Балан в „Нова българска граматика“, затова си позволих да наруша хронологичния ред. Той се отличава от останалите граматични не само по терминологията, но и по класификацията на така наречените от него „обсказови изречения“: обсказови за място, за време, за начин, за размер⁷², за довод (условни, причинни, целеви, сетнични) и за проказ (допълнителни).⁷³

* * *

В досегашната ни синтактична литература обстоятелствените изречения за сравнение обикновено не се разграничават от изреченията за начин (Д. Д. Лачков, Д. Попов, Л. Андрейчин, К. Попов⁷⁴). Но у някои автори от миналото се забелязва стремеж за тяхното по-отчетливо обособяване като подгрупа в системата на подчинените изречения за начин. Пръв за сравнителни изречения в българския синтаксис отваря дума Т. Икономов в „Българска граматика“ (1883). В зависимост от смислово-граматичните функции на съюзите в системата на сложните изречения той определя няколко вида сложни изречения, между които е отделил и сравнителни — в тях „отделните предложения изказват мисли за сравнение на едно нещо с друго“ (БГ, с. 103). Наистина той още не свързва сравнителните изречения със системата на обстоятелствените изречения, но за нас е важно това, че обръща внимание върху един реално съществуващ вид изречения в нашия език. В по-сетнешните граматични сравнителните изречения вече правилно са отнесени към обстоятелствените и се разглеждат обикновено като подгрупа на изреченията за начин (Ив. Д. Топков, Кл. Карагюлев, Д. Мишев, П. Калканджиев). Сравнителните изречения изразяват качествен признак на сказуемото от главното изречение по пътя на едно сравнение. Близостта им с подчинените изречения за начин е несъмнена. Но, от друга страна, те имат и някои специфични черти, които ни задължават да изследваме по-внимателно структурата им. Окончателно решение по въпроса за мястото на сравнителните изречения в системата на подчинените обстоятелствени може да се вземе едва след като бъдат подробно проучени.

СЛОЖНО СЪСТАВНО ИЗРЕЧЕНИЕ С ПОВЕЧЕ ПОДЧИНЕНИ

От структурно гледище сложните съставни изречения се разделят на двучленни, т. е. състоящи се само от главно и подчинено на него изречение, и многочленни, т. е. към едно главно изречение има две или повече подчинени. Двучленните сложни съставни изречения се изграждат от минимален брой предикативни единици, затова структурата им се взема като основа, от която

⁷¹ Примерите са от К. Попов, Съвременен бълг. език, Синтаксис, с. 313.

⁷² По общоприетата класификация — за количество и степен.

⁷³ По общоприетата сега класификация — за отстъпка.

⁷⁴ К. Попов говори за „подчинено обстоятелствено изречение за начин и сравнение“ (СБЕС, с. 301—303), без да разграничава едните от другите.

се изхожда изобщо при анализа на сложното съставно изречение. За разлика от сложното съставно изречение с минимален структурен състав многочленните сложни съставни изречения представляват усложнен тип изречение. Понятието усложнен тип сложно съставно изречение е сравнително ново в граматичната ни литература, но отделни синтактични особености на тези изречения са били отбелязани от граматичниците ни твърде отдавна.

Доколкото ми е известно, за усложнен тип сложно съставно изречение пръв у нас говори А. Т.-Балан. Още в „Българска граматика за долните класове на средни училища“ (1899) той дели сложните изречения на две групи: на сложни изречения с минимален състав и на сложни изречения с повече от две прости изречения. Той пише: „Споредно или подредно съчетани помежду си изречения се казват състав от изречения (спореден или подреден). Ако влизат в състава само две изречения, той е прост състав; ако пък влизат в него повече от две изречения, той е сложен състав“ (БГДК, с. 67). Но по-ясно и по-точно тезата за усложнен структурен тип на сложното съставно изречение се разработва от него в „Нова българска граматика“ (1940). Тук той пише следното „Сложното изречение от два члена може да бъде разширено, усложнено, та при един надредни член да има повече подредни, в различна степен на зависимост от надредния член и помежду си: *който е непризнателен* (1. подред. подметов), *той забравя добрината* (надред.), *що му е сторена* (2. подред. чл. подроков). *Ако двама шият, а трети разпаря, работа не става*; при един надредни член два нему подредни, взаимно споредни. *Раят е там, от дете не се е върнал никой, що е отишъл*; при един надредни член втори нему подредни, обсказов, и трети подредни на втория, подметов“ (НБГ, с. 471). Както се вижда от приведения цитат, А. Т.-Балан определя сложното съставно изречение с повече подчинени като усложнен тип на сложното съставно изречение. В по-ново време и от по-млади изследвачи тази теза отново е подхваната и се разработва в отделни изследвания.

Първи опити да опишат структурата на сложните съставни изречения с повече подчинени правят Д. Д. Лачков и Д. Мишев. В. „Учебник по синтаксиса за III клас“ (1898) Д. Д. Лачков се опитва да определи характера на еднородните съподчинени изречения. Той пише: „Еднородни се наричат две или повече приставени определителни, допълнителни, временни и т. н. изречения, които се отнасят към една и съща част от друго изречение, напр.: *Аз не обичам и ония младежи, които се присмиват на старците, които корят миналото, които се хвалят със сегашното и които накарват бащите си да мълчат и да се потаят, за да не ги засрамят пред учения свят.* Кар.“ (УС, с. 48). Авторът не използва термина съподчинени, но ясно е, че се имат пред вид тъкмо тези изречения. Въпреки че не разработва цялостно учението за съподчинението, бележките му за еднородните (съ)подчинени са по същество правилни. Примерът илюстрира посоченото положение, но трябва да

се отбележи, че някои от структурните компоненти на това сложно съставно изречение сами са сложни по строеж. Д. Д. Лачков не се занимава с последователно подчинените изречения, но в своя учебник привежда един пример от този тип и го съпровожда със следното обяснение: „Приставено изречение, което се отнася към някоя част от главното, се нарича *първоредно*; приставено изречение, което се отнася към някоя част от първоредно, се нарича *второредно* и т. н., напр.: *Заболява ви на сърцето, като гледате тия пространни голотии* (първоредно), *които топорът е направил по всички върхове наоколо* (второредно), *додето окото види* (треторедно). Вел.“ (Ус, с. 37).

Д. Д. Лачков е забелязал някои от основните видове на условеното сложно съставно изречение и се е опитал да осветли строежа им. Сведенията му, колкото и непълни и елементарни да са, говорят за търсенията на граматичните ни от края на миналия век, за стремежа им да дадат отговор и на въпроси, свързани със строежа на по-сложни синтактични единици.

В третия курс на своето „Ръководство по български език“, след като посочва какви видове подчинени изречения има в нашия език, Д. Мишев се спира на въпроса за реда на подчинените изречения. Във връзка с това той посочва:

„1. Приставените изречения може да развоят една и иста част на главно изречение и всяко отделно да се подчинява на главното:

Додето още е малко, детето трябва да се научи, че трудът е най-доброто утешение в живота, че той прави човека честит; че и то само чрез труд може да стане полезно на себе си и на подобните си (X)...

2. Приставените изречения може да развоят части на други приставени, които са подчинени на едно главно:

Вероятно, той е изгубил хубостта си затова, че гледа отпреде си такова множество видни хора, каквито първи вижда (K.)“ (РБЕС, с. 102).

От цитата става ясно, че Д. Мишев, въпреки и да не употребява съответни термини, по същество правилно е забелязал съществуващата в езика възможност към едно главно изречение да има няколко подчинени, които спрямо главното се намират в различно отношение: в едни случаи всички подчинени са пряко зависими от едно главно, а в други — имаме последователно подчинение. Последователното подчинение той е онагледил с една сравнително ясна схема, която бих желал да приведа тук:

Главно	Подч. на главното	Подч. на приставено
Вероятно, той е изгубил хубостта си затова	че гледа отпреде си такова множество видни хора,	каквито пръв път вижда.

Подобно на Д. Лачков и Д. Мишев си служи с термините „първоредно“ и „второредно“ подчинено изречение, обаче влага по-друго съдържание в тях. „Първоредни приставени“ са изреченията, които поясняват една и съща част от главното изречение „и са равносилни помежду си“ (РБЕС, с. 103). Интересно е, че като синоним на първоредни той посочва в скоби и термина „съподчинени“, който по-късно бива възприет в граматичната ни литература. „Второредни приставени“ пък са изреченията, които поясняват „част на приставено изречение“ (пак там), т. е. това са изреченията с последователно подчинение.

Ат. Илиев също така отбелязва, че едно главно изречение може да се пояснява от две или повече подчинени, но бележките му за тези изречения са извънредно кратки, без специално терминологично назоваване на отношението на подчинените към главното.⁷⁵ Ат. Илиев не придвижва напред изучаването на проблема за сложните съставни изречения с повече подчинени.

Опит за описание на сложните съставни изречения с повече подчинени прави М. Иванов, който отбелязва: „Едно приставено изречение може да зависи от друго приставено, тогаз това се счита като главно спрямо първото“ (СБЕ, с. 60). От това гледище той дели подчинените изречения на степени: „приставени изречения от първа степен“, „приставени изречения от втора степен“, „приставени изречения от трета степен“ и т. н. Подчинените изречения, които са от една и съща степен, т. е. съподчинените, са наречени „равносилни“. Той не възприема термина на Д. Мишев „първоредни приставени“, но все пак под негово влияние ги нарича „равносилни“. Но и този термин не е подходящ, защото с него се изразява равноправното отношение между съподчинените изречения, но не се назовава отношението им към главното, което отношение в случая е по-основно.

Стремеж за терминологично разграничение на сложното съставно изречение с повече подчинени от двучленното сложно съставно изречение намираме в школския учебник на К. Карагулев („Уроци по българска граматика“, Пловдив, 1912, с. 86—87). Двучленното сложно съставно изречение е наречено от него „съставно изречение“, а многочленното — „сложно съставно изречение“. От формулировката, която се дава в учебника му за „сложно съставно изречение“ се разбира, че той има пред вид само изреченията с последователно подчинение, срв.: „Приставено изречение може да развива (допълва, определя и пояснява) части не само на основното изречение, но и на друго приставено изречение. Така се явява основно изречение с повече от едно приставени изречения. Такова изречение се нарича *сложно съставно* изречение“ (УБГ, с. 86). Обаче от примерите става ясно, че в обема на понятието „сложно съставно изречение“ се включват и съподчинени изречения. За тях авторът използва и термина „съподчинени“ изречения. С него назовава „две или повече приставени изречения“,

⁷⁵ Вж. Ат. Илиев, Синтаксис на българския език, с. 88—89.

които „се отнасят към една и съща дума от поясняваното изречение“ (пак там, с. 87). Не се засягат случаите, когато подчинените изречения поясняват различни думи от главното изречение.

Като че ли за пръв път терминът „съставно изречение с няколко приставени“ се използва в учебника по синтаксис от Ив. Кравков и Хр. Иванов (вж. „Български език. Синтаксис за трети прогимназиален клас, седмо изд., София, 1925, с. 88–89), обаче описанието на посочените изречения е твърде неясно и непоследователно. Авторите са склонни да виждат в тези изречения преход към периодична организация на речта. Те пишат: „Съставно изречение, което се състои от редица приставни, някои от които са свързани едно с друго, се нарича съставно изречение с периодични части“ (пак там, с. 92). Това определение не само че не спомага за по-пълно изясняване строежа на тези изречения, но внася в описанието още по-голяма неяснота и объркване.

По-внимателно вникване в структурата на сложните съставни изречения с повече подчинени откриваме едва в някои от сводните граматика на българския език.

У П. Калканджиев, автор на първата сводна граматика, откриваме стремеж да се потърси общото в строежа на сложните съставни изречения с повече подчинени. Общото в строежа на тези изречения той открива в принципа на съподчинението, затова ги разглежда под заглавие „съподчинени изречения“. Този термин не е подходящ, защото той разкрива характерното само в част от усложнените сложни съставни изречения, но не ни насочва към съществените признаци на изреченията с последователно подчинение. От своя страна „съподчинените“ изречения у П. Калканджиев са разделени на две групи: 1. Пряко съподчинени, т. е. „подчинени изречения, които се отнасят към една и съща дума в главното изречение“ (БГр, с. 406); 2; Верижно или непряко съподчинени, т. е. „подчинени изречения, които се отнасят едно към друго или към различни думи в главното“ (пак там, с. 407). Видно е, че П. Калканджиев не е успял ясно да разграничи последователното подчинение от разнородното съподчинение, въпреки че между тези синтактични построения има съществени различия.

Някои от авторите на граматика, излезли от печат след Калканджиевата — Н. Костов, Ст. Младенов, Д. Попов — не спомнават за усложнен тип на сложното съставно изречение. Вероятно това се дължи на обстоятелството, че строежът на тези видове изречения се основава на различните начини, по които се комбинират двучленните сложни съставни изречения, за да образуват по-големи смислови и синтактични цялости. По този начин посочените автори пренебрегват една съществена страна от функционирането на сложните съставни изречения като цялост в нашия съвременен книжовен език.

Както вече се спомена, А. Т.-Балан правилно поставя проблема за многочленните сложни съставни изречения, но не им прави по-задълбочена и по-разгърната характеристика.

Съвременната характеристика на сложните съставни изречения

с повече подчинени се основава главно на наблюденията и разсъжденията на Л. Андрейчин, който е използвал всичко ценно, достигнато от предишните ни граматични в тази насока, а също и от руската граматическа наука (главно от А. М. Пешковски в неговия „Русский синтаксис в научном освещении“) и върху основата на съществуващата традиция се е домогнал до една по-пълна и по-точна картина на структурата в тези изречения. От „Основна българска граматика“ (с. 532—534) започва делението на сложните съставни изречения с повече подчинени на два основни типа в зависимост от характера на отношението на подчинените изречения към главното: съподчинени и последователно подчинени. Съподчинените изречения пък от своя страна са поделени на еднородни и разнородни съподчинени. Л. Андрейчин не само успява правилно да групира видовете сложни съставни изречения с повече подчинени, но им дава и точни наименования, чрез които те по-добре и по-точно се осъзнават както от специалистите, така и от учениците.

Въз основа на структурно-системния подход към сложното смесено изречение Л. Андрейчин издига твърде ясен и последователен принцип за неговото разграничение от сложното съставно изречение с еднородни съподчинени. Изречението „Като стигнах дома и отседнах магарето, от вълнение няха сили да вляза в къщи“ е сложно смесено, защото намиращите се в началото му две подчинени изречения като една синтактична единица (т. е. като сложно съчинено изречение) се отнасят към главното изречение. Обаче ако се повтори съюзната връзка („Като стигнах дома и като отседнах магарето...“), тогава тези прости изречения ще бъдат еднородни подчинени. Направеното от него ясно и непротиворечиво разграничение на сложните смесени изречения от сложните съставни с еднородни съподчинени е формулирано по следния начин: „При еднородните приставни изречения... всяко отделно просто изречение се чувствава преди всичко направо свързано с главното, а след това с другите съподчинени, и затова пред всяко съподчинено изречение думата, която служи за връзка с главното, се повтаря“ (ОБГ, 536).

В по-новите учебници и трудове по синтаксис, включително и в синтаксиса на К. Попов, сложните съставни изречения с повече подчинени се изучават в духа на традицията, положена от Л. Андрейчин в „Основна българска граматика“. Новото, което намираме у К. Попов, е бележката, му че съподчинените и последователно подчинените изречения могат да се употребяват и съвместно (вж. СБЕС, с. 330). И така: може да се приеме, че основните видове сложни съставни изречения с повече подчинени са правилно установени в синтактичната ни литература. Задачата на бъдещите изследвачи в тази област е да опишат по-подробно структурата им и да установят структурните разновидности, в които те се проявяват.

ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ ДУМИ

В предосвободенските граматика може да се говори само за наченки за изучаване на сложното съставно изречение. Учението за хипотаксиса се развива в българската описателна граматика след Освобождението. Най-напред учението за сложното съставно изречение се формира в училищната ни граматика. Едва през 30-те и 40-те години у нас се появяват сводни граматика, в които се съдържа по-просторно изложение на проблемите, които поставя пред граматичните структурата на българското сложное съставно изречение.

В началото на нашия век българският описателен синтаксис постепенно се преустройва от логически на формално-граматически позиции. Но трябва да се каже, че формално-граматическият метод се прилага преди всичко при изучаване строежа на простото изречение. По отношение на сложното изречение, в това число и на сложното съставно, граматичните започват да прилагат метод, който съчетава в себе си положителните страни на логическото и формалното направление в синтактичната наука. Този нов метод е изисквал по-внимателно вникване в характера на смислово-синтактичното отношение между главното и подчиненото изречение и по-точно описание на средствата, с които то се изразява. Не случайно в „Синтаксис на българския език“ (1902, 1905) от Манол Иванов, първият значителен учебник по синтаксис, написан от позициите на формално-граматическото направление, вече се установява една по-съвременна класификация и трактовка на видовете подчинени изречения, отколкото у неговите предходници, въпреки че и у тях има някои важни и основни наблюдения относно структурата на сложното съставно изречение. Освен М. Иванов, между авторите на училищни граматика като добросъвестен и вниклив граматик се проявява Кл. Карагюлев, чиито наблюдения допринасят за придвижване напред разработката на синтаксиса на сложното изречение.

В сводните граматика на съвременния български език синтаксисът на сложното съставно изречение не е разработен от еднакви позиции и в еднакви размери. У Н. Костов намираме чисто формален подход към строежа на сложното съставно изречение, поради което той се е задоволил с описание на семантиката на съюзите и съюзните думи, които служат за връзка на подчиненото изречение с главното. Подходът на П. Калканджиев и Ст. Младенов към сложното съставно изречение се характеризира с черти и на формално-граматическия, и на логико-граматическия метод. А. Т.-Балан пристъпва към строежа на сложното съставно изречение от психологически позиции, но и той се съобразява с някои страни от логико-граматичната структура на изречението. За Д. Попов е характерно смесването на различни подходи към изучаване на сложното съставно изречение. Най-последователно логико-граматическият подход към структурата на сложното състав-

но изречение е застъпен от Л. Андрейчин в „Основна българска граматика“ (1944). Логико-граматичният метод за анализ на сложното съставно изречение стана основен метод в синтактичната ни литература след Девети септември. В по-ново време този подход бе плодотворно използван за още по-пълно и задълбочено проникване в структурата на сложното съставно изречение от К. Попов. Логико-граматичният метод е съставна част от структурно-системния подход към езиковите явления.

В синтактичната ни наука вече са очертани основните типове, видове и подвидове в системата на сложното съставно изречение. Създадената в това отношение синтактична традиция е добра. Задачата е да се продължат изследванията в тази насока и да се изпълнят с още по-конкретни и задълбочени наблюдения и изводи относно структурата на сложното съставно изречение. В нашата синтактична традиция частично са заложили основите и за решаване по нов начин на някои въпроси. Тези идеи също така трябва да бъдат рационално използвани.

В бъдеще по-голямо място трябва да се отдели за изучаване на видо-временните отношения между сказуемите на главното и подчиненото изречение, а също и на въпроса за модалността на сложните съставни изречения.

ИЗПОЛЗУВАНА ЛИТЕРАТУРА И ВЪЗПРИЕТИ СЪКРАЩЕНИЯ

- Андрейчин, Л., Основна българска граматика, София, 1944 — ОБГ
- Андрейчин Л., Стойков Ст., Попов К., Български език за IX клас на общообразователните училища, София, 1952 — БЕIX
- Андрейчин Л., Костов Н., Мирчев К., Николов Е., Стойков Ст., Български език, учебник за педагогическите училища, София, 1955.
- Андрейчин Л., Костов Н., Николов Е., Български език за институти-те за начални учители, София, 1960.
- Андрейчин Л., Български граматика, излезли през последните 10 години, Известия на Дружеството на филолозите слависти, кн. 1, София, 1942, с. 135—140.
- Андрейчин Л., А. Т.-Балан, Нова българска граматика, сп. Родина, г. III, 1940, кн. 1, с. 268—271.
- Андрейчин Л., А. Тесдоров, Нова българска граматика, Македонски преглед, г. XIII, 1942, кн. 1, с. 105—116.
- Андрейчин Л., Иванов М., Попов К., Съвременен български език, ч. II, София, 1957.
- Атанасов Ив., Критичен преглед на литературата и учебниците по български синтаксис, Известия на славянския семинар, кн. IV, с. 316—376.
- Богоров Ив., Първичка българска граматика, Букурещ, 1844 — ПБГ.
- Веженев С. Д., Граматика за български език, Пловдив—София, 1880.
- Груев И., Основа за българска граматика, Белград, 1858 — ОБГр.
- Иванов М., Синтаксис на българския език за III клас, II изд., Пловдив, 1905 — СБЕ.
- Иванов М., По историята на нашата граматична терминология, Периодическо списание, кн. XIV, 1904, с. 1—42, 167—194; кн. XVII, 1907, с. 1—67.
- Илиев С., Начална граматика, II изд., Търново, 1883.
- Икономов Т., Българска граматика, Пловдив, 1883 — БГ.
- Илиев А. Т., Синтаксис на българския език за гимназиите, реалките, семинариите, педагогическите и общинските главни училища и за самоука, Пловдив, 1888 — СБЕз.
- Йоцов Ъ., Йосиф Добровски в България, Zvláštní otisk ze sborníku prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze, 1929. Svazek II. V. Praze. 193.
- Калканджиев, П., Българска граматика, Пловдив—София, 1938 — БГр.
- Карагюлев Кл., Уроци по българска граматика, учебник за III клас на прогимназиите, Пловдив, 1912 — УрБГ.
- Карагюлев Кл., Българска граматика (Синтаксис) за трети клас на народните прогимназии, Пловдив, 1924 — БГ.
- Карагюлев Кл., Българска граматика. Синтаксис за трети клас, Пловдив, 1932. — БГрам.
- Костов Н., Българска граматика, София, 1939 — БГрам.
- Кочов Я. Т., Слово съчетание наредено и допълнено от Цариград, 1868 — Сл.
- Кравков Ив. и Иванов Хр., Български език. Синтаксис за трети прогимназиален клас, 7 изд., София, 1925 — БЕС.
- Лачков Д. Д., Учебник по синтаксиса за III клас, София, 1898.
- Милетич Л., Ат. Илиев, Синтаксис на българския език, Уч. преглед, г. III, 1889, с. 1120—1121.
- Милетич Л., Д. Мишев, Ръководство по български език, Уч. преглед, г. IV, 1900, с. 627—629.

- Миркович Д. В. Г., Кратка и методическа българска граматика, Цариград, 1860.
- Мишев Д., Ръководство по български език в три курса за долните класове на гимназиите. Курс трети. Синтаксис за трети и четвърти класове, III изд., Пловдив, 1895 — РБЕС.
- Младенов Ст., Василев П. Ст., Граматика на българския език, София, 1939 — ГБЕ.
- Момчилов Ив., Граматика за новобългарския език, Търново, II изд., 1873 — ГБЕз.
- Панаретов С., Българска граматика, Цариград, 1881.
- Попов Д., Българска граматика, София, 1942 — БГраматика.
- Попов К., Съвременен български език. Синтаксис, София, 1962 — СБЕС.
- Първев Хр., Нишки за основата, Български език, г. VIII, 1958, кн. 6, с. 542—544.
- Сичан-Николов Хр., Граматика или буквеница славенска, Цариград—Галата, 1858.
- Теодоров-Балан Ал., Към историята на българския език. Българският книжовен език и правопис, Периодическо списание, 1890, кн. XXXII—XXXIII, с. 242—286; кн. XXXIV, с. 511—542.
- Теодоров-Балан Ал., Българска граматика за долните класове на средни училища, Пловдив, кн. I, 1899.
- Теодоров-Балан Ал., Нова българска граматика, София, 1940.
- Теодоров-Балан Ал., Състояние на българската граматика, София, 1947.
- Топков Ив. Д., Учебник по българска синтакса за III клас, Пловдив, 1899 — УБС.
- Хаджов Ив., Атанасов Т., Атанасов А., Граматика (синтаксис) за трети клас на прогимназията, София, 1937 — Гр.

ИЗ ИСТОРИИ БОЛГАРСКОГО ОПИСАТЕЛЬНОГО СИНТАКСИСА. СЛОЖНОПОДЧИНЕННОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ

Русин Русинов

Резюме

В данном исследовании дается обзор учения о сложноподчиненном предложении в болгарском описательном синтаксисе со времени возникновения этого учения в 50-х годах XIX века до середины 40-х годов нашего века. В вышедших до Освобождения Болгарии грамматиках, имеющих учебный характер, есть только зачатки изучения сложноподчиненного предложения. Учение о гипотаксисе развивается после Освобождения, причем в первые десятилетия проблемы сложноподчиненного предложения рассматриваются лишь в школьных грамматиках. Только в 30-х и 40-х годах у нас появляются сводные грамматики, в которых содержится более обстоятельное изложение проблем, связанных со структурой сложноподчиненного предложения.

В начале нашего века в болгарском описательном синтаксисе начинает формироваться новый подход к структуре сложноподчиненного предложения, сочетающий в себе положительные стороны логического и формального направления в науке о синтаксисе. Этот новый подход характеризуется более внимательным отношением к характеру семантико-синтаксических отношений между главным и придаточным предложением и более точным описанием средств, которыми они выражаются. Значительным достижением в нашей синтаксической литературе начала века является учебник М. Иванова „Синтаксис на българския език“ (1902, 1905), в котором он дает более современную классификацию и трактовку видов придаточных предложений, чем его предшественники. Среди авторов школьных грамматик аккуратным и вдумчивым синтаксистом проявляет себя К. Карагюлев („Уроци по българска граматика“, 1912), конкретные наблюдения которого по отдельным вопросам способствуют развитию учения о гипотаксисе в болгарской описательной грамматике.

В сводных грамматиках современного болгарского языка, вышедших из печати в 30-х и 40-х годах нашего века, синтаксис сложного предложения разработан не с одних и тех же позиций и не в одинаковом объеме. У Н. Костова („Българска граматика“, 1938) мы находим чисто формальный подход к структуре сложноподчиненного предложения. По этой причине автор ограничился описа-

нием семантики союзов и союзных слов. Подход П. Калканджиева („Българска граматика“, 1938) и Ст. Младенова („Грамматика на българския език“, 1939) характеризуется смешением требований логико-грамматического метода с требованиями формально-грамматического метода. А. Т. Балан подходит в структуре сложного предложения с психологической позиции, но и он считается с некоторыми сторонами логико-грамматического подхода к сложному предложению. Наиболее последовательно логико-грамматический подход к структуре сложного предложения представлен у Л. Андрейчина в его книге „Основна българска граматика“ (1944).

После Девятого сентября логико-грамматический метод превратился в основной метод изучения сложноподчиненного предложения в современном болгарском языке. Этим методом удачно воспользовался К. Попов („Съвременен български език. Синтаксис“, 1962). Логико-грамматический метод является структурно-системным подходом к языковым явлениям.

В нашей науке о синтаксисе уже определены основные типы, виды и подвиды в системе сложноподчиненного предложения. Создана наша, отечественная традиция, которая может служить надежной основой для новых исследований в этой области. В будущем, при изучении сложноподчиненного предложения, надо будет уделять больше внимания проблемам видо-временных отношений между сказуемыми главного и придаточного предложения и модальности различных видов и подвидов придаточных предложений.

VUE SUR L'HISTOIRE DE LA SYNTAXE BULGARE. LA PHRASE COMPLEXE A PROPOSITION SUBORDONNEE

Roussine Roussinov

R é s u m é

Cette étude se propose pour but de rendre compte du développement de l'étude de la phrase complexe à proposition subordonnée dans les cadres de la syntaxe descriptive bulgare depuis ses débuts — les années cinquante du XIX siècle — jusqu'à la moitié des années quarante de notre siècle. Dans les grammaires d'avant la libération qui ont un caractère scolaire on ne voit que les débuts d'une étude de la phrase complexe à proposition subordonnée. La science de l'hypotaxe se développe après la libération, mais pendant les premières décennies c'est toujours dans les grammaires scolaires qu'on traite des problèmes de la phrase complexe à proposition subordonnée. C'est à peine pendant les années trente et quarante que paraissent chez nous des grammaires générales qui exposent plus en détails les problèmes concernant la structure de la phrase complexe à proposition subordonnée.

Au début de notre siècle dans la syntaxe descriptive bulgare se forme une nouvelle méthode d'étudier la phrase complexe à proposition subordonnée qui est basée sur les côtés positifs du courant logique et formel de la syntaxe. Cette nouvelle méthode se caractérise par l'examen plus attentif du rapport sémantique et syntaxique entre la proposition principale et la proposition subordonnée et par une description plus précise des moyens d'expression de ce rapport.

C'est le manuel de M. Ivanov «Syntaxe du bulgare» (1902, 1905) qui prend date dans notre science linguistique et qui établit une nouvelle classification et un traitement plus moderne des différentes espèces de subordonnées. Parmi les auteurs de grammaires scolaires se distingue K.L. Karaguioulev — savant consciencieux et attentif («Leçons sur la grammaire bulgare» 1912) — dont les observations concrètes sur certaines questions poussent en avant la science de l'hypotaxe dans la grammaire descriptive bulgare.

Dans les grammaires générales du bulgare moderne, publiées pendant les années 30 et 40 de notre siècle la syntaxe de la phrase complexe à proposition subordonnée est élaborée de positions différentes et à échelle différente. Chez N. Kostov («Grammaire bulgare» 1938) on trouve une

méthode purement formelle dans l'étude de la structure de la phrase complexe à proposition subordonnée, et, par conséquent, l'auteur s'est contenté de décrire la sémantique des conjonctions et des locutions conjonctives. La méthode de P. Kalkandjiev («Grammaire bulgare» 1938) et de St. Mladénoy («Grammaire du bulgare» 1939) se caractérise par un mélange d'exigences de la méthode grammaticale logique et de la méthode grammaticale formelle. A. T.-Balan étudie la structure de la phrase complexe à partir des positions psychologiques sans négliger certains côtés de la méthode grammaticale logique. Le grammairien le plus conséquent dans l'application de la méthode grammaticale logique dans l'étude de la structure de la phrase complexe à proposition subordonnée c'est L. Andréitchine dans «Grammaire bulgare de base» 1944. Après le 9 septembre 1944 la méthode grammaticale logique est devenue la méthode principale de l'étude de la phrase complexe à proposition subordonnée en bulgare. K. Popov s'en est servi avec succès dans «Le bulgare moderne. Syntaxe» 1962.

Dans notre science syntaxique on a déjà distingué les types, espèces et sous-espèces dans le système de la phrase complexe à proposition subordonnée. Nous avons déjà une tradition bien à nous qui peut servir de base solide à de nouvelles études dans ce domaine.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том IX, кн. 1 Филологически факултет 1971/1972
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO
Tome IX, livre 1 Faculte philologique 1971/72

Т. Н. МАХРОВА И П. Н. ДЖАМБАЗОВ

О ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЯХ
ЛОВЕЧСКОГО И ПЛЕВЕНСКОГО ОКРУГОВ
НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

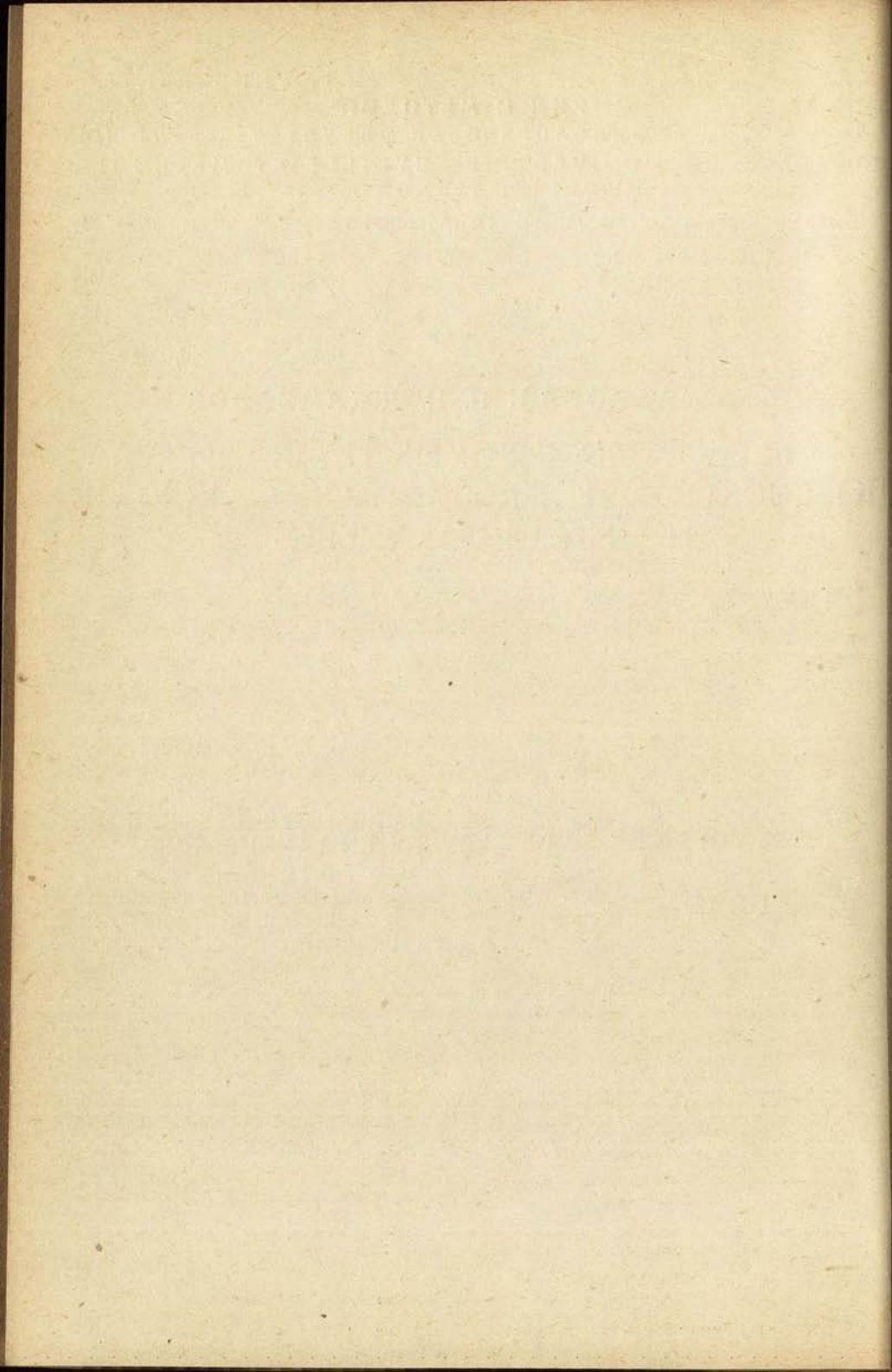
(на материалe русских документов русско-турецкой войны
1877/78 гг. на Балканах и русской литературы о ней)

T. N. MAHROVA, P. N. DGAMBAZOV

ETUDE SUR LES NOMS GEOGRAPHIQUES DANS LES REGIONS
DE LOVETCHE ET DE PLEVENE EN LANGUE RUSSE

(d'après des matériaux de documents russes sur la guerre russe-turque
de 1877/78 qui a eu lieu sur la péninsule balkanique et d'après des
sources écrites sur cette guerre)

СОФИЯ, 1973

О ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЯХ ЛОВЕЧСКОГО И ПЛЕВЕНСКОГО ОКРУГОВ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

(на материале русских документов русско-турецкой войны 1877/78 гг. на Балканах и русской литературы о ней)

ПРЕДИСЛОВИЕ

Объем неисследованного и мало исследованного языкового материала, возникшего в условиях языковых контактов и билингвизма, очень большой. Эту неисследованность можно объяснить тем фактом, что теория языковых контактов, изучающая закономерности взаимодействия между отдельными языками, сравнительно новая отрасль человеческого знания, в то время как проблема языковых контактов — одна из самых старых проблем языкознания, а история самих языковых контактов по древности не уступает истории древнейших языков на земле.

Кроме того, число языковых фактов, возникших и возникающих в результате интерференции в условиях языковых контактов и билингвизма, непрерывно растет. Главную причину этого обогащения надо искать в оживленных многосторонних связях между отдельными народами, в быстром распространении во всем мире большой по объему и разнообразной по характеру информации на различных языках.

Требования современной жизни и побудили многих языковедов различных стран заняться углубленным и разносторонним изучением огромного по объему, разнообразного и разнородного по составу языкового материала, возникшего в условиях языковых контактов и билингвизма.

Значительные достижения языкознания в этой области не только приносят большую пользу практике преподавания иностранных языков, но и обогащают саму теорию языковых контактов, уточняют или пересматривают многие из тех основных понятий, которые она использует.

В области контактологии болгарская русистика отстает от достижений современного языкознания.

Тесные контакты и сложные взаимодействия между близкородственными языками — русским и болгарским, имеют чрезвычайно богатую тысячелетнюю историю.

Многие из языковых фактов, возникших в результате этих контактов, все еще или вообще не изучались или изучены недостаточно полно. Комплексное описание языкового материала, возник-

шего в условиях русско-болгарских языковых контактов и русско-болгарского билингвизма особенно в более новое время (например, начиная с русско-турецкой освободительной войны 1877/78 гг. до нашего времени), позволило бы выявить основные закономерности сложного взаимодействия между русским и болгарским языками.

Объектом нашего исследования является топонимическая лексика двух болгарских округов, встречающаяся в изученных нами русских письменных материалах времени русско-турецкой войны 1877/78 гг. на Балканах.

Основная цель исследования — сравнительно подробное описание изучаемых нами языковых фактов и их лингвистический анализ с позиции теории языковых контактов, что дает возможность установить некоторые закономерности взаимодействия русского языка с болгарским.

При чтении русских документов Освободительной войны и литературы о ней в глаза бросается разнообразие в графической передаче на русском языке отдельных болгарских географических названий, наличие их вариантов, иногда многочисленных. Большинство этих вариантов появилось в результате различного типа искажений болгарского эталона. В некоторых случаях топоним искажен до такой степени, что только специальное исследование может решить вопрос, к какому географическому объекту надо отнести его. Одним из результатов нашей работы является расшифровка таких искаженных вариантов топонимов Ловечского и Плевенского округов. Эта расшифровка может быть полезна историкам, интересующимся событиями того времени.

Регистрация болгарских географических названий в русских документах Освободительной войны и в литературе о ней на русском языке является первой систематической и сравнительно полной регистрацией болгарских топонимов на бумаге. Она оказала влияние на болгарскую топонимику (совкупность географических названий). Это дает нам возможность порекомендовать исследуемые нами языковые факты и некоторые из наших выводов исследователям болгарской топонимики и краеведам, интересующимся историей географических названий Ловечского и Плевенского округов.

Предлагаемое читателю исследование состоит из предисловия и пяти основных разделов.

В разделе „О русских справочных документах русско-турецкой войны 1877/78 гг. на Балканах“ делается краткий обзор основных русских справочных документов войны. Эти документы, за исключением карты Артамонова, составлялись исключительно по письменным источникам. Расспросными данными богата только десятиверстная карта Н. Д. Артамонова. Авторы уделили специальное внимание только тем вариантам географических названий, которые, по их мнению, записаны на слух. Этот факт и обусловил краткость раздела, предназначение которого — дать читателю не-

обходимое представление об этих документах в самой обобщенной форме.

В разделе „О болгарской лексике в русских документах Освободительной войны и в русской литературе о ней“ дается самая общая краткая характеристика болгарской лексики в исследуемой авторами литературе и ставятся некоторые вопросы о необходимости в ее углубленном исследовании.

Третий раздел „Об условиях, при которых передавались на русском языке болгарские топонимы“ представляет собой обоснование теоретической концепции, послужившей основой исследования. В этом разделе авторы пытаются дать по возможности более полную характеристику сложных условий, в которых во время войны осуществлялась русскими регистрацией на бумаге болгарских географических названий.

Поскольку русско-турецкая война 1877/78 гг. была общей войной русского и болгарского народов за освобождение Болгарии от турецкого ига, передача болгарских географических названий, как и других разрядов болгарской лексики, на русском языке осуществлялась в условиях активных русско-болгарских языковых контактов и (по нашему мнению) особого естественного русско-болгарского билингвизма, который мы назовем билингвизмом по родственности. В этих специфических условиях появились многочисленные варианты болгарских топонимов, многие из которых являются результатом интерференции русского языка с болгарским.

Раздел „Об основных особенностях передачи топонимов Ловечского и Плевенского округов на русском языке и о причинах их искажений“ посвящен лингвистическому анализу исследуемого нами языкового материала. В нем описаны и объяснены многие из языковых фактов, встречающихся в исследуемой нами литературе.

Пятый раздел работы, „Список географических названий“, состоит из перечня изучаемых нами топонимов Ловечского и Плевенского округов с их вариантами.

Отдельная статья списка (в большинстве случаев) состоит из двух частей. Первая часть составлена из встретившихся нам в документах (кроме справочных документов войны) и литературе, исследуемой нами, вариантов названия (или названий, если их больше одного) отдельного географического объекта. После тире дается название объекта на болгарском языке и название округа, в котором объект сейчас находится. Если географический объект в наше время имеет другое название, то после тире дается название того времени, а современное название и название округа даются в скобках.

Вторая часть отдельной статьи (если она есть), начинающаяся с красной строки (после двух наклонных черточек), состоит из вариантов того же географического названия, встречающихся в справочных документах войны.

К работе дан „Указатель современных названий географичес-

ких объектов и тех, которые в списке трудно найти" и „Список основных исторических материалов на русском языке, использованных авторами“.

О РУССКИХ СПРАВОЧНЫХ ДОКУМЕНТАХ РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЫ 1877/78 ГГ. НА БАЛКАНАХ

Несмотря на то, что в XVIII и XIX веках Россия вела несколько войн с Турцией, территория сегодняшней Болгарии, на которой велись главные военные действия между русскими и турками в 1877—78 гг., была недостаточно изучена русским военным командованием. Подкрепим свое утверждение цитатой из книги Н. И. Беляева: „До войны театр военных действий был плохо изучен русскими, что привело в ходе войны к крупным просчетам. Характерно, что в войну русская армия вступила лишь с картой — десятиверстной Артамонова и приобретенной у австрийца Каница картой — семиверстной, причем обе карты представляли собой сводку не всегда верных дорожных маршрутов, глазомерных съемок и расспросных данных. Печатные работы, выпущенные перед войной русским главным штабом, также не отличались достоверностью („Военностатистический сборник“, „Балканы“, „Маршруты по Европейской Турции“ и др. (см. 4, стр. 108, 109))¹.

Надо дополнить, что в ходе войны командование русской армии пользовалось также картой Турции, составленной генеральным штабом австрийской армии, изданной в Вене в 1876 г. (см. 29).

Для нужд войны был составлен и в 1877 г. вышел из печати специальный сборник „Военный переводчик с русского языка на турецкий, болгарский и румынский“.

В 1878/79 гг. топографский отдел русского генерального штаба сделал подробные съемки занятой русскими войсками территории Болгарии и Европейской Турции. В результате этой работы была составлена пятиверстная карта Балканского полуострова, получившая высокую оценку специалистов.

Остановимся коротко на каждом из основных (по нашему мнению) русских документов русско-турецкой Освободительной войны 1877/78 гг.

1. Десятиверстная карта Артамонова (см. 3).

Главным составителем и редактором карты был известный в то время геодезист, полковник генерального штаба русской армии (позже генерал от инфантерии) Николай Дмитриевич Артамонов. В июле 1869 г. Артамонов был командирован в Европейскую Турцию, где произвел съемки, нужные для составления будущей кар-

¹ Здесь и дальше цифра в скобках (после цитаты) указывает на порядковый номер источника в приложенном в конце работы „Списке основных исторических материалов на русском языке, использованных авторами“ (см.)

ты, редактором которой он был назначен в 1870 году, после своего возвращения в Петербург.

В 1876 г. были готовы к печати семнадцатилистная карта Европейской Турции в десятиверстном масштабе и карта высот в масштабе 30 верст.

Оценку, которую Н. И. Беляев дает карте Артамонова, надо признать объективной. Большой интерес эта карта представляет для языковеда. Многие болгарские географические названия, записанные её составителями на слух, получили в ней графическое оформление, явившееся результатом искажения русским языковым сознанием соответствующих слов и словосочетаний близкородственного болгарского языка (ср. **Сельцы** — д. Селце, Старозаг. окр., **Резвая** — р. Резовска, **Рыло** — горы Рила и мн. др.)

2. „Маршруты по Европейской Турции и перевалы через Балканы“ (см. 19).

Этот интересный сборник включает в себя „маршруты северо-восточных областей Европейской Турции“.

Книга состоит из двух основных частей. Первая часть содержит восемь маршрутов Бабадагской области, двадцать шесть маршрутов Придунайской Болгарии и три „новых маршрута по Каницу“ (всего 86 страниц). Во второй части описан двадцать один горный перевал Стара-Планины (48 страниц).

Составители сборника использовали данные Артамонова, Каница, В. В. Скалона, Бланки, Ами-Буэ, Лежана, Штернека, материалы из архивов русско-турецких войн 1811 и 1829 гг. и мн. другие.

Разнообразие и, во многих случаях, ненадежность источников стали причиной разнобоя и многих неточностей в сведениях, которые дает эта книга. Бросаются в глаза большие искажения и многовариантность болгарских географических названий (ср. **Скалавец**, **Сгалуиц**, **Изглав** — д. Згалево, Плев. окр.).

3. „Балканы“ (см. 5).

Эта брошюра, составленная полковниками Генерального штаба русской армии Г. И. Бобриковым и Ф. А. Фельдманом, в 1877 г. вышла из печати под редакцией генерал-лейтенанта Н. Н. Обручева. Она представляет собой сравнительно подробное описание Стара-Планины. Это описание сделано по частям: „Карпато-Балканы“ (от р. Тимок до р. Искыр), „Великие Балканы“ (от р. Искыр до верховьев р. Голяма-Камчия и Луда-Камчия), „Малые Балканы“ (от упомянутого места до мыса Емине). Подробное всего описаны дороги, проходившие в то время через Стара-Планину.

О Троянской Стара-Планине, например, в этой брошюре мы читаем: „Группа перевалов через Троянский и Калоферский Балканы, составляющие самую труднопроходимую часть Великих Балкан, сос-

тоит из двух выючных дорог: из Трояна в Карлово и из Нового-села в Калофер, и из нескольких троп для пешеходов. Обе выючные дороги связаны между собою с северной стороны хребта выючным же путем, а с южной — колесным“ (см. 5, стр. 14). Далее следует подробное описание отдельных перевалов и троп.

Болгарская лексика и особенно болгарские географические названия в брошюре „Балканы“ представляют большой интерес с языковедческой точки зрения. Сравните: „Засим путь снова переходит вброд через Остревевицу (географ. названия подчеркнуты нами — авторы) и ее западные притоки Мрдну и Рыбку и вступает в густой буковый лес к источнику Студена Кладеница“ (см. 5, стр. 15). Речь идет о речках Острешката, Маришница и Рибня и об источнике Студен кладенец.

Брошюра состоит из 40 страниц.

4. „Военный переводчик...“ (см. II)¹.

„Переводчик“ был составлен, в основном, майором М. А. Терентьевым и полковниками А. С. Зеленым и А. А. Боголюбовым под руководством генерал-майора С. П. Зыкова.

В предисловии к первому изданию книги (в 1916 г. она вышла вторым изданием) читаем: „При составлении этого сборника принята система возможно простых вопросов. Главная цель вопроса — получить понятный ответ. При незнании языка эта цель может быть достигнута только тогда, когда ответ будет короткий и когда он будет состоять из знакомого слова или из такого, которое легко отыскать в словаре. Поэтому рекомендуется выучить наизусть возможные ответы: да, нет, не знаю, не понимаю, а также счет, чтобы при вопросах о числе жителей, о числе верст и т. п. не пришлось бы каждый раз обращаться к словарю“.

Книга состоит из предисловия, „Краткого словаря“, грамматик турецкого, болгарского и румынского языков и „Военного переводчика“. Лексика в словаре дается по частям речи и по темам. Отдельная статья словаря состоит из русского слова или словосочетания и его перевода на турецкий, болгарский и румынский языки. Краткий очерк болгарской грамматики состоит из следующих разделов: „Об ударении“, „О членах“, „Об именах существительных“, „О числительных именах“, „О местоимениях“, „О глаголах“. Языковой материал в „Военном переводчике“ распределен по темам. Раздел состоит из тридцати одной темы. Отдельная статья переводчика, как правило, состоит из вопроса на русском языке и его перевода на соответствующие и иностранные языки.

Объем книги — 363 страницы.

Это богатое и очень интересное языковое пособие, в сущности, представляет собой четырехязычный математический словарь. Боль-

¹ Об этой книге уже писал М. Керемидчиев в газете „Отечествен фронт“ от 26 апреля 1970 г.

шой интерес для языковеда представляет болгарская часть „Переводчика“, в которой нашли отражение многие случаи русско-болгарской интерференции. Приведем отдельные примеры такой интерференции из словаря: Сто один — сто един (см. II, стр. II); из „Военного переводчика“: „*Лежит ли она (деревня) в овраге или ложнице?* — Лежи ли то в локвата? (см. II, стр. 287) (подчеркнуто нами — авторы). Встречаются даже случаи влияния болгарского языка на русский: Как зовут эту реку? — Как се казва тази река? (II, стр. 275).

Раздел книги „Части света, государства, города, моря и реки“, в который включены некоторые болгарские географические названия, содержит ограниченное количество интересующего нас материала.

О БОЛГАРСКОЙ ЛЕКСИКЕ В РУССКИХ ДОКУМЕНТАХ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ И В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ О НЕИ

Приведенная выше цитата из работы Н. И. Беляева, в которой автор дает оценку справочной литературе русско-турецкой войны 1877/78 гг. на Балканах, и наш краткий обзор этой литературы, на наш взгляд, достаточны, чтобы убедить читателя в ее неадекватности и недостаточности для нужд войны.

Если принят во внимание и тот факт, что авторы военных документов и другой литературы о войне далеко не всегда обращались к справочной литературе, можно утверждать, что большая часть болгарской лексики, встречающейся в исследуемых нами материалах, записывалась на слух.

В русских документах об Освободительной войне и в литературе о ней на русском языке обнаруживаем три основных пласта болгарской лексики. Самый небольшой из них — это названия болгарских реалий. Гораздо более богата группа болгарских антропонимов. И, наконец, самый многочисленный и разнообразный — это разряд болгарских топонимов.

Каждый из этих трех разрядов болгарских слов и словосочетаний заслуживает специального обстоятельного лингвистического исследования. Такие исследования, по нашему мнению, стали бы ценным вкладом в изучение вопросов языковых контактов и явлений языковой интерференции.

Остановимся коротко на первых двух группах упомянутых нами болгарских слов и словосочетаний.

Названия болгарских реалий, зарегистрированные в исследуемой нами литературе, — это чаще всего болгарские или заимствованные болгарским языком иноязычные слова, называвшие понятия, типичные для болгарской действительности того времени. Эти слова обычно казались русским непереводимыми. К этой группе мы относим также встречающиеся стилистически окрашенные болгарские слова и слова, которые просто „понравились“ русским.

В книге А. Н. Куропаткина, например, встречаем болгарское

слово каруца (заимствованное болгарским языком из румынского), хотя вместо него можно было бы употребить русское слово телега. "... Один болгарин-патриот два раза привез на каруце (здесь и дальше разрядка наша — авторы) из Гривицкого ручья воду..." (см. 18, стр. 313). Ср. также: "... устанавливали в линию каруцы и телеги..." (см. 16, стр. 748), где, по-видимому, автор различает повозки неодинаковой конструкции.

При чтении книги Евгения Утина производят впечатление такие словоформы, как кышт, чорбаджей, кадий: „Вся эта деревня, имевшая от 55 до 60 домов или кышт высыпала нам на встречу“ (см. 30, стр. 159); "... из чорбаджей..." (см. 30, стр. 164); „Суровый кадий оставался неподвижным“ (см. 30, стр. 169). Надо отметить, что заимствованные болгарским языком из турецкого слова кадия и чорбаджия в наше время являются устаревшими.

В некоторых случаях стилистически окрашенные болгарские слова употребляются русскими для усиления воздействия на слушателей-болгар: „Юнаки, спасибо вам за добрую службу и храбрость, показанную вами во вчерашнем деле!“ (см. 17, стр. 393) или "... блещут груди юнаков крестами..." (см. 17, стр. 6).

Иногда болгарские слова переводятся на русский язык подстрочно или в скобках: "... послышались звуки гайд и кавалов" (см. 17, стр. 44) (реалии объяснены подстрочно), „у конака (городской дом)..." (см. 17, стр. 117); "... стали меня угощать бариной, кокошками (курица), бобами..." (см. 12, стр. 21).

В последнем из приведенных примеров неправильно переведено на русский язык „опасное“ для русского языкового сознания болгарское слово боб. Такой же неправильный (точнее, этимологизированный) перевод болгарского слова встречаем и в другом месте у того же автора: „танцуют под звуки „козы““ (см. 12, стр. 49).

В исследуемой нами литературе редко, но встречаются и случаи, когда употребленное в русском тексте болгарское слово по своему написанию полностью или почти совпадает с русским словом, обладающим другой семантикой. Ср.: "... это знамя было вышито тырновской горожанкой Евангели... и дано горне-ореховской (сохраняем авторское дефисное написание — Т. М., П. Д.) повстанческой чете..." или "... искать где-либо гостинницу, чтобы закусить“ (17, стр. 115). Такие болгарские слова или искажают смысл русских предложений, в которых они употреблены, или делают эти предложения непонятными для русского читателя, не владеющего болгарским языком.

Номенклатурные термины типа колиба, хан и т. п. воспринимались так же, как названия реалий, и без широкого контекста оставались непонятными представителю русского языка, не знающему болгарского. Например, "... у средних Колиб“ (см. 21, стр. 11), "... проводник и хозяин хана..." (12, стр. 58). Подкрепим свое утверждение примером подобного непонимания и в наше время: „В 1946 году группа юношей-добровольцев поднялись на

вершину Хайнбоаз, чтобы продолжить горный перевал в Стара-Планину“ (разрядка наша — авторы).¹

Из приведенных примеров видно, что очень часто названия болгарских реалий, прошедшие через „лабораторию“ русского языкового сознания, несут на себе результаты интерференции русского языка.

Интерференция проявлялась даже в тех случаях, когда автор особенно старался точно цитировать болгарское слово или выражение. Ср.: „Турцы! Турцы!“ — повторяют присутствующие“ (см. 12, стр. 88); „... он должен был запеть национальную песнь „Шуми Марица окрвавлена!““ (см. 12, стр. 193).

Число болгарских антропонимов в литературе, ставшей объектом наших наблюдений, очень большое. Это можно объяснить активным участием болгар в Освободительной войне, о чем мы уже говорили. Несмотря на то, что этот богатый и интересный языковой материал нередко соприкасается с предметом нашего исследования (многие географические объекты названы в честь отдельных лиц), мы ограничимся постановкой лишь отдельных вопросов передачи болгарских антропонимов на русском языке в исследуемой нами литературе.

Бросается в глаза стремление авторов к фонетической передаче болгарских антропонимов на русском языке: „... с моим вестовым Ганчу“ (см. 12, стр. 71): „... приготовлено услужливым Ганчу...“ (12, стр. 7). Такое графическое оформление болгарского личного имени исключало возможность склонять его.

Склоняемость болгарских антропонимов в русском тексте колебалась и в некоторых из тех случаев, когда не было препятствия формального характера. Ср.: „... обезоружить батальон, а Райча арестовать. После чего было отнято у Райчо и командование батальоном“ (17, стр. 68) — „... рота болгарина Райча-Никола“, „За капитана же Райча-Никола поручиться можно...“ (12, стр. 338).

Интерференция при передаче болгарских антропонимов на русском языке проявлялась, главным образом, в двух направлениях: 1) болгарский антропоним получал отдельные элементы соответствующего русского или заменялся им полностью: „... привели... ополченца... Семена Монева“ (12, стр. 356); и 2) графический образ болгарского антропонима в русском тексте являлся результатом этимологизации этого болгарского слова русским языковым сознанием: „... Хаджи-Волк предложил нам выпить у своего очага кофе и раки“ (см. 12, стр. 341), „Сам же Волк в национальном костюме...“ (12, стр. 344).

Антропонимами, на которые наложила свой отпечаток интерференция русского языка с болгарским, изобилуют документы Болгарского Ополчения. В этих документах мы встречаем, например: Александр Каназирски (вм. Александър Каназирски), Василий Димов (вм. Васил Димов), Василий Захарьев (вм. Васил Захариев), Де-

¹ А. Самуров. Трудовая эпопея. „Правда“ от 23 октября 1971 г., стр. 5.

мьян Соколов (вм. Дамян Соколов), Дмитрий Петков, но Димитар Николов, Петр Григорьев (вм. Петър Григоров), Симеон Стоянов, Симеон Ютов, но Симеон Попов и Семен Попов (имя и фамилия одного и того же болгарского ополченца).

В приказе № 28 от 18-го мая 1877 г. об отправлении 225 болгар-добровольцев в лагерь Ополчения в румынский город Плоешти встречаем такие характерные случаи: Георгий Лазарев (вм. Георги Лазаров), Илья Велев (вм. Илия Велев), Илья Волков (вм. Илия Вълков), Лазарь Петров (вм. Лазар Петров), Семен Пандурский (вм. Симеон Пандурски), Янко Экономов (вм. Янко Икономов) и т. п.

Самый богатый, самый пестрый по составу, самый интересный для языковеда и, пожалуй, самый трудный для лингвистического исследования пласт болгарской лексики в изученной нами литературе об освободительной войне 1877/78 гг. — это болгарские географические названия. Их изучению (на территории двух болгарских округов) посвящена следующая часть предлагаемой читателю работы.

ОБ УСЛОВИЯХ, ПРИ КОТОРЫХ ПЕРЕДАВАЛИСЬ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ БОЛГАРСКИЕ ТОПОНИМЫ

Болгарские географические названия в документах русско-турецкой войны 1877/78 гг. на Балканах и в литературе о ней на русском языке — уникальный языковой материал. Он появился при специфических и очень сложных условиях. Специфика и сложность этих условий определялись многочисленными факторами. Мы остановимся на основных из них.

Военные действия велись на территории, населенной в основном представителями двух национальностей — болгарской и турецкой. Исторически и по праву эта территория принадлежала болгарам, официально она входила в пределы турецкого государства. Формально война велась между двумя государствами — русским и турецким. На практике война велась между русским народом и турецким государством за освобождение болгарского народа. Эта всем понятная цель войны сразу же определила позицию болгар в ней. Они тоже оказались воюющей стороной. Они воевали против турок не только на поле боя, но и в тылу врага и в русском тылу. Воевали они всеми имевшимися в их распоряжении средствами: и прямо, сражаясь с врагом, и косвенно помогая тем только могли своим освободителям. Таким образом, с самым вступлением русской армии на болгарскую территорию был установлен тесный контакт между русскими и болгарами. Невооруженные болгары помогали армии-освободительнице, предлагая ей свой труд, продовольствие и (что было важнее всего) ценные сведения об общем враге.

Русская армия была многонациональной, но основное ее ядро состояло из русских и представителей других славянских национальностей (украинцев, белорусов, поляков). Офицерский состав в своем преобладающем большинстве состоял из русских. Офицеры-нерусские, как правило, владели русским языком как родным.

Командование русской армии активно собирало сведения о про-

тивнике и о театре военных действий, тем более что готовые сведения (как уже было сказано) были крайне недостаточны. С объявлением войны штабным офицером над вожатыми был назначен сам редактор известной десятиверстной карты Европейской Турции Н. Д. Артамонов. Он заботился о сборе сведений о противнике и о доставлении армии надежных проводников и переводчиков. Переводчики набирались среди образованных болгар, в большей или меньшей степени владевших русским языком. Проводников, как правило, выбирали из местного болгарского населения. Именно эти проводники и другие, обычно случайные представители местного болгарского населения, были главным источником сведений о местах, где проходила русская армия. Эти сведения обычно передавались устно (при помощи переводчика, а чаще и без переводчика) командующим соответствующими воинскими подразделениями. В непрерывном потоке этих сведений, конечно, важное место занимали названия мелких или более крупных географических объектов.

Попытка заглянуть в „лабораторию“ восприятия русскими и включения ими в русскую речь болгарских географических названий во время Освободительной войны, проследить путь этого восприятия и включения, привела нас к выводу, что о таком пути можно говорить только в самых общих чертах (самом общем плане). Оказывается, что большая часть болгарских топонимов, встречающихся в исследуемой нами литературе, выступает в вариантах (иногда многочисленных), несущих на себе признаки искажения того или иного характера: каждый из этих вариантов прошел свой, иногда очень сложный, путь информанта до документа, в котором он зарегистрирован.

Мы сказали, что чаще всего информантами были болгары, но были и такие случаи, когда географические названия были записаны „под диктовку“ представителей другой национальности, например, турецкой. Кроме того, многие болгарские географические объекты имели болгарское и турецкое названия (иногда больше одного). Надо отметить также, что многие из живших в постоянных контактах болгар и турок были билингвами: болгары знали турецкий язык, турки — болгарский. Билингв-болгарин мог бы произнести топоним в его турецком звуковом оформлении, турок — в болгарском, и каждый, разумеется, с соответствующим акцентом. Каждый из информантов, чаще всего, говорил на своем диалекте и не думал о правильном произношении соответствующего топонима. Это было и невозможно, так как правописание и произношение отдельных топонимов, обычно, регламентируется их этимологией или традицией, а информанты, в большинстве случаев неграмотные или малограмотные люди, знающие только топонимическое значение этих названий, не могли считаться с требованиями орфоэпии и орфографии. Даже образованные болгары-информанты нередко были виновниками искажений при передаче болгарских топонимов на русском языке. Дело в том, что, с одной стороны, современный болгарский литературный язык в то время все еще находился на начальном этапе своего интенсивного развития, и, с другой стороны, многие болгарские то-

понимы получили широкое распространение на бумаге только благодаря их регистрации в документах Освободительной войны на русском языке.

Можно предполагать, что даже в русской речи переводчиков-болгар, хорошо владевших как болгарским, так и русским языком, названия небольших (чаще всего) географических объектов звучали по-болгарски или „почти по-болгарски“. Основанием для такого предложения могут послужить следующие два факта: во-первых; передача болгарских географических названий на русском языке до Освободительной войны (насколько она имела место) была стихийной, во-вторых, наблюдения показывают, что даже на продвинутом этапе билингвизма, в иноязычной речи билингва малоизвестные родные собственные имена обычно звучат так же (или почти так же), как в родном языке. Были, конечно, и такие случаи, когда географическое название было воспринято автором соответствующего письменного документа из вторых, третьих и т. д. уст. Обычно каждый из промежуточных информантов вносил в соответствующее географическое название (или, чаще всего, в его уже искаженный вариант) свои „поправки“, отражавшие как особенности речи предыдущего информанта, так и особенности языкового сознания, языковой культуры и языкового чутья новрго. Промежуточными или последними информантами нередко были солдаты многонациональной русской армии.

Мы считаем возможным допустить, что регистрация на письме болгарских географических названий на русском языке чаще всего осуществлялась русскими или людьми, хорошо владевшими русским языком.

Если принять во внимание тот факт, что авторы большинства документов Освободительной войны на русском языке известны, то наше допущение можно считать утверждением. Авторы документов, конечно, тоже вносили свои поправки в звуковой и графический образ соответствующих болгарских топонимов. Подкрепим свою мысль примером из литературы, послужившей материалом нашего исследования: „... выехали мы из Породна (не Порадим, как его все называют) и полтора часа тряслись по пыльной и скверной дороге до Тульченицы“, — писал выдающийся русский врач С. П. Боткин (6, стр. 300).

Попытаемся проследить путь восприятия и передачи болгарских топонимов на русском языке при „типичных условиях“, т. е. в тех случаях, когда болгарские географические названия воспринимались из первых уст от образованных информантов-болгар, не знавших русского языка, образованными русскими, не знавшими болгарского языка, и включались ими в русский текст.

Возьмем случай, в котором представитель русского языка и представитель болгарского языка вынуждены были объясняться без помощи русско-болгарского билингва-переводчика. (В возможности такого общения, даже очень успешного, не приходится сомневаться. Эта возможность, которой пользуются многие русские и бол-

гары и в наше время, обусловлена главным образом близкородственностью двух языков.) Русский говорил по-русски, и болгарин понимал (в большей или меньшей степени), чего от него хотят. Он отвечал по-болгарски, и его тоже понимали. При такой беседе, конечно, разговаривавшие прибегали и к средствам незвукового языка, например, к кинетической речи. Надо отметить, что язык жестов иногда не только не помогал непосредственному общению между русским и болгариним, а наоборот — препятствовал ему (сравните различие в информации, которую несет, например, покачивание головой из стороны в сторону у русских и болгар).

Замечено также, что болгарин, разговаривая по-болгарски с иностранцем, плохо владеющим болгарским языком, очень часто коверкает свою родную речь, как бы подделывая ее под плохую болгарскую речь собеседника-иностранца. Такого типа принаравливание к неправильной речи часто имеет место при разговоре взрослых с детьми, которые учатся говорить. Такое коверканье речи не только не помогает общению, а наоборот, мешает ему. Неправильная речь болгарина, отличающаяся от естественной речи его соотечественников, которую иностранец уже воспринимал и в некоторой степени научился понимать, является носителем новых затруднений. Такие случаи, наверно, имели место и при непосредственном общении болгар с русскими во время Освободительной войны, когда каждый говорил на своем родном языке.

Русский воспринимал информацию, которую ему сообщал болгарин (в нашем случае географическое название) „сквозь призму родного языка“, поэтому в данном случае он думал об этом названии гораздо активнее, чем сообщавший его болгарин. Дело в том, что для болгарина на первый план выступало топонимическое значение названия, которое, чаще всего, он знал хорошо. Для русского же самым важным, было обычно дотопонимическое значение географического названия. В поисках опорных пунктов для запоминания и воспроизведения звукового образа иноязычного топонима у русского обострялся интерес к этимологии этого названия. Опорные пункты русский чаще всего находил в своем родном языке, но ассоциации с ним нередко приводили его к ложной этимологии.

Задача русского, однако, не исчерпывалась восприятием и запоминанием звукового образа болгарского топонима. Надо было еще включить этот топоним в письменную и устную русскую речь. А. В. Суперанская пишет: „Переходя из одного языка в другой, заимствованное слово, и в том числе имя собственное, стремится найти свое место в системе языка-приемника, для чего ему необходимо получить наиболее подходящее фонетическое и орфографическое изображение. При этом происходят многочисленные морфологические переработки, ассоциации и диссоциации, продиктованные спецификой заимствующего языка“¹.

¹ А. В. Суперанская. Структура имени собственного. Фонология и морфология, Москва, 1969, стр. 10.

Если еще принять во внимание и отсутствие в то время какого бы то ни было справочника по практической транскрипции болгарских слов на русский язык, а также непонятные неспециалисту различия между двумя языками и соблазнительную, но очень часто обманчивую близость между ними и целый ряд других обстоятельств, мешающих правильной передаче болгарских топонимов на русском языке, то можно понять, неблагоприятное положение, в котором находились авторы многочисленных искажений болгарских географических названий, зарегистрированных в русских документах Освободительной войны.

Перед нами встают три серьезных вопроса теоретического плана:

1. Можно ли воспользоваться в нашей работе теорией языковых контактов?

2. Можно ли считать, что основная часть исследуемого нами материала появилась в свет в условиях русско-болгарского билингвизма?

3. Можно ли объяснить основные разновидности искажений болгарских топонимов при их передаче на русском языке явлениями интерференции?

Не обещают нам утвердительных ответов на эти три вопроса определения понятий языковой контакт, билингвизм и интерференция, данные Карлинским А. Е. Он пишет:

... 4. Два языка находятся в контакте, если они попеременно используются в речевой деятельности одним и тем же человеком.

5. Практика попеременного использования в речевой деятельности двух языков называется билингвизмом.

6. Местом контакта двух и более языков является говорящий на двух (и более) языках человек.

... 8. Под интерференцией понимаются случаи отклонения от норм языка, проявляющиеся в речи биглота в результате использования им двух языков.

9. Язык, который вызывает интерференцию, называется первичным, а язык, в котором она проявляется, называется вторичным¹.

С этой же теоретической позиции решает соответствующие проблемы своей кандидатской диссертации А. И. Рабинович².

Обосновку этой позиции можно найти в определении билингвизма, данном еще У. Вайнрайхом: „Процесс параллельного употребления двух языков называется билингвизмом, а человек, пользующийся ими, является билингвом“³.

Т. П. Ильашенко считает понятие „языковые контакты“ более широким: „Возвращаясь к вопросу о соотношении понятий языковой

¹ А. Е. Карлинский. Очерк немецко-славянских языковых контактов IX—XI вв. (автореферат кандидатской диссертации). Минск, 1967 г., стр. 4.

² А. И. Рабинович. Принципы исследования фонетической интерференции при контактировании разнотипных языков, Алма-Ата, 1970.

³ Цитируем по книге Т. П. Ильашенко „Языковые контакты“, Москва, 1970, стр. 22.

контакт и билингвизм, можно подчеркнуть, что языковой контакт — это понятие более емкое, поскольку языковые контакты могут проявляться и на базе общего процесса билингвизма, и на базе контактов между литературами, между культурами, посредством переводов и в результате индивидуально-спонтанных контактов в различных стилях, в художественной литературе“ (см. указанную работу, стр. 27).

Соглашаясь с этим определением понятия языковой контакт, мы приходим к выводу, что исследуемый нами материал, явившийся результатом языковых контактов, надо рассматривать именно в свете теории этих контактов.

Случаи прямого речевого общения русского, не знающего болгарского языка, с болгариним, не знающим русского языка, во время Освободительной войны мы назвали типичными. Перед нами встает вопрос, надо ли считать участников такой беседы монолингвами?

Можно ли считать исчерпывающими определения понятий билингвизм и билингв, подобные тем, которые дает А. И. Рабинович: „Практика попеременного активного (разрядка наша — Т. М., П. Д.) использования индивидом двух языков в своей речевой деятельности определяется как двуязычие или билингвизм, а индивид, использующий в своей речевой деятельности два языка, называется билингвом“.¹ В том же автореферате (на стр. 3) А. И. Рабинович пишет: „Фактическим материалом для исследования фонетической интерференции послужили немецкий и казахский языки, вступающие в свободный контакт при аудиторном билингвизме, то есть в процессе преподавания немецкого языка в казахской школьной или студенческой аудитории“.

Вопросы интерференции при „аудиторном билингвизме“ рассматриваются многими авторами².

Нет сомнения, однако, что если казахский школьник, изучавший немецкий язык только в школе, попадет в немецкую языковую среду, то он будет понимать немецкую речь гораздо хуже, чем русский, никогда не изучавший болгарского языка, болгарскую речь в условиях болгарского языкового окружения.

Оказавшийся в болгарской среде русский, не знающий болгарского языка, или болгарин, находящийся в русской среде и не знающий русского языка, почти сразу же добиваются взаимопонимания с носителями соответствующего близкородственного языка. К тому же, они очень быстро начинают произносить не только отдельные слова этого иностранного языка, но и пробуют выражать на нем некоторые свои мысли.

Эти факты дают нам основание утверждать, что общающиеся (каждый на своем родном языке) русский и болгарин, понимая друг

¹ Автореферат указанной выше диссертации, стр. 7.

² В апреле 1971 г. в г. Велико Тырново состоялся симпозиум на тему: „Лингвистические основы и методические проблемы интерференции при изучении русского языка славянами“.

7 Трудове на Великотырновския университет, т. IX, кн. 1

друга, являются билингвами. Мало того, этот естественный, билингвизм, который мы называем билингвизмом по родственности, является билингвизмом не самого начального этапа. Его можно отнести ко второму типу билингвизма по классификации Е. М. Верещагина. Верещагин пишет: „Назовем билингвизм рецептивным (буквально: воспринимающим), если данное умение позволяет билингву понимать речевые произведения, принадлежащие вторичной языковой системе, но не более того“¹. На странице 23 этой же работы читаем: „... что касается слухового канала, здесь вопрос остается открытым. Обычно при восприятии со слуха возможно и повторение услышанного“.

Задача русских, передававших на своем языке болгарские топонимы во время Освободительной русско-турецкой войны 1877/78 гг., была гораздо сложнее. Недостаточно было только „воспроизводить“ (т. е. цитировать) вслух или про себя прочитанное или услышанное. Услышанное болгарское географическое название должно было писаться в русском тексте и звучать в устной речи.

В. А. Никонов пишет: „Географическое название — слово. И как все слова, подчиняется законам языка...“²

Включение воспринятого на слух от информанта-болгарина болгарского топонима в письменную или устную русскую речь являлось настоящей творческой работой. В процессе этой трудной работы создавались условия для проявления двусторонней интерференции, потому что „... контакты в начальной своей стадии вызывают отклонение от норм каждого из двух языков, называемое интерференцией...“³

В звуковом образе болгарского топонима, сформировавшемся в сознании носителя русского языка, и сохранившем некоторые характерные особенности болгарского языка, наступали изменения. В него обычно вносились русские элементы, которые должны были сделать возможным его подчинение законам русского языка.

Автор обрусевшего звукового образа болгарского географического названия и его графического эквивалента, однако, очень часто отдавал себе отчет в том, что он имеет дело с иноязычным словом или словосочетанием, а не с русским. В результате чаще всего получался искаженный вариант болгарского топонима, обладавший признаками как болгарского, так и русского языка.

Обобщая свои рассуждения, мы даем положительный ответ на те три вопроса, которые поставили. Большая часть болгарских географических названий в документах Освободительной войны и в литературе о ней передавались на русском языке в условиях русско-болгарских языковых контактов и естественного русско-болгарского билингвизма по родственности. Они содержат в себе осо-

¹ Е. М. Верещагин. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). Москва, 1969, стр. 23.

² В. А. Никонов. Введение в топонимику, Москва, 1965, стр. 66.

³ В. Ю. Розенцвейг. О языковых контактах, „Вопросы языкознания“, 1963, № 1, стр. 59.

бенности, возникшие в результате двусторонней языковой интерференции, и их надо изучать на базе теории языковых контактов.

ОБ ОСНОВНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ПЕРЕДАЧИ ТОПОНИМОВ ЛОВЕЧКОГО И ПЛЕВЕНСКОГО ОКРУГОВ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ И О ПРИЧИНАХ ИХ ИСКАЖЕНИЙ

О фонетических особенностях передачи топонимов на русском языке

О передаче гласных

Болгарские топонимы, записанные на русском языке в документах Освободительной войны и литературе о ней, являются богатым материалом, раскрывающим особенности болгарского вокализма, его близость к русскому вокализму, его расхождения с ним и особенности передачи болгарских гласных на русском языке.

С точки зрения восприятия на слух, всем болгарским гласным (за исключением ударного Ъ) соответствуют сходные русские гласные. Болгарский ударный Ъ вызывает большие затруднения для русских как при восприятии, так и при воспроизведении. Исследуемый нами материал показывает, что болгарская фонема Ъ передавалась на русском языке всеми гласными (А, Е, И, О, У, Ы).

В русском языке есть звук, близкий к болгарскому безударному Ъ — это [э], аллофон А (О). Русское э имеет оттенки э^а, э^и, э^о. При более четком произнесении слова А (О) в безударном положении имеют оттенок А. Ъ с оттенком и характерен для более быстрой, беглой, речи. Русские не замечают этих оттенков в своем родном языке. При восприятии же на слух иноязычного слова тонкие различия в произношении э улавливаются русскими, так как звучание чужой речи воспринимается „сквозь призму фонетической системы родного языка“.¹ Надо отметить, что и болгарское э произносилось не одинаково. Различные оттенки болгарского Ъ проявлялись, например, в речи представителей местного населения различных национальностей. Даже хорошо говорящие по-болгарски местные турки в наше время произносят, например, [как'ринъ], [аг'ён] Эти явления находят отражение в практической транскрипции топонимов на русский язык. Так, в исследуемых нами топонимах чаще всего встречается передача болгарского безударного Ъ различных позициях русским А: Аглен, Баркач, Эскибаркач, Бланицево, Брашляни, Залково, Какрина, Картожабен, Магура, Плагыз, Угарчин, Турский Трастеник и др.

Многие из приведенных примеров нуждаются в дополнительных замечаниях. За болгарским ойконимом Ъглен ударение прочно закрепилось на втором слоге, и тем самым этимология этого слова потеряла свою прозрачность. Надо признать неудачным утвержденное инструкцией ГУГК² графическое оформление этого

¹ С. И. Берштейн. Вопросы обучения произношению, М., 1937, с. 13.

² И. В. Попов. Инструкция по передаче на картах географических названий Болгарии, Москва, 1955.

болгарского ойконима на русском языке Иглен. Такое оформление не только не способствует раскрытию дотопонимического значения этого слова *ѣглен* (угловой), а даже еще более затемняет это значение, уводя сознание читателя к болгарскому прилагательному *иглен* (игольный).

Возможно, что носители русского языка, авторы графического оформления слов Баркач и Эскибаркач, считали эти слова производными от слова *барка*. Слово Брашляни представитель русского языка мог бы связать со словом *брашно* (устар., церк.) слово Залково со словом *зал* (*зала, зало*); Картожабен — с *карта, Магура* — с *маг*. Плазигыз русский мог бы считать производным от известного в русских военных кругах того времени названия Плаз (светлое помещение в адмиралтействе, на полу которого производилась разбивка судна). Слово *Угарчин*, возможно, связывалось с русским словом *угар*.

В документах русско-турецкой войны 1877—78 гг. и в литературе о ней на русском языке передача болгарского ударного *Ъ* русским *А* явление очень редкое. В исследуемых нами материалах встречаются следующие типичные случаи такой передачи: Вабел, Транчовица, Плажигас, Плазигас. В первых двух примерах передача *Ъ* через *А* могла быть обусловлена неправильной постановкой ударения. Словоформы Плажигас, Плазигас, искаженные варианты болгарского названия Плъзигъз (Плъзи-гъз, Плъзи гъз), могли быть восприняты как состоящие из повелительной формы глагола и компонента *гас*, что стало бы причиной переноса ударения на гласный *И* (ср. Звенигород). Относительно слова Вабел можно еще дополнить, что оно могло возникнуть в результате ассоциации с русским глаголом *вабить*.

Встречаются также примеры передачи безударного болгарского *Ъ* русским *О*. Эта передача была стихийной, так как ее нельзя было подчинить русским правилам, регулирующим написание *О* или *А* в безударном положении. Правда, иногда основанием для написания *О* была ложная этимология слова (см. ниже примеры Кокрина, Пордилово, а также Вод, где *О* находится под ударением). Иллюстрацией сказанного по этому вопросу могут служить следующие варианты топонимов: Блозница, Болгарен, Болгарени, Гор. Добник, Добник, Кокрина, Пордилово, Турский-Тростяник. Вариант *Блозница* взят из карты Каница. В словах, воспринимавшихся как производные от слов *България* и *българин*, *Ъ* чаще всего передавалось при помощи русского *О*. Причиной такой передачи, наверно, был известный из истории этноним *болгары*, а также известное в то время название села Болгары (Успенское) в Казанской губернии, в окрестностях которого находились развалины древней столицы болгарского царства Болгары или Булгара. Предположение, что в форме Кокрина русский мог бы различить слово *кок*, а в Пордилово корень *пор-* (*пороть, порка*), наверно, было бы слишком натянутым, но можно утверждать, что в названии Турский-Тростяник он видел корень *трост-* (*трость, тростяной, тростянка*).

Передача *Ъ* через *Ы* очень частное явление. Как правило, через *Ы* передавалось болгарское ударное *Ъ*: Выбел, Вылчитрин (с двумя ударениями), Дыбени, Кыбел, Каиклы махала, Лыжане, Мыршовица, Мыдювени, Плазигыз, Тырнене, Трынчовица, Хисарлык.

Нередко встречается *Ы* и на месте неударного *Ъ*. Чаще всего с такой передачей сталкиваемся в русских документах Освободительной войны, переизданных в наше время. В этих изданиях *Ы* на месте неударного *Ъ* нередко является результатом нормализаторской работы редакторов документов. Примеры передачи неударного *Ъ* русским *Ы*: Быркач гор., Быркач дол., Блысничево, Искыр, Былгарени, Брышляница, Вырбица, Долни-Дыбник, Зылково, Кышин, Мыгура, Марашки Трыстеник, Пырдилово, Смырдеха, Турск. Трыстеник, Угырчин и др. Конечно, в некоторых случаях такая передача могла быть обусловлена ошибкой в ударении или другими причинами. Вариант Дыбник, например, вызывает ассоциации с русским словом *дыба*.

Передача *Ъ* под ударением через *Е* встречается в следующих топонимах: Дебен, Дол Кебель, Зебель (Кебель, Кебели, Кессель, Кесель) Тернин и Тернины, Тренчевица (Тренчевицы). Варианты Тернин, Тернины могли быть результатом ассоциации с русским просторечным словом *тернина*.

Е на месте неударного *Ъ* встречается в таких названиях, как: Бели Осем, Блесничево, Брешляница, Буковлек, Дебник-и-бала, Искер, Одерна, Перделево, Семерет Трестеник, Турский-Трестеник и т. п.

Следует напомнить, что параллели *Ъ—Е* между близкородственными болгарским и русским языками — явление типичное. Ср. *върна-вернуть, въртя-вертеть, връстник — сверстник, държа-держать зърно-зерно, дързост— дерзость, тъмно-темно, търнение—терпение* и мн. др.

Возможно, что слово Искер обязано своим появлением названию города Искер, находившегося на берегу Иртыша. В слове Блесничево носитель русского языка мог бы обнаружить корень *блесн-* (*блеснуть, блесна*), в форме Брешляница — слово *брешь*, в варианте Одерна — *одёр* или *Одер* (название реки).

Нам встретились и случаи, когда *Ъ* болгарских топонимов передано в русском тексте буквой *И*. Примеры с *И* на месте *Ъ* под ударением: Вылчитрин (ударение побочное), Исарлик. *И* на месте безударного *Ъ*: Плизигыз, Зилково, Кишин, Одирна и т. п.

Слово Исарлик могло казаться понятным солдатам-русским и особенно — татарам по знакомому им татарскому слову *исар* или *исарчик* (стена, стенка), тем более, что под таким названием были известны развалины некоторых укреплений на южном берегу Крыма.

Передача *Ъ* через *У*: Вубе (Вубла, Убла) — под ударением; Булгарени, Горн. (Горний) Дубник, Урбица (в безударном положении). Варианты Вубе, Вубла, Убла, по всей вероятности, записаны

„под диктовку“ турка. Ср. турецкое Вубел, 1673 г.¹ Слово Булгарени (через *У* вместо *О*) могло быть обязано своим графическим оформлением или варианту названия древнего города Булгара (Болгары), о котором шла речь выше, или носителю сербохорватского языка, или, наконец, болгарину, прочитавшему по-болгарски слово Булгарени. *У* в слове Дубник (чаще Дубняк) появилось в результате прозрачности этимологии названия. Искаженное название Урбица (вместо Върбица), наверно, является графической регистрацией болгарского диалектного произношения (ср. *урба* вместо *върба*, *урви* вместо *върви*).

При передаче на русском языке некоторых болгарских топонимов, в которых *Ъ* находится перед сонорным *Р*, *Ъ* или вообще не передавался, или происходила метатеза, т. е. гласный, заменивший *Ъ*, и *Р* менялись местами. Примеры: Врбица, Одрна, Трнина (выпадение *Ъ*); Върбица, Тренина, Трынени, (метатеза). Эти примеры могут служить иллюстрацией двух особенностей русских сонорных согласных. Во-первых, сонорные могут быть слогообразующими и, во-вторых, русское *Р* редко встречается перед согласным, а чаще всего следует за ним.

В русских документах и литературе об Освободительной войне есть случаи, когда безударное *А* в географических названиях Ловечского и Плевенского округов переданы на русском языке при помощи *О*: Бацово Махала (Боцево-Махала, Вацово магала), Иглов (Йоглов), Колиник, Опонец (Опонес), Родомирцы, Селим-мохалеси. Такая замена *А*, не приведшая к искажению звучания соответствующих топонимов, служит иллюстрацией неразличения русскими *А—О* в безударном положении. К большому искажению звучания привела только замена ударного (первого) *А* в варианте Боцево-Махала. Замена безударного *А* в приведенных трех искаженных вариантах ойконима Бацова махала привела к изменению его рода. В варианте Родомирцы выделение хорошо знакомого русскому окорня *род род-* стало возможным благодаря переносу ударения с первого слога на предпоследний.

К значительному искажению звучания соответствующих географических названий приводила как замена болгарского безударного *О* русским *А*, так и передача этого *О* русским *О*. Дело в том, что болгарская буква *О* в указанном положении обозначает звук *У*, а русское безударное *А* (*О*) — аллофон русской фонемы *А*. Это дает нам основание утверждать, что графическое оформление топонимов Биваль, Дайран, Злакучино, Траян, Траянов вал, Траянский Балкан, Траянский перевал и т. п. является фонетической записью соответствующих названий, произнесенных русскими. Надо ска-

¹ Сведения о звучании названий болгарских населенных пунктов на турецком языке здесь и дальше даются по работе Руси Стойкова „Наименования на български селища в турски документи на ориенталския отдел на Народна библиотека „В. Коларов“ от XV, XVI, XVII и XVIII век“. Известия на Народната библиотека „В. Коларов“ и Библиотеката при Софийския Държ. университет за 1959 г., т. I (VII), София, 1961.

затъ още, что в варианте Дайран носитель русского языка мог бы различить слово „дайра“ (кавказские бубны). На написание формы Траян могло повлиять имя римского императора или название известных Траяновых (валов) в Добрудже и Бессарабии. Надо отметить, что в то время колебалось и написание названия украинского города Траянов (или Троянов), теперь это село Троянов в Житомирской области УССР.

Передачу *Е* через *А* встречаем в таких вариантах топонимов, как Беланица (с отверждением *Л*), Гложане (Гложаны), Тодуричане, Чарчалан, Беяна-мюселим, Турк-Беяна, Тюрк-Беяны, Беяны, Беянцы и т. п.

На написании Гложане, по-видимому, сказалась твердость болгарского согласного *Ж* в Тетевенском диалекте. В Тодуричане, Чарчалан *А* может быть отражением твердости болгарского *Ч*. Беяны и Беяны практически произносятся русскими одинаково (при правильном ударении).

В часто встречающемся варианте Брестовац, по-видимому, имеет место замена болгарского суффикса — *ЕЦ* сербским суффиксом — *АЦ*. Такая замена наблюдается при передаче и других болгарских топонимов на русском языке во время Освободительной войны: ср. Берковац, Лесковац (г. Берковица, Михайловградского округа и г. Лясковец Великотырновского округа), Чипровац (г. Чипровци, Михайловградского округа).

Встречаются и случаи замены *А* (чаще всего безударного) русским *Е*. Примеры: Варена (заменено ударное *А*), Кацемуница, Ласкер, Стижерово, Драгойце, Летнице, Ловче.

Название Варана превратилось в Варена, вероятнее всего, в результате описки или опечатки. Но эта форма могла бы распространиться по ассоциации с русским прилагательным *вареный*. Написание Стижарово-Стижерово колеблется и в болгарском языке. В тех из приведенных вариантов, где *Е* появилось после шипящего или *Ц*, оно могло быть результатом мягкого произношения этих согласных, хотя русское *Ч* мягкое, а *Ж*, *Ш* и *Ц* твердые в любой позиции.

В варианте Гуленцы *Е* передает болгарское *А* под ударением после мягкого *Л* (графически *Я*). Такая передача или является регистрацией диалектного искажения ойконима, или появилась по причине передвижения ударения, или по ассоциации с русским словом *гулена*. *Е* в названиях Присека, Голема Железна, Малка Железна в исследуемых нами письменных документах передается русским *ѣ*. При передаче болгарской буквы *ѣ* в названиях, взятых из письменных источников, русской буквой *ѣ*, не принимался во внимание тот факт, что болгарское *ѣ* обозначало „променливо *Я*“, в то время как русский *ѣ* во всех случаях читался как *Е*.

Передача болгарского *О* русским *Е* встречается в вариантах Пырделево, Терос. В первом варианте заменен суффикс — *ОВО* суффиксом — *ЕВО*.

Обратная замена произошла в вариантах Лыжано, Микро,

Орешино, Роселец. Форма Микро связывается с дотопонимическим значением слова. *О* в окончании ойконима Орешене появилось, наверно, под влиянием распространенной болгарской и русской модели на — *О* (Тырново, Габрово, Орехово-Зуево, Иваново). Форма Роселец взята из карты австрийского генерального штаба 1829 года, но она нашла в русском языковом сознании поддержку в корне *рос-(роса)*.

В топонимах, при графическом оформлении которых на русском языке болгарское безударное *О* передано русским *У*, зарегистрировано произношение болгарского звука: Бужурлук, Гулец, Картужабен, Кумарево, Куприва, Крушужене, Лумец, Тодуричане и др. Есть основания предполагать, что обратная замена явилась результатом орфографических ошибок в болгарском тексте. Надо отметить, что для болгар при восприятии на слух безударные *У* и *О* так же неразличимы, как для русских безударные *А* и *О*. В русском тексте безударное *О* обозначает аллофон фонемы *А* и, естественно, звуковое оформление соответствующего болгарского слова искажается. Примеры: Батольцы, Голан, Комбулашки дол, Моселиево, Омаревцы. В некоторых случаях произошла вторичная замена *О—А*. Камбулашки дол (лог, река), Масилей.

Нам встретился случай, когда при передаче болгарского гидронима на русском языке *И* под ударением передано через *О*: Вод вместо Вит. Это искажение могло быть результатом переосмысления дотопонимического значения слова под влиянием русского корня *вод-* (*вода*). Напомним, что местное население связывает название Вит с глаголом *вия се* (виться, изгибаться).

Причину часто встречающейся передачи на русском языке безударного *Е* в топонимах Ловечского и Плевенского округов русским *И* надо искать в редукции болгарского *Е* не под ударением, особенно сильной в Центральном Балканском диалекте. Особенно часто встречается эта замена в окончании следующих ойконимов: Болгарени (Булгарени, Былгарени), Гаурени (Гарени, Горени), Гложени, Злокучени, Козар Белени, Микри, Новачени, Петровени, Радювени. Надо отметить, что написание большинства из этих названий на болгарском языке тоже неустойчиво (ср. Горно Павликене и Горно Павликени, Българене и Българени и т. п.).

Передача *Е* через *И* встречается не только в самом конце слова. Ср. Бригаре, Гложин (Гложины, Голожин), Девитак, Згальювид, Лович, Присека, Сотиво, Типава, Тетевин, Тучиницы, Чириково.

Вариант Лович мог появиться под влиянием графического оформления на русском языке названия польского города Лович.

Неразличение безударных *Е* и *И* привело и к обратной замене: Г. Метрополия (Горн. Метрополия, Горное Метрополье), Десевица, Леседра, Продемчел.

О передаче согласных

(замена, выпадение или вставка согласных)

В документах русско-турецкой войны на Балканах в 1877/78 гг. и в литературе о ней на русском языке встречается много случаев, когда искажение болгарских топонимов при передаче на русском языке вызвано или неоправданной заменой одних согласных другими, или пропуском нужных согласных, или, наконец, вставкой лишних согласных.

В целом ряде случаев замена согласного, по всей вероятности, явилась результатом описки или опечатки: Бивот, Брешнан, Гичен, Дапран, Зебель, Коваджа, Крушежене, Лозница, Махлала, Павлижан, Сгалунц, Слатица, Софево, Сталевиц, Фадевени, Яныр-Баир. Однако, можно привести и другие возможные объяснения некоторых из появившихся вариантов. Автором варианта Лозница мог бы быть болгарин, не знавший названия Гозница и принявший его за Лозница (диал.) — виноградная лоза. Вариант Софево мог бы появиться по ассоциации со словами Софья (личное имя) или София (название города).

Вариант Блозница взят из карты Каница. Буква З на месте С употреблялась еще в двух вариантах этого ойконима (Блазничево и Блазница), а в варианте Блазница З перешло в Ж. Переход З в Ж наблюдается и в варианте Плажигас.

Варианты Батовцы (Батовица) и Слившица, по-видимому, появились в результате нечеткого произношения информанта. Появление вариантов Вацово магала, Большая (и Малая) Брезница, Гуляны, Вод, Луковиц, Лучин-дол, Рашево, Свищи плац, Шибково (ср. тур. Шибка — Старозагорского округа) и некоторые другие можно объяснить различными видами переосмысления.

В результате оглушения появились варианты Беглеш, Градешница (Градешницы Градишница). Есть такие случаи, когда звонкий согласный заменен глухим, несмотря на то, что не было условий для оглушения: Истишар, Сфирча.

Вариант Богот взят из карты Каница. Буква Г в словах Карагасан, Магала, наверно, является результатом особой передачи в русском языке соответствующего тюркского звука.

Звонкий согласный в варианте Вид взят из карт на немецком языке, но против такого графического оформления болгарского гидронима носители русского языка редко „возражали“. Им он казался удобным, так как совпадал в написании и произношении с русским словом *вид*. Этот согласный часто встречается в трех других названиях: Луковид (Горный Луковид), Луковид дол, Самовид.

В некоторых случаях в записанных названиях отражено русское цоканье или чоканье: Ловец, Сфирца, Лисеч, Остреч, Конечно, вариант Ловец можно было бы объяснить и совпадением с русским аппелятивом, в случае если ударение падает на второй слог.

В варианте Лисеч, возможно, отражено турецкое произношение (ср. тур. Лисич — 1430 год). Искажения согласных в словах Бресляница, Опонес и Силкова **могли появиться при неправильном чтении соответствующих названий, графически оформленных на латинице.**

При передаче болгарских топонимов на русском языке чаще всего выпадали непронизносимые согласные: Бресница, Бресс, Враца, Кара-асан (Х не произносится в местном болгарском диалекте).

В варианте Глау (из Иоглав) согласный *И* и гласный *О* выпали, так как русскому согласному *И* позиция в самом начале слова не свойственна. В некоторых других вариантах этот согласный заменен гласным *И*: Иглау, Иоглау.

Выпадение начального *Г* в варианте Иген, а также выпадение начального *в* в варианте Убла (вм. Вубла, заимствованного из австрийской карты 1876 г.), свойственно некоторым русским и болгарским диалектикам (ср. унук вместо внук, пеун вместо певун — в русских говорах, *уйна* вместо *вуйна*, *уйчо* вм. *вуйчо* — в болгарских).

Исчезновение *В* в варианте Рабио можно объяснить или поглощением этого звука сонорным *Р* при нечетком произношении или турецким произношением (ср. тур. Рабива, 1618 г.).

Вставку согласных находим в вариантах Гюльган, Ральево (Ральева), Кришин. Надо отметить, что вариант Кришин взят русскими из австрийской карты 1876 г.

Палатализация и депалатализация согласных

Известно, что болгарские палатальные согласные, по сравнению с русскими, являются полупалатальными. Кроме того, они позиционно ограничены. При передаче болгарских географических названий на русском языке во время Освободительной русско-турецкой войны эти ограничительные нормы болгарского языка часто нарушались. Чаще всего встречаются случаи смягчения *Л*: Батольцы, Биволь (Биваль), Биволяр, Дол Кебель, Зебель (Кебель, Кесель, Кессель), Кальник, Старосельцы и т. п. Примеры на смягчение *Н*: Левень, Тетевень, Плевня. Смягчение *С*: Сьотево.

Примеры депалатализации: Каракой, Д. Павликане (Павликан, Павликаны), Голан, Дебново, Коза-стена, Ораховица.

Выпадение, вставка или замена целых слогов

Не редки такие случаи, когда в отдельных вариантах топонимов не достает слога (обычно одного): Бавица (Бауец), Гарени (Горени, Гурени), Глау, Карлука, Тодорич (не хватает двух слогов), Шиково (Шикова).

Встречаются варианты с лишним слогом (Барест, Загалювиц, Каракой, Лозаица (Лозоица), Радомировцы, Ралиево.

Варианты, в которых один слог заменен другим: Иглав (и дру-

где шесть вариантов этого ойконима), Злакучино (искажено три слога), Каголовцы (и остальные его варианты).

Причины выпадения, вставки или замены слогов в отдельных вариантах топонимов самые различные. Некоторые географические названия оказались чрезвычайно трудными для восприятия и особенно для воспроизведения русскими. Например, трудным оказался ойконим Йоглав. Ударный слог *йо* в начале слова не свойствен русскому языку. Он встречается только в словах *йод* (*йодистый, йодный*), *йот* и *йота*, причем написание с начального *й* первых трех слов впервые встречается в словаре Ожегова (изд. 1949 г.) В энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона дано написание *йот* как вариантное. В словаре Даля дано слово *йота*. В этой особенности русского языка и надо искать причины искажений названия Йоглав русскими.

Общей причиной искажений указанного типа, конечно, было нечеткое произнесение этих слов информантами, а также плохое языковое чутье записавших их. Общим их следствием является нарушение словообразовательной структуры соответствующих топонимов.

Искажения топонимов, вызванные неправильной постановкой ударения

В данный раздел мы включаем варианты топонимов, искажение которых состоит в том, что болгарскому ударному гласному (кроме ударного *Ъ*) соответствует не самый близкий ему по артикуляционно-акустической характеристике русский гласный. Слово на русском языке оказалось с ударением на другом слоге, и гласный, соответствующий болгарскому ударному гласному, находится в безударном положении.

Мы считаем, что именно неправильная постановка ударения вызвала искажения следующего типа: Боховица (Быховец, Быховица), Боцево-Махала, Беглиш, Болгаран, Варена, Гуленцы¹, Градишница, Дойранцы, Демаркиой, Калигерово, Катарича, Павликоны, Пелишот, Пырделево (с вариантами), Раденица (Роденицы), Самовид (Самовит), Типов (с вариантами), Эски-Новочи.

О некоторых вариантах можно сделать дополнительные предположения. Вариант Боцево-Махала, по-видимому, записан русским „под диктовку“ болгарина, который произнес „Боцева махала“ (ср. болгарское личное имя Боцо или Боце). На вариант Градишница, возможно, оказал влияние ойконим Градище, на форму Дойранцы — турецкое звучание названия Дойран, на форму Катарича — тур. Катаридже, на вариант Раденица — название известного в то время в России баронского рода Раден. Искаженные варианты Самовид, Самовит, наверно, включают в себя русское слово *сам*, варианты Типов, Типова, Типовец, Типово — корень прилагательного *типовой*.

¹ О вариантах *Варена, Гуленцы* см. выше, в разделе о замене болгарского А русским Е.

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ИСКАЖЕНИЯ, ВЫЗВАННЫЕ АССОЦИАЦИЯМИ С РУССКИМ ЯЗЫКОМ

В процессе общения люди обычно не думают о дотопонимическом значении хорошо знакомых топонимов. Для жителей Ловечского округа, например, слово Ёглен связывается с представлением о деревне, а не с представлением о геометрической фигуре *ъгъл* (угол).

Нередко на передний план выходит новое, оттопонимическое значение топонима. Для русского и болгарина Шипка — это синоним выражения „русско-болгарская боевая дружба“. Когда говорят о том, что у имен собственных семантика стерлась, исследователи имеют в виду именно их топонимическое значение.

Интерес к дотопонимическому значению имени собственного (в нашем случае топонима) повышается тогда, когда человек впервые воспринял и должен воспроизвести соответствующее слово, словосочетание или выражение. Именно тогда он ищет опору в запасе своих языковых знаний, который состоит главным образом из знаний о родном языке. Каждому школьнику известна такая небольшая хитрость: чтобы запомнить трудное имя вавилонского владетеля Навуходоносора, он разлагает его на две части — „на ухо“ и „до носа“. Болгарский школьник запоминает имя ассирийского царя Ашурбанипала (по болгарски Асурбанипал), обнаруживая в нем отрезки болгарских слов *масур*, *баница*, *паля*. „Разбор незнакомого слова на знакомые части является важным средством для запоминания терминов, но нередко производится ошибочно. Если человек малообразован, он обычно изменяет запоминаемое слово так, чтобы оно стало прозрачным на почве родного языка“ (Н. В. Юшманов, Грамматика иностранных слов (М., 1942, стр. 808).

Не надо забывать, однако, и о другом факте. Стараясь запомнить иностранное слово, опираясь на элементы родного языка, человек обычно помнит, что имеет дело именно с иноязычным, а не с родным словом. Вслед за моментом привлечения родного слова следует момент отталкивания от него. В результате, порожденная при таких условиях речевая единица обычно содержит в себе только отдельные признаки соответствующей родной и чаще всего является искаженным вариантом как иноязычной единицы речи, так и родной.

Исследуемый нами материал изобилует такими словами и словосочетаниями. Нередко искаженные варианты заимствованы из справочных документов войны на русском и иностранных языках. Участники войны воспринимали те из них, которые казались им приемлемыми, удобными. А удобными казались им те, которые находили поддержку в запасе их языковых знаний. Вот почему мы не считаем нужным исключать из списка вариантов, порожденных под влиянием русского языка, такие слова, как Вид, Искра, Староверцы, Роселец только потому, что они зарегистрированы в картах на немецком языке. Нельзя не учитывать тот факт, что при составлении этих карт

были использованы русские письменные документы предыдущих русско-турецких войн на Балканах. С другой стороны, австрийские карты изобилуют расспросными данными, среди которых попадались не только диалектные, но и русифицированные. В то время, время становления болгарского литературного языка, влияние русского языка на болгарский было весьма сильным.

Примеры полного графического совпадения искаженных вариантов топонимов с соответствующими русскими словоформами: Букова липа, Буково, Букова, Вина, Вино, Волчиц, Встреча, Встреч, Искра, Гонец, Горный Дубняк, Дубняк, Павликяне, Горная (Горн.) Павликяне (ср. Павликиане — название религиозной секты), Яково, Десять-Кар, Куминавода, Лисица, Лесница (с пропуском непроизносимой согласной), Учен Дол, Мара-гайдук, Осьма, Радищево, Рыбин, Рыбина, Рыбное, Росс, Рубцы, Рубца (форма р. п.), Слива, Сливы, Староверцы и т. п.

Зналок русского литературного языка найдет в приведенных примерах некоторые нарушения его норм. Слово сочетания Букова липа, Учен дол надо признать неправильными, так как краткие формы русских прилагательных давно не выступают в роли необособленного определения. То же самое можно сказать о слове Куминавода, тем более, что потенциально возможное притяжательное прилагательное *кумина* слилось со вторым компонентом. От относительных прилагательных в русском языке, как правило, не образуются краткие формы. В наших примерах находим несколько случаев нарушения этого правила: Букова, Буково, Рыбна, Рыбно, Осьма. В этих формах, по-видимому, надо искать проявление интерференции с соответствующими словообразовательными моделями болгарских топонимов. Возражения могут вызвать также нарушения грамматических норм (Десять-Кар — отвлеченное существительное *кара* не имеет форм множественного числа), нарушение орфографических норм, а также тот факт, что формы косвенных падежей существительных в русском языке, как правило, не употребляются в словообразовании топонимов. Можно даже обратить внимание на то, что формы именительного падежа русских существительных стали активно употребляться для названий географических объектов только в наше время. Более или менее удовлетворительные ответы на подобного рода возражения читатель может найти в предварительных замечаниях к этому разделу работы.

В некоторых сложных или составных названиях с русским словом совпадает только один из составляющих их компонентов: Белена мюселим, Ветхо Новачени, Волчетрон (оба компонента совпадают с русскими словами), Челиса-фату, Пяти-Кладенца, Пяти-Кладенце, Пятикладенцы, Старосерца.

Очень часто в русском тексте встречаются варианты, явившиеся результатом наложения отдельных отрезков русских слов на болгарские топонимы: Яблоница (Яблоницы), Боковица, Велчевска тепловица, Вербница (Вербиц), Владыня, Говорени, Гривница, Крамолия,

Стижары (ср. Стожары), Кайловцы, Кортужеван, Семерет Трестяник, Семерет-Тростяник, Тростяник, Маршевица, Муховица, Огорчин, Петерница (ср. Петербург, Петергоф), Роденица, (Роденицы, Родининец), Рыбарцы, Смердиштец (Смердычец), Сетово (Сетова), Сливаца (Сливовик), Ставровица, Шиповка, Кнышин (ср. Кныш, Кныш).

В форме Голожин находим звуко сочетание, сходное с типичным для русского языка полногласием.

ПЕРЕВОД БОЛГАРСКИХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Один из самых распространенных способов передачи топонимов Ловечского и Плевенского округов на русском языке в исследуемой нами литературе — это их перевод. Не всегда возможно отграничить названия, переведенные с болгарского языка на русский, от названий, данных некоторым географическим объектам русскими во время войны. Эта невозможность проистекает как из невозможности с точностью определить, какие объекты были уже названы и какие — анонимными, так и из отсутствия сведений о том, в каких случаях данные русскими новые названия структурно и семантически совпали с неизвестными их авторам болгарскими. Такие совпадения были возможны, т. к. новые и переводные названия чаще всего относятся к одной словообразовательной модели.

Обычно переводились составные названия, состоявшие из номенклатурного географического термина и из прилагательного, образованного от топонима. Большой интерес представляет словообразовательная структура входящих в эти переведенные названия прилагательных. Этот вопрос требует специального исследования.

Внимания заслуживают также имеющие место случаи интерференции болгарского языка с русским.

Производит впечатление вариантность многих из названий указанного типа. В одних случаях эта вариантность вызвана употреблением различных номенклатурных географических терминов: Радишевская гора (Радишевские высоты, Радишевский гребень); Балканские горы (Балканский хребет); Буковленская речка (Буковленский ручей); Розалитский (Розелитский) проход (*перевал*); Киртужабенский овраг (Киртужабенское ущелье, Кортужабенская долина); Опанецкие высоты (Опанецкое плато); Радишевский лог (Радишевский овраг); Трининская долина (Трининское ущелье) и т. п.

В других случаях вариантность вызвана тем, что в состав переведенных составных названий вошли прилагательные, образованные от различных вариантов одного и того же топонима: Буковленский (Буковленский) ручей; Булгарени — плевенское (Булгарени — плевенское) шоссе, Булгаренский (Булгаренский) *каменный мост* Троянский (Траянский, Траянов) *перевал*, Ловчанское (Ловецкое шоссе) и т. п.

Иногда сосуществовали два или больше названий на болгарском языке, которые переведены на русский язык: Горы Балканские (Большие Балканы, Великие Балканы, Старая Планина); Троянский (Кырнарский) перевал, Троянский монастырь (монастырь „Успения Божией Матери“) и т. п.

Вариантность появилась и из-за колебаний в переводе: „Смерть магарска“ („Гибель ослов“, „Гибель Осла“, „Погибель Ослов“) и т. п.

Интерференция болгарского языка проявилась в основном в таких разновидностях: а) в употреблении кратких прилагательных в роли определения, ср. Бела Осма, Ветхо Новачени и т. п.; б) в употреблении болгарских прилагательных (часто с русской флексией), Голамо (Голема, Голям, Гулямый) Искер, Големы (Големый) Болгарский Извор, Турский Трастеник; в) в сохранении в составе переведенных топонимов болгарских существительных, которые переводчик считал непереводаемыми, или таких, которые обладают другой семантикой: Княжевицкие кулибы, Плевенская бара, Кальницкий хан, Гора Высокая могила и т. д.; г) в употреблении русских слов, близких по звучению с болгарскими, но расходящимися с ними в семантике и стиле: Горный-Дубняк, Горный-Дубняк, Дольн, Павлякяне и т. п.

НАЗВАНИЯ, ДАННЫЕ РУССКИМИ В ХОДЕ ВОЙНЫ

В своей книге „Введение в топонимику“ (М., 1965 г./стр. 17) В. А. Никонов пишет: „Кажущаяся „всеназванность“ тем и объясняется, что названо необходимое на современном уровне развития. А в тех случаях, когда изменяются условия, оказывается, что многое анонимно и возникает потребность называть неназванное. Так, во фронтовой обстановке появляются. . .“

Да, в обстановке русско-турецкой освободительной войны появились новые названия, многие из которых сохранились до нашего времени. Русские названия давались не только неназванным объектам. Есть географические объекты, которые уже имели два (болгарское и турецкое) названия (иногда больше двух), но во время войны получали новые, русские, более удобные для нужд военных действий. Ср. Лесной курган, Лесная гора, Шпиль, (тур. Йешил тепе, болг. Сенките, Зелената височина, Зеленият връх, Зелени връх) — горная вершина в районе Шилкинского перевала.

При организации второй атаки Плевена окрестности этого города были разделены на участки, каждый из которых был назван по самому значительному географическому объекту в нем. Так, вошли в историю Видский участок, Кришинский участок, Опанецкий участок, Плазивасский участок, Плевенский участок.

Прозрачна етимология и таких названий, как Артиллерийская гора, Великокняжеская гора, Резервная гора, Царская гора, Царский валик и т. п. Дорого заплатила русская армия за название Мертвая долина.

В своей книге „Трите шурма на Плевен (Плевен, 1963 г., стр. 22) Елена Пенкова пишет: „Русите нарекли Зелени възвишения трите успоредни хълма между Плевен и Брестовец, понеже били засадени с лозя“. Как видно из этих слов Пенковой, этимология Зеленых гор (Зеленых возвышений) ничем не примечательна. Такие названия по бросающимся в глаза внешним признакам можно найти на любой военной карте, на любом кроки. Но „Зеленые горы“ стали известны всему миру не своей этимологией, а по героическим боям, которые отряд „белого генерала“ Д. М. Скобелева вел за освобождение Плевена. В наше время никто не думает о виноградниках, которыми когда-то были обсажены Зеленые горы. Эти небольшие возвышения не имеют особого хозяйственного значения, и мало кто думает о них как о географических объектах. Зеленые горы примечательны своим третьим, оттопонимическим значением. Именно этим значением это название живет в сознании людей наряду с названиями Плевна, Шипка, Стара-Загора.

Название Зеленые горы стало производящей основой для других названий: Зеленогорский лог, Зеленогорский ручей.

Русское название Меженица (ср. слово *межень*, а также д. Межники в Калининской области) получила безымянная речка, протекающая западнее д. Брестовец (см.), а балка, по которой она протекает получила название Меженицкая балка.

В день освобождения Ловеча, 22-го августа 1877-го года, самым известным стало название Рыжая гора. Такое название получила господствующая над городом скалистая возвышенность, находящаяся к юго-востоку от него. Это название оказалось очень трудным для перевода на болгарский язык. В исторической литературе на болгарском языке оно или вообще не переводится, или переводится неудачно. Ср.: „Към 1 часа следобед „Рыжая гора“ била превзета. . .“¹ или: „за ключ за цялата Ловчанска позиция правилно е била оценена от русите „Жълтата висота“. . .“². Не утвердились и варианты перевода Червената, Червеникавата, Рижата височина. Местное население называет свой сиреневый парк „Стратеш“. Причину вытеснения столь выразительного и ставшего популярным русского названия надо искать, как уже было сказано, в его непереводимости на болгарский язык. Непереводимым это название оказалось не только потому, что трудно подыскать подходящее болгарское соответствие русскому прилагательному *рыжий*, но и потому, что трудно найти болгарский заменитель русскому слову *гора*, очень употребительно для названия незначительных возвышенностей. Болгарские номенклатурные термины *хълм*, *височина* почти не употребляются в народных географических названиях этой структуры, а употреблению распространенного турецкого слова *баир* в данном случае помешал его сниженный стиль (нельзя употреблять слово низкого стиля в назва-

¹ Петко Стойчев, Освобождението на Плевен, 1877, София, 1957, стр. 85.

² Б. Брѝняков, Действията около г. Ловеч през Освободителната война, 1929 г., стр. 26.

нии, в котором на первый план выступает его оттопонимическое значение высокого стиля).

Название Рыжая гора получила также возвышенность в окрестностях Плевена.

РАЗДЕЛЬНОЕ, ДЕФИСНОЕ ИЛИ СЛИТНОЕ НАПИСАНИЕ СОСТАВНЫХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ

Бросается в глаза разнობой в написании составных болгарских географических названий, включенных в русский текст документов Освободительной войны и в литературу о ней. Часто встречается раздельное написание топонимов, состоящих из определяемого и определения (приложения): Иени Беркач, Тюрк Беляны, Белена мюсел-тим, Булин дол, Дол Сулуклия, Учен Дол, Дол Комудар, Козар Белене и т. п.

Такое написание говорит о том, что русский, записавший название, хорошо понимал синтаксические функции составляющих его компонентов и знал их семантику или догадывался о ней.

Встречающиеся случаи дефисного написания не всегда служат иллюстрацией действовавших в то время орфографических норм русского языка. Отклонения от этих норм и, главным образом, колебания в написании одних и тех же словосочетаний говорят о незнании или о плохом знании записавшим грамматической природы и лексического значения составляющих эти названия компонентов. Ср. Дол-Комудар — Дол Комудар, Кара Хасан — Кара-хасан, Мюфид-бейкиой — Мюфид бейкиой.

Слитное написание составных топонимов говорит о полном непонимании их структуры и о незнании их дотопонимического значения. Ср. Дебелерыт, Демиркиой, Жерносело, Кулиновода, Карахасан, Новосело, Омаркиой, Червенбрег, Челисоват и т. п.

О знании или незнании природы вторых компонентов составных названий говорят и колебания в написании их с прописной или со строчной буквы. Ср. Гиген-Махала — Гигенска-махала, Гол. Болг. Извор — Голем извор, Плевенска-Бара — Плевенская бара — Гривница-бара и т. п.

КОЛЕБАНИЯ В РОДЕ ТОПОНИМОВ

Нередко в исследуемом нами материале встречаются варианты топонимов, которые расходятся с болгарским эталоном в роде. Иногда эти варианты являются графической регистрацией иноязычного (не болгарского) звучания топонима, например, турецкого: Вубла (Убла), Ловча, Осма, Плевна* и др. В серия „Ловеч и Ловчанско“ (кн. I, София, 1929, стр. 31) читаем: „Турците наричаха Осъма — Осма, което се явява съвсем естествено по свойщините на турския език, напр.: Ловеч — Ловча, Шумен — Шумна, Плевен — Плевна и други“.

Утверждения автора приведенной цитаты о звучании названия реки Осым на турецком языке расходятся с утверждением автора

соответствующей статьи в словаре Брокгауза и Ефрона (т. II): „Осма или Осьма (тур. Осем. . .)“ . . .

Кроме названия реки Осым, варианты женского рода (в исследуемом нами материале) имеют также реки Искыр (Искра) и Вит (Витта). Из вариантов женского рода этих трех рек первое место по употребительности занимают Осма и Осьма. Нам не встретились варианты этого названия в мужском роде (исключением является вариант Бели Осем, название одной из двух рек, из слияния которых образуется река Осым).

Сравнительно часто встречается в изучаемой нами литературе форма Искра. Форма Витта встречается только в справочной литературе (см. список литературы, № 20).

По вопросу о существовании вариантов названий этих трех рек с окончанием -А на болгарском языке акад. Владимир Георгиев пишет: „Изгласното -а в Панека е членна форма; така се обяснява и Панега, Панига, която форма се дължи на обстоятелството, че по нарицателното река имената на реките у нас получават окончания за женски род, ср. Цибър — Цибъра, . . . Искър — Искъра, Вит — Вита, Осъм — Осьма, Дунав — Дунава и пр. (с членна форма)“¹. Эти болгарские варианты, конечно, способствовали распространению и укреплению вариантов женского рода в литературе об Освободительной войне на русском языке.

Варианты женского рода в исследуемом нами материале имеют и ряд ойконимов: Бреса, Луковица, Дренова, Згалевица (Згалуица), Йоглава, Каменица, Леседра (Лесидра), Дол. Луковита и др.

Обстоятельством, благоприятствовавшим закреплению этих вариантов (если воспользоваться приведенной нами очень ценной мыслью акад. В. Георгиева), было согласование названия-приложения по роду с употребленным или подразумеваемым определяющим словом *деревня*.

В некоторых случаях нельзя не учитывать и другие факторы. Очень распространенный вариант Луковица мог бы возникнуть путем перенесения на географический объект русского апеллятива. Форма Каменица могла быть результатом перенесения другого географического названия, например, названия реки, протекающей через пород Угырчин, Ловечского округа. То же самое можно сказать о варианте Каменка. Такое название носят многие небольшие речки, а также некоторые населенные пункты. Варианты Згалевица, Згалуица, по всей вероятности, представляют собой графическую регистрацию нечеткого диалектного произнесения названия [згáл'уиц], [згáл'уицѣ]. Нельзя исключить даже возможность влияния варианта Витта на вариант Дол. Луковита.

Формы женского рода получили некоторые топонимы *pluralia tantum* Батовица, Беланица (Беленца), Девеница, Радомирца (ср. тур. Радомирча, 1639 г.)

¹ Владимир Георгиев. Българска етимология и ономастика, С., 1960, стр. 59.

Становятся существительными женского рода и многие географические названия среднего рода: Дебова, Залкова (ср. тур. Зълкува, 1659 г.), Карлукова (ср. тур. Кърлукова, 1430 г.), Линова, Метудова (ср. тур. Метидува, 1430 г.), Одерна (ср. тур. Одурна, 1700 г.), Ральева и т. п.

Основную причину перехода названий как из группы *pluralia tantum*, так и из разряда среднего рода в разряд женского рода опять-таки надо искать в согласовании с аппеллятивом *деревня*. Это согласование иногда выражается и грамматически — флексией прилагательного-определения в составных названиях, например, Голема извор, Голема Искер, Горная Павликиане, Дольня Митрополье. При названиях среднего рода на -О безударное возникало еще одно условие перехода этих названий в разряд женского рода, а именно: неразличение русскими конечных безударных О и А при восприятии этих слов на слух от информанта-русского.

При переходе названий из разряда мужского и женского родов к среднему роду решающую роль, по-видимому, играло обстоятельство того же порядка. Только в этих случаях согласование происходило с номенклатурным термином *село (селение)*. Примеры: Владино, Дреново, Какрино, Кришино, Плевно, Рибно, Митрополье, Метрополье, Горное Метрополье (сравни Горня Митрополье).

Вариант Дреново мог бы появиться в результате перенесения названия города Дряново. Форма Плевно, как и формы Систово, Сливно и т. п. (часто встречающиеся варианты сравнительно больших болгарских городов), по всей вероятности, подводилась под модель таких названий, как Дряново, Тырново. Надо отметить, однако, что от названий и тех, и других городов встречаются более или менее распространенные варианты всех трех родов: Плевен — Плевна — Плевно, Систов — Систова — Систово, Сливен — Сливна — Сливно, Дрянов — Дранова — Драново, Трново — Трнова — Трново.

Встречается большее число топонимов (чаще всего женского и среднего рода и реже *pluralia tantum*) с вариантами в мужском роде. Примеры: Турски Лешник, Боховиц, Вербиц, Владин, Горный Нетрополь, Дольный-Метрополь (и еще несколько вариантов этих двух топонимов), Какрин, Крушин, Крушевец, Слатин, Гложин (Гложень), Картужабен, Крушевен, Левен (Левень), Лежан, Медевен, Орешин, Радишев, Чукат, Юруклер и др.

Главную причину восприятия русскими болгарских существительных на А, О, Е, И в безударном положении как существительные на согласный, по нашему мнению, надо искать в сильной редукции этих гласных в болгарском разговорном стиле. Нашу мысль особенно подтверждает существование таких вариантов топонимов, как Гложень, Левень, Тетевень. Эти формы явились результатом сильной редукции звука Е (Гложене [г'л'ожън'ь], Левене — диалектное [л'эв'ьн'ь], Тетевене, диал., [т'эт'ьв'ьн'ь]). При произношении этих слов болгарскими в быстром темпе русский воспринимает только мягкость конечного Н. Эта мягкость на письме отмечалась мягким знаком. Иногда встречаются варианты, показывающие колебания

в роде: Тетевень, -я и Тетевень, -и. Ср.: „Хребты Тетевеня, Трояна. . .“ (24, т. I, стр. 17) и „. . . ход боя под Тетевенью. . .“ (17, стр. 679).

Некоторые из приведенных выше примеров нуждаются в дополнительных замечаниях. Вариант Турски Лешник, наверно, является результатом ошибки болгарина. Вариант Лежан мог бы возникнуть в результате переноса на географический объект фамилии очень известного в то время французского путешественника Гильома Лежана (1828—1876 гг.), составившего по поручению французского правительства двадцать карт Балканского полуострова.

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАЗВАНИЯ PLURALIA TANTUM И ПЕРЕХОД В ИХ РАЗРЯД НАЗВАНИЙ ЕДИНСТВЕННОГО ЧИСЛА

Как правило, болгарские топонимы *pluralia tantum* на -ЦИ сохраняли в русском тексте свою принадлежность к этому разряду, чаще всего получая окончание — ЦЫ. Примеры: Батольцы, Беленцы (Белянцы), Гулянцы (и Гулянцы — редко), Девенцы, Дерманцы (Дырманцы), Добревцы, Коголовцы (и все остальные варианты этого ойконима за одним исключением), Омаревцы (Умаревцы), Радомирцы (Радомировцы, Родомирцы), Ставерцы (Староверцы).

Ы заменяет И (Е) и после других согласных: Беляны, Градешты, Гложаны (Гложины), Павликаны, Петравены (Петровены), Тернины, Тодоричены, Юруклеры.

Варианты *pluralia tantum* от топонимов в единственном числе тоже чаще всего оканчиваются на -Ы (обычно на -ЦЫ): Баховицы, Гозницы, Луковицы, Градешници, Гривицы, Згалевицы (с вариантами), Калейцы, Креты, Лозоицы, Никополы, Тренчевицы, Тульченицы (с вариантами) и т. п.

Такое графическое оформление болгарских топонимов указанного типа на русском языке решает вопрос об их склоняемости. Они склоняются по типу русских существительных на -ЦЫ с небольшими колебаниями в форме родительного падежа.

Колеблется склоняемость форм на И (Е). Они очень часто не склоняются, а в случаях, когда склоняются, падежные формы их неустойчивы. Так ведут себя такие варианты, как Варени, Новачи, Калиники, Ловчи, Юриклеры (Юруклеры) и т. п.

Не склоняются существительные и в составных названиях-вариантах, на принадлежность которых к разряду *pluralia tantum* указывает форма прилагательного-определения: Большие Желозване, Малые Желозване.

РЕГИСТРАЦИЯ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ ТУРЕЦКОГО ЗВУКОВОГО ОФОРМЛЕНИЯ ТОПОНИМОВ

При наличии болгарского и турецкого названия географического объекта русские предпочитали болгарское. Это „правило“ соблюдалось регулярно, несмотря на то, что официальными обычно

были турецкие названия. Эта тенденция обуславливалась несколькими причинами. Во-первых, различные чувства к туркам и болгарам, конечно, определяли соответствующее отношение и к языкам тех и других. Во-вторых, слова и выражения близкородственного болгарского языка усваивались носителями русского языка гораздо легче. В-третьих, основное количество сведений о местах, где велись военные действия, русская армия получала от болгар. В-четвертых, на карте Каница, к которой русские офицеры обращались очень часто, при наличии двух названий географического объекта (болгарского и турецкого) болгарское почти всегда стоит на первом месте.

Несмотря на все эти обстоятельства, в русских документах русско-турецкой войны 1877—78 гг. на Балканах и в литературе о ней на русском языке очень часто встречаются турецкие географические названия или регистрация турецкого звукового оформления болгарских топонимов. Примеры: Араплы (тур. Арабль, 1607 г.), Бланидже (тур. Абланидже, 1430 г.), Коджа-Балкан, Беляна-мюсселим (тур. Белне-и мюслим, 1769 г.), Беленидже (тур. Белендже, 1659 г.), Брагар (тур. Бирагар, 1617 г.), Брешнан (тур. Биршлан, 1692 г.), Гюляян (тур. Гюлян, 1693 г.), Дойран (тур. Дойран обасы, 1430 г.), Деветак (тур. Деветак, XVII в.), Ермини и Ерменли (тур. Ермени, 1693 г., Ермели, 1673 г.), Иени-Новаджа (тур. Новаджан, XVIII в.), Ловча (тур. Лофча), Ниебул, Ниеболу, Никболу (тур. Нигбули, 1570 г.), Плевна (тур. Пилевна), Тетеван (тур. Тетеван, 1430 г.), Юглав (тур. Виюглав, 1607 г.).

ИСКАЖЕНИЯ, ВЫЗВАННЫЕ ОТДЕЛЬНЫМИ ОТЛИЧИЯМИ БОЛГАРСКОГО ЯЗЫКА ОТ РУССКОГО

В этом разделе мы в первую очередь обратим внимание на отдельные отличия в отношениях между некоторыми буквами и соответствующими звуками в болгарском и русском языках. Мы уже говорили о том, что болгарское *О* в безударном положении обозначает звук, близкий к *У*, в то время как русская буква *О*, обозначающая звук *А* в безударном положении, читается как [а], (исключения редки, ср. *поэт, поэма* — в высоком стиле).

Безударное *О* болгарских слов, включаемых в русский текст, по традиции передается русской буквой *О*. Это приводит к изменениям в звуковых оболочках соответствующих слов. Отдельные попытки исправить это нарушение точности передачи болгарских топонимов на русском языке мы встречаем в русских документах Освободительной войны и в литературе о ней. Ср. Гулец, Лумец и т. п. (Об этом мы уже говорили подробнее в разделе „Замена гласных“).

Позиционная ограниченность русского звука *О* (графически *Е, БО, ИО*) после мягких согласных (в середине и в конце слова он встречается только под ударением) привела к ряду искажений, встречающихся в исследуемом нами материале. Примеры: Дебново

(болг. диал. Дебньово [д'эбн'уву]); Радавени, Радовени, Радювени (болг. диал. Радьовене [рад'ув'энь'в]); Ральево, Ральева, Ралиева (болг., диал., Ральово [рал'уву]); Демиркой (болг. Демир кьой [к'ой]).

Болгарская буква *Щ* передает звукосочетание *ШТ*, а не *Ш'*, как русская. Игнорирование этого различия привело к искажению звукового состава некоторых болгарских топонимов, включенных в изучаемую нами литературу на русском языке. Ср. Градище, Осма Градище, Славщица.

Известно, что болгарские мягкие согласные, по сравнению с соответствующими русскими, являются полумягкими. Это отличие болгарского консонантизма от русского приводило к тому, что представители русского языка, не знавшие этой особенности болгарских палатальных согласных, принимали их за твердые. В результате таких ошибок возникли такие варианты топонимов: Дасевица, Петы кладенцы, Продымчец, Радыниниц.

Болгарский согласный *Ч* значительно тверже русского. Этой особенностью болгарского *Ч* можно объяснить такие искажения, как Чарчалан, Чуриково, Чуфлик (в третьем примере, возможно, нашло отражение диалектное произношение слова).

В вариантах Боцево-Махала, Методова (Методово) находим ассоциации с болгарскими личными именами Боцо (Боце), Методий.

Артикль, являющийся характерной особенностью болгарского языка, чужд русскому языку. В болгарских ойконимах артикль встречается только в определенных моделях (Махалата, Лозето, Ломът, Дилиджеците) и в особом стиле (ср. „Туй Варната бил хубав град“). Встречающийся в болгарских топонимах артикль смущал непосвященных носителей русского языка. Они или избегали его (Геран), или склоняли имя существительное вместе с артиклем: „... отошел на Махалату. . .“ (см. 24, т. VI, стр. 174); „... от Махалаты на Чумаковцы. . .“ (там же, стр. 175); „... и овладеть Махалатой. . .“ (там же, стр. 178).

Вариант названия Острец/Малиново, Лов. окр./Острица побудил нас к следующим рассуждениям. Мы склонны считать, что в данном случае имеет место перенос на этот населенный пункт названия другого. Если даже это так, очень возможно, что этому переносу способствовала форма Острецът (ср. вариант Остреца), употребляющаяся местным турецким населением наряду с формами названий соседних деревень Аканджиларето, Кормянского, Вратцата.

Артикль, как мы уже видели, в некоторых случаях стал причиной непонимания русскими рода отдельных топонимов. Ср. Витта, Искра, Осма, Буковлека, Черака и т. п.

Во многих случаях более или менее точную графическую регистрацию получило болгарское диалектное звуковое оформление топонимов: Баувица, Биул дол., Биул гор., Большие Желозване, Малые Желозване (диал. [гул'аму ж'ул'азв'энь'в, малку ж'ул'азв'энь'в]), Згаловец, Осмо Калугерово, Козы Камик, Левен (Левень), Махлыта.

Майло (диал. [м'яйлъ]), Лукуит, Рявица (диал. [ур'аув'ицъ]), Ралиут (диал. [рал'ууту]), Типао (диал. [т'ипаъ]), Тетевени и др.

ПЕРЕНОС НАЗВАНИЙ ОДНИХ ТОПОНИМОВ НА ДРУГИЕ

Характерный тип ошибок, допускавшихся при передаче болгарских географических названий на русском языке во время русско-турецкой освободительной войны, было перенесение названий одних географических объектов (болгарских, русских, румынских и т. д.) на другие (болгарские).

Так, варианты Белена мюсселим, Тюрк-Беляны являются вариантами турецкого названия д. Козар Белене, Плев. окр. (Белне-и мюслим, 1769 г.). Другие примеры: Боярка (ж. д. станция Боярка в Киевской обл., УССР)¹; Бресс (д. Брест, Плев. окр. или Бресс, местность во Франции); Брестовица (д. Брестовица Пловд. окр.); Брестовец (д. Брестовец, Плев. окр.); Гилян (ср. кишлак Гилян или Гилян, персидская провинция, а также река Гилян-чай в Ереванской области Арм. ССР); Черкеская деревня, Черкеское село (отмечены на военных картах названия развалин в различных местах Северной Болгарии); Дърманцы (ср. Дърманци, Соф. окр.); Крайов, Крайова, Крайова (г. Крайова в Румынии); Липница, (д. Липница, Врач. окр.); Никополь (г. Никополь в УССР); Равица (ср. Рава — Русская, город во Львовской обл. УССР, а также названия нескольких рек в бассейнах Вислы и Днепра); Пинега (р. Пинега, приток Северной Двины); Пародимец, Порадимец, Пордимец (ср. Порадим); Трикладенцы (д. Три кладенци, Врач. окр.); Радомир (г. Радомир, Перн. окр.); Ракитница (д. Ракитница, Вид. окр., ср. также русское слово *раakitник*); Садово (от названия монастыря, ср. также русское слово *садовый*); Тульченица, Тульченицы (г. Тулча в Добрудже, а также г. Тульчин в УССР); Черновица (ср. Черновиц, город в УССР); Шипка (гора Шипка).

Многие из наших предположений могут вызвать возражения, тем более, что во многих случаях перенесенные (по нашему мнению) названия изменили свое графическое оформление.

УСТАРЕВШИЕ В ТО ВРЕМЯ, МАЛО РАСПРОСТРАНЕННЫЕ И ДО НЕУЗНАВАЕМОСТИ ИСКАЖЕННЫЕ ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАЗВАНИЯ

Есть варианты топонимов, которые до такой степени расходятся с болгарским образцом и с известным турецким названием, что в некоторых случаях почти невозможно решить, названием какого географического объекта является такой вариант. В таких случаях нам помогало сопоставление сведений об одном и том же событии, данных различными авторами. Мешало нам отсутствие полных све-

¹ Здесь и дальше дается перенесенное название (о том, на какой объект оно перенесено, можно узнать из списка географических названий, приложенного к работе), а в скобках дается название географического объекта, с которого, по нашему предположению, взято название.

дений об исчезнувших населенных пунктах на территории Болгарии и о старых названиях некоторых географических объектов. Чаще всего, конечно, правильному отнесению такого варианта к объекту, названием которого он являлся, мешает большое искажение этого названия. Встречаются такие искажения, при которых в варианте остались только отдельные элементы (а иногда и ничего не осталось) от графического образа соответствующего топонима.

Примеры: Бекаац, Бели бунар, Билстич, Бирас, Бирот, Оджендиль, Олгагась, Бобоштан, Мюфеде, Гаврино, Йоглина, Буцовани, Килон-махалеси, Гадлис-Бове, Доранчи, Дембино (ср. Дембинские — польский дворянский род), Яновцы, Дреми-кьой, Раам-кьой, Дол Богдол (Такболдол), Драница, Угалица, Шалковица, Калиново, Далисоват, Кржине, Козарбекир, Кюпрю-кьой, Каршиан (Куршумен), Ловац, Муслем-су (Масилей). Мекере (наверное, переосмысление), Опандя (возможно, орфографическая ошибка, ср. тур. Опанча), Бяназ, Плашия, Рубшер, Палац, Придуншец, Петросал (Петросач), Еслар-Сель (ср. тур. Истарусел, 1673 г), Есуридже, Чакыр, Чииковцы, Чанга и др.

Есть большие искажения, которые все еще дают возможность догадаться, о каком географическом объекте идет речь. Например, Блазенас (с русским элементом *-нас*), Василина планина, Василина вода, Дери-Могара, Кюприва, Мара-Гадук (с вариантами), Марховица (Мерховицы), Муслин, Микрар, Пастерево (ср. также Луи Пастер), Тодорица (Тодорин), Угорчели и т. п.

Варианты болгарских топонимов такого порядка в литературе об Освободительной войне на русском языке заслуживают специального исследования. Такое изучение, на наш взгляд, приведет исследователя к важным забытым историческим сведениям и даст ему возможность прийти к интересным выводам о языковых контактах.

СОСУЩЕСТВОВАНИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ

Есть целый ряд случаев, когда сосуществовавшие два или больше (обычно болгарское и турецкое) названий одного географического объекта получили соответствующую регистрацию в русских документах об Освободительной войне. Примеры: Абланица — Араплы; Турски Лешник — Аладанлы; Балканы — Стара-Планина; Божурлук — Мюфид бейкиой; Брод — Гулянци; Гаурени — Градешты — Хисарлык; Горско Сливово — Дааслео; Дебен — Дыбени; Девеничка могила — Мила могила; Троянский перевал — Кырнарский перевал — Дери-магаре; Джурнусело — Черак; Добревцы — Захардже; Драговица планина — Драгойца; Дубничка река — Милин Кладенец; Мыгура — Курна Могила; Марашки Трыстеник — Семерет Трестеник; Ореховица — Раховица; Телиш — Азизие и др.

ТОПОНИМЫ БЕЗ ВАРИАНТОВ И С ТОЧНОЙ ПЕРЕДАЧЕЙ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

В исследуемом нами материале встречается мало случаев, когда название географического объекта передано на русском языке правильно и не имеет вариантов, возникших в результате тех или иных искажений. Таких примеров нами насчитано немногим более двадцати (из названий трехсот пятидесяти географических объектов, послуживших материалом наших наблюдений). Вот некоторые из них: Бежаново, Белиш, Бреске, Горник, Гостина, Добродан, Катунец, Клисюра, Косица, Пештерна, Разбой, Свинар, Сопот, Черковица, Чернялка. Многие из перечисленных топонимов встречаются очень редко в изученной нами литературе, но основную причину их правильной передачи на русском языке, по-видимому, надо искать в том, что они оказались „легкими“, приемлемыми для носителя русского языка, близкими его языковому сознанию, чаще всего, своей внутренней формой.

ВЛИЯНИЕ ПЕРЕДАЧИ БОЛГАРСКИХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ ВО ВРЕМЯ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ НА БОЛГАРСКУЮ ТОПОНИМИКУ¹

Эта важная проблема болгарской топонимии нуждается в специальном обстоятельном исследовании. Своими наблюдениями над передачей на русском языке топонимов Ловечского и Плевенского округов мы всего лишь ставим этот вопрос.

Мы уже остановились на некоторых географических названиях с русским авторством, возникших во время Освободительной русско-турецкой войны 1877—78 гг. Коротко остановимся еще и на вопросе об имевших место под влиянием русского написания (по нашему мнению) колебаниях в графическом оформлении некоторых топонимов Ловечского и Плевенского округов на болгарском языке.

Много искажений и колебаний в передаче на письме болгарских географических названий встречается особенно в болгарской исторической, справочной, географической литературе первых десятилетий (и не только первых) после освобождения Болгарии от турецкого ига. Причины этих отклонений от норм болгарского правописания, по нашему мнению, надо искать прежде всего в русских письменных источниках, к которым часто обращались и обращаются болгарские авторы.

Подкрепим свою мысль двумя примерами из литературы более позднего времени. В упомянутой уже серии „Ловеч и Ловченско“, кн. IV, в карте окрестностей Ловеча дано название Лисица (вместо Лисец). В книге Петко Стойчева „Освобождението на Плевен 1877“, о которой уже шла речь, читаем: „На 6 септември в Раденица (Об-

¹ Термин топонимика в данном случае имеет значение: совокупность географических названий.

нова) се състояло военно съвещание" (стр. 90). Речь идет о деревне Радиненец.

Колебания в написании многих болгарских географических названий после Освобождения под влиянием русского написания во время Освободительной войны и русского гражданского управления встречаем и в официальных болгарских списках населенных пунктов. Приведем несколько примеров из книги „Списък на населените места в царство България от освобождението (1879) до 1910 г.“, София, 1921 г. В этом списке встречаем написания: Аглен (в 1880 г.), Какрина (до 1910 г.), Куршуна, Лесе-дрън/Леси-Дрѣн), Петикладенци, Петровени и Петревени, Дебново, Долньо-Павликени, Долне-Павликене и Долньо-Павликяне; Петерница, Долна-Метрополия и Долна-Митрополия, Ново-Село, Новосело и Ново-село, Вълчи-Трън и Вълчи-трън и т. п.

В дополнительных замечаниях нуждается название Куршуна. Турки произносили это название Куршуна. Так звучит оно и в просторечии многих районов Ловечского округа. Современное написание Крушуна, по всей вероятности, утвердилось благодаря его употреблению в русских документах Освободительной войны.

Неправильными надо признать имеющие место в наше время написания Леседрен, Присека, тем более, что местное население говорит: Лесидрян, Присяка.

ВЫВОДЫ

Сделанный нами лингвистический анализ исследуемого языкового материала не может претендовать на полноту и предельную углубленность. Это можно объяснить не только характером работы, ее объемом и целями, стоявшими перед авторами, но, прежде всего, характером анализируемых языковых фактов.

После всего сказанного мы считаем целесообразным сделать следующие основные выводы:

1. Болгарские географические названия в русских документах русско-турецкой войны 1877/78 гг. на Балканах и в русской литературе о ней представляют собой уникальный языковой материал, заслуживающий углубленного исследования.

2. Этот языковой материал возник в сложных условиях активных русско-болгарских (и не только русско-болгарских) языковых контактов и русско-болгарского билингвизма по родственности, а также в сложной обстановке военных действий на территории включаемых в русский текст болгарских географических названий. При их изучении в максимальной степени надо учитывать сложность и специфику этих условий.

3. обстоятельное исследование этого уникального языкового материала не только прольет свет на многие вопросы русско-болгарских языковых контактов, но и поможет более углубленно изучить некоторые характерные особенности обоих близкородственных языков.

СПИСОК ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ

- Абланица, Араплы, Яблоница — д. Абланица, Араплин (Абланица, Лов. окр.)
Ablanica, Ablunica, Arabli, Arapli
- Абланица, Бланидже, Яблоница, Яблоницы — д. Абланица (г. Ябланица, Лов. окр.)
 / / Абланица, Бланидже, Ябланица, Яблоница, Jablanica
- Аглен — д. Аглен (Бглен, Лов. окр.)
 / / Аглен, Aglen
- Ад—джигит—дол, Джигит—Дол — речка к западу от Плевена
- Аладанлы, Лешница, Турски Лешник — д. Аладанлии, Турска Лешница (Лешница, Лов. окр.)
 / / Аладанлы, Lesnica
- Араплы — см. Абланица
- Артиллерийская гора, Радишевская гора, Радишевские высоты, Радишевский гренабль — Радишевската височина (в Плев. окр.)
- Бавица, Баковица, Баувица, Бауец, Баховица, Баховицы, Боковица, Боховица — д. Баховица, Лов. окр.
 / / Баховица, Боховиц, Быховец
- Балкан, Балканские горы, Балканский хребет, Балканы, Большие Балканы, Большой Балкан, Балкан, Великие Балканы, Стара—Планина, Старая Планина, Старый Балкан — Балканът, Стара планина (горы)
 / / Балкан, Большие Балканы, Большой Балкан, Великие Балканы, Горы Балканские, Коджа—Балкан, Стара—Планина
- Баркач, Бекаац, Быркач гор., Иени Беркач — д. Бъркач, Плев. окр.
 / / Бекаац, Brkač
- Баркач, Бъркач дол., Ески—Беркач, Эскибаркач — д. Долни (Стари) Бъркач, объединенная с д. Бъркач, Плев. окр.
- Батолцы — д. Батулци, Лов. окр.
 / / Батовица, Батовцы, Батолцы
- Баувица, Бауец, Баховица, Баховицы — см. Бавица
- Бацово Махала, Боцево—Махала, Вацово магала — д. Вацова махала, Плев. окр.
 / / Вацово магала
- Беглеш, Беглиш — д. Беглеж, Плев. окр.
 / / Begles
- Бежаново — д. Бежаново, Лов. окр.
 / / Bežanovo
- Бекаац — см. Баркач
- Белавода, Белена мюсселим, Бели бунар, Беловода, Турк—Беляны, Турк Беляны — д. Бяла вода, Плев. окр.
 / / Белена—мюсселим, Беляна—мюсселим, Турк—Белена, Турк—Беляна, Belavoda, Biulavoda
- Белене, Беляны, Боярка — г. Белене, Плев. окр.
 / / Белена, Беляны, Belina
- Беленцы, Белянцы — д. Беленци, Лов. окр.
 / / Беланица, Беленца, Беленидже, Беляны, Белянцы, Belepse, Bjejanica
- Бели бунар — см. Белавода
- Бели Осем — р. Бели Осъм (в Лов. окр.)
 / / Бела Осма, Белая Осма, Beli Osem
- Белиш — д. Белиш, Лов. окр.
 / / Belis
- Беловода — см. Белавода

- Белый Вид — р. Бели Вит (в Лов. окр.)
 / / Белый—Вид, Белый Вид
- Белянцы — см. Беленцы
- Бешли, Бешли, Бешлий — д. Бешли (Байкал, Плев. окр.)
 / / Besli, Dicsilei
- Биваль, Бивол, Биволь — гора Бивол, к северу от г. Тетевен, Лов. окр.
- Биволар, Биволяр, Сусурлу — д. Биволаре (часть д. Победа, Плев. окр.)
 / / Биволяр, Bivalar
- Биволарский (Биволярский ручей) — Биволарский поток (в Плев. окр.)
- Бивот, Биул дол., Доли. Бивол — д. Долини Бивол (Прелом, Лов. окр.)
 / / D. Bivol
- Билстич, Блазница, Блазничево, Блесничева, Блесничево, Блысничево — д. Блысничево (Румянцево, Лов. окр.)
 / / Билстич, Блажница, Блазничево, Блозница, Bloznica
- Бирас, Бирот — деревушка, находившаяся к юго-востоку от д. Катунец, Лов. окр.
- Биул гор., Горн. Бивол — д. Горни Бивол (Дъбрава, Лов. окр.)
 / / G. Bivol
- Биул дол. — см. Бивот
- Блазевац, Блазенас, Плазивас, Плазигыз, Плизигыз — д. Пльзигыз, Пльзи—гыз, Пльзи гыз (Ясен, Плев. окр.)
 / / Блазигос, Оджендиль, Олзагась, Плажигас, Плазигас, Плашия, Oliges
- Plazivac
- Блазница, Блазничево, Блесничева, Блесничево, Блысничево — см. Билстич
- Бланидже — см. Абланица
- Бобштан — выселки Баба Стана, Лов. окр.
 / / Babastan
- Богот — д. Бохот, Плев. окр.
 / / Богот, Bogot, Boot
- Боготский лог — Бохотската долина (в Плев. окр.)
- Боготский ручей — Бохотский поток (в Плев. окр.)
- Божурлук, Буджар, Бужурлук, Бурджулук, Мюфид бейкиной — д. Божурлук, Плев. окр.
 / / Муфти—бей, Мюфеде, Мюфид—бей—киой, Buzurluk, Mühüt-beikö
- Боковица — см. Бавица
- Бол. (Голамо, Голема, Голям, Гулямый) Искер; Искер, Искра, Искыр — р. Искыр
 / / Голема—Искра, Големый (Больш) Искер, Искер, Искра, Isker (Oescis), Isker, Fluss, Iskra
- Болгар. извор, Гол. Болг. Извор, Голем. извор, Голема извор, Големы—Болгарский Извор, Големый Болгар. Извор — д. Големни извор (Голям извор, Лов. окр.)
 / / Големый Болгар. Извор, Големый Болгарский Извор, Извор—Кебу,
- Bulgarski G. Izvor, Izvor
- Болгарен, Болгарени, Булгарени, Былгарени — д. Българене, Плев. окр.
 / / Болгаран, Болгарени, Bulgareni
- Болгарени — д. Българене, Лов. окр.
 / / Bolgareni, Bulgarina
- Болгарский—Караагач, Болгарский Караагач, Булгарский Караагач, Караагач—Болгарский — д. Български—Кара—Агач, Български Караагач (Тотлебен, Плев. окр.)
 / / Карааг
- Большая Мечка, Мечка — д. Мечка, Плев. окр.
 / / Мечка
- Большие Балканы — см. Балкан
- Большие Желозване. Голема Железна — д. Голяма Желязна, Лов. окр.
 / / Голема Железна, G. Dzelezna
- Большой Балкан — см. Балкан
- Борима — д. Борима, Лов. окр.
- Боховица — см. Бавица
- Боцево—Махала — см. Бацово Махала

- Боярка — см. Белене
 Брагар, Брегаре, Бригаре, — д. Брегаре, Плев. окр.
 / / Bragar
 Бреске — д. Бреске (Бресте, Плев. окр.)
 Бреславица, Бресляница, Брешляница, Брышляница — д. Брышляница, Плев. окр.
 / / Брашляни, Бресляница, Брешнан, Bresljanica, Brecnen, Brsljan
 Бресница, Голам. (Голем., Голямо) Бресница — д. Голяма Брестница, Лов. окр.
 / / Бирсидже—Кебир, Большая Брезница, Бресница, Големо Бресница.
 Braschnicza, G. Bresnica
 Бресница, Мал. Бресница, Мала Бресница — д. Малка Брестница (Брестница,
 Лов. окр.)
 / / Бирсидже—Сагир, Брезница, Мала Бресница, Малая Брезница
 Bresnica, M. Bresnica.
 Бресс, Брестовац, Брестовец, Брестовица — д. Брестовец, Плев. окр.
 / / Брестовац, Брестовец, Brestoves
 Брест — д. Бряст (Брест, Плев. окр.)
 / / Барест, Брес, Бреса, Brasti, Bres
 Брестов, Брестовец, Брестово — д. Брястово (Брестово, Лов. окр.)
 / / Брестово, Brestovo
 Брестовац, Брестовец, Брестовица — см. Бресс
 Брестовацкая гора — Брестовешката височина (в Плев. окр.)
 Брестовацкий лог — Брестовешката долина (в Плев. окр.)
 Брешляница — см. Бреславица
 Бригаре — см. Брагар
 Брод, Гилян, Гиляны, Гуленцы, Гулянци, Гуляны, Гюльян — п. г. т. Гү-
 лянцы, Плев. окр.
 / / Гилян, Голан, Гюльган, Golenci, Guljan, Gulianci
 Брышляница — см. Бреславица
 Буджар, Бужурлук, Бурджулук — см. Божурлук
 Букова, Букова липа, Буковлек, Буковлен, Буково — д. Буковлък, Плев. окр.
 / / Visova Lipa, Bukovluk
 Буковлек, Буковлека, Буковлекский ручей, Буковлен, Буковленская речка,
 Буковленский ручей — Буковлъшката речичка (в Плев. окр.)
 Буковлен, Буково — см. Букова
 Булгарени — см. Болгарен
 Булгарени—плевенское (Булгарени—плевенское) шоссе — Българенско—Плевен-
 ското шосе (в Плев. окр.)
 Булгаренский мост, Булгаренские мосты — Българенският мост (Плев. окр.)
 / / Булгаренский каменний мост
 Булгарский Карагач — см. Болгарский—Карагач
 Булин—дол, Булин дол — речка к западу от Плевена
 Българени — см. Болгарен
 Быржач гор. — см. Баркач
 Быржач дол. — см. Баркач
 Вабел, Вубе, Вубла, Выбел, Убла — д. Въбел, Плев. окр.
 / / Вубе, Убла, Vubla
 Вабелското плато — Въбелското плато (в Плев. окр.)
 Варана, Варания, Варена, Варени — д. Варана, Плев. окр.
 / / Varanja
 Василина р. — Васильовската река (в Лов. окр.)
 / / Василина вода, р. Васильовска
 Василина планина — Васильовска планина (в Тетевенских горах)
 / / Василина план., Vasilova-planina
 Вацово магала — см. Вацово Махала
 Великие Балканы — см. Балкан
 Великокняжеская гора, Г. Велико Княжеская, горы Великокняжеские, Лысина —
 Великокняжеският хълм (к востоку от д. Радишево, Плев. окр.)
 Велчевска Тепловица — Велчеви Тепавици (выселки Велчевска, квартал г. Тро-
 ян)
 / / Велчевска тепловица

- Вербиц, Вербица, Врбица, Връбица, Вырбица, Урбица** — д. Върбица, Плев. окр.
 / / Вербица, Врбица, Vrbica
Вербицкая дорога — Върбишкият път (в Плев. окр.)
Ветхо Новачени, Новачене, Новачени, Новачи, Новачин, Эски—Новочи — д. Вех-
 то—Новачени (Новачене, Плев. окр.)
Вид, Видд, Вит, Вод — р. Вит
 / / Вид, Вит, Витта, Vid (Utus)
Видский участок — Витский район
Вина, Виная, Вино — д. Виная (часть д. Обнова, Плев. окр.)
 / / Вина, Вине—хос, Vina
Вит — см. Вид
Владин, Владина, Владино — д. Владиня, Лов. окр.
 / / Владин, Владиня, Vladina
Вод — см. Вид
Волчетрон, Волчиц, Вылчитрин — д. Вълчитрън, Плев. окр.
 / / Волчетрон, Vlčitren, Volcsetran, Wučitirn
Вратца, Враца — д. Враца (Стефаново, Лов. окр.)
 / / Vraca
Врбица, Връбица — см. Вербиц
Встреч, Встреча, Острец, Острца, Остреч, Острица, Стреча — д. Острец (Мали-
 ново, Лов. окр.)
 / / Ostrec
Вубе, Вубла, Выбел — см. Вабел
Вылчитрин — см. Волчетрон
Вырбица — см. Вербиц
Г. Велико Княжеская — см. Великокняжеская гора
Г. Метрополия, Горн. Метрополия, Горн. Нетрополь, Горний—Нетрополь, Горний
Нетрополь, Горное Метрополье, Горный—Метрополь, Горный Метрополь, Гор-
ный Нетрополь, Нетрополь — д. Горна Метрополия (Горна Митрополия,
 Плев. окр.)
 / / Горня Митрополье, Митрополье, G. Netropolje, Mitropole
Г. Присека, Присякская высота, Присякские высоты — Пресешкият баир (в Лов.
 окр.)
Гаврино, Гарени, Гаурени, Говорени, Горени, Градешти, Градешты, Гурени, Исар-
лик, Хисарлык — д. Гаурене (Милковица, Плев. окр.)
 / / Градешти, Хисарлык, Gavoren, Georenj, Hissarlik, Milkoviza
Галат, Галата — д. Галата, Лов. окр.
 / / Галата, Galata
Геран — выселки Гераня, Лов. окр.
„Гибель ослов“ — см. „Дери—магаре“
Гиген, Гичен, Иген — д. Гиген, Плев. окр.
 / / Гиген, Gicsen, Gigen, Gigi
Гиген—Махала, Гигенска—махала, Махалала — д. Гигенска махала, Плев. окр.
 / / Буцовани, Гиген—Махале, Гиген—махалесси, Килон—Махалеси,
 Gigen-mahala, Macsale
Гилян, Гиляны — см. Брод
Глау, Иглав, Иглава, Иглаву, Иглау, Иглов, Иоглав, Иоглау, Иоглав, Иоглава,
Иоглина, Иоглов, Юглав — д. Иоглав, Лов. окр.
 / / Иглав, Joglav, Jugla
Гложане, Гложаны, Гложин, Гложины, Голожин — д. Гложене, Лов. окр.
 / / Гложени, Гложень, Glodschen, Glodsen, Glozan
Говорени — см. Гаврино,
Гозница, Гозницы, Лозница — д. Гозница (квартал г. Ловеч)
 / / Гозница, Лозница, Gopnica
Гол. Болг. Извор, Голем. извор, Голема извор, Големы—Болгарский—Извор, Го-
лемы Болгарский Извор, Големый Болгар. Извор — см. Болгар. извор
Голама (Голема, Голям) Искер — см. Бол. Искер
Голема Железна — см. Большие Желозване
Голец, Гонец, Гулец — д. Голец, Лов. окр.
 / / Гиолч, Гулец, Golec

- Голожин — см. Гложане
 Голчанская речка, р. Голчанска — Голешката рекичка (в Лов. окр.)
 Гора Высокая могила — Високата могила (холм в Лов. окр.)
 Горени — см. Гаврино
 Горн. Бивол — см. Биул гор.
 Горн. Дубник, Горний Дубник, Горний—Дубняк, Горний Дубняк, Горный—Дубняк,
 Горный Дубняк, Горный Дубняк, Дубняк — д. Горни Дъбник, Плев. окр.
 / / Гор. Добник, Горний—Дубник, Горный Дубник, Дебник-и-бала,
 G. Dubnik, Dabnik (Dubnik) G.
 Горн. Метрополия, Горн. Нетрополь, Горний—Нетрополь, Горний Нетрополь, Гор-
 ное Метрополе, Горный—Метрополь, Горный Метрополь, Горный Нетрополь —
 см. Г. Метрополия
 Горн. Павликене, Горн. Паликяне, Горная Павликяне, Горно Павликяне, Павли-
 кане, Павликяне — д. Киречли Павликене (Горно Павликене, Лов. окр.)
 / / Павликяне, Kereç Pavlican, Pavlikesan, Pavlikjan
 Горник — д. Горник, Плев. окр.
 / / Gornic
 Горный Луковид, Луковид, Луковит, Луковиц, Луковица, Луковицы — г. Луко-
 вит, Лов. окр.
 / / Луковица, Луковицы, G. Lukovič, Lukovica
 Горско Слиново, Дааслео, Слива, Сливы — д. Даа Слинова (Горско Слиново, Лов.
 окр.)
 / / Сливы, Sliva, Slivy
 Горы Великокняжеские — см. Великокняжеская гора
 Гостил — д. Гостиля, Плев. окр.
 Гостина — д. Гостина (Гостиня, Лов. окр.)
 / / Goztina
 Градешница, Градешници, Градишница — д. Градежница, Лов. окр.
 / / Градешница, Gradeshti, Gradisnica
 Градешти, Градешты — см. Гаврино
 Градище, Осма—Градище — д. Осма Градище (Градище, Плев. окр.)
 / / Градешница
 Гривица, Гривицы, Гривница, Гривца — д. Гривица, Плев. окр.
 / / Гадлис—Бове, Гривица, Grivica
 Гривица, Гривицкий ручей — р. Гривица, Гривишката река (в Плев. окр.)
 / / Гривица—бара
 Гуленцы — см. Брод
 Гулец — см. Голец
 Гулямый Искер — см. Бол. Искер
 Гулянци, Гулянци, Гуляны — см. Брод
 Гурени — см. Гаврино
 Гюльян — см. Брод
 Д. Дубняк, Дальний Дубняк, Долн. Дубник, Долн.—Дыбник, Дольний Дубняк,
 Дольний—Дубняк, Дубняк — г. Долн Дъбник, Плев. окр.
 / / Дебник—и—Зир, Добник, Дол. Добник, Дольний Дубник, Нижний Дуб-
 ник, D. Dubnik, Dabnik, Dubnik, Ober Dubnik
 Д. Метрополия, Долн. Нетрополь (Метрополия), Дольний Метрополь, Дольний
 Нетрополь, Дольний—Метрополь, Дольний Нетрополь, Дольня Метрополия, Ме-
 трополье, Митрополье, Нетрополь — д. Долна Митрополия, Плев. окр.
 / / Дольня Митрополье, Митрополь, Митрополь—и—бала, Митрополь,
 D. Netropolje, Mitropole
 Д. Павликане, Дольн. Павликяне, Муслим—Павликаны, Павлижан, Павликан, Пав-
 ликане, Павликаны, Павликени дол., Павликоны, Павликяне — д. Долно
 Павликене (Горан, Лов. окр.)
 / / Mustim-Pavlikan, Pavlican
 Дааслео — см. Горско Слиново
 Дайран, Дапран, Дойран, Дойранцы, Дойренци, Доранчи — д. Дойренци, Лов.
 окр.
 / / Дойран, Doiran
 Дебе, Дебо, Дебова, Дебово — д. Дебово, Плев. окр.

- // Дебо, Дебова, Debova
 Дебелерит — выселки Дебели рът, Лов. окр.
 Дебен, Дыбени — д. Дъбен, Лов. окр.
 // Deben
 Дебново, Дембино — д. Дебньово (Дебнево, Лов. окр.)
 // Дебново, ..evo. Debnovo
 Дебо, Дебова, Дебово — см. Дебе
 Девеница могила, Мила могила — холм возле д. Девенцы (см.)
 Девенцы — д. Девенци, Плев. окр.
 // Девеница, Devenica, Devinczi
 Деветаки, Деветаки, Девитак — д. Деветаки, Лов. окр.
 // Девитак, Debetak, Devitak
 Деков, Яково — д. Деков, Плев. окр.
 // Яновцы, Djakovo
 Демарктой, Демир—кьой, Демиркой, Дреми—кьой, Раам—кьой — д. Демир кьой
 (часть д. Победа, Плев. окр.)
 // Демиркой, Demirköi
 Дембино — см. Дебново
 Дервишки села, Дервишко село, Черкеская деревня, Черкеское село — д. Дер-
 вишко (Изгрев, Плев. окр.)
 // Дервиш—кой, Derviskoi
 „Дери—магаре“ („Смерть магарска“), „Дери мोगара“ („Гибель ослов“), проход
 Траян, Траян, Троянский (Кырнарский, Траянов, Траянский, Троянов) пере-
 вал — Троянски проход
 // Гибель—Осла, Дери—Магаре, Дери Магаре, Погибель ослов, Троянский
 перевал
 Дерманцы, Дырманцы — д. Дерманци, Лов. окр.
 // Дерманцы, Dermanica, Dirmanica
 Десевица, Десевица — д. Десевица (объединенная с д. Търнене, Плев. окр.)
 // Десевица, Diševica
 Десять—Кар — гора Десеткар (в Тетевенских горах)
 Джигит—Дол — см. Ад—джигит—дол
 Джурво, Джурносело, Дзерново, Дзорново, Черак — д. Джорно (Жернов, Плев.
 окр.)
 // Джернусело, Жерносело, Черак, Черака, Džurilovo
 Десевица — см. Десевица
 Добревцы, Захардже, Турец, Добревцы — д. Добревци, Лов. окр.
 // Добревцы, Загордже, Турецкие Добревцы, Турски—Добревцы, Dobrevci,
 Dobrevci, Zahardzi
 Добродан — д. Добродан, Лов. окр.
 // Добродан, Dobrodan
 Дойран, Дойранцы, Дойренци — см. Дайран
 Дойранская гора — Дойренската височина
 Дол Богдол, Такболдол — д. Дълбок дол, Лов. окр.
 // Дол Богдол, Dalbog dol, Debogdol
 Дол Кебель — Къбелската долина (в Плев. окр.)
 Дол—Комудар, Дол Комудар, Комудар — речка к западу от Плевена.
 Дол Сулуклия, Сулуклия, Сулуклия—дол, Сулуклия—чир — Сулуклийският дол,
 название оврага к востоку от Плевена
 Долн. Бивол — см. Бивот
 Долн. Дубник, Долни—Дыбник, Дольний Дубняк, Дольный Дубняк — см. Д. Дуб-
 няк
 Долн. Нетрополь, Дольний Метрополь, Дольний Нетрополь, Дольный—Метрополь,
 Дольный Нетрополь, Дольня Метрополия — см. Д. Метрополия
 Доранчи — см. Дайран
 Драгойце, Драговица планина — гора Драговица (в Тетевенских горах)
 // Драговица, Драгойца—Планина, Драгойца планина
 Драница — д. Драгана, Лов. окр.
 // Dragana
 Дреми—кьой — см. Демаркой

- Дренов, Дренова, Дреново — д. Дрянов (Дренов, Лов. окр.)
 / / Дренов, Drenov, Drenova.
- Дубничка, Милин Кладенец — р. Милин кладенец (в Плев. окр.)
 / / Dubnička bara
- Дубняк — см. Гори. Дубник, Д. Дубник
- Дунай — р. Дунав
- Дунайская равнина — Дунавската равнина
- Дыбени — см. Дебен
- Дырманцы — см. Дерманцы
- Еланлы магала — выселки Иланли—махалеси, находившиеся в Лов. окр., оставленные жителями в 1881 году.
- Ерменлуй, Крамолия — д. Ерменлуй (Драгаш войвода, Плев. окр.)
 / / Ерменли, Ермини, Ertmelak, Ertmene, Jerementi
- Ески—Баркач — см. Баркач
- Загалувиц, Згалевица, Згалевици, Згаленицы, Згалуица, Згалуицы, Сгалевица, Сгалевица, Сгалевице, Сгалевицы, Сгалевицы, Сгалевицы, Сгаленицы, Сгаловец, Сгаловицы, Сгловцы, Сгалуица, Сгалуицы, Сгалунцы, Сталевиц, Угалица — д. Згалувец, Згальовец (Згалево, Плев. окр.)
 / / Изглав, Сгалуиц, Сгалуиц, Скалавец, Sgalevica
- Залкова, Залково, Зилкова, Зилково, Зылково, Зылкова, Силкова, Silkova — д. Зълково (часть д. Славяни, лов. окр.)
 / / Зилково, Зылково, Шалковица, Salkovica, Zlkov
- Захардже — см. Добревцы
- Зебель. Кебели, Кебель, Кесель, Кесель, Кыбел — д. Къбел, находившаяся в Плев. окр., оставленная жителями в 1901 году.
 / / Кесель
- Зеленая высота, Зеленая гора (I-я, II-я, III-я), Зеленые высоты, Зеленые горы — Зелените възвишения, Зелените гори, Зелените хълмове (к югу от Плевена).
- Зеленогорский лог — название лога по названию гор
- Зеленогорский ручей — ручей, протекающий между Зелеными горами
- Зилкова, Зилково — см. Залкова
- Злакучино, Злокучени — д. Злокучене, объединенная с д. Комарево, Плев. окр.
 / / Злокучин Zlakuša, Zlokucjin
- Зылково — см. Залкова
- Иген — см. Гиген
- Иглав, Иглава, Иглаву, Иглау, Иглов — см. Глау
- Иглаво—Типовское ущелье — Иоглавско—Тепавската долина
- Иени Баркач — см. Баркач
- Иеникой — деревушка, находившаяся к северу от д. Брестница, Лов. окр.
 / / Иеникой
- Иени—Новаджа, Иени Новаджи, Коваджа, Ново Новачени — д. Ново Новачене, объединенная с д. Ветхо Новачени (см.) в 1880 г.
 / / Nevadža, Novača
- Иоглав, Иоглау — см. Глау
- Исарлик — см. Гаврино
- Искер, Искра, Искыр — см. Бол. Искер
- Искерское ущелье — Искърският пролом
- Истижор, Стижаров, Стижары — д. Стижаров (Стежерово, Плев. окр.)
 / / Истижар, Истишар, Стрижеров, Istisar, Strizeno, Stisarov
- Каголовцы, Кайловцы, Каюловцы, Коголовцы, Койловцы, Коюловцы, Куюловцы, Куюловцы — д. Коиловци, Плев. окр.
 / / Коенлы, Коюловцы, Коюлу, Kujulovce
- Кайка—махалеси, Кайка—Михалеси, Кайка—махалеси, Кайкы махала — д. Кайкль—махала, объединенная с д. Шанкая (см.)
 / / Кайки, Кайкой, Кайкы—махалеси, Кайки
- Какрин, Какрина, Какрино, Какрина — д. Къкрина, Лов. окр.
 / / Какрина, Karkina, Karkino
- Калейцы — д. Калейца, Лов. окр.
 / / Калейцы, Kaleica, Kalejci
- Калигерово, Калугерово, Осмо Калугерово — д. Осма Калугерово (Асеновци,

- Плев. окр.)
 / / Kalugero, Osma Kalugerova
- Калиник, Калиники, Колиник — д. Калиник, Лов окр (квартал Орляне)
 / / Калиник, Kolinik
- Калиново, Кулиновода, Куминавода — д. Кулина вода, Плев. окр.
 / / Kulinova
- Калисоват, Колесоват, Кялисоват, Челиса—фату, Челисоват — д. Чаль—соват
 находящаяся в Плев. окр., оставленная жителями в 1877 г.
 / / Calisovat
- Калны, Кальник — р. Калник, правый приток р. Вит
 / / Кальник р., Кальница
- Калоферский проход, Розалита, Розалито поле, Розалитополе, Розалитский (Розелитский) проход (перевал), Розелит—Русалийски (Марагидишки) проход
 / / Разалита—поле, Разалита поле, Розалита—поле, Колоферский перевал
- Кадугерово — см. Калигерово
- Камбулашки (Комбулашки) дол (лог, река) — Кумбулашки дол (к востоку от д. Картожабен (см.))
- Каменец, Каменица, Каменка — д. Каменец, Плев. окр.
 / / Каменка, Kamenica, Kamenka
- Каменка — река Каменица, правый приток р. Вит
- Кара Хасан, Кара—хасан, Карагасан, Карахасан — д. Кара Хасан (Александрово, Лов. окр.)
 / / Кара—асан, Kara Asan, Karahasan
- Карагач—Болгарский — см. Болгарский Карагач
- Карагач, Турски Карагач — д. Кара Агач (г. Левски, Плев. окр.)
 / / Caragaes, Caragaç musulim
- Карагуй, Каракой, Каракой — д. Карагуй (Горталово, Плев. окр.)
 / / Kagacioi, Karagui
- Каракойское ущелье — Карагуйската (Горталовската) долина (в Плев. окр.)
- Карлука, Карлукова, Карлуково — д. Карлуково, Лов. окр.
 / / Карлукова, Карлуково, Karlukovo
- Картожабен, Картужабен, Кортужеван, Кыртожабени — д. Кыртожабени (Кыртожабене, Плев. окр.)
 / / Кржине, Kurtosabene
- Катарица, Катерица — д. Катерица, Плев. окр.
 / / Катарица, Katarica, Katerica
- Катунец — д. Катунец, Лов. окр.
 / / Katunec
- Кацамуница, Кацемуница — д. Кацамуница (Божурица, Плев. окр.)
 / / Kcatsunica
- Каюловцы — см. Каголовцы
- Каялы—дере, Тученицкий овраг — Кайлъка (теперь парк на окраине г. Плевена)
- Каялы—дерская дорога — дорога в г. Плевен через Каялы—дере (Тученицкий овраг)
- Кебели, Кебель, Кесель, Кессель — см. Зебель
- Киризмитене, Киризи—тене, Рыжая гора, Стратеш. — холм Кермери тепе, Стратеш (Стратеш, Люляковият парк в Ловече).
- Киртужабенский овраг, Киртужабенское ущелье, Кортужабенская долина — Кыртожабенската долина
- Кишин, Кнышин, Кришин, Кришина, Кришино, Кышин — д. Кышин, Плев. окр.
 / / Кишин, Кришин, Krihine
- Клисура — выселки Клисура, Лов. окр.
- Кнышин — см. Кишин
- Княжевицкие кулибы (Кулибы), кол. Княжевецкие, Кулибы, Кулибы, Княжевацкие — д. Кнежа (Балканец, Лов. окр.)
 / / Княжевице
- Коваджа — см. Иени—Новаджа
- Коголовцы — см. Каголовцы
- Козар—Белени, Козар Белени, Козарбекир — д. Козар Белене, Плев. окр.
 / / Козарбекир, Kusarbilin, Kuzarbilin

- Козы камик — скалы Коза стена, Капуджик (в троянских горах)
 / / Коза—стена, Копуджик
 Койловцы — см. Каголовцы
 Кокрина — см. Какрина
 Колесоват — см. Калисоват
 Кол. Княжевецкие — см. Княжевицкие кулибы (Кулибы)
 Колиники — см. Калинин
 Комара, Кумарево — д. Комарево, Плев. окр.
 / / Комара, Komarova
 Комбулашки дол (лог, река) — см. Камбулашки
 Комудар — см. Дол—Комудар
 Коприва, Куприва — д. Коприва (Ленково, Плев. окр.)
 / / Кюприва, Кюпрю—киой, Kopriva, Kupriva
 Кортужабенская долина — см. Киртужабенский овраг
 Кортужеван — см. Картожабен
 Косица — гора Косица (в Тетевенских горах)
 Костина — р. Костина, левый приток р. Бели Вит
 / / Костина
 Коюловцы — см. Каголовцы
 Крайов, Крайова, Крайово — деревня, находившаяся между дд. Буковлък и Вър-
 бица, Плев. окр.
 Крамолия — см. Ерменлуй
 Крета, Креты — д. Крета, Плев. окр.
 / / Крета, Kreta
 Кришин, Кришина, Кришино — см. Кишин
 Кришинский участок — Къшинский район (в Плев. окр.)
 Крушевен, Крушеvene, Крушужене — д. Крушовене, Плев. окр.
 / / Каршиан, Куршевен, Куршумен, Kruševan
 Крушин, Крушица, Крушуна — д. Крушуна, Лов. окр.
 / / Крушин, Krušchin, Kursina
 Крушевац, Крушевец, Крушовица — д. Крушовица, Плев. окр.
 / / Крушевица, Kruševicza
 Крушужене — см. Крушевен
 Крушуна — см. Крушин
 Кулибы, Кулибы Княжевацкие — см. Княжевицкие кулибы
 Кулиновода, Куминавода — см. Калиново
 Кумарево — см. Комара
 Куприва — см. Коприва
 Курна Могила, Магура, Мыгура — д. Мыгура (Загражден, Плев. окр.)
 / / Magura, Tere koi
 Курмузлы магала — выселки Курмазлин (теперь часть д. Каленик, Лов. окр.)
 Кучан — деревня, находившаяся к западу от д. Бужурица, Плев. окр.
 Куюловцы — см. Каголовцы
 Кыбел — см. Зебель
 Кырнарский перевал — см. „Дери-магаре“
 Кыртожабени — см. Картожабен
 Кышин — см. Кишин
 Кююловцы — см. Каголовцы
 Кялисват — см. Калисоват
 Ласкар, Ласкер — д. Ласкар, Плев. окр.
 / / Ласкар, Laskar
 Левен, Левень, Хлевени — д. Хлевене, Лов. окр.
 / / Левен, Hleven, Leven
 Лежан, Лыжане, Лыжано — д. Лъжене (Чавдарци, Лов. окр.)
 / / Лежан, Ližan
 Лежан, Лыжане — д. Лъжене Малчика, Плев. окр.)
 / / Лижан, Лыджан, Lazine
 Лежанские мосты — Лъженските мостове (через р. Осъм)
 Леседра, Лесидра, Лесидрен, — д. Лесидрен, Лов. окр.
 / / Леседра, Lesedra, Lesedren, Lezedra

- Летница, Летнице — г. Летница, Лов. окр.
 / / Летница, Letniza, Ljetnica, Lintnicza
- Лешница — д. Помашка Лешница (Кирчево, Лов. окр.)
 / / Лесница; Лешница, Липница, Lešnica, Lesnica
- Лешница — см. Аладанлы
- Линова — выселки Линово, часть д. Златна Панега, Лов. окр.
- Лисец, Лисеч, Лисица — д. Лисец, Лов. окр.
 / / Лисица, Lisic
- Ловец, Ловеч, Лович, Ловча, Ловче, Ловчи — г. Ловеч
 / / Ловац, Ловча, Ловчи, Lovac, Lovacz, Lovča, Lovcja, Lovcsa, Lovec
- Ловецкое шоссе — см. Плевно-ловецкое шоссе
- Ловчанский (Ловчинский, Ловецкий) округ
- Ловче-Сельвинское шоссе, Сельви-Ловчинское шоссе, Сельвинская дорога — шоссе Ловеч—Севлиево
- Ловченское шоссе (из Плевена), Ловче—плевенское шоссе
- Лозанца, Лозица, Лозицы — д. Лозица, Плев. окр.
 / / Лозица, Lozica
- Лозница — см. Гозница
- Ломец, Лумец — д. Ломец, Лов. окр.
 / / Лумец, Lomdža, Lomec
- Луковид, Луковит, Луковиц, Луковица, Луковицы — см. Горный Луковид
- Луковид дол., Луковит, Луковит Дольный — д. Долни Луковит, Плев. окр.
 / / Дол. Луковита, Луковид, Лукуит, D. Lukovica, Lucovica, Pukolicz
- Лумец — см. Ломец
- Лучин—дол, Учен Дол, Учин—дол, Учиндол — д. Учин дол (Тодорово, Плев. окр.)
 / / Учин—Дол, Учин дол, Učendol, Učundol
- Лыжане, Лыжано — см. Лежан
- Лысина — см. Великокняжеская гора
- Магала, Магалета, Махалата, Махалета, Махлыта — д. Махлыта, Махлата (п. г. т. Пелово, Плев. окр.)
 / / Magala, Махале, Magala, Mahaleta
- Магура — см. Курна Могила
- Майло — название одной из деревушек в окрестностях г. Троян, Лов. окр.
- Мал. Бресница, Мала Бресница — см. Бресница
- Малк. извор, Малый Болгарский—Извор (Мал. Болг. Извор) — д. Малък извор, Лов. окр.
 / / M. Izvor
- Малка Железна, Малые Желозване — д. Малка желязна, Лов. окр.
 / / Малка Железна, M. Dželezna
- Манг—алы—Махала, Монгаей — д. Мангаль-махала, находившаяся в Ловечском округе, оставленная жителями в 1880 г.
- Мара—Гадук, Мара—гайдук, Мара—Гедюк, Мара—Гейдюк, Мара—Гидюк — гора Марагидик (Русалка) в Троянских горах
 / / Мара—Гейдук, Марин—Балкан, Мора—Гайдук, Mara-gedik
- Марашки Тръстеник, Семерет Трестеник, Семерет Трестяник, Семерет Тростяник, Смарет—Трестеник, Смарет—Трестяник, Трестеник, Тростяник — д. Марашки Тръстеник (Тръстеник, Плев. окр.)
 / / Самарет Трестяник, D. Trestenik, Tirsenek, Trstenik
- Марховица, Маршевица, Мерховицы, Муховица, Мыршовица — д. Мършовица (Любеново, Плев. окр.)
 / / Марховица, Муховица, Merzovica, Murčevica, Muřčovica
- Масело, Моселиево, Моселиу, Муселиево, Муселим—Село, Муселино—село, Муслем—су, Муслин, Муслео, Мусылеу, Мыслео, Мысылео, Мысылеу — д. Муселиево, Плев. окр.
 / / Масилей, Миселеу, Мисылеу, Мюслим-кей, Мюслим-кной, Mučliu, Mucelimselo
- Махалата, Махалыта — см. Магала
- Махлала — см. Гиген—Махала
- Мазлала — см. Гиген—Махала
- Медеван, Медевен, Медован, Мыдьювени — д. Мъдьовене (Градина, Плев. окр.)

/ / Мадюван, Мудивар, Mediven

Медеван могила, Медеванская гора, Медованская гора — Мъдъовенското възвишение (в Плев. окр.)

Меженица — речка западнее д. Брестовец, Плев. окр.

Меженицкая балка

Мертвая долина — Мъртвата долина (к югу от Плевена)

Мерховицы — см. Марховица

Методова, Методово, Метудова — д. Метудово (Скобелево, Лов. окр.)

Метрополия — см. Г. Метрополия, Д. Метрополия

Метрополье — см. Д. Метрополия

Мечка — см. Бол. Мечка

Мечка р. — речка, протекающая через д. Бол. Мечка (см.)

Микре, Микри, Микро — д. Микре, Лов. окр.

/ / Мекере, Микрар, Микре, Микриу, Mikre, Mikrul

Микревская дорога, Микревская дорога — дорога из Ловеча в Софию

Мила могила — см. Девеницка могила

Милян-кладенец, Милян Кладенец — см. Дубничка

Митрополье — см. Д. Метрополия

Монастырь Успения, Монастырь „Успения Божией Матери“, Троянский монастырь,

Успения (монастырь), Успенский монастырь — Троянският манастир „Успение на просветата Богородица“

/ / Монастырь Успения, Успения Пр. Богородицы, Trojanski m., Uspenje

Монгалей — см. Манг-алы-Махала

Мортвица, Мыртваца — д. Мъртвица (Подем, Плев. окр.)

Моселиво — см. Маселео

Муслим махалеси, Угарчинска магала — д. Угърчинска махала, наоѓивањаша в Ловечком округе, оставленна жителѝми в 1877 г.

/ / Muselim-Mahalata

Муслим-Павликаны — см. Д. Павликани

Муховица — см. Марховица

Мыгура — см. Курна Могила

Мыдьюени — см. Медеван

Мыршовица — см. Марховица

Мыслео — см. Маселео

Мюфид бейкой — см. Божурлук

Нетрополь — см. Г. Метрополия, Д. Метрополия

Никопол, Никополь, Никополы — г. Никопол, Плев. окр.

/ / Небул, Ниеболу, Никболу, Никополь, Nikololi, Nosopoli (Ponticum)

Никопольский округ

Нивачене, Новачени, Новачи, Новачин — см. Ветхо Новачени

Ново Новачени — см. Гене-Новаджа Ново село, Ново село — д. Ново село

(Осьм, Плев. окр.) Novosel

/ / Новосело, Novoselo

Ново-село. — д., наоѓивањаша между дд. Баховица и Славѝни, Лов. окр.

/ / Новосело, Novosel, Novoselok

Новосело — Ново-село. Новое село, — д. Ново село, Лов. окр.

/ / Ново село, Новое-я село, Новое село, Novoselo

Огорчин, Угарчени, Угарчин, Угорчели, Угърчин — г. Угърчин, Лов. окр.

/ / Огорчин, Ogarčin, Ogresin, Ugurcen

Одерна, Одирна, Одрна, Одырна, Одырне — д. Одырне, Плев. окр.

/ / Одерна, Odern, Oderna, Odrina

Омаревцы, Омаркой, Смаркой, Умаревцы — д. Умаревци, Лов. окр.

/ / Омаркой, Omerovci, Omarkioy, Omarkovci

Опандя, Опанец, Опонес — д. Опанец, Плев. окр.

/ / Бяназ, Опонес, Опанец, Плиши, Плашия, Оранес

Опанецкий участок — Опанешкият район (в Плев. окр.)

Опанецкие высоты — Опанешките височини (в Плев. окр.)

Опанецкое плато — Опанешкото плато (в Плев. окр.)

Опонес — см. Опандя

Ореховица, Равица, Раховица, Ряховско — д. Ореховица, Плев. окр.

- // Ораховица, Равица, Рявица, G. Rahovica. Oreovica. Orevicza
Орешене, Орешино — д. Орешене, Лов. окр.
 // Орешин, Орешино
Орлиное гнездо — Орлово гнездо (скалы, высшая точка Троянского перевала)
Ортакой — д. Орта—кьой (Аспарухово, Плев. окр.)
 // Ortaköi
Осма, Осьма — р. Осьм
 // Осем, Осма, Osma, Osma Fl. (Escamus)
Осма—Градище — см. Градище
Осмо Калугерово — см. Калигерово
Острец, Остреча, Остреч, Острица — см. Встреч
Острец р., Рубшер — р. Крапец (левый приток Р. Росица)
 // Рубшер, Ostrec R.
Острец — д. Острец, Лов. окр.
 // Острец, Ostrec
Павлижан, Павликан, Павликане, Павликаны, Павликени дол., Павликоны, Павликяне — см. Д. Павликане
Павликане, Павликяне — см. Горн. Павликяне
Палац — роща в районе д. Гривница (см.), по ошибке отмеченная как деревня
 // Палац, Pallas
Панега, Пинега — р. Панега
 // Панега, Панига, Понега, Понига
Парадим, Парамид, Пародин, Порадим, Пордим, Породим, Породн — д. Пордим, Плев. окр.
 // Порадим, Pordim
Пародимец, Порадимец, Пордимец, Придуищец, Продемчец, Продимчец, Продымчец — д. Продимчец (квартал Ловеча)
 // Придуищец
Пастерево, Песерево — д. Песерево (Писарево, Плев. окр.).
 // Пастерево, Пестерево, Pesarevo
Пелишат, Пелишаты, Пелишот — д. Пелишат, Плев. окр.
 // Пелишат, Pelisat, Pelischat
Пелишатско-боготская дорога — Пелишатско-Бохотският път в Плев. окр.
Перделево, Пордилово, Пырдалево, Пырделево, Пырдилово — д. Пърдилово (Николаево, Плев. окр.)
 // Пырдалево, Пырдылево, Pardilovo, Perdilovo
Персина — остров Персии (Белене)
 // Ostrova Persina
Песерево — см. Пастерево
Петерница — д. Петърница, Плев. окр.
 // Петерница, Peternica
Пети—Кладенец, Петикладенцы, Пяти-кладенца, Пяти—кладенце, Пятикладенцы, Пять Колодцев Трикладенцы — д. Пети-кладенци (Петокладенци, Плев. окр.)
 // Петыкладенцы, Pet Kladenica, Petbunar
Петравены Петровены, Петросач — д. Петровени, Петрьовене, Петревени (Петревене, Лов. окр.)
 // Петро-село, Петрован, Петровени, Петровены, Петросал, Petreven
Пештерна — Пешерна, Лов. окр.
 // Pesterna
Пинега — см. Панега
Плазивас, Плазигыз, Плизигыз — см. Блазевац
Плазивасский участок — название района по названию д. Пльзигъз (Ясен, Плев. окр.)
Плевен, Плевна, Плевно, Плевня — г. Плевен
 // Плевен, Плевле, Плевна, Pılavna, Plevna
Плевенский участок — Плевенски район
Плевенское (Плевненское) шоссе, Софийское шоссе — Плевенското шосе. (в Софию)
Плевненский округ
Плевно-Болгаренское шоссе

- Плевно-ловецкое (Плевненско-ловченское, Плевно-Ловченское, Плевненское-Ловченское, Ловецкое) шоссе, Плевно-Ловчинский пут, Плевно-Ловчинское шоссе — шосето Плевен — Ловеч
- Плевно-рущукское шоссе
- Порадим — см. Парадим
- Порадим, Порадим—Дерезе, Пордим—Дерезе, Пордим—Дерези, — Пордимската рекичка в Плев. окр.
- Порадимец, Пордимец — см. Пародимец
- Пордилово — см. Перделево
- Пордим, Породим, Породи — см. Парадим
- Прудуншец — см. Пародимец
- Присека, Присяка — д. Присека (Пресека, Лов. окр.)
/ / Присяка, Preseka, Prisjaka
- Присякская высота, Присякские высоты — см. Г. Присека
- Присякский ручей — Пресешкият дол (в Лов. окр.)
- Продемчец, Продимчец, Продымчец — см. Пародимец
- Пырдалево, Пырдилово, Пырделево — см. Перделево
- Пяти—кладенца, Пяти—кладенце, Пятикладенцы, Пять колодцев — см. Пети—Кладенец
- Раам-кьой — см. Демаркной
- Рабио — д. Врабево, Лов. окр.
/ / Рабио, Rabio
- Равица — см. Ореховица
- Радавени, Радевени, Радивин, Радовени, Радювен, Радювени, Фадевени — д. Радювене (Стояново, Лов. окр.)
/ / Радевени, Radivina, Radovyan
- Раденица, Раденице, Радиненец, Роденица, Роденицы — д. Радиненец (часть д. Обнова, Плев. окр.)
/ / Радевенеца, Радининици, Родининице, Radenice
- Радишев, Радишево, Радишово, Радишево — д. Радишево, Плев. окр.
/ / Радишев, Радишево, Radičevo, Radisevo
- Радишевская гора, Радишевские высоты, Радишевский гребень — см. Артиллерийская гора
- Радишевский лог (овраг) — Радишевската долина в (Плев. окр.)
- Радишевский ручей — Радишевският поток (в Плев. окр.)
- Радовени — см. Радавени
- Радомировцы, Радомирица, Радомирицы — д. Радомирици, Плев. окр.
/ / Радомир, Радомирицы, Родомирицы, Radomirce, Radomirci, Radomirczy
- Радювен, Радювени — см. Радавени
- Разбой — гора Разбой (в Тетевенских горах)
- Ракита, Ракитница — д. Ракита, Плев. окр.
/ / Ракита, Rakita
- Ракитские высоты — Ракитските височини (в Плев. окр.)
- Ралево, Ралиево, Ральева, Ральево, Рашево — д. Ралево, Ралево (Ралево, Плев. окр.)
/ / Ralevo
- Ралиевский овраг — Ралевската долина (в Плев. окр.)
- Ралиут — гора Ралево (в окрестностях д. Микре, Лов. окр.)
- Раховица, Раховско — см. Ореховица
- Рашево — см. Ралево
- Резервная (гора) — плато к востоку от д. Радишево, Плев. окр.
- Рибен, Рибне, Рыбин, Рыбина, Рыбино, Рыбна, Рыбно, Рыбное — д. Рибен, Плев. окр.
- Роденица, Роденицы — см. Радиненец
- Розалита, Розалитский (Розелитский) проход (перевал), Розалито поле, Розалито-поле, Розелит — см. Калоферский проход
- Роселец — д. Роселец, Плев. окр.
/ / Роселец, Rosselec
- Росс, Терос, Торос — д. Торос (Лазар—Станево, Лов. окр.)
/ / Торос, Toros, Toroz

- Рубцы — д. Рупци, Плев. окр.
/ / Рубца, Rurce
- Рубшер — см. Острец
- Рыбарцы — д. Рибарица, Лов. окр.
- Рыбин, Рыбина, Рыбино, Рыбно, Рыбное — см. Рибен
- Рыжая гора — см. Киризмитепе
- Рыжая гора — холм к юго-западу от д. Брестовец, Плев. окр.
- Ряховско — см. Ореховица
- Садово — д. Садовец, Плев. окр. (в то время Чириково и Свинар)
/ / Sadovec
- Садовский монастырь — название монастыря, находившегося возле д. Садовец, Плев. окр.
- Самовид, Самовит — д. Сомовит, Плев. окр.
/ / Самовид, Daylza, Semovitu, Somovit, Utus
- Санадин, Санадиново, Санадинска магала, Санадинска—Махала — д. Санадиново (Санадиново, Плев. окр.)
/ / Sinadin
- Свинар — д. Свинар, часть д. Садовец, Плев. окр.
/ / Svinar
- Свищи плац — Свищи плаз (гора в Етропольских Балканах)
- Сгалевца, Сгалевце, Сгалевци, Сгалевцы, Сгаленци, Сгаловец, Сгаловицы, Сгаловцы, Сгалуица, Сгалуица, Сгалуици, Сгалуниц, — см. Загалювиц
- Селим—Махала, Селим—махалеси, Селим, махалеси, Селим—мохалеси — д. Селим—махала (Жиркова махала, Лов. окр.)
/ / Извор, Селим, Селимкой, Селим—махалеси, Селим—Махалеси, Magala Selama m
- Сельви-Ловчинское шоссе, Сельвинская дорога — см. Ловче—Сельвийское шоссе
- Семердшеч, Семердиштец, Семердычец, Семердехча — д. Семердехча (Борислав, Плев.)
/ / Smrderča
- Семерет Трестеник, Семерет Трестяник, Семерет Тростяник — см. Марашки Трестеник
- Сетова (Setova, Seteva), Сетово, Сотево Сотюво, Софево, Съотево — д. Сетево (часть д. Славяни, Лов. окр.)
/ / Сотево, Сотиво, Sotevo
- Силкова (Silkova) — см. Залкова
- Славица, Славовица — д. Славовица, Плев. окр.
/ / Славица, Сливица, Сливовик, Slavovicza
- Славшица, Славщица — д. Славщица, Лов. окр.
/ / Славщица
- Слатин, Слатина, Слатино, Слатица — д. Слатина, Лов. окр.
/ / Слатина, Slatina
- Слатина — д. Слатина (Евлогиево, Плев. окр.)
- Слатино-Ловчинский путь
- Слива, Сливы — см. Горско Сливово
- Смарет—Трестеник, Смарет—Трестяник — см. Марашки Трестеник
- Смаркой — см. Омаревцы
- Семердиштец, Семердычец — см. Семердже
- „Смерть магарска“ — см. „Дери—магаре“
- Смочан, Смочин — д. Смочан, Лов. окр.
/ / Смочан, Smočan, Smocsan
- Семердехча — см. Семердже
- Сопот — д. Сопот, Лов. окр.
/ / Сопот, Sopot
- Сотюво, Софево — см. Сетова
- Софийское шоссе — см. Плевенское шоссе
- Средня — деревушка, находившаяся восточнее Селим—махалеси (см.)
- Ставерцы, Староверцы — д. Ставерци, Плев. окр.
/ / Ставровица, Старосерца, Starovierci
- Сталевиц — см. Загалювиц
- Стара-планина, Старая Планина — см. Балкан

- Старо село — д. Старо село (Съево, Лов. окр.)
 Староверцы — см. Ставерцы
 Старосело, Старосельцы — д. Староселци, Плев. окр.
 / / Еслар—Сель, Старо—Село, Старосель, Староселци, Starosela, Staroseleczi
 Старый Балкан — см. Балкан
 Стижаров, Стижары — см. Истижор
 Стратеш — см. Киризмитепе
 Стреча — см. Встреч
 Сулейман-дере — д. Сюлюман-дере, находившаяся в Плев. окр., оставленная жи-
 телями в 1877 г.
 / / Сулейман-дере, Suleimandere
 Сулукия, Сулукия-дол, Сулукия-чир — см. Дол Сулукия
 Сусурлу — см. Биволар.
 Сфирча — д. Свирча в Плев. окр., оставленная жителями в 1877 г.
 / / Есуридже, Сфирца
 Сырп—Пазар — Сырпазар (площадь и район г. Ловеч)
 Такболдол — см. Дол Богдол
 Татар—Село, Татари, Татарлы, Татары, Турско село — д. Татаре (Татари, Плев-
 окр.)
 / / Татари, Tatarselo
 Татарлы, Татарито — д. Татарито, Татарето (Казачево, Лов. окр.)
 / / Татарлы, Tatar
 Телиш — д. Азизие, Телиш (Телиш, Плев. окр.)
 / / Азизие, Ассизие, Телиш, Azicie
 Тепава, Типава, Типао, Типов, Типова, Типовец, Типово — д. Тепава, Лов. окр.
 / / Типао, Терова
 Терос — см. Росс
 Тернин, Тернины, Трнина, Трнина, Тырнени, Тырнене, Тырнин — д. Търнене, Плев-
 окр.
 / / Тернина, Ternina, Trnen, Trnina
 Тетеван, Тетевен, Тетевени, Тетевень, Тетевин — г. Тетевен, Лов. окр.
 / / Тетевен, Тетевени, Тетевень, Teteven
 Типава, Типао, Типов, Типова, Типовец, Типово — см. Тепава
 Тодорин, Тодорица, Тодоричены, Тодуричане — д. Тодоричени (Тодоринчене, Лов-
 окр.)
 / / Тодорин, Тодорица, Тодорич, Тодуричане, Todorichen
 Торос — см. Росс
 Транчовица, Тренчевица, Тренчевицы, Трынчовица — д. Трънчовица, Плев. окр.
 / / Тренчевица, Trnčevica
 Траян, Троян — г. Троян, Лов. окр.
 / / Тотрасан, Траян, Троян, Трајан, Troјan, Turјan
 Траян, Траянов перевал — см. „Дери—магаре“
 Траянская дорога — Троянският път (из Ловеча)
 Траянский Балкан — Троянският Балкан
 / / Троянский Балкан
 Траянский перевал — см. „Дери—магаре“
 Тренчевица, Тренчевицы — см. Транчовица
 Трестеник — см. Марашки Трестеник
 Трикладенцы — см. Пети—Кладенец
 Трнин, Трнина — см. Тернин
 Трининская долина, Трининское ущелье — Търненската долина (в Плев. окр.)
 Трининские высоты — Търненските височини (в Плев. окр.)
 Тростеняк — см. Марашки Трестеник
 Троян — см. Траян
 Троянов (Троянский) перевал — см. „Дери—магаре“
 Троянский монастырь — см. Монастырь Успения
 Трынени — см. Тернин
 Трынчовица — см. Транчовица
 Тульченица, Тульченицы, Тученица, Тученицы, Тучиницы — д. Тученица, Плев-
 окр.

- / / Тульченица, Тученица, Тученицы, Tušeniца, Tušeniца
Турец Добревцы — см. Добревцы
Турски извар, Турски извор, Турски Извор, Турский—Извор — д. Турски извор
 (Български извор, Лов. окр.)
 / / Извор—Муселим, Турски Извор, Турский Извор, Izvor Turecki, Izvor
 Tureczky, Tureska-Izvor
Турски Лешник — см. Аладанлы
Турски Карагач — см. Карагач
Турский Трестеник, Турский—Трестеник, Турский—Тростяник, Турск. Трystenик —
 д. Турски Тръстеник (Славяново, Плев. окр.)
 / / Турский Трестеник, Tirsenek, Trstenik
Турско—село — см. Татар—Село
Тученица, Тученицы — см. Тульченица
Тученица, Тученицкий ручей — Тученишка река (Плевенската бара)
 / / Плевенска—Бара, Плевенская бара
Тученицкий овраг — см. Каялы—дере
Тучиница — см. Тульченица
Тырнене, Тырнии — см. Тернии
Тюрк—Беляны, Тюрк Беляны — см. Белавода
Убла — см. Вабел
Угалица — см. Загалювиц
Угарчени, Угарчин — см. Огорчин
Угарчинска магала — см. Муселим махалеси
Угорчели, Угырчин — см. Огорчин
Умаревцы — см. Омаревцы
Урбица — см. Вёрбиц
Успения (монастырь), Успенский монастырь — см. Монастырь Успения
Учен Дол, Учин—дол, Учидол — см. Лучин—дол
Фадевени — см. Радавени
Хисарлык — см. Гаврино
Хлевени — см. Левен
Царская гора, Царский редут — Царският хълм (холм к югу от д. Радишево,
 Плев. окр.)
Царский валик — холм к юго-востоку в от д. Гривица, Плев. окр.
Чакыр — д. Чакръците, находившаяся в Плевенском округе, оставленная жите-
 лями в 1877 г.
Чарчалан — д. Черчелан, находившаяся в Плевенском округе, оставленная жи-
 телями
 / / Cerčelan
Челиса—фату, Челисоват — см. Калисоват
Черак — см. Джурво
Червен бряг — Червен бряг (место к северу от Ловеча)
Червен—брег, Червен—брег, Червен—брик, Червени брег, Червеныбрег, Червеный
брег — д. Червен бряг (квартал г. Червен бряг, Плев. окр.)
 / / Червенбрег, Червенибрег, Cervenbreg, Cserven-Berg
Чериково, Чириково, Чуриково — д. Чериково (часть д. Садовец, Плев. окр.)
 / / Чериково, Чуриково, Cirikovo, Csirikovo
Черкеская деревня, Черкеское село — см. Дервишки села
Черковица — д. Черковица, Плев. окр.
 / / Cerak, Cerkovica, Serkovica
Черновица — д. Черни Вит, Лов. окр.
Чернялка (река) — Чернялка, правый приток р. Вит.
Чесме — выселки Изворче, Лов. окр.
Чиековцы, Шикова, Шиково, Шияково — д. Шияково, Плев. окр.
 / / Sekova, Syakovica
Чингане сарай — д. Ченгене—сарай, Плев. окр. оставлена жителями в 1877 г.
 / / Чингене сарай
Чириково — см. Чериково
Чукат — холм Чуката, в районе д. Долни Луковит, Плев. окр.

- Чуриково** — см. Чериково
Чуфлик в., Чиф. — д. Горни Чифлик (местно название д. Горни Сливек, Лов. окр.)
 / / Ciflik
Чуфлик, Чиф. — д. Долни Чифлик (местно название д. Сливек, Лов. окр.)
Шамли, Шамлиево, Шамлы — д. Шамлиево (Долни Вит, Плев. окр.)
 / / Шамлы, Samleo, Samlyevo
Шанкая, Шан—каяси — д. Шанкая, Шахънкая, Шанките (Соколово, Лов. окр.)
 / / Чанга, Шан—каяси, Sahunkaja
Шикова, Шиково, Шияково — см. Чнековцы
Шипка, Шипково, Шиповка — д. Шипково, Лов. окр.
 / / Шибково, Шипково, Шиповка, G. Sinkovo D. Sinkovo
Шумене, Шумнене — д. Шумнене (тепер квартал г. Ябланица, Лов. окр.)
 / / Sumen
Эскибаркач — см. Баркач
Эски—Новочи — см. Ветхо Новачени
Юглав — см. Глау
Юраклери, Юриклери, Юруклер, Юруклери, Юруклери — д. Юруклери (Кърпа-
 чево, Лов. окр.)
Ябланица, Яблоницы — см. Абланица
Яблоницкий перевал — Ябланицкият проход
Яково — см. Деков
Янык—Баир, Янык-баирские высоты, Яныр—Баир — Янъка, Янък баир (холм к
 северу от Плевена).

УКАЗАТЕЛЬ СОВРЕМЕННЫХ НАЗВАНИЙ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ И
ТЕХ, КОТОРЫЕ В СПИСКЕ ТРУДНО НАЙТИ

- Александрово — см. Кара Хасан
 Асеновци — см. Калигерово
 Аспарухово — см. Ортакой
 Баба Стана — см. Бобоштан
 Байкал — см. Бешли
 Балканец — см. Княжевицкие кулибы
 Божурица — см. Кацамуница
 Борислав — см. Семердже
 Български извор — см. Турски извор
 Васильовската планина — см. Василина планина
 Васильовската река — см. Василина р.
 Високата могила — см. Гора Высокая могила
 Врабево — см. Рабио
 Вълбелското плато — см. Вабелское плато
 Горан — см. Д. Павликане
 Горталово — см. Карагуй
 Горталовската долина — см. Карагуйско ущелье
 Градина — см. Медеван
 Долни луковит — см. Луковид дол.
 Драгана — см. Драница
 Драгаш войвода — см. Ерменлуй
 Дъбрава — см. Биул гор.
 Дълбок дол — см. Дол Богдол
 Жернов — см. Джурво
 Загражден — см. Курна Могила
 Изворче — см. Чесме
 Изгрев — см. Дервишки села
 Иланли — махалеси — см. Еланлы магала
 Иглаво—Тепавската долина — см. Иглаво—Типовское ущелье
 Казачево — см. Татарлы
 Кайлъка — см. Каялы-дере
 Киркова махала — см. Селим—Махала
 Кирчево — см. Лешница
 Козя стена (Капуджикът) — см. Козы камик.
 Крапец — см. Острец
 Кумбулашки дол — см. Камбулашки дол
 Къбелската долина — см. Дол Кебель
 Кърпачево — см. Юраклери
 Лазар—Станево — см. Росс
 Левски — см. Карагач
 Ленково — см. Коприва
 Любеново — см. Марховица
 Малиново — см. Встреч
 Малчика — см. **Лежан**
 Милковица — см. Гаврино
 Николаево — см. Перделево
Новачене — см. Ветхо Новачени и Иени—Новаджа
 Обнова — см. Вина и Раденца
 Орляне — см. Калиник
 Осъм — см. Ново—село
 Пелово — см. Магала
 Писарево — см. Пастерево
 Победа — см. Биволар и Демаркой
 Подем — см. Мортвица
 Прелом — см. Бивот
 Пресяка — см. Присека
 Ралевото — см. Ралиут
 Румянцево — см. Белстич
 Садовец — см. Садово, Свинар и Чириково
 Свирча — см. Сфирча
 Скобелево — см. Методова
 Славяни — см. Залкова и Сетова
 Славяново — см. Турский Трастеник
 Сливек — см. Чуфлик
 Соколово — см. Шанкая
 Сомовит — см. Самовид
 Стежерово — см. Истижор
 Стефаново — см. Вратца
 Стояново — см. Радавени
 Сюлюман-дере — см. Сулейман-дере
 Съево — см. Старо село
 Тодорово — см. Лузин-дол
 Тотлебен — см. Болгарский—Караагач
 Тръстеник — см. Тростяник
 Чавдарци — см. Лежан
 Чаль—соват — см. Калисоват
 Ченгене-сарай — см. Чингане сарай
 Черчелан — см. Чарчалан
 Ъглен — см. Аглен
 Ясен — см. Блазевац

СПИСОК ОСНОВНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ, ИСПОЛЬЗОВАННЫХ АВТОРАМИ

1. Артамонов Н. Д. Карта театра войны в Европейской Турции... составленная в 1876 г., масштаб 1:350 000.
2. Артамонов Н. Д., Карта театра войны в Европейской Турции... составленная в 1877 г., масштаб 1:350 000
3. Артамонов Н. Д., Карта Европейской Турции... масштаб 10 верст в дюйме, 1870—76 гг.
4. Беляев Н. И., Русско-турецкая война 1877—78 годов. Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, Москва, 1956 г.
5. Бобринков Г. И. и Фельдман Ф. А., Балканы (брошюра), СПб, 1877.
6. Боткин С. П., Письма из Болгарии.
7. Брокгауз Ф. А. и Ефрон И. А., Энциклопедический словарь, 1 издание.
8. Болгарите в технике исторически, етнографически и политически границы (атлас, съдържащ 40 карти), Берлин, 1917.
9. Болгарското опълчение (документи), т. I, 1956. Т. II, 1959, Държавно военно издателство при МНО, София.
10. Военная энциклопедия, под ред. полк. Новицкого и др., СПб.
11. Военный переводчик с русского языка на турецкий, болгарский и румынский, издание I, СПб, 1877.
12. Де-Прерадович, Из воспоминаний о русско-турецкой войне 1877—78 гг., СПб, 1881.
13. Епанчин, Действия передового отряда генерал-адъютанта Гурко, СПб, 1895.
14. Епанчин, Очерк действия западного отряда генерал-адъютанта Гурко, часть I, 1891; часть II, 1892; часть III, 1893, СПб.
15. Каниц Ф., Карта Болгарии, 1874 г. (на немецком языке).
16. Карцов П. П., Из прошлого. Личные и служебные воспоминания, часть II, 1876—1878 гг., СПб, 1888.
17. Кисов С. И., Из боевой и походной жизни, София, 1903.
18. Куропаткин А. Н., Действия отрядов генерала Скобелева в русско-турецкую войну 1877—78 гг. Ловча и Плевна, СПб, 1885.
19. Маршруты по Европейской Турции и перевалы через Балканы, СПб, 1877.
20. Молодецкая битва на Зеленых горах и подвиги Тотлебена и Скобелева, Москва, 1878.
21. Нагловский, Д. С. Передовой отряд в последнюю турецкую кампанию, СПб, 1891.
22. Нагловский Д. С., Софийское шоссе 12 октября 1877 года, Москва, 1881.
23. Освобождение Болгарии от турецкого ига (документы в трех томах). Т. I, М., 1961; т. II, М., 1964; т. III, М., 1967.
24. Описание русско-турецкой войны 1877-78 гг. на Балканском полуострове, тт. I—IX, СПб, 1901—1913 гг.
25. Приказы Скобелева в 1877-78 годах, составил капитан Марков, СПб, 1907.
26. Тутолмин И. Ф., Конница за Видом, СПб, 1881.
27. Тутолмин И. Ф., Кавказская казачья бригада в Болгарии, 1877-78 гг., походный дневник, СПб, 1879, выпуски 1 и 2.
28. Турция. Европейская часть (карта генштаба австрийской армии), 1829, (на немецком языке).
29. Турция. Европейская часть (карта генштаба австрийской армии), Вена, 1876 (на немецком языке).
30. Утин Е., Письма из Болгарии 1877 г., СПб, 1879 г.

ЗА ГЕОГРАФСКИТЕ НАЗВАНИЯ ОТ ЛОВЕШКИ И ПЛЕВЕНСКИ ОКРЪГ НА РУСКИ ЕЗИК

(върху материал от руски документи за руско-турската война от
1877/78 г. на Балканския п-в и от руска литература за нея)

Т. Н. Махрова и П. Н. Джамбазов

Резюме

В предлаганата на вниманието на читателя студия се разглеждат въпроси на предаването на руски език на български географски названия, срещащи се в документи на Освободителната война и в литература за нея на руски език.

При четенето на тая литература правят впечатление многобройните и разнообразни изопачавания на българските думи и словосъчетания, срещащи се в нея. Причините за тия изопачавания са много, но основните се крият в сложното взаимодействие между близкородствените езици — руския и българския. Ето защо изследваният от нас езиков материал се разглежда в светлината на теорията на езиковите контакти.

Работата се състои от пет основни части.

В първата част се прави бегъл преглед на руската справочна литература на войната.

Във втората част се прави кратка характеристика на българската лексика в руските документи на Освободителната война и в руската литература за нея.

В третата част се обосновава теоретическата основа на работата.

В четвъртата част се описват различните начини на предаване на разглежданите от нас топоними на руски език и различните типове изопачавания.

Петата част на студията се състои от списък на географските названия, станали обект на нашето изследване.

ETUDE SUR LES NOMS GEOGRAPHIQUES DANS LES REGIONS DE LOVETCHE ET DE PLEVENE EN LANGUE RUSSE

(d'après des matériaux de documents russes sur la guerre russe-turque de 1877/1878 qui a eu lieu sur la Péninsule balkanique et d'après des sources écrites sur cette guerre)

T. N. Makhrova. P. N. Djambazov

R é s u m é

L'étude que nous proposons à l'attention du lecteur traite des problèmes de rendre en russe les noms géographiques bulgares que l'on découvre dans les documents sur la Guerre de libération et dans les sources écrites sur cette guerre.

Lors de l'étude de ces documents on est frappé par le grand nombre et la variété des déformations en russe des mots et des expressions bulgares. Les causes en sont nombreuses, mais on peut découvrir les principales dans l'interaction complexe des deux langues-filles — le russe et le bulgare. Aussi faisons-nous l'étude de ces matériaux à la lumière des contacts linguistiques.

L'étude comprend cinq parties fondamentales.

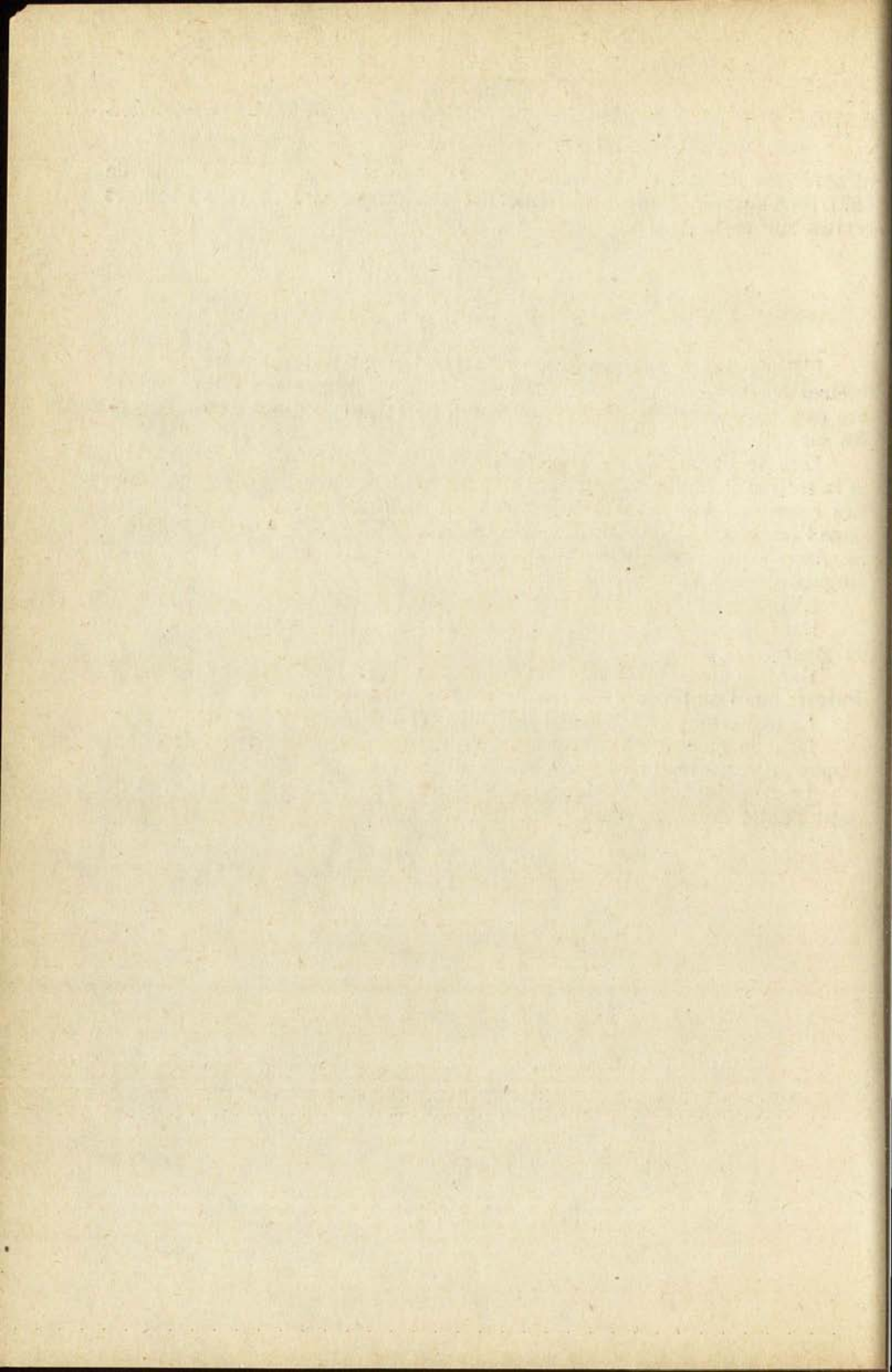
Dans la première partie on passe en revue les documents russes sur la guerre.

Dans la deuxième nous examinons en bref le caractère du lexique bulgare que l'on rencontre dans les sources en question.

La troisième partie établit les bases scientifiques de l'étude.

Dans la quatrième partie nous avons décrit les différentes façons de rendre en russe les toponymes et les différents types de déformation.

La cinquième partie représente la liste des noms géographiques qui sont l'objet de notre étude.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
«КИРИЛ И МЕТОДИЙ»
Том IX, кн. I   Филологически факултет   1971/72
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE «CYRILLE ET METHODE»
Tome IX, livre I   Faculté philologique   1971/72

ПАИСИЙ ХРИСТОВ

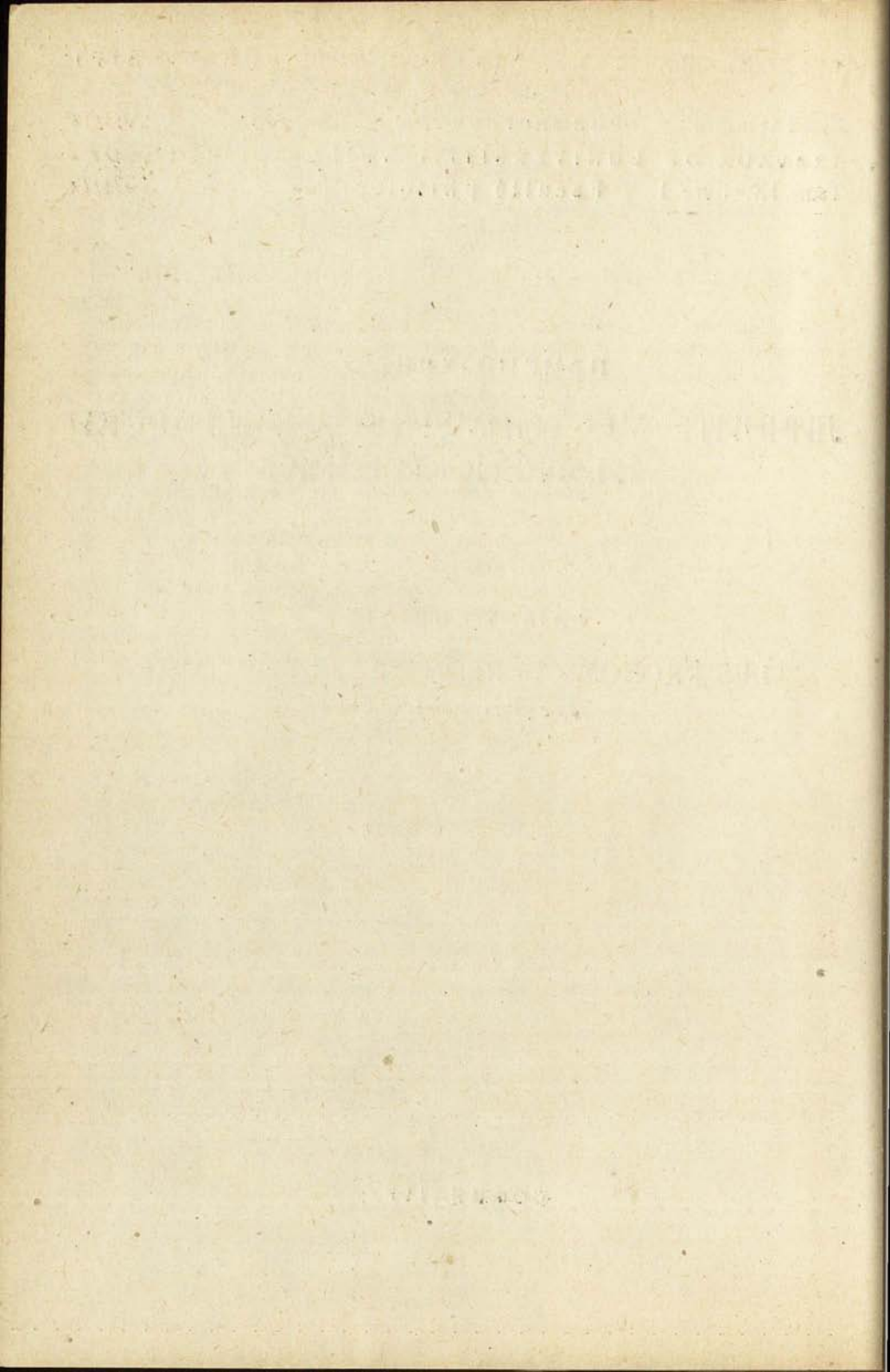
ЛИЧНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ В БЪЛГАРСКИ
И ФРЕНСКИ ЕЗИК

PAISSY CHRISTOV

LES PRONOMS PERSONNELS EN BULGARE
ET EN FRANÇAIS

СОФИЯ. 1973 Г.

I. СУБСТИТУЦИЯТА КАТО СИНТАКТИЧНО ЯВЛЕНИЕ

Местоименията заемат особено място в системата на частите на речта. Според А. Мартине¹ от гледна точка на тяхната служба в изречението изпълняват ролята на подлог, на атрибут, на допълнение (пряко или косвено), на обстоятелствено пояснение—местоименията спадат към частите на речта, които имат самостоятелна, първична функция в изречението. Такива са съществителното име, прилагателното, числителното, глаголът и наречието. За разлика от тях местоименията нямат конкретно лексикално значение, не изразяват понятия. «Значението на местоименията се явява пределно обобщено.»² Но фактът, че местоименията са ограничени на брой, както е ограничен броят на предлозите, на съюзите и т. н., дава основание на А. Мартине да ги отнесе към второстепенните части на речта. Относителните местоимения даже по своята функция се доближават до подчинителните съюзи. Изречението Прочетох книгата, която вие ми препоръчахте е резултат от трансформацията на независимите изречения Прочетох книгата и Вие ми препоръчахте тази книга в сложно съставно с подчинено определително изречение, въведено с относителното местоимение която. Освен граматическата функция на елемент на трансформация, която изпълнява и ролята на пряко допълнение на сказуемото препоръчам.

«Езиковото явление «субституция» се свежда в крайна сметка до принципа за икономия при предаване на съобщение. Съвсем естествено е, че тази редукция на дължината на съобщението ще се получи за сметка на една по-голяма или по-малка загуба на информация; наистина, тъй като местоименията са ограничени на брой и се срещат много често от елементите, които те заместват, степента на тяхната информация е по-малка.»³ Именно и затова е възможна субституцията: местоимението трябва да има по-общо значение, което да не назовава пряко предмета или качеството, а само да отправя към тях.

Субституцията може да се разглежда като много широко синтактично явление. Не само местоименията, но и други части на речта могат да служат като заместители на елементи от изречението. Степента на представяне на тези елементи е различна. Така например в български

¹ A. Martinet, *Eléments de linguistique générale*, Paris, 1960.

² И. В. Арнольд, *Лексикология современного английского языка*, Москва, 1959, с. 50.

³ J. Dubois, *Grammaire structurale du français*, t. I, Paris, 1968, с. 91.

език думата нешо, във френски език *chaise, trus, tapis* се употребяват, когато или не се знае името на даден предмет, или пък говорителят не иска да го назове. Качествените прилагателни в български и френски език могат да се употребят местоименно: От двете рози взех червената (*Des deux roses j'ai pris la rouge*). Това явление е в основата на субституцията, която се наблюдава в случаи като червените в значение на комунистите. В българската граматика тази употреба на прилагателното не се смята като местоименна. Ст. Стоянов⁴ я нарича «самостояйна употреба». Той дава следния пример: «В градината има червени и бели рози. Белите са по-красиви. Прилагателното белите във второто изречение замества словосъчетанието белите рози. Тази самостояйна употреба е възможна само в дадения контекст.» Не става ли тук въпрос за анафорична употреба на прилагателното, която не може да бъде счистана за самостояйна, тъй като, както и самият автор признава, «извън дадения контекст или определената ситуация, самостоятелната употреба на прилагателното би била невъзможна»? Една аналогия с френските притежателни прилагателни и притежателни местоимения би била в полза на нашето твърдение, че прилагателните могат да имат местоименна употреба. В съчетанието *notre maison* «notre» е притежателно прилагателно, а във *Votre maison est plus grande que la nôtre* «la nôtre» е притежателно местоимение.

Глаголът *faire* (направи) много често се среща употребен вместо друг глагол или вместо цяло изречение. При тази си употреба той е придружен от личното местоимение *le* (го): Той се разхожда всяка сутрин и го прави от пет години (*Il se promène chaque matin et il le fait depuis cinq ans*). И ако глагол се е специализирал като субститут при глаголите, то е, защото той притежава всички характеристики на тази граматична категория: време, наклонение, залог и т. н.

Личните местоимения — техните форми и тяхната употреба — представляват особен интерес за едно сравнително изследване. Механизмът на субституцията и на редукцията е слабо проучен проблем от българската граматика. Той се налага и от нуждите на чуждоезиковото обучение. Освен това сравняването на начина на функциониране на двете местоименни системи дава възможност за по-пълно проясняване във всяка една от тях.

II. СИСТЕМАТА НА ЛИЧНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ В БЪЛГАРСКИ И ФРЕНСКИ ЕЗИК

1. Както във български така и във френски език личните местоимения имат форми за трите лица на единствено и множествено число. Формите за първо и второ лице неточно се наричат местоимения. В пър-

⁴ Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, София, 1964, стр. 245.

во лице те посочват лицето (или лицата), което говори, а във второ лице — този (или тези), на когото се говори, но не заместват никакво име на лице или на предмет. Затова още Люсиен Теннер ги нарича «*substantifs généraux personnels*»⁵ (обща лични съществителни). Тъй като този термин не е приет в българската граматика, ние ще си служим с общоприетия термин «местоимение», без да забравяме, че местоименията от първо и второ лице се различават от тези от трето лице, които действително заместват имена.

2. Принципи за подразделение на личните местоимения⁶.

П. Пашов⁷ предлага два критерия за класиране на личните местоимения в български език. От гледна точка на синтактичната им роля той ги разделя на местоимения-подлози (аз, ти, той, тя, то, ние, вие, те) и местоимения-допълнения — преки и непреки. От гледна точка на ударението местоименията са разделени на самостоятелни (които имат собствено ударение) и несамостоятелни (без собствено ударение). Ако пълните форми на местоименията в български език (мене, тебе, него и т. н. и на мене, на тебе, на него и т. н.) действително винаги носят ударение, то кратките форми (ме, те, го и т. н. и ми, ти, му и т. н.) представят два случая: най-често те са неударени (Кажми ми; Вчера ми казаха), но има и случаи, когато ударението пада на тях — в отрицателно повелително изречение (Не ме гледай; Не ми пречете). Личните местоимения-подлог могат да бъдат разглеждани като самостоятелни по-скоро от синтактична гледна точка, доколкото тяхната употреба със сказуемото не е задължителна, за разлика от френските лични местоимения *je, tu, il, elle, nous, vous, ils, elles*, чиято употреба е задължителна. Употребата на личното местоимение-подлог в български език може да се разглежда като особен случай («*cas particulier*») — за да се подчертае подлогът по отношение на случаите на неупотреба на местоимението («*cas non particulier*): Говориш — Ти говориш; Работим — Ние работим.

При употреба на личното местоимение със сказуемо логическото ударение може да падне:

а) на сказуемото или на някое от неговите допълнения или обстоятелствени пояснения: Ти караш добре колата — ударението пада на добре, личното местоимение има стойност почти нула. Тук употребата на личното местоимение-подлог е вариант на случаите на неупотреба на местоимението.

б) на личното местоимение, за да се подчертае, че дадено лице, а не някое друго, е вършителят на действието, и в този случай местоимението е носител на логическото и на силовото ударение: Ти караш добре колата.

⁵ L. Tesnière, *Eléments de syntaxe structurale*, Paris, 1959.

⁶ J. Pinchon, *Les pronoms personnels I*, *Le Français dans le monde*, № 74, 1970, с. 6—14.

⁷ П. Пашов, За падежите на местоименията в съвременния бълг. език, *Известия на Института за бълг. ез.*, кн. 8, 1962, с. 385—399.

Таблица на личните местоимения във френски език

Вид на изречение		Употребени с глагол		Употребени самостоятелно
		Разказно изречение, повелително отрицателно изречение		
Роля в изреч.		Пред глагола	След глагола	Повелително положително изречение
Подлог		je vous tu vous il ils elle elles on	je vous tu vous il ils elle elles on /въпросително изречение/	
	Пряко допълнение	me vous te vous le les la se se se en	moi vous toi vous lui eux elle elles soi /при логическо акцентуване/	moi vous toi vous le les la les en
Непряко допълнение		me vous te vous lui leur se se en, y	à moi à vous à toi à vous à lui à eux à elle à elles à soi /при логическо акцентуване/	vous
	Сказуемо име	le	moi vous toi vous lui eux elle elles	

Таблица на личните местоимения в български език

Вид изреч.		Употребени с глагол		Употребени самостоятелно
		Разказно, въпросително, повелително положително или отрицателно ф-ма пред или след глаголната ф-ма		
Роля в изреч.				
Подлог		аз ние ти вие той тя те то		аз ние ти вие той тя те то те
	Пряко допълнение	мене, ме тебе, те него, го нея, я себе си, се	нас, ни вас, ви тях, го	мене нас тебе вас него тях нея тях себе си
Непряко допълнение		на мене, ми на тебе, ти на него, му на нея, ѝ на себе си, си	на нас, ни на вас, ви на тях, им	на мене на нас на тебе на вас на него на тях на нея на тях на себе си
	Сказуемо име	аз ние ти вие той тя те то		

От казаното по-горе се вижда, че критерият самостоятелност/немостойност при личните местоимения е трудно приложим.

Френската граматика също предлага различни критерии за подразделение на местоименията, които също не са задоволителни. И при френските местоимения критерият удареност/неудареност е неприложим, тъй като има форми, които според употребата си могат да бъдат ту неударени, ту ударени: Il arrive — Arrive-t-il? Tu le prends — Prends-le!

Подразделението на формите на личните местоимения на местоимения, употребени със сказуемо («conjoints») и на местоимения, употребени не във връзка със сказуемо («disjoints»), също не разрешава въпроса, тъй като местоименията moi, toi, lui, elle, elles, nous, vous могат да се употребяват със и без сказуемо.

Ж. Пеншон⁸ предлага дистрибутивен критерий на изучаване на личните местоимения, който държи сметка за:

- а) употребата на личното местоимение със или без глагол,
- б) естеството на изречението — разказно, повелително, утвърдително или повелително отрицателно,
- в) функцията на местоимението в изречението,
- г) мястото на местоименията по отношение на глагола.

За да добием пълна представа за системата на личните местоимения в български и френски език, налага се да съставим таблица на всяка от тези системи според дистрибутивния критерий.

(Тук следват приложените отделно таблици.)

Като се сравнят двете местоименни системи, могат да се констатира следните по-важни различия, които са от значение при тяхното функциониране.

а) В български език кратките и дългите местоименни форми могат да бъдат употребени заедно и по този начин се получава удвоено пряко или косвено допълнение: Нас ни повикаха при директора. На френски език подобно удвояване може да стане на подлога: Moi, je pars.

б) В български език няма местоименни форми, които да съответствуват на френските en и y.

в) Във френски език неопределителното лично местоимение on служи за неутрализиране на разликата по лице и число в системата на личните местоимения-подлози, когато те се отнасят до лица. Ето защо причисляването на местоимението on към неопределителните местоимения е неточно.⁹ То може да се разгледа като лично местоимение с нулева стойност за лице и число: Allons, les gars, on part. Именно тази нулева стойност му позволява да се употребява, когато вършителят на глаголното действие е неизвестен: On frappe à la porte — чука се на вратата. В този случай on е еквивалент на quelqu'un в положително изречение и на personne в отрицателно изречение: On ne frappe pas à la porte — Не се чука на вратата или никой не чука на вратата.

⁹ J. Pinchon, цит. статия, стр. 8.

⁸ J. Dubois, цит. произв., с. 112.

В български език местоимението *оп* няма съответка. Различните случаи на неговата употреба представляват известна трудност за изучаващите френски език.

— *Оп* се употребява, за да се изрази мисъл, която засяга човека изобщо. Тази употреба е характерна за максимите и пословиците. На български се превежда или с възвратно-пасивна форма на глагола, като прякото допълнение във френския вариант става подлог на български език (*Op connaît le véritable ami dans le besoin* — Истинският приятел се познава в нужда), или като подлози се употребяват думите човек, всеки, никой, за да се избегне горната трансформация: *Op pense d'abord à soi* — Човек (всеки) мисли най-напред за себе си.

— *Оп* се употребява, когато говорителят не може или не иска да назове вършителя на действието в трето лице. На български се превежда с активна глаголна форма в трето лице мн. ч., която има за подлог думата «хората», изразен или не: *Op dit que je suis ivrogne* — Хората казват, че съм пияница. Възможен е и превод с възвратно-безлична глаголна форма в трето лице ед. ч.: *Op affirme qu'il est coupable* — Твърди се, че е виновен или чрез пасивна форма на глагола, който ще има за подлог прякото допълнение от френския вариант: *Op a construit de nouvelles maisons* — Построиха се (построени са) нови къщи.

— *Оп* може да замества лични местоимения от първо и второ лице. В този случай на български се употребява най-често само глаголната форма за съответното лице и число: *Op arrive* — Пристигаме; *Op est en retard ce matin* — Закъснели сте тази сутрин.

г) В български език възвратното лично местоимение има една форма за всички лица и числа, съответно *се си/се* за пряко допълнение и *на себе си/си* за непряко. Кратките форми *се, си са* изгубили «самостоятелната синтактична служба на допълнение и изпълняват формална роля на езиков елемент, който обръща преходните глаголи във възвратни»¹⁰, например *връщам — връщам се, разхождам — разхождам се*. На френски език кратките форми на възвратните местоимения съвпадат в първо и второ лице с тези на обикновените лични местоимения, а в трето лице има специална форма *се* за двете числа, затова и функцията на френските възвратни местоимения е по-слабо избледяла, отколкото при българските. На пълните възвратни форми *себе си* и *на себе си* във френски език отговарят пълните форми на личните местоимения, когато трябва да се изрази действие, което засяга подлога: *Je pense à moi* — Мисля за себе си. Възвратната форма *soi* се употребява само в трето лице ед. ч., когато подлогът не е конкретизиран, т. е. е изразен с *оп* или с *chacun*: *Chacun est maître chez soi* за разлика от *Pierre est maître chez lui*.

д) От таблицата се вижда, че българските лични местоимения се ползват с много по-голяма позиционна свобода по отношение на сказуемото в сравнение с френските.

¹⁰ Н. Костов. Къси форми на личните местоимения, «Език и литература», кн. 4, 1950, стр. 321—327.

Естествено, с това не се изчерпват различията между личните местоимения в български и френски език. При по-внимателно проучване на таблиците могат да се открият и други особени черти, които нямаме за цел да разглеждаме тук.

III. ЛИЧНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ НА МЯСТОТО НА ИМЕННА СИНТАГМА

1. Съществуват два типа представяне на именната синтагма: пълно (*représentation complète*) и понятийно (*représentation conceptuelle*)¹¹. Пълното представяне е характерно за личните и относителните местоимения, които се отнасят до лицето или предмета, назовани от именната синтагма: Видя ли Мария? — Видях я. Изпи ли млякото? — Изпих го.

Понятийното представяне се реализира най-често чрез показателните и притежателните местоимения: Това засяга и твоите приятели и моите — *Cela regarde tes amis et les miens*. Моите/*les miens* включват в идеята за притежание и понятието, изразено чрез думата приятели/*amis*, без да се отнасят до същите лица, за които става дума в първата част на изречението. Българските лични местоимения нямат форми, които да осигуряват понятийно представяне, докато във френски език местоимението *en* реализира и понятийно представяне: Купи ли бели рози? — Не, купих червени. / *As-tu acheté des roses blanches?* — *Non, j'en ai acheté de rouges.*

«На двата типа представяне... отговарят два типа анафора: конвергентна анафора, която предполага пълна идентичност между съществителното и местоимението, което го представя, и дивергентна анафора, която предполага различия между тях.»¹²

Различията при дивергентната анафора могат да се отнасят според Ж. Пеншон до:

а) граматическата категория число: *As-tu acheté des livres?* — *J'en ai acheté un* — Купи ли книги? — Купих една; *Donne-moi un roman historique!* — *Je t'en donnerai deux.* — Дай ми един исторически роман! — Ще ти дам два.

б) идентичността на посочените предмети: *Il voulait garder sa position dans la société ou en avoir une meilleure.* — Той искаше да запази положението си в обществото или да има друго по-добро.

в) количеството на посочените лица или предмети: *De tous les étudiants il n'y a que cinq qui ont bien passé l'examen.* — Ст всички студенти само пет взеха добре изпита.

г) преместване от частното към общото и обратно: *Il avait volé pour aider les pauvres, c'était son seul crime, si c'en est un.* — Той бе откр...

¹¹ J. Pinchon, *Les pronoms adverbiaux en et y*, Thèse, P., 1969, с. 59—60.

¹² И пак там, с. 71.

дня, за да помогне на бедните. Това бе единственото му престъпление, ако това е престъпление.

От горните примери се вижда, че в случаите, когато на френски език се употребява местоимението *en*, на български се употребява не местоименна форма, а прилагателно или числително с елипсис на съществителното, а понякога се налага да се повтори съществителното, както в случай «г».

2. Кратките дателни форми на личните местоимения в български език могат да се употребят и като кратки притежателни форми (къщата ми, книгата ти) успоредно с дългите форми (моята къща, твоята книга), но те не са истински и първични притежателни местоимения¹³. Това е «чисто адноминална, применна служба»¹⁴.

На френски език кратките дателни форми не са развили самостоятелно притежателно значение в применна употреба, но в съчетание с глагол те могат да се отнасят до прякото допълнение и да изразяват притежание: *Je lui ai pris le bras* — Хванах ръката му. *Elle s'est coupé le doigt* — Тя поряза пръста си.

Опозицията «одушевени/неодушевени» при съществителните се неутрализира при местоименията от трето лице и в двата езика: *Je vois l'enfant (le village)* — *Je le vois*. — Аз виждам детето (селото) — Аз го виждам.

Във френски език наречийните местоимения *en* и *y* позволяват до известна степен да се възстанови опозицията «одушевени/неодушевени», но и тук разграничението не е абсолютно, тъй като *en* представя не само неодушевени: *Je parle du film* — *J'en parle*, но и одушевени: *Je parle de mes amis* — *J'en parle*. *Y* все още не се употребява в правилната реч само за да замести неодушевени: *Je pense à ce projet* — *J'y pense* за разлика от *Je pense à mes amis* — *je pense à eux*. Но в говоримия език може да се срещне *y*, отнасящо се до одушевени: *La Vierge Marie, c'est ma copine, des fois j'y cause*¹⁵.

4. Механизмът на редуцията на именната синтагма в български и френски език.

Разгледаните различия в системите на личните местоимения на двата езика предполагат и различия в механизма на редуцията на именната синтагма в ролята на подлог или на допълнение.

а) В български език «има правило за изпускане на подлога, което се формулира общо за всички лица — при отговор на въпрос»: ¹⁶ Какво прави момчето? — Играе. На френски език изпускането на подлога-лично местоимение е невъзможно в подобни случаи, тъй като сире-

¹³ К. Попов, За употребата на личните местоимения като притежателни. Език и литература, С., 1953, кн. 3, с. 183.

¹⁴ Н. Костов, цит. съч., с. 321.

¹⁵ Примерът е взет от една естрадна песен.

¹⁶ М. Янакиев, Типични стилно-езикови грешки. Неправилно пропускане на подлога, «Български език и литература», 1958 г., кн. 6, стр. 3—9.

жението на глаголите е наложило задължителна употреба на личното местоимение-подлог: *Que fait le garçon? — Il joue.*

б) В български език няма лично местоимение, което да означава част от цяло или неопределен брой и да се противопоставя на познатите ни местоимения, които изразяват едно цяло, един определен брой. А тази опозиция на френски език може да се прояви както при подлога, така и при допълнението.

В български език, независимо дали именната синтагма изразява цяло или част от цяло, при редуцията тя отпада и остава само глаголната форма. На френски език задължително трябва чрез местоимения да бъде изразена опозицията «цяло/част от цяло» и това става с опозицията *le, la, les/en*: *Идват ли хората? — Идват. — Est-ce que les gens arrivent? — Il en arrive.»*

На френски език редуцията тук е възможна само ако даденият глагол има лична и безлична употреба.

Купи ли книгите? — Купих ги. — As-tu acheté les livres? — Je les ai achetées; Купи ли книги? — Купих. — As-tu acheté des livres? — J'en ai acheté.

От примерите за прякото допълнение се вижда, че на български език редуцията не е ограничена и може да стигне до елиминиране на допълнението. Същото се наблюдава и при косвеното допълнение: *Мислиш ли за изпитите? — Мисля. — Penses-tu aux examens? — J'y pense; Възползува ли се от случая? — Възползувах се. — As-tu profité de l'occasion? — J'en ai profité.*

Посочените по-горе различия са от особено значение при усвояването на френски език. Трябва да се подчертае, че местоимението-допълнение във френски език се изразява винаги не само с лична глаголна форма, но и с безличния израз *Il y a* (и *m a*), с формулите за представяне *voici, voilà* (е т о).

Има ли книги? — Има. — Y a-t-il des livres? — Il y en a.

Искаш ли книги? — Ето. — Tu veux des livres? — En voilà.

в) Личното местоимение-допълнение на сказуемо в страдателен залог обикновено не се изпуска на български език, когато е необходимо да се знае кой е вършителят на действието: *Детето обиди другарите си и бе наказано от тях. — L'enfant a offensé ses amis et a été puni par eux.*

В този случай на френски език субституцията с *en* е по-обичайна (... *et en a été puni*), а на български по-често се употребява активна глаголна форма (... *и те го наказаха*).

г) Местоимението *en* като допълнение на друго име може да изразява притежание и може да се употреби вместо притежателно прилагателно: *J'ai visité Paris. Je connais ses monuments/ J'en connais les monuments.*

IV. ЛИЧНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ НА МЯСТОТО НА ГЛАГОЛА ИЛИ НА ГЛАГОЛНА СИНТАГМА

1. Глаголната синтагма остава център на изречението.

И в двата езика един и същ глагол — *faire* служи като елемент при заместването на глаголната синтагма. В редки случаи глаголт-субститут се употребява без местоименна форма, най-вече в сравнителни изречения: *Il a descendu l'escalier très vite, comme il faisait quand il était enfant.* — Той слезе бързо по стълбището, както правеше, когато беше дете.

Много по-често глаголт-субститут е придружен от личното местоименно среден род *го/le* или от показателното местоимение *това cela*: *Ще дойдете ли с нас на планината? — Ще го направя с удоволствие — Venez-vous avec nous à la montagne? — Je le ferai avec plaisir.*

Ж. Пеншон, която подробно изучава заместването на глаголната синтагма във френски език, подчертава, че личното местоимение *le* е станало истински белег за трансформация на глагола *faire* от глагол, изразяващ действие, в глагол-заместител и че тенденцията на съвременния френски език е да се употребява винаги *le faire* независимо от естеството на изречението.¹⁷

Освен *le faire* във френски език се употребява *en faire autant, faire de même, le faire aussi*, когато трябва да се изрази идентичност между две действия: *Je suis entré dans la grotte. Mon compagnon en fit autant/il fit de même, il le fit aussi. Mon compagnon — aussi.*

На български език за изразяване на идентичност може да се употреби *правя същото нещо*, но този обрат се среща много по-рядко. Отколкото безглаголното изречение, състоящо се от подлог и наречие също: *Аз влязох в пещерата. Моят другар направи същото нещо. Моят другар — също.*

Налице е едно по-голямо разнообразие на изразните средства във френски език.

2. Глаголната синтагма след субституцията става второстепенна част на изречението. Редукцията се реализира:¹⁸

а) с *le faire/го правя*,

б) с местоимение *le, en, y, cela/го, това*,

в) без субституция — глаголната синтагма само се подразбира от контекста.

Трите способа се прилагат различно в зависимост от управляващия глагол.

а) При някои глаголи, както на български, така и на френски език, глаголната синтагма не може да се представи с местоимение. Възможна е употребата на *le faire/го правя*, но тя в повечето случаи е излишна и

¹⁷ Ж. Пеншон, цит. дисертация, стр. 275.

¹⁸ J. P i c h o n, *Le Français dans le monde*, 1970, № 75, с. 26—35.

редукцията се съвзема до елиминиране на глаголната синтагма: Шедойдете ли? — Колебая се. — *Viendrez-vous? — J'hésite.*

Виждаме, че докато именната синтагма във френски език трябва винаги да бъде представена с местоимение, глаголната може в някои случаи да не бъде представена.

б) При някои глаголи успоредно с пълната редукция на глаголната синтагма е възможно тя да бъде заместена с едно от местоименията *le, en, y* в зависимост от управляващия глагол. На български език при този случай употребата на лично местоимение е възможна, макар и твърде рядка, когато управляващият глагол изисква пряко допълнение, а когато той се конструира непряко, тъй като на български няма местоимения, съответстващи на *en* и на *y*, редукцията е пълна: Знаеш ли, че Жан е заминал? — *Ne(го) знам; Направи ми тази услуга! — Не мога; Робът може всичко да върши. Той е свикнал; Ще направиш ли това пътуване? — Не се решавам. А ето и съответните примери на френски език: Sais-tu que Jean est parti? — Je ne(le) sais pas. Rends-moi ce service! — Je ne(le) peux pas; Un esclave peut tout faire. Il en a l'habitude. Feras-tu ce voyage? — Je ne me (je ne m'y) décide pas.*

в) Представянето на глаголната синтагма с местоимение при определени глаголи¹⁹ е задължително във френски език, а на български — по-рядко се употребява показателното местоимение това или личното местоимение *го*, а в повечето случаи се стига до пълна редукция: Вие ми помогнахте и аз ви благодаря (за това); Той трябва да прекара един месец на планината. Лекарят му (*го*) препоръчва; Детето се мъчи да ходи. То успява. А на френски език: *Vous m'avez aidé et je vous en remercie; Il doit passer un mois à la montagne. Le médecin le lui ordonne; L'enfant fait des efforts pour marcher. Il y réussit.*

В заключение трябва да се подчертае, че местоименията *en* и *y* значително разширяват диапазона на субституцията във френски език, но същевременно налагат на езика много по-строги норми при редукцията за разлика от български език, в който редукцията често стига до елиминиране на съответната част от изречението. Употребата на местоименните форми в български език дава по-голяма свобода за изразяване. От друга страна, наличието на *en* и *y* във френски език позволява да се стигне до редукция в такива случаи, при които липсата на съответни местоимения в български език прави редукцията невъзможна: Можете да имате доверие в неговата дума. Той няма да измени мисълта си. — *Vous pouvez avoir confiance en sa parole. Il n'y manque pas.*

¹⁹ J. P. и с. б. n. *Le Français dans le monde*, № 75, с. 26—27.

LES PRONOMS PERSONNELS EN BULGARE ET EN FRANÇAIS

Paissy Christov

R é s u m é

Après les notes préliminaires concernant la substitution en tant que phénomène de syntaxe, l'auteur de l'article compare les systèmes des pronoms personnels en bulgare et en français. Les différences dans ces deux systèmes sont à la base des différences qu'on observe lors de la réduction du syntagme nominal et du syntagme verbal dans les deux langues. Ce problème n'est pas bien étudié dans la grammaire bulgare. Il s'impose aussi par les besoins de l'enseignement du français. En outre, la comparaison du fonctionnement des deux systèmes pronominaux permet de mieux connaître chacun d'eux.

Dans le chapitre «Les pronoms personnels à la place d'un syntagme nominal» sont étudiés les problèmes de la représentation complète et de la représentation conceptuelle, de l'emploi des formes brèves du datif avec une valeur possessive, du mécanisme de la réduction du syntagme nominal dans les deux langues. On constate que lors de la réduction il est indispensable d'employer un pronom en français, alors qu'en bulgare on peut arriver à l'élimination complète du syntagme nominal.

L'étude de la réduction du syntagme verbal nous amène à la conclusion qu'en français la réduction est réalisée grâce à la substitution, à la différence du bulgare où elle aboutit à l'ellipse du membre de phrase en question.

ЛИЧНЫЕ МЕСТОИМЕННИЯ В БОЛГАРСКОМ И В ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ

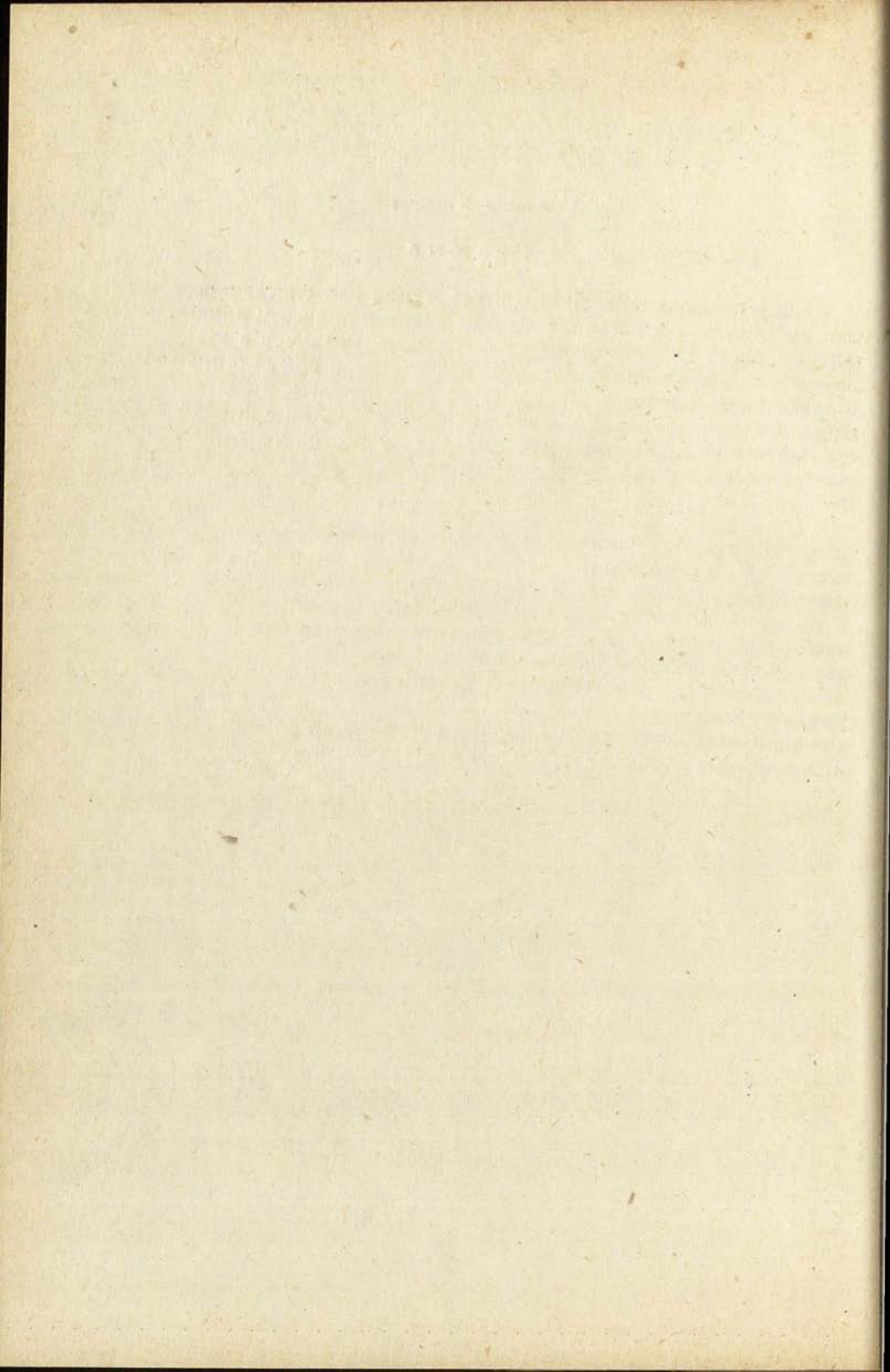
Яниски Христо

Резюме

После вводных замечаний о субституции как синтаксическом явлении автор статьи останавливается на сравнении систем личных местоимений в болгарском и французском языках. Различия в этих системах лежат в основе различий, которые наблюдаются при редукции именной и глагольной синтагм в обоих языках. Эта проблема в болгарском языкознании мало изучена, и освещение ее необходимо при обучении иностранным языкам. Кроме того, сравнение способов употребления обеих местоименных систем дает возможность глубже проникнуть в каждую из них.

В разделе «Личные местоимения вместо именной синтагмы» рассмотрены вопросы о полном и понятийном представлении именной синтагмы, об употреблении кратких дательных форм с притяжательным значением, о механизме редукции именной синтагмы в обоих языках. В разделе отмечается, что при редукции во французском языке всегда необходимо употребление местоимения, в то время как в болгарском языке возможно отстранение именной синтагмы.

При рассмотрении вопроса о редукции глагольной синтагмы автор приходит к выводу, что во французском языке в отличие от болгарского, где в результате редукции элиминируется соответствующая часть предложения, она осуществляется чаще всего через субституцию.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
«КИРИЛ И МЕТОДИЙ»
Том IX, кн. I Филологически факултет 1971/72
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE «CYRILLE ET METHODE»
Tome IX, livre 1 Faculté Philologique 1971/72

СОНЯ ДЯКОВА

ЗА НЯКОИ СЛУЧАИ НА ГРАМАТИЧЕСКА
ВРЪЗКА МЕЖДУ ПОДЛОГ И СКАЗУЕМО
В АНГЛИЙСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

SONYA DYAKOVA

SOME CASES OF GRAMMATICAL RELATION BETWEEN
SUBJECT AND PREDICATE IN ENGLISH AND
BULGARIAN

СОФИЯ, 1973

†† Трудове на Великотърновския университет, т. IX, кн. I

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

540 EAST 57TH STREET

CHICAGO, ILL. 60637

TEL. 733-4100

WWW.CHICAGO.EDU

1999

1998

1997

1996

1995

1994

1993

1992

1991

1990

1989

1988

1987

1986

1985

1984

1983

1982

1981

1980

1979

1978

1977

1976

1975

УВОД

Съвременното езикознание определя като най-съществена черта на изречението неговата подложно-сказуемна структура (subject-predicate structure). Елементите на тази структура — подлог и сказуемо, са синтактически понятия. Те се отделят в резултат на синтактическото разчленяване на изречението като негови непосредствено съставлящи. Главните членове на изречението се отделят на първия етап на разчленяване, докато така наречените второстепенни членове се отделят не от изречението, а от главните части — подлога и сказуемото, ако те са представени не с единични думи, а със словосъчетания.

В английски език много по-често от български език се срещат случаи, при които глаголът не е в една и съща форма за число с подлога. Типични за английския език са форми като: 1. The family were at home; 2. The London club are four points behind. Въз основа на такива и други подобни случаи автори като Л. С. Бархударов, Б. А. Илиш и други смятат, че не може да се говори за съгласуване по число между двете части на една подложно-сказуемна група в изречението. В примерите 1 и 2 и двете структури са в множествено число, но категорията множественост е изразена морфологически само във формите на сказуемото were, are, докато съответният подлог — family, the London club не е определен граматически по отношение на категорията множественост, а я изразява само чрез семантиката си. Именно въз основа на такива случаи Л. С. Бархударов изказва мнение, че понятието съгласуване тук е неточно и предлага друг термин: «Иначе говоря между подлежащим сказуемым нет формального согласования, не есть связь, выраженная особым, специфическим способом. Такую связь мы, в отличие от согласования,¹ назовем корреспонденцией (correspondance). Корреспонденцию, стало быт, можно определить как соответствие формы числа и лица, глагола-сказуемого семантике числа и лица, выженной в подлежащем. . .» Характерът на синтактическата връзка между подлог и сказуемо в изречението е сложен и многостранен. Той е причина за различната трактовка на този въпрос и за различните термини за това езиково

¹ Л. С. Бархударов. Структура простого предложения современного английского языка. Москва, 1966, с. 170.

явление. Тяхното уточняване, като строго теоретичен въпрос, е по-скоро предмет на общото теоретично езикознание.

Логическите категории субект и предикат са общочовешки категории, но закономерностите на отношенията между главните членове на изречението в отделните езици са различни. Това се отнася и до английския и до българския език. Цел на настоящото изследване е да се разгледа и сравни в английския и българския език характерът на граматическата връзка между подлог и сказуемо в някои случаи, когато няма морфологически изразено единство във формите им за число в дадена подложно-сказуемна група. В това отношение заслужават внимание следните случаи:

- 1) Когато подлогът е изразен чрез единично-събирателно съществително.
- 2) Когато подлогът е изразен чрез количествено-именно словосъчетание с първи компонент единично събирателно съществително.
- 3) Когато във функцията на подлог са употребени повече от един еднородни подлози, всеки във форма за ед. ч.

При тези случаи, в по-малко или в по-голяма степен, съществуват противоречия между морфологичните и семантични отношения в съществителните или словосъчетанията, с които е изразен подлогът. Например, когато подлогът е изразен с ед. събирателно съществително или съществително, което означава спортен тим, съществуват противоречия между формата за число на съществителното-единствено ч. и неговата семантика — съвкупност, събирателност; когато подлогът е изразен чрез количествено-именни словосъчетания, съществуват противоречия между формите на двата компонента в това словосъчетание — първият е в ед. ч., а вторият е в мн. ч.; когато подлогът е съставен от няколко еднородни подлога, в някои случаи съществуват противоречия между формите им за число и семантиката на съчинителното словосъчетание. Тези противоречия са преосмислени и остразени по различен начин в двата сравнявани езици. При тези случаи, и в двата езици, граматическият и логическият принципи са в тясна връзка. За това спомага и аналитичният характер на сравняваните езици (макар че аналитичните тенденции са развити в различна степен и различни насоки). За тази връзка между граматическия и логическия принципи в български език Константин Попов отбелязва: «Духът на логиката е дълбоко проникнал в синтактичното съгласуване при аналитичните езици, където формалните синтактични средства са недостатъчни, за да разкрият вътрешните отношения и зависимост между компонентите на изречението. В съвременния български език случаите на логическо съгласуване са сравнително по-чести, отколкото в другите славянски езици»²

² Константин Попов, Синтактичното съгласуване в български език, София, 1964, стр. 6.

I. ИЗРАЗЯВАНЕ НА ПОДЛОГА С ЕДИНИЧНО-СЪБИРАТЕЛНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА

1. ЕДИНИЧНО-СЪБИРАТЕЛНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА ЗА ЛИЦА И ПРЕДМЕТИ

Единично-събирателните съществителни са подклас от класа събирателни съществителни. Те ознаават сбор или брой от отделни лица или предмети: flock, herd, army, group, pack, library, armful, bunch, etc. — ято, стадо, армия, група, глутница, библиотека, наръч, китка и др.

Този подклас събирателни съществителни е отбелязан и разгледан в граматическите съчинения както на английски, така и на български език.³ Граматическият подклас единично-събирателни съществителни като назовава неподелима съвкупност от броеми предмети включва такива съществителни имена, които могат да се употребяват в съчетание с думи като: one — един; that — този, тази, това и с числително име: army — армия; one army — една армия; that army — тази армия; two armies — две армии; the big armies — големите армии; two big armies — две големи армии.

От друга страна единично събирателните съществителни или форма за ед. ч. могат да изразяват множественост. Тази тяхна особеност намира отражение в синтактическата връзка между подлог и сказуемо. «Според това, дали идеята за множественост е повече или по-малко ясна в съзнанието на говорещия, във всички езици и във всички времена е съществувала тенденцията да се забрави фактът, че събирателните съществителни са в ед. ч. и често намираме множествени конструкции — частични или пълни.»⁴ Този факт, отбелязан от датския учен Ото Есперсен, важи и за английски и за български език, но в различна степен. Като резултат на посоченото по-горе противоречие между граматическата характеристика на този подклас съществителни и тяхната семантика се създава възможност за логическо, а не граматическо съгласуване между подлог и сказуемо или възможни са случаите, когато единично-събирателно съществително в ед. ч. може да се употреби със сказуемо или да се замести с местоимения както в ед. така и в мн. ч., напр.: 1. When pack meets with pack in the jungle. . . (Kipl.); 2. «And for so-

³ Виж Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, София, 1964, 160 стр.; Л. Андрейчин, Н. Костов, и Е. Николов, Български език; Е. Krusinga.

A Handbook of Present-Day English, 5-th ed., 1932, p. 38.

⁴ Ото Есперсен, «Съвременна английска граматика», II част, стр. 94

me five minutes he told the pack what he thought and knew about them their manners, their customs, their mates, and their puppies» (Kipl.)
 3. «The pack following was altogether lost under the weight of the little People. . .» (Kipl.). 4. «Well. . . parliament was always a talking shop.» (Galsw.) 5. «Parliament are bound to do something. . .» (Galsw.) а) «Председателят бай Димо докара и бригада от града, та изкопаха дълга вада, зазидаха циментови тръби и дигнаха на шосето край реката електрическа помпа.» (Кр. Григоров); б) «Бригадата пристигна рано сутринта» (езикова практика); в) «Пийте дружина, и за родина в бой да вървие за нейно име» (П. Р. Славейков);⁵ г) «Сговорна дружина планина повдига» (пословица). Тук трябва да отбележим, че такъв вид синтактическа връзка се среща по-често в английски език, отколкото в български език, но и в двата езика множествена конструкция в такива случаи е възможна само когато събирателното съществително, употребено като подлог, означава живи същества, напр.: дружина, армия, група, стадо, жури и др. Единично-събирателни съществителни като китка, ръкойка, библиотека и други не могат да се употребяват в множествени конструкции. В български език употребата на единично-събирателни съществителни в множествени конструкции е по-честа в рамките на сложното изречение. От пример «а» по-горе се вижда че подлогът на изречение с глагол в мн. ч. може да се изпуска, а действието да се отнася към субект, означен от единично-събирателно съществително име в друго просто изречение от състава на сложното, независимо в каква синтактическа позиция е това съществително име.

Дадените по-горе примери със съществителните *parliament*, *pack*, *бригада*, *дружина* на пръв поглед биха могли да се разглеждат като случаи на омонимия на две съществителни — от една страна обикновено съществително, което има две форми, както за ед. така и за мн. число като *бригада* — *бригади*; *pack*, *packs*, а от друга страна, когато тези съществителни се срещат в множествени конструкции, биха могли да се отнесат към така наречените *pluralia tantum*. Такава трактовка, обаче, би била погрешна, тъй като тези съществителни се характеризират във всяко друго отношение като форми за ед. ч., като изключим тяхната способност да се употребяват със сказуемо и местоимения, които се отнасят до тях, в мн. ч. Дори и в такива случаи, когато тези съществителни се употребяват в множествени конструкции, те могат да се определят от такива думи, които обикновено се съчетават с форми за единствено число,⁶ напр.: 1. *A couple were married. . . (M. St.)* 2. . . . *and for that reason our subgroup are often defined as belonging to that form class. (A. Hill)* 1. Една двойка се ожениха. . . ; 2. Тази подгрупа се съчетават с. . . ; 3. Втора бригада са най-работни.

⁵ Примерите «а» и «в» цитирани по Константин Попов, цит. стр. 61, 62.

⁶ Виж Л. С. Бархударов, цитирано произведение, с. 166.

В тези примери съществителните двойка — couple, подгрупа — subgroup са употребени с думи, които изразяват единичност — една, тази. Съчетаването на тези съществителни с квантификатори, за множественост, не се среща дори и в английски език, където тези съществителни се срещат в множествени конструкции много по-често, отколкото в български език, и където чисто събирателните съществителни като — police, people, cattle и други могат да се съчетаят с квантификатори, които изразяват множественост. Напр.:

twenty family	двадесет семейство
twenty army	двадесет армия
many family	много семейство
many army	много армия ⁷ , но
twenty police	двадесет полиция
twenty cattle	двадесет добитък

Цел на настоящето изследване е да разгледа и сравни особеностите на синтактическата връзка между подлог, изразен чрез единично събирателно съществително в единствено число от една страна и сказуемо и местоимения от друга страна в английски и български език. Примерите за това изследване са взети за английски език главно от художествената литература, пресата, а за български език от «Синтактичното съгласуване в български език» Константин Попов. Неотбелязаните примери са от езиковата практика на двата езика.

2. ХАРАКТЕРИСТИКА НА ЕДИНИЧНО-СЪБИРАТЕЛНИТЕ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ КАТО ПОДКЛАС НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ

В български език логическото съгласуване в изречението, когато подлогът е изразен чрез единично-събирателно съществително, се среща само с някои съществителни. Напр. съществителното дружина в съвременния български език обикновено се среща със сказуемо в единствено число, но «според една по-стара употреба, застъпена в народното творчество и в старите книжовни паметници», това съществително може да се срещне и в множествени конструкции.⁸ Другите съществителни от този подклас обикновено се употребяват в конструкции в единствено число или пък в случаите, когато са употребени в множествени конструкции, това става при определени граматически условия. Така възможна е употребата на такива съществителни в множествени конструк-

⁷ В български език много се употребява с броими и неброими съществителни, докато в английски език съответно се употребява much пред неброими и many пред броими съществителни: много мляко, много ученици — much, milk, many students. Може би поради това, че български език не прави тази разлика съчетанието много армия не е невъзможно: Много армия се беше събрала. Тук армия не е броимо съществително, а събирателно съществително с веществен характер.

⁸ Виж Константин Попов, цитирано произведение стр. 61.

ции когато съществителното, употребено като подлог, не е в непосредствена близост с глагол-сказуемо в множествено число. Напр. а) Вечер, зимно време, когато се събереше дружината около огъня, за да си сушат навушката, от дума на дума минаваха най-после на други въпроси, във от техния кръг (З. Стоянов).

б) Едно стадо овце с агнетата си, доста големички вече, пасяха край пътя — все черни агнета, само тук таме някое съвсем бяло или вакло (И. Йовков).⁹

В пример «а» единично събирателното съществително дружина в първото изречение е употребено със сказуемо в единствено число, а в следващите изречения — със сказуемо в множествено число и притежателно местоимение в множествено число. В пример «б» събирателното съществително стадо не е употребено самостоятелно като подлог на изречението. То образува субстантивно словосъчетание с конкретните съществителни в множествено число овце и агнета. В това изречение «граматическото съгласуване е недостатъчно и то се замества с логическо и психологическо съгласуване, понеже в състава на реалния подлог влизат предмети за овце, за агнета, за черни агънца.»¹⁰

В английски език логическото съгласуване е характерна черта при граматическия подклас единично събирателни съществителни. Именно тази тяхна възможност да се срещат, когато изпълняват функция на подлог в изречението, със сказуемо и в единствено и в множествено число се явява като формална граматическа особеност на тези съществителни, по която особеност те се различават от другите съществителни и се определят като граматически, а не само семантически подклас, напр:

The jury was (were) out for seven hours.

The judge was (were) out for seven hours

Да се даде, обаче някакво формално граматическо правило за избора на формата за число на глагола-сказуемо в такива случаи е невъзможно, защото формата за число на сказуемото тук се явява свободно избираема — или в единствено или в множествено число. И този избор на формата за число винаги е семантически мотивиран. Той се определя фактори, които излизат извън рамките на чисто формално граматически съответствия. Така съществителни като:

jury	staff	party
council	expedition	battery
league	cavalry	generation
division	regiment	artillery

са събирателни съществителни, които могат да допускат избор между формите за единствено число и множествено число на сказуемото и

⁹ Примерите «а» и «б» са по Константин Попов, цит. произведение с 62.

¹⁰ Константин Попов, цитирано произведение, стр. 62.

местоименията, които се отнасят до подлога — изразен чрез единично събирателно съществително.

В български език тези съществителни са семантичен подклас за който като цяло не е характерна такава възможност за избор между единствени и множествени конструкции. Употребени като подлог във форма за единствено число, подобно на другите бромни съществителни, които нямат тяхната семантична характеристика, се употребяват в конструкции в единствено число, макар че в отделни случаи някои от тези съществителни могат да се срещнат и в множествени конструкции. Тези отделни случаи на логическо съгласуване или са синтактически и формално — граматически определени или ако не, между единствените и множествените конструкции съществува известна стилистична разлика. В примери като «журито заседават» и «журито заседава» или пък «Левски победи» и «Левски играха добре» множествените конструкции се срещат наистина, но много по-рядко и главно в говоримата реч.

Това различие при логическото съгласуване в двата езика може би до известна степен се дължи на факта, че в съвременния английски език повечето глаголни форми и прилагателните не се изменят по число, т. е. са омонимични докато в съвременния български език съществуват морфологични средства за изразяване на категорията число при тях. Този факт дава възможност на логическия и психологическия принципи да се прояви по-силно в съвременния английски, отколкото в съвременния български език. В английски език, неопределените чрез морфологични средства определения и сказуемо по отношение на категорията число, в повечето случаи създават условия за по-голяма свобода в движението на представите и асоциациите при съгласуването на граматическите категории в рамките на изречението и контекста. При отсъствие на морфологически средства, които да определят категорията число на сказуемото и определенията на единично събирателното съществително в служба на подлог, граматическото съгласуване отстъпва място на логическото и психологическо съгласуване. При този вид съгласуване характерната семантика на единично събирателните съществителни дава възможност за избор между две значения — значение на единно цяло и значение на отделни членове на това цяло. Казаното до тук за различната употребяемост на логическо съгласуване в двата езика се вижда от следните примери: 1. The younger generation, conscious of strength and tumultuous, have done with knocking at the door; they have burst in and seated themselves in our seats (J. Aust.). 2. The council have offered us alternative accommodation but that is also a half way house (M. St.) 3. The jury were out for seven hours and returned twice for advice from the judge before reaching their decisions (M. St.). 4. . . as the cavalry were charging it (St. Cr.). 5. there were much artillery about it (Hem.). 6. The artillery were assembling as if for a conference (St. Cr.). 7. A regiment went by in the road and watched them pass (Hem.). 8. It would be a «cultural disaster» if the Conservative Party were to make the same mistakes

(M. St.). 9. Staff at all levels, having a direct interest in the factory's success, don't wait to be invited to give their opinions or make proposals. (M. St.). 10. The division for which we worked were to attack at a place up the river (Hem.).

Случаите на граматическа омонимия в глагола — сказуемо са много чести в английски език, тъй като миналото време на глаголите, с изключение на глагола to be нямат различни форми за единствено и множествено число. Напр.:

The teacher spoke
The teachers spoke

Учителят говори.
Учителите говориха.

Поради този факт в структури като The board announced където съществителното board се характеризира с граматическата си черта да се употребява и в единствени и в множествени конструкции, числото в нашия пример не е изразено чрез морфологични средства. В такива случаи, когато единично събирателно съществително е употребено като подлог, семантичката разлика по число остава неизразена чрез морфологични средства, за разлика от по-горния пример, където категорията число е изразена чрез подлога (teacher, teachers). Това дали съществителното board в съзнанието на говорещия се схваща като название на едно цяло или на сложност съставена от отделни членове, остава неизразено от самото съществително, поради неговата граматическа особеност (като подлог да избира между единствено и множествено число) и от сказуемото, което не различава форми за число. Наред със честите случаи на омонимия между формите за число при глагола — сказуемо са и случаите на подобна омонимия при определенията поради неизменяемостта на прилагателните и причастията по число в английски език. Напр.: 1. Presently the army sat down to think (St. Cr.). 2. A battery spoke (St. Cr.). 3. The regiment slid down a bank wallowed across a little stream (St. Cr.). 4. . . artillery began to boom (St. Cr.). 5. Once the line encountered the body of a dead soldier (St. Cr.). 6. The line broken in to moving fragments by the ground, went calmly on through fields and woods (St. Cr.). 7. So when the regiment, unarmed, unshaven, natless and half-dressed, began to coalesce (W. F.).

В цитираните примери категорията число остава неизразена в синтагматическите връзки — в първите пет изречения поради омонимия на формите за минало време на глагола — сказуемо, а във последните два примера поради омонимия на формите за число при прилагателни е и причастията. В такива случаи семантичката разлика по число може да стане ясна от съответните местоимения. Напр.: 1. Now and then he would pretend to fall, and the pack would tumble one over the other in their haste to be in at the death (Kipl.). 2. I would carry word to the pack that they may know where to look for the dhore (Kipl.). 3. He heard the patter of feet and smelt the abominable smell of the dhore pack as they trotted steadily and pitilessly. . . (Kipl.). 4. After three or four hours he

walked and counted the pack. They were all there, silent, husky, and dry, with eyes of steel (Kipl.). 5. And the silent pack with their red coats all aflame huddling and following below (Kipl.).

В английски език обикновено се смята за правилно да се спазва една от двете възможности, които единично-събирателните съществителни предлагат за даден контекст — конструкции в единствено число, когато съществителното се схваща като название на едно цяло, или множествена конструкция, когато съществителното се схваща като загатващо за нещо, съставено от отделни членове. Така сказуемо в единствено число е свързано с относителното местоимение *which* личното местоимение *it* притежателното местоимение *its* докато сказуемо в множествено число е свързано с относителното местоимение *who* личното местоимение за множествено число *they* и притежателното местоимение *their*. Напр.: 1. . . saying of the so called 'second generation' that they are English in all respects other than their skin (M. St.). 2. British Labour which is the friend of the German People, will tell you the truth (M. St.). 3. He bellowed at the tottering crowd who blocked the quick march of his bearers. . . They sulkily parted and went to the road-sides (St. Cr.). 4. In a report published today the working party says its finding is based on. (M. S.). 5. The BBC is to publish its plans. . . (M. S.). 6. But the truth is that the Government itself has been the main price-raiser. . . (M. S.). 7. At the same time, the company is continuing its legal battle with. . . (M. S.). 8. The police force has again earned the gratitude of the entire population by its handling of a very difficult situation (M. S.). 9. The Post Office Corporation which comes into being on October 1. . . (M. S.). 10. The British Communist Party was represented by its national organiser. . . (M. S.).

Тази употреба се наблюдава не само в рамките на изречението, но и в рамките на даден контекст, напр;

1. The regiment was like a firework that, once ignited, proceeds superior to circumstances until its blazing vitality fades. He pictured the ground before it as strewn with the discomfited (St. C. 65p); «For another moment the cavalry held. And even then, it did not break. It just began to move in retrograde while still facing forward, as though it had been pitched up bodily» (W. F. p5); «Then the Rum Ally contingent turned slowly in the direction of their homes. They began to give, each to each, distorted versions of the fight.» (St. C. p. 13); «But the crowd paid no attention to the cavalry. It just continued to press on into the place, slowing and stopping now because of its own massy congested weight, merely stirring and shifting constantly and faintly within its own mass while it stared. . .» (W. F. p. 5); «So the regiment, unarmed unshaven hatless and half-dressed, began to coalesce without command into the old sheeplike molds of platoons and companies, it found that nobody was paying any attention to it at all, that it been deserted even by the bayonets wich had evicted it out of doors. But for awhile it continued to shuffle and grope for the old familiar ali-

gments, blinking a little after the dark barracks, in the glare of sunset. Then it began to move.» (W. F. p. 224). В последния пример съществителното regiment се схваща като едно цяло и се замества с лично местоимение за единствено число it в следващите изречения.

Съществува, обаче, известна непоследователност в тази употреба. Често се срещат случаи, когато единично-събирателно съществително е свързано със сказуемо в единствено число, а местоименията са в множествено число. Напр.: «The pack was swept along the current, down and down to the rocks of the Peace pool but even there the angry Little People followed and forced them to the water again.» (J. B. p. 240); «... and the huddled regiment was already fading into one neutral mass in the middle of the parade ground when the first faint yelling came across the plain. But they did nothing at first. ... (W. F.) 3. ... if the Union goes ahead with their threat it will be the first strike in its history (M. S.). 4. ... if the Party wants the main reason why the electorate finds their ministrations (M. S.).

Тази непоследователност по отношение на категорията число във формите на глагола-сказуемо и лични местоимения при подлог, изразени чрез единично събирателно съществително, се среща не само в рамките на едно изречение, а и извън него. Напр.: The choir was singing. When their voices ceased. ...

Във връзка с това Р. Б. Лонг отбелязва: «The basic forms of collectives are most likely to exhibit plural force when personal pronouns are made to refer to them in new main clauses or in later parts of split clauses.» 1. The army wasn't much interested in him. They took one look at him and turned him down. 2. The crowd was stirred, and their responses showed it.

Непоследователност по отношение на категорията число може да има не само между глагол и лични местоимения в анафорична употреба: Напр.: а) There were much artillery around (Нем.). б) The division for which we worked were to attack at a place up the river (Нем.).

В пример «а» формата за сказуемо в множествено число е свързана синтагматически с квантификатор за единствено число — much.

В пример «б» единично събирателното съществително division е свързано синтагматически с глагол-сказуемо в множествено число и относително местоимение, което е характерно за конструкции в единствено число.

Някои думи по своята семантическа (не морфологическа) характеристика са носители на представата за единичност. Такива са entire, whole и други. Въпреки това, обаче, има случаи, когато единично-събирателни съществителни са синтагматически свързани от една страна с тях, а от друга страна с глагол — сказуемо в множествено число или с местоимения за множествено число.

¹¹ R. B. Long, *The Sentence and its Parts*, Chicago, 1964, p. 211.

a) The entire Devil's party followed him. They came to a stand a short distance away and yelled taunting oaths at the boy with the chronic sneez (St. Cr.) b) The entire pack flung themselves at the shore. (Kipl.). c) Then the whole regiment, with the exception of the thirteen special prisoners who were in a separate cell to themselves, were turned out of the barracks. They were not released, they were evicted. . . (W. F.) д) The whole family were still on foot (W. Scott).

Думата *entire* — цял, която със семантичното си значение е носител на идеята за единичност, цялост, е синтагматически свързана в пример «а» с личното местоимение за множествено число *they*, а в пример «в» с възвратното местоимение за множествено число *themselves*. Същата непоследователност по отношение на категорията число наблюдаваме и в синтагматическата връзка с примерите «с» и «д», където думата *whole* (цял, а, о, и) като определение на единично-събирателното съществително се среща с глагол — сказуемо в множествено число и лични местоимения за множествено число.

В български език подобно явление се наблюдава, но когато определението цял стои пред единично-събирателно съществително, последвано от конкретно съществително в множествено число. Напр.: а) «Понякога в махалата неочаквано нахлува цял взвод стражари, тършуваха из къщите и плевните (М. Марчевски); б) В същия миг цял взвод полицай нахлуха и лудо се понесоха из купетата; в) Цял взвод войници се втурнаха и загониха мисирките.»

3. ПОДЛОГ ИЗРАЗЕН С ЕДИНИЧНО-СЪБИРАТЕЛНО СЪЩЕСТВИТЕЛНО, КОЕТО ОЗНАЧАВА СПОРТЕН ТИМ

Събирателното съществително *team* — отбор обикновено се среща в множество конструкции, но и конструкции в ед. ч. са възможни. Напр.:
1. The GDR team were expected to take a large share of the medals (M. S.).
2. The European team was not expected to be announced before late last night (M. S.).

Когато подлогът е изразен чрез съществително собствено име, което означава спортен отбор, име на спортен тим сказуемото винаги е в мн. ч. И тук както и в описаните по-горе случаи, категорията число е изразена морфологически, когато няма граматическа омонимия на глагола. Личните притежателните и възвратните местоимения, които се отнасят до такъв подлог, са в мн. ч. Напр.: 1. Oxford got their first win for two seasons (M. S.). 2. Yorkshire will again be without their captain (M. S.). 3. Britain were fortunate to scrape through the first set (M. S.). 4. Burnley are the visitors to the baseball ground. (M. S.) 5. Southampton were looking for the sinner (M. S.). 6. Leicester, who were not only losing Cup Finalists but. . . (M. S.) 7. Fulham strengthened their promotion hopes. . . (M. S.) 8. Leicester may have stretched themselves too far. . . (M. S.)

¹² Примерите «а», «б» и «в» са по Константин Попов, цит. произв. стр. 174.

Както се вижда от посочените примери, в английски език имена на тимове в единствено число са свързани в съзнанието на говорителя с представата за множественост, с представата за отделните играчи на тима. Поради това, както бе отбелязано по-горе, те са свързани със предикативна форма на глагола и с местоимения в множествено число. Тази определеност по отношение на категорията число към множествено число при такива съществителни има съответна езикова функция. Множествените конструкции тук са се утвърдили в езика като средство за разграничаване на тези названия от съответните географски и други наименования. Така множествено число при съществителни собствени — имена на спортни тимове, служи като средство да се избегне възможна неясност, като средство да се уточни смисъла и значението на съществителното собствено име. Такива съществителни в единствено число са напълно свързани в съзнанието на говорещия с представата за множественост, с представата за отделните членове на колектива. Те се употребяват в множествени конструкции в различни синтактични положения. Напр.: а) *After making life difficult for themselves by missing numerous chances in the first half, Fulham went ahead in the 51 st minute (M. S.)*. б) *With flashes of the brilliance which won them the European Cup two years ago Celtic literally tore Rangers to ribbons to win the Scottish cup for the 20-th time (M. S.)*. в) *Featherstone were much the livelier side and their full-back. . . (M. S.)*

В примерите «а» и «б» съществителните, които означават имена на тимове, са свързани с местоимения за множествено число, употребени в обстоятелствени пояснения, които предшестват главното изречение с подлог — името на тима. В пример «в» съществителното собствено, което означава името на тима, се съгласува със сказуемо в множествено число и тогава, когато сказуемото определение е във форма за единствено число.

Когато значението на името на тима е познато на говорещия, то употребата му във форма за единствено число в множествени конструкции не се смята като непоследователност, а като нещо напълно естествено. В такъв случай тази употреба е едно гламатическо средство да се уточни смисълът, да се разграничат значенията на подлога. Когато обаче става дума за чужд спортен тим, когато значението на името на тима не е познато на говорещите английски език, тогава представата за множественост може да намери израз в употребата на множествено число на съществителното собствено име на спортен тим. Така например в спортните рубрики на английски език се срещат конструкции като: *the Diploes were* (от пресата).

В български език, в спортните рубрики на вестниците и списанията в писмената и говорима реч имена на тимове и спортни клубове се употребяват в конструкции в ед. ч. Напр.: «ЖСК-Славия бе близо до победата» (Н. С.); «Новата победа на ЦСК увеличава шансовете му за трето място» (Н. С.); «Пирин» отново бе под своите възможности» (Спорт

ето); «Но «Арда» създаде доста главоболия както на старозагорския отбор, така и на зрителите» (С. Т.)

Тук е интересно да се отбележи, че когато е необходимо да се изрази разделна множественост, да се даде представа за отделните играчи в тима, в български език обикновено се употребяват съответни съществителни нарицателни във форма за множествено число. В такива случаи, ако трябва да се употреби названието на тимът-сказуемо, обикновено се употребява не името на тима плюс сказуемото, което се среща много често в английски език, а съответни съществителни имена в множествено число като: димитровградци, софиянки, гостите, домакините, волейболистките на ЦСК, и др. Напр.: «Домакините победиха в двубой, в който не бяха по-добрият отбор.» (С. Т.); «Димитровградци диктуваха положението» (С. Т.); «. . . превъзходството на тревненци бе осезаемо. . .» (С. Т.); «Силистренци принудиха своя противник да сложи оръжие» (С. Т.); «Черно-белите не само че трудно обработваха топката. . .» (С. Т.)

II. ИЗРАЗЯВАНЕ НА ПОДЛОГА С КОЛИЧЕСТВЕНО-ИМЕННО СЛОВОСЪЧЕТАНИЕ С ПЪРВИ КОМПОНЕНТ — ЕДИНИЧНО-СЪБИРАТЕЛНО СЪЩЕСТВИТЕЛНО

В английския и в българския език подлогът може да бъде изразен с количествено-именни словосъчетания. Тези словосъчетания се състоят от два компонента. Първият компонент е в ед. ч. и може да означава количество, брой, процент, дроб, съвкупност от веществото или предметите обозначени от втория компонент. Първият компонент по силата на своята семантика се явява количествено определение на втория елемент.

В английския език двата компонента се свързват с предлога of, в българския език те могат да се употребяват с предлога от или без него: a group of children — група деца/група от деца.

Ако първият компонент на едно количествено-именно словосъчетание е единично-събирателно съществително, това словосъчетание има следния модел: един. съб. същ. в ед. ч. + of + конкретно същ. в мн. ч. един. съб. същ. в ед. ч. + от + конкретно същ. в мн. ч.

В самите словосъчетания от този тип съществуват противоречия между граматическите и семантични отношения на съставлящите ги съществителни. Докато първият компонент е господстващ формално граматически, той е подчинен по смисъл на втория компонент. На това противоречие именно се дължи сложността на синтагматическите връзки на тези словосъчетания и многото противоречиви примери в практиката на двата езика. Тук трябва да уточним, че когато говорим за връзка между подлог и сказуемо, ще разбираме граматическата връзка между съществително или именна фраза и глагол на нивото на фразата, а не само на нивото на изречението.

Като най-общо правило можем да посочим, че и в двата езика тези словосъчетания могат да се употребяват и в единствени и в множествени конструкции. В зависимост от това кое от двете съставлящи съществителни на словосъчетанието изпъква по-ясно в съзнанието на говорещия при определени обстоятелства, те могат да се употребяват с глагол и съответни местоимения в единствено или множествено число. Така че и в този случай, както и при единично събирателните съществителни в английски език, изборът на категорията число на дадената структура е семантически обусловен. Но и в двата езика, освен този семантичен критерий, за избора на число в такива структури могат да се посочат и формално граматични категории, които макар и не абсолютни, внасят известна прегледност и набелязват известна граматическа закономерност в това езиково явление. Това важи само в много общи линии, тъй като семантичните и формално граматични отношения на съществителните в тези именни словосъчетания се намират в постоянна раздвиженост — единство и противоречие и затова в практиката се срещат редица противоречиви случаи.

В английски език в най-общи линии, когато подлогът е изразен чрез такова именно словосъчетание, закономерността е такава, както и при подлог изразен чрез единично-събирателно съществително. Напр.: a group of people was или a group of people were. Тук, обаче, веднага можем да поясним, че сказуемото в такива случаи обикновено се среща в множествено число, когато конкретното съществително в множествено число е лексически определено, а абстрактното съществително в единствено число не е граматически определено с определителен член или други детерминати. Напр.:

a) Being compelled to emerge into the main road, his ill fortune brought him at last where a small party of boys, headed by a young butcher, WERE lying in wait for any means of pleasurable excitement that might happen (Dickens); b) «When he sailed in 1914 he left behind a small but a powerful group of opponents in the northern countries who WERE just as determined as the king in standing by the case they had advanced and maintained in the previous year» (Magna Carta); c) «His team of assistants, with WHOM he is clearly on close and friendly terms, ARE mostly in their twenties» (M. S. 1971); d) «You are one with a crowd of men WHO HAVE made what they call a government. . .» (London); e) «He set her on the table and took a screwed-up fist from her eyes to show her a circle of collier pals, with grimacing faces, done in their weekend best, breathing beer and pipe-smoke when they laughed at what Merton had done» (A. Sillitoe); f) «A semi-circle of kids stood watching and Vera swore to God she didn't know they were there, held fast as he was in his work» (A. Sillitoe); g) «While we danced together, I observed this formidable rival at one end of the room, encircled with a cluster of beaus, to WHOM he talked with great vehemence.» (Smollett); i) «. . . a band of native untaught heroes WHO made the most generous struggle of which human nature is capable; fighting to the last gasp in the cause of their country. . .» (M. A.

Sh. S.); j) «Pointing to a group of young workers busying themselves around a tractor whose rubber wheels had been replaced by...» (M. S. 1969); k) «A group of Tilbury dockers ARE protesting to the Greek Embassy at the arrests» (M. S. 1969) «Now a procession of ants appeared from nowhere in particular and went about their labours...» (M. Twain).

В пример «с» допълнителен фактор за употребата на множествена конструкция е и семантиката на сказуемната група — ...ARE in their twenties.

Поради граматическа омонимия на повечето от формите за число на сказуемното, в някои от горните примери категорията число на структурата е изразена не чрез сказуемното, а чрез отнасящите се до подлога местоимения. В английски език се забелязва, че разглежданите именни словосъчетания се заместват от местоимения за мн. число в следващите ги изречения. Напр.: а) «Down the frozen waterway toiled a string of wolfish dogs. THEIR bristly fur was rimed with frost; b) «The woman made a furious dash at a particularly outrageous cluster of little boys. THEY laughed delightedly...» (S. Cr.); c). «In the darkness of the hallway Jimmie discerned a knot of women talking volubly. When he strode by THEY paid no attention to him.» (St. Cr.)

В български език също, когато подлогът е изразен чрез такова именно словосъчетание сказуемното, може да бъде или в ед. число, или в мн. число. Напр.: «Цял взвод стражари връхлете, гората обкръжиха.» (Т. Харманджиев); «Понякога в махалата неочаквано нахлуваха цял взвод стражари, тършуваха из къщите и плевните.» (М. Марчевски) И тук също могат да се набележат някои закономерности при избора на категорията число в структурата. В това отношение Константин Попов посочва влиянието на редица фактори — граматични, синтактични и семантични. За употребата на сказуемо в множествено число той отбелязва: «Тази тенденция да се съгласува сказуемното не с абстрактното, а с конкретното съществително (конкретния подлог) все повече се разширява като закономерност и е във връзка с аналитичния характер на нашия език, при който логическото съгласуване играе определена роля, особено ако абстрактното съществително е твърде избледняло в семантично отношение и следователно формалното граматическо съгласуване с него не е наложително...»¹⁵

Когато семантиката на такива съществителни е избледняла тяхното значение в именното словосъчетание отслабва и те се свеждат до нивото на квантификатори. Напр.: а) «Край него куп смълчани слушатели стоят» (Ив. Вазов); б) «Във връзка с вашия въпрос възникнаха куп други въпроси...» (Д. Калфов); в) «Куп исторически имена тъй чужди на моето детинско разумение, се вкорениха в паметта ми.» (Ив. Вазов); г). «Тя съгледа, че един куп момци на пътя... гледаха към нея и си разменяха весело някакви думи.» (Ив. Вазов). В примерите «а», «б», «в», «г» значението на събирателното съществително куп е изблед-

¹⁵ Константин Попов, цит. произ. стр. 70.

няло и сведено до значение на много, значението на конкретното съществително в множествено число изпъква по-силно и сказуемото има еднаква форма за число с него. В такива случаи много ясно проличава взаимното влияние между подлог и сказуемо като главни части на изречението. От една страна избледнялата семантика на първия компонент на тези словосъчетания влияе за употребата на множествено число на сказуемото, а от друга страна предпочетената множествена форма на сказуемото отслабва семантиката на съществителното в единствено число от словосъчетанието. Срв.: «Цял взвод войници се втурнаха и загониха мисирките» (Й. Йовков) и възможното изречение «Цял взвод войници се втурна и загони мисирките»

И в български език сказуемото е обикновено в множествено число, когато конкретното съществително в множествено число е лексически определено. Напр.: а) «Цяла върволица хора, бедни, прости, наети или задължени, мъкнеха грамадните венци.» (Ел. Пелин); б) «Цяла върволица от деца с майките си, с башите си, а някои сами, чакат ред да бъдат записани за ученици в първо отделение» (Чудомир). В тези примери конкретните съществителни хора, деца се употребени със свои определения, които ги разширяват, определят лексически, засилват значението на втория компонент и влияят върху категорията число в дадените структури.

Когато единично-събирателното съществително е лексически определено с препозитивни и постпозитивни адюнкти или пък граматически определено с определителен член или други детерминанти сказуемото е обикновено във форма за единствено число. Тези фактори влияят както в английски, така и в български език. В такива случаи събирателното съществително става по-определено и именно «неговата граматическа връзка със сказуемото става по-осезателна»¹⁴ Напр.: 1) «Hanging over the cook's arm WAS a loose and crumpled array of evil looking and sour-smelling garments» (London); 2) «. . . she pushed the child before her into a back room, where there WAS a great heap of rags of different colours lying on the floor» (Dickens). 3) «The team of ten dogs WAS unhitched, and Buck, with his own harness, was put into the sled» (London); 4) «The commotion caused the circle of eyes to shift restlessly for a moment and even to withdraw a bit, but IT settled down as the dogs became quiet» (London). 5) «A group of urchins WERE intent upon the side door of a soloon. Expectancy gleamed from THEIR eyes. THEY WERE twisting THEIR fingers in excitement. Here she comes» yelled one of them suddenly. The group of urchins burst instantly asunder and ITS individual fragments were spread in a wide respectable half-circle about the point of interest» (St. Cr.); 6) «The old woman then produced some wretched substitutes from the bottom of the heap of rags, which she turned up for that purpose» (Dickens); 7) «Dr. Weitbrecht — Rotholz belongs to THAT school of historians which BELIEVES that human na-

¹⁴ Константин Попов, цит. произв., с. 67.

is not only about as bad as it can be, but a great deal worse» (S. Maunam).

Един от факторите за избора на категорията число в подложно сказуемната структура в пример «5» е граматическата опозиция определител-неопределителност. В този пример именното словосъчетание a group of urchins е третирано различно по отношение на категорията число. Името словосъчетанието не е граматически определено — a group of urchins предикативната форма на сказуемното е в множествено число и на същата форма за число както конкретното съществително urchins. Тази структура конкретното съществително urchins е ядро на словосъчетанието, а събирателното съществително group е в подчинено положение на квантификатор. В потвърждение на това е и факта, че е възможна субституция на единично събирателното съществително group с други квантификатори, чието подчинено положение в словосъчетанието несъмнено. Напр.:

a group of	}	urchins were
many		
few		
several		
ten		

Следващите две изречения от пример «5» именното словосъчетание group of urchins е употребено със съответни местоимения за множествено число. По-нататък същото словосъчетание се явява в нова граматична форма — членувана — the group of urchins. В тази си нова форма словосъчетанието е употребено с притежателното местоимение за единствено число its. Тук единично-събирателното съществително group е може да се замени с квантификатори, които изразяват броята множественост, защото в такъв случай ще се загуби една важна характеристика на словосъчетанието в дадения контекст — неговата граматическа и семантическа определеност т. е.

the group of urchins	}	many few several ten

В този случай събирателното съществително group в единствено число изпъква по-силно, изпъква със значение на колективна единица.

Тъй като относителното местоимение which в английски език е носител на признаците неодушевеност и единичност, в пример «6» поради взаимодействието на тези две значения категорията число не е ясна: the heap of rags which she turned up for that purpose — купът от парцали, който (който) тя преобърна за тази цел.

В български език, за употребата на единствено число в такива структури Константин Попов посочва следния критерий: «Обикновено сказуемното е в единствено число, когато събирателното съществително

в ед. ч. има по-абстрактен характер, членувано е или има свое определение, или пък е свързано с конкретното съществително след него чрез предлога от».

И в английски и в български влияние върху категорията число такива случаи може да окаже и семантиката на сказуемото или подлог. Напр.: A panel of prominent scientists HAS recommended that the American Army abandon its plans. . . (M. S. 1969)

а) «Група експерти е препоръчала на американската армия да изостави плановете си. . . :

б). «The line of gendarmes in front of the scaffold held their swords tightly and looked over their noses. . . » (A. Bennett) в) «For a long while he used to console himself, when driven from home, by frequenting a kind of perpetual club of the sages, philosophers and other idle personages of the village, WHICH held ITS sessions on a bench before a small inn. . .

В пример «а», чрез употребата на единствено число на сказуемото се слага ударение на събирателното съществително panel — 'група експерти', и се изтъква неговото значение пред това на prominent scientists — 'изтъкнати учени.' От друга страна подчертаната и неизбледна семантика на събирателното същ. също изтъква на преден план доминира. В пример «в» числото е неизразено във формата на сказуемото поради омонимия, но местоименията, които се отнасят до подлог са в множествено число поради семантиката на сказуемно-допълнителните групи — to hold one's sword and to look over one's nose. В пример «с» влияние върху числото на структурата е оказала също семантиката на сказуемно-допълнителната група, която е част от фразеологично словосъчетание — a club holds its sessions.

За този семантичен фактор в български език Константин Попов отбелязва: «Понякога съгласуването на сказуемото с подлога зависи от лексическата конкретност и определеност на подлога, от неговата семантика, а също така и от семантиката на глагола (сказуемото). «В вратата се чернееше куп артисти и артистки (Ив. Вазов)». Тук авторът чрез съгласуването иска да изтъкне, че не изобщо артистите и артистки се чернеят, а купът от артисти и артистки пред вратата се чернее.¹⁵

Освен посочената по-горе семантична и формално-граматическа обусловеност на избора на категорията число можем да изтъкнем и синтактична обусловеност в тази употреба. Предикативна форма на глагола може да има числото на това съществително, до което е по-близо, напр: а) Here was a pair of fellows who ignored his experiments (M. St.). б). Ahead this time was a group of twin-engined Messerschmitts. . . в) . . . a group of British firms were to build one of India's new steelworks (T. L.).

В пример «а» първият елемент на именното словосъчетание в подлога е съществителното pair-двойка, което дава числова характеристика

¹⁵ Константин Попов, цит. произ. стр. 63.

¹⁶ Константин Попов, цит. произв. стр. 68.

на втория компонент. Числото на сказуемото съвпада с числото на първия компонент, до който то е по-близо.

В примерите «b» и «c», където първият компонент е обозначен с «a» и също събирателно съществително — group — група, главен фактор за различието на категорията число на сказуемото е мястото му в речението — единствено число когато е в близост с първия компонент, множествено число, когато е близо до втория компонент. Но и този вторият също не е абсолютен, напр.: On the stairs were a troop of little boys and girls (J. Aust.).

И в български език словоредът може да бъде фактор в избора на категорията число в такива структури. И тук съществуват случаи, които могат да се обяснят с атракция на сказуемото и по-близкия член на именното словосъчетание в подлога, напр.: 1. . . . но веднага след това Бухване цял залп от недовършени думи и пръснати слога. . . (Д. Неров) 2. Весел се ниже дълга върволица съветски хора, гости като гост (Н. Марангозов). 3. На Златните пясаци пристигна голяма група немци (Ст. Ц. Даскалов).¹⁷

Вторият одушевеност/неодушевеност, който влияе върху числото на сказуемото — сказуемни групи с подлог — с единично-събирателни съществителни в англ. език не оказва влияние при разглежданите словосъчетания в английски и в български. И в двата езика, посочените поредици формално-граматични, лексични и синтактични закономерности имат не само, когато конкретното съществително на именното словосъчетание означава хора, а и когато означава предмети, неща. Напр.: Upon his inward sight WAS impressed a succession of memory pictures» (W. F.); 2. How few of those who stiffened in her father's freezing atmosphere, suspected what a heap of fiery coals WAS piled upon his back» (Dickens).; 3. The introductory remarks to the chapter on suffixation account for a group of suffixes not considered which ARE similar to those excluded prefixes» (Lingua, June, 71); 4. «A moment later a heap of leaves which lay in the far corner of the courtyard, stirred, and a whirlwind eddied, raised themselves spirally upwards on the air. . .» (Ar. Cr.). «Condaford Church came into view, and the little group of houses, mostly thatched, WHICH formed the nucleus of that scattered parish» (J. Aust.); 6) «. . . and the train of agreeable reflections WHICH her observations gave birth to made her perhaps almost as happy as Jane» (J. Aust.)

В примерите «4», «5», «6» категорията число на съответните именни словосъчетания не е изразена чрез отнасящото се поотделно до тях относително местоимение which, тъй като в диференциращите особености на това местоимение в английски език се преплитат признаците одушевеност и единичност.

В български език съществува същата закономерност: 1. Такъв бегът от мисли, които по него време занимаваха Кондарева (Ем. Станев).; 2) «Разкъса се връвта бисери от Харитинините очи» (А. Камен-

¹⁷ Виж Константин Попов, пак там, стр. 65.

ва); 3) По улицата минаваха върволица закрити коли» (Вл. Цолянов); 4) «На масата пред Василча, . . . бяха сложени куп ябълки» (И. Йонков).

ЕДНОРОДНИ ПОДЛОЗИ

В съвременния английски и съвременния български езици при да и повече подлози във форма за единствено число сказуемото е обикновено в множествено число. Това е резултат на общото за двата езика правило за единство на формите за число между подлога и сказуемото в една подложно-сказуемна структура. Тук, обаче, съществуват и случаи, когато предикативната форма на глагола е в единствено число. Това колебание в избора на категорията число се дължи на факта, че категорията множественост не е изразена морфологически в частите на словосъчетанието-подлог, но се съдържа в неговата семантика като цяло. В това колебание влияние оказват следните фактори:

1. Семантиката на подлозите.
2. Позиция на сказуемото в изречението.
3. Характер на съюзните думи, които свързват отделните подлози.
4. Семантика на сказуемото.

Влиянието на тези фактори ще бъде разкрито в този раздел наред с редица случаи, които могат да се посочат в отношението между еднородни подлози и сказуемо.

И в двата сравнявани езика семантиката на имената употребени като подлози е много силен фактор. В английски език формата за единствено число на сказуемото се среща често при двучлени съчетания от абстрактни имена употребени като подлози във форма за единствено число с близка семантика и съединени със съюза *and* — и, напр: 1. The strength and influence of the Communist Parties has increased as they grow (M. St.). 2. It is organisation and power that will bring the pensioners a fair deal (M. St.). 3. The proper organisation and size for the tactical unit is one that is no longer than a beefed-up battalion-size unit (M. St.). 4. There was moreover, a boldness and rotundity of speech among these matrons, as most of them seemed to be, that would startle us at the present day, whether in respect to its purport or its volume of tone. . . (N. Hawth.) 5. . . yet he was capable of a sudden generous impulse, though devoid of that gentleness and feeling which smooths the intercourse of home, and wins domestic sympathy (E. Jones).

Същата закономерност важи и за български език. И тук, «при да и повече подлога във форма за единствено число сказуемото може да бъде в единствено число, ако между подлозите има семантична близост или ако те означават абстрактни понятия. В такъв случай подлозите се схващат като едно понятие, като единство, като колективна ед-

¹⁸ Примерите 1, 2, 3, 4 са цитирани по Константин Попов, цит. пр. стр. 64 и 71.

ница и поради това сказуемото е в единствено число.»¹⁹ Напр: 1. Всеобщо оживление и любопитство наелектризира галерията (Ив. Вазов). 2. Ситен сняг и скреж прихвъркваше сегиз-тогиз из замръзналия въздух, виеше се на кълбуци и засипваше покривите, дворищата и улиците (Ив. Вазов). 3. В полски равни ширини — весел глъч и шум ехти (П. К. Яворов).²⁰

В цитираните по-горе примери на английски и на български език подлозите са близки по смисъл — *the strength and influence; organisation and power; gentleness and feeling* — ситен сняг и скреж, оживление и любопитство, весел глъч и шум и са свързани със съединителния съюз *and* — и. Такъв подлог може да се разглежда в изречението като синтактическо единство, което е съвместимо със сказуемо в единствено число. Степента на единство в такива словосъчетания зависи главно от семантиката на съществителните. Те могат да бъдат много близки по смисъл и да образуват една представа, напр: *Accuracy and precision is a more important quality.* (Otto Yespersen) и «В неговата къща владее тишина и спокойствие.» (Ив. Вазов)

В такива случаи, обаче, (с изключение на случаите, когато еднородните подлози са абсолютни синоними) на такова синтактично единство не съответства обективно съществуващо сложно цяло. То възниква в резултат на преосмисляне на едно лексически изразено множество в единство от по-висок ранг (*higher rank*). Такова синтактическо единство се различава от семантически цялостните словосъчетания. Докато първото е възможно само на нивото на изречението и възниква случайно, само за определената от изречението ситуация, вторите са възможни на нивото на фразата и имат по-постоянен характер. Голямо значение в такива случаи има отношението на говорещия към отделните същности на такова единство. И в двата езици то може да бъде отношение към единство или към частите на това единство, и от тук — единствени или множествени конструкции. От друга страна чрез употребата на единствено число в определена структура се определя единството и еднородния характер на словосъчетанието-подлог.

Освен този чисто семантичен критерий за избора на категорията число в разглежданите структури оказва влияние и следният синтактичен критерий: наличие или отсъствие на общо определение на еднородните подлози. В английски език, ако еднородните подлози имат общо определение, особено изразено чрез предлога «*of*», сказуемото е обикновено в единствено число. Общото определение засилва единството на подлозите и отслабва представата за отделните аспекти на това единство, напр: 1. *In civilized life, where the happiness and indeed almost the existence of man depends so much upon the opinion of his fellow-men.* (J. L.) 2. *The perplexity and dissatisfaction of the house expressed*

¹⁹ Константин Попов, цит. пр. стр. 38.

²⁰ Примерите 1, 2, 3 са цитирани от Константин Попов, пак там, стр. 39.

Itself in murmurs and provoked a reproof from the bench (M. Twain).
 3. . . the happiness and perfection of both depends on (Ruskin). 4. Under arched black eyebrows her eyes had that boldness and insistence of regard which is characteristic of all very dark eyes set in a very pale face (Huxley).

Такава закономерност можем да посочим и в български език и се неясно могат да се обяснят синтагматичните отношения между подлог и сказуемо в примери като: 1. В един от павилионите можеше да се проследи хронологически животът и разнообразната дейност на Тагор (А. Каменова). 2. Без да е пресилено — споделя директорът на завода Иван Ангелов — победи амбицията, ентузиазмът на още неопитните работници (Раб. Дело).

За стилиния ефект на такава употреба в български език Константин Попов отбелязва: «Все пак в много случаи живият езиков усет отстранява формалното граматическо съгласуване и придава на израза по-народен характер и по-голяма естественост и простота. . .»²¹

Мястото на главните части на една подложно-сказуемна структура е също фактор, който влияе на категорията число в тази структура и в двата сравнявани езика.

В английски език сказуемното може да бъде във форма за единствено число, когато стои пред подложите. Тази закономерност датира от староанглийски, където са били възможни и не рядко срещани структури със сказуемо в единствено число, последвано от подлог в мн. ч. В съвременния английски език това се среща особено често когато еднородните подлози са след десемантизираната дума *there*, която Ото Есперсен нарича квази-подлог. Именно в такива структури мястото на подложите и сказуемното е особено силен фактор. Напр.: «There was plenty of food, a good library and a battery wireless set.» (Pudney); «I say that home is where there is a chair and a glass» (Green)

В български език според Константин Попов от двата възможни словоредата: сказуемо пред подложите и сказуемо след подложите «първата вариация е по-типична и по-разпространена»²². Влиянието на този фактор и в двата езика може би се дължи на това, че при такъв словоред сказуемното във форма за ед. ч. изразява по-скоро преосмислената представа за общото, което свързва отделните подлози в ед. ч. в дадена структура. Поради словоредата влиянието на тази представа за нещо общо, за някакво единство идва преди влиянието на другия фактор — броя на подложите.

Сказуемното при еднородни подлози може да има форма за ед. ч. и при следните случаи:

а) В английски език, когато еднородните подлози са изразени с инфинитиви, съединени със съюза *and* — и или в безсъюзни съчетания. Напр. 1. «To make life worth living and to raise the standard of comfort sounds

²¹ Константин Попов, цит. пр., стр. 58.

²² Пак там, стр. 39.

well (G. Peel). 2. To mumble over the past, to live on the classics, however splendidly, is senility (H. G. Wells). 3. To hear the wind getting up the sea, to know that the fog was creeping over the desolate flat outside and to look at the fire, and think that there was no house near this one, and this one a boat, was like enchantment (Dickens).

В горните примери употребата на единствено число на подложно-сказуемната структура се обуславя до известна степен от двустранния характер на инфинитива като част на речта — именен и глаголен. Поради това няколко инфинитива, употребени като подлог, нямат чисто предметен характер, не създават представа за множество, а имат по-абстрактен характер, създават представа по-скоро за едно сложно действие. Този абстрактен характер на няколко инфинитива, употребени като подлог, оказва влияние върху избора на категорията число в изречението и в български език. Нещо повече — в български език в такива случаи е възможна употребата на показателното местоимение това с обобщено значение, напр: «Това — да влиза в механата, да пия с някого половин ока вино — у мен нали знаеш не го е имало.» (Т. Г. Влайков)

Когато, обаче, сказуемното определение в такива изречения е в множествено число то глаголт-връзка е в множествено число също, напр: 1. To go thither, to escape across the Ohio River, were the first hurried outlines of her plans of escape; beyond that she could only hope in God (H. B. Stowe). 2. To cut knots by dogmatism, and to tie them by sophistry, are enjoyments equally vain (Brown).

В английски и в български сказуемото може да бъде във форма за единствено число и тогава, когато еднородните подлози се допълват и поясняват заедно. Това са случаи, когато единия от подлозите или се явява част от другия, или има допълнителен характер, или съюзът *and* = и има значение на *especially* = особено, напр: 1. . . the white mist and the silence that was part of it was shattered suddenly (du Maurier). Бялата мъгла и тишината, която беше част от нея, се разпръсна внезапно. 2. . . but the charm of her ready tongue and her voice was to his intelligent understanding wit, natural wit (G. Meredith). Но чарът на нейната готовност винаги да отговори и особено нейния глас бе за него остроумие, природна интелигентност. 3. Заедно с мрачината и пощният студ растеше (Ив. Вазов). 4. Pity, too, was aroused, and innocent, idealistic thoughts of reform (J. L.). 5. Justice as well as mercy allows it. (M. St.)

Тук заслужават внимание еднородни словосъчетания, при които подлозите са свързани с английски език с помощта на съюза *as well as* и съответно в български език със съюза както-така и. Семантиката на тези съюзи показва, че между свързаните подлози съществува нещо общо, което ги обединява. И тук се явява противоречие между броя на подлозите повече от един — и семантиката на цялото словосъчетание. В резулт. на това противоречие сказуемото при такива словосъчетания и в двата сравнявани езици може да бъде и в единствено число и в множествено число, напр.: 1. There is pessimism as well as hope in Wesker's

plays, yet I think he would agree with Sean O'Casey that (M. St.).
 2. . . women in whose angelical natures there is something awful as well as beautiful to contemplate (Carlyle). 3. When a man enlists in the army, his soul as well as his body belong to his commanding officers (Carlyle).

В български език според Константин Попов «. подлози, свързани със съюза както-така и изискват сказуемо в множествено число. . .», но «когато първият подлог служи само за сравнение, а вторият по-силно изпъква в смислово отношение, сказуемото е в единствено число.»²³
 Напр.: 1. Както речникът, така и фразеологичният състав на даден език подлежат на изменение и попълване с нови елементи (К. Попов). 2. Както съветската литература, така и нашата литература през време на културна успя, въпреки сковаващото влияние на култовщината, да осъществи редица немалки постижения» (Л. Фр. 3(62)).

В английски и български език сказуемото може да бъде в ед. ч., когато пред подлозите се поставят едни и същи местоимения или други определения. В английски език тази тенденция е особено силна, когато в служба на определения се явяват местоименията every, each, either, които придават на подлозите дистрибутивен характер. И в този случай подлозите могат да бъдат безсъюзно свързани или със съединителен съюз. Напр.: a) Every muscle, every fibre, every cell, WAS tired, dead tired (London); b) Every boy and girl IS taught to read and write; c) Either sex and every age WAS engaged in the pursuits of industry (Gibbon); d) Every man and every child, WAS filled with joy (O. Yespersen); e) Not enjoyment, and not sorrow IS our destined end of way (Longfellow); f) There WAS no scounding such a spirit, no measuring, no determining of metres and bounds, nor neatly classifying in some pigeon-hole with other of similar type (London); g) There WAS no phisitian within miles, nor neighbour. . . (Ambrose Pierce).

1. Някакво блаженство, някаква сладка мъгла обгръщаше мислите на Захария (И. Йовков). 2. «Там всеки удар див и всякой плясък (подрив яките скали) и дава ситни камъни и пясък на ненаситните вълни.» (К. Христов); 3. Ние не ще кажем нищо друго освен това, че всеки човек и всеки народ тегли от ума си (Хр. Ботев); 4. Никакъв глас, никакъв вик не се обаждаше (Ив. Вазов).

И в двата езика повтореното местоимение може да се изпусне, но се подразбира. Напр.:
 Every part, brain and body, nerve tissue and fibre, was keyed to the most exquisite pitch. . .» (London). Срв. «А подиря ли буря — край мене (всеки вопъл и ропот замре.» (Д. Дебелянов)

В български език с тази закономерност се преплита и един друг морфологичен фактор. Тук на числото на подложно-сказуемната структура влияе и категорията род, която в български език е граматическа категория за разлика от английски език. Поради това в разглежданите случаи «сказуемото може да бъде в множествено число, ако подлозите

²³ Константин Попов, цит. произ., стр. 48.

имат различен род, напр.: «Скрити са в твоите грамадни ковчези, о Търново, твоето минало, твоята слава посърнала.» (Ас. Разцветников)

И в двата сравнявани езика, когато подлозите са наредени в градация, сказуемото може да бъде в ед. ч. В такъв случай те са обикновено безсъюзни словосъчетания. Напр.:

а) The bright luxuriance, the buoyant freshness that embellishes the young maid, WAS succeeded in the young mother by that faded hue, that haggard expression, that withering and decay, that characterises the matrons of the poor (Ernest Jones); в) A fever, a mutilation, a cruel disappointment, a loss of wealth, a loss of friends, seems at the moment untold loss (Emerson); с) The annual conference of Liberation, the Movement for Colonial Freedom, pledged itself in London yesterday to campaign for the release of Angela Davis. . . (M. S.); д) The books on her father's shelves, the paintings on the walls, the music on the piano, all WAS just so much metreculous display (London).

Срв. «И пей долът, потокът, лесът, гората стара, пещерата, и пилето, и зверът» (Ив. Вазов); «Каква самопожертвователност, какво величие се крие в душата на нашия народ!» (Х. Русев)

В български език и при тази закономерност влияние за избора на категорията число оказва граматическата категория род на подлозите²⁴ — сказуемото може да бъде в мн. ч., ако подлозите имат различен род. И в двата езика, при градация на подлозите, когато те предшествуват сказуемото, то е обикновено в ед. ч., когато последният подлог служи като връхна точка на съдържанието на словосъчетанието или когато сумира значението на различните подлози. Напр.: Her Knights and dames—her court IS there» (Byron); «Your interest, your honour, God himself BIDS you to do it» (Onions, A. E. S.); «Somehow the family, the tribe WAS always felt behind him (Lawrence). Срв. «Цяла Англия, цяла Европа, цял свят дойде в ужас от тия разкрития» (Ал. Конст.)

В български език, когато пред всеки подлог се повтаря един от съюзите и, ни, нито, или, ту, я и в английски език съответно се употребяват в същото положение съюзите and, or, either. . . or, neither. . . nor, сказуемото може да бъде и в ед. ч. и в мн. ч. При тези случаи колебанието в числото се дължи на факта, че тези съюзи имат двойствена природа, те имат както разделително, така и съединително значение. Формата за число на сказуемото зависи от преобладаването на едното или другото значение в структурата. Сказуемото в «ед. ч. се среща, когато всеки от подлозите се смята поотделно, когато утвърждаването или отричането като че ли засяга поотделно всеки подлог. . . »²⁵ Напр:

Г. а) There WAS neither peace, nor rest, nor a moment's safety (London); б) But in her eyes there was neither fear, not hatred. (Yovkov); с) . . . and where judgement was required, and quick thinking and quick acting, he showed himself the superior even of Spitz, of whom Francois had never

²⁴ Виж Константин Попов, цит. пр., стр. 43.

²⁵ Константин Попов, цит. пр., стр. 44.

seen an equal (London); d) Neither Peter nor James knows this; e) Neither Colerige nor Southey IS a good reader of verse» (Quincey); f) «Neither truth nor gentleness IS a matter of course» (Ruskin). II. a) . . . neither she herself nor John WERE supposed to know (Gals); в) Beer or whisky or wine DON'T affect me (Lindsay); «. . . neither provocation nor resentment WERE discerned. . .» (Austen); d) . . . without that labour, neither reason, art, nor peace ARE possible to man. . . (Ruskin); e) . . . neither the determination nor doing of justice ARE contemplated as functions wholly peculiar to the lawyer (Ruskin).

Срв. I. а) «И живеем в страни, чийто мир (не смущава ни суетна мътва,) ни гнетеща печал» (Д. Дебелянов); б) Зад нас остана и Пирин, и звездната му вечер (Вапцаров).

II. а) «Там не могат (ни злоба людска, ни закон) досегна рая ни» (П. К. Явор.); б) «И студ, и мраз, и плач без надежда навяват на теб скръб на сърцето» (Ботев)

В английски и в български език разделителният съюз *or* = или може да бъде употребен и във функция на съединителен съюз, равнозначен на *и*. В този случай, и в двата езика, когато подлозите, които съюзът съединява, са близки по семантика, сказуемото е в ед. число. Напр.: а) «It seemed, rather, a frank and open countenance, which frankness or openness WAS enhanced by the fact that he was smooth-shaven (London); б) In fact, this oiliness, or greasiness, as I was later to learn, WAS probably the most salient expression of his personality (London).

Срв. а) То изглеждаше по-скоро едно искрено и открито лице, чиято искреност или откритост се подчертаваше от факта, че той беше гладко избръснат, б) Фактически тази замазаност или мазнота, както трябва по-късно да науча, беше вероятно най-яркият израз на неговата личност.

В цитираните по-горе примери сказуемото е в ед. ч., понеже свързаните чрез съюза подлози са близки по семантика. Друг фактор, който също влияе на категорията число в тези структури, е и общото определение на подлозите, съответно в пример «а» *which frankness or openness* — чиято искреност и откритост, и в пример «б»: *this oiliness or greasiness* — тази замазаност и мазнота.

Когато, обаче, съюзът *or* — или свързва подлози с различна семантика, сказуемото може да бъде в мн. ч. Напр.: «В такъв случай времето или разстоянието SA най-добриле лекари» (К. П.) *In such a case time or distance ARE the best remedies.*

Така, от казаното по-горе се вижда, че семантичният характер на съюзите, които свързват еднородни подлози — дистрибутивен, разделителен или съединителен, влияе върху избора на категорията число в една подложно-сказуемна структура, както в английски език, така и в български език.

В съвременния английски език съществуват съчетания със следния модел: *шалу а +броимо съществително в единствено число*. В семантич-

ната структура на тези съчетания съществува противоречие — от една страна неопределителното местоимение *many* — много отнася съчетанието към много предмети, от друга страна втората част на съчетанието бройно съществително в множествено число го отнася към всеки предмет поотделно. Напр.: a) *Many a genius for that matter has met with a similar fate before and since Miss Castigan's time* (W. Thackeray); b) *Mr. Buck, the tutor, was no better a scholar than many a fifth-form boy at Grey Friars* (W. Thack.); c) *Many an orator and essayist has pointed out the supreme value to manhood of the hard grinding conditions under which such boys grow up* (Th. C. Smith); d) *Many a hand is cold that wrote those kindly memorials, and that...* (W. Thack.)

Семантичният характер на свързващите думи — разделителен или съединителен, оказва влияние на категорията число и в следния случай: когато два подлога са свързани помежду си с предлог, най-често с предлога *after* — след, подир, числото на структурата е различно в двата езика в български език — обикновено мн. ч. и по-рядко ед. ч., а в английски език — обикновено ед. ч. В английски език отделните подлози свързани с предлога *after* — се схващат поотделно и сказуемото е в ед. ч. Например: *Mercedes cried when her clothes-bags dumped on the ground and article after article WAS thrown out* (London); *Letter after letter describes his struggle to find expression* (Fox).

В български език в предлозите след, подир преобладава по-често съединителният характер и сказуемото е в мн. ч., а по-рядко разделителният им характер и сказуемото е в ед. ч. Например: а) По канала от езерото към морето се спущаха лодка след лодка; б) ...отминават ескадрон след ескадрон; в) «...сълза след сълза покапаха по гърдите ми»; г) «А нейде животът пулсира, израства завод след завод».

²⁶ Примерите «а», «б», «в», «г» са цитирани по Константин Попов, цит. пр. стр. 60

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА
ABBREVIATIONS

1. Ar. Cr. — A. J. Cronin
2. C. J. — C. Jones
3. Hem. — Earnest Hemingway
4. J. Aust — Jane Austen
5. J. L. — Jack London
6. Kipl. — Kipling
7. M. St. — Morning Star
8. N. Hawth. — N. Hawthorne
9. St. Cr. — Stephen Crane
10. T. L. — Times, London
11. W. F. — William Faulkner
12. W. Thack. — William Thackeray
1. Н. С. — Народен Спорт
2. С. Т. — Спорт Того

О НЕКОТОРЫХ СЛУЧАЯХ ГРАММАТИЧЕСКОЙ СВЯЗИ МЕЖДУ ПОДЛЕЖАЩИМ И СКАЗУЕМОМ В АНГЛИЙСКОМ ИБОЛГАРСКОМ ЯЗЫКАХ

Соня Богданова Дякова

Резюме

В работе рассматриваются некоторые случаи грамматической связи между подлежащим и сказуемым в тех случаях, когда нет морфологически выраженного единства между их формами числа в одной структуре подлежащего и сказуемого.

Работа состоит из трех частей, и в ней рассматриваются следующие случаи:

1. Когда в роли подлежащего выступает собирательное существительное в ед. числе. Сюда включены и те случаи, когда подлежащее выражено названием спортивной команды. Сравнивая их употребление в обоих языках, автор подчеркивает, что влияние признака собирательности в английском языке более сильное, чем в болгарском, и поэтому случаи структур подлежащего и сказуемого во мн. числе в английском языке более часты.

2. Когда подлежащее выражено количественно-именным словосочетанием, имеющим следующую модель: собирательное существительное в ед. числе + существительное, поддающееся счету, во множественном числе. Исследуя влияние некоторых грамматических и семантических факторов на выбор формы числа, автор намечает тенденции этого колебания в двух сравниваемых языках.

3. Когда подлежащее состоит из двух и более подлежащих в ед. числе. В связи с этим подчеркивается и исследуется ряд факторов, оказывающих влияние на категорию числа в структуре подлежащего и сказуемого.

SOME CASES OF GRAMMATICAL RELATION BETWEEN SUBJECT AND PREDICATE IN ENGLISH AND BULGARIAN

Sonya Dyakova

S u m m a r y

The paper treats of some cases of grammatical relation between subject and predicate when the two parts of a given subject-predicate structure do not agree in number. It consists of three parts which examine the following cases:

1. When the subject is a collective noun in the singular. Cases of a subject expressed by a noun denoting a sports team are included here too.
2. When the subject is expressed by a quantitative nominal phrase of the pattern — a collective noun in the singular + a countable noun in the plural. The linguistic attitude vacillates in such cases because of lack of unity in the number forms of the two components. By examining some grammatical syntactical and semantical factors that influence the choice of the number form the author specifies the tendencies in this vacillation in English and Bulgarian.
3. When the subject is expressed by two or more homogeneous parts in the singular. In this connection the chapter points out and examines a number of factors influencing the category of number of a subject-predicate structure.

РУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
«КИРИЛ И МЕТОДИЙ»
том IX, кн. I Филологически факултет 1971/72
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE «CYRILLE ET METHODE»
ome IX, livre I Faculté philologique 1971/72

ЙОРДАНКА КРУМОВА

СТЕРЕОТИПНИ СРАВНЕНИЯ
ВЪВ ФРЕНСКИ ЕЗИК, ОБРАЗОВАНИ
С ПОМОЩТА НА СЪЮЗА „КАТО“

(опит за обзор, класификация и анализ)

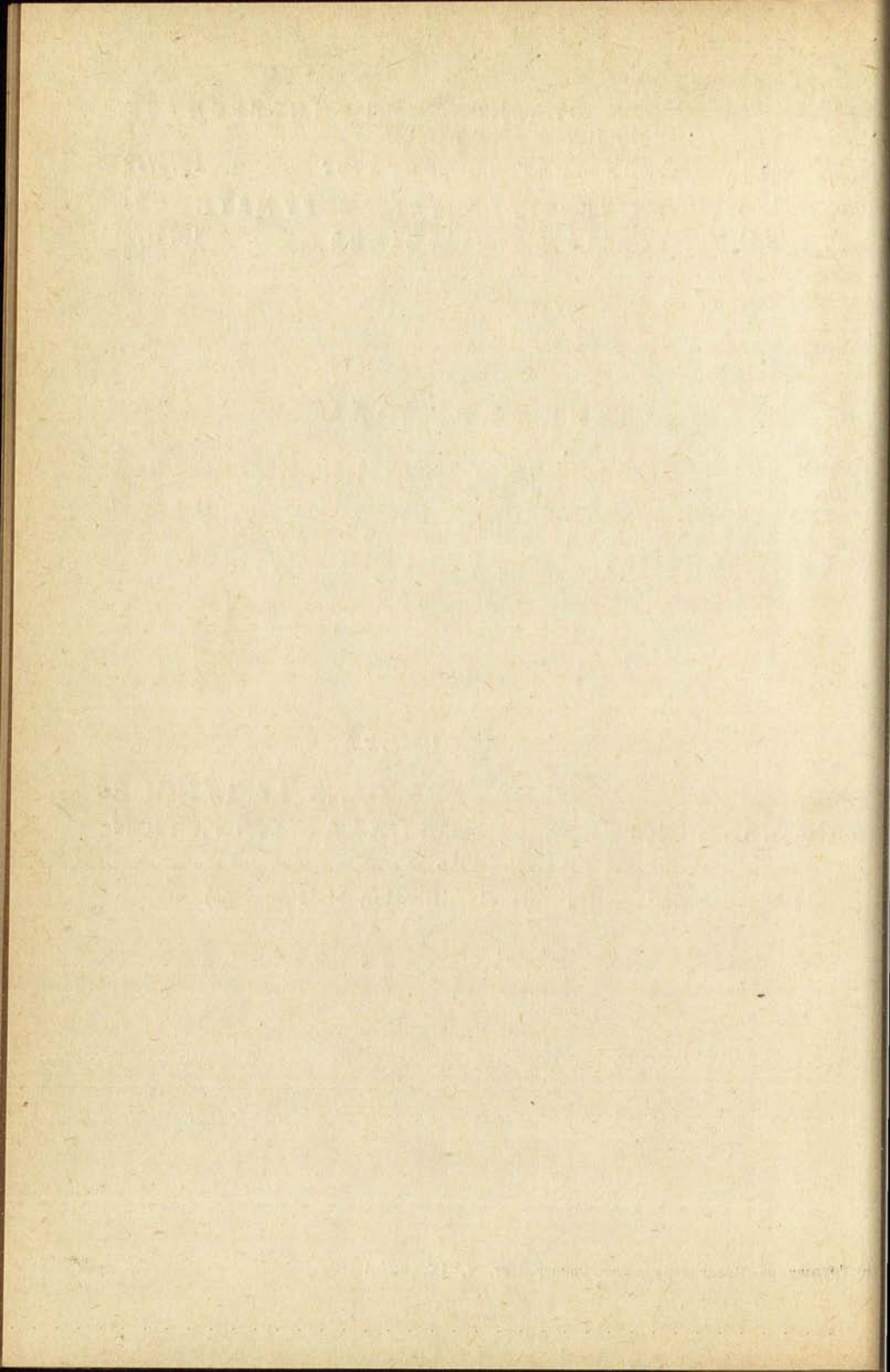
IORDANKA KROUMOVA

COMPARAISONS STEREOTYPEES DANS LA LANGUE
FRANÇAISE, FORMEES A L' AIDE DE LA CONJONCTION
«COMME»

(essai d'aperçu général, de classification et d'analyse)

СОФИЯ. 1973

Трудове на Великотърновския университет, т. IX, кн. I

Il existe dans la langue française des comparaisons formées à l'aide des adverbes autant, plus, aussi, ainsi, etc. en corrélation avec la conjonction que, et d'autres à l'aide de on eût dit ou à l'aide des prépositions à, de (avancer à pas de géant, courir à perdre haleine; se coucher en chien fusil, un caractère en or; une peau de soie, une faim de loup). Dans notre article il ne sera pas question de ces comparaisons-là. Nous poserons le problème des comparaisons stéréotypées du modèle 1er terme + comme + 2ème terme (blanc comme neige; raide comme la justice; droit comme un I) qui sont très nombreuses dans la langue française. Elles sont appelées encore «proverbiales, consacrées par l'usage, toutes faites, phraséologiques». Nous adoptons le terme «stéréotypées» sans avoir l'intention de discuter sur les autres déterminants des comparaisons et sans prétendre avoir choisi le terme le plus exact. De telles comparaisons existent et s'emploient dans toutes les langues. Elles s'y sont imposées au cours du développement historique des langues comme des groupements de mots stables, comme une sorte de clichés consacrés par l'usage.

Les comparaisons stéréotypées françaises font partie de l'objet d'étude d'une multitude d'ouvrages lexicologiques et lexicographiques.

En 1640 le savant lexicographe Antoine Oudin fait paraître son ouvrage: «Curiosités françaises, pour supplément aux dictionnaires, Recueil de plusieurs belles propriétés, avec une infinité de proverbes et quolibets pour l'explication de toutes sortes de livres». Dans cet ouvrage, parmi les «curiosités» recueillies et expliquées, on trouve des comparaisons stéréotypées telles par exemple: méchant comme un âne rouge; amoureux comme un chardon; blanc comme un sac de plâtre; accoutumé au travail comme une gouttière à pluie; être comme l'âne de Buridan; riche comme Crépus; éveillé comme une potée de souris; gracieux comme un fagot d'épines; chargé d'argent comme un crapaud de plumes, etc.¹

Près de deux siècles plus tard, en 1863, Pierre Quidard fait publier son «Dictionnaire étymologique, historique et anecdotique des proverbes». Dans cet immense ouvrage se trouvent quatre-vingt-dix-sept comparaisons stéréotypées dont un grand nombre sont déjà inusitées. L'étymologie de ces comparaisons n'est pas toujours exacte et véridique, mais l'ouvrage de Quidard est un essai d'explication des locutions les plus pittoresques et les plus employées à l'époque.

La même année, après la publication du Dictionnaire de Quidard paraît encore un ouvrage intitulé: «Curiosités de l'Étymologie française avec l'explication de quelques proverbes et dictons populaires» par Charles Nisard. Dans cet ouvrage les comparaisons stéréotypées sont peu nombreuses, vu le but que l'auteur s'est proposé. Citons ces comparaisons et la façon dont il les définit: net comme torché (locution proverbiale); coiffé comme saint Roche (dicton); ça lui va comme un tablier à une vache (dicton); être, vivre comme un coq en pâte (?); fier comme un coq (expression); propre comme un sou (métaphore); net comme un denier (expression employée par Scarron); propre comme l'écuelle d'un chat (variante de précédentes)².

En 1889 paraît l'étude de Didier Loubens: «Les Proverbes et Locutions de la langue française (leurs origines et leur concordance avec les proverbes et locutions des autres nations)». Les comparaisons stéréotypées y sont très peu nombreuses. Ce sont: «arriver comme marée en carême; boire comme un Templier; être comme l'âne de Buridan; fort comme un Turc; mentir comme un arracheur de dents; mentir comme une gazelle; mentir comme un poète (vieille encore à l'époque); rire comme un bossu; malin comme un bossu; sourd comme un pot; sourd comme un poteau»³.

Jusqu'au XXe siècle les comparaisons stéréotypées faisaient partie des recueils de proverbes et dictons. Il est vrai qu'il existe des proverbes aussi bien que des dictons où est employée la conjonction comme, étant moyen le plus simple et le plus fréquent pour exprimer la comparaison de deux faits, de deux actions, de deux personnes ou groupes de personnes, de deux choses ou groupes de choses. Dans notre corpus contenant à peu près dix mille comparaisons stéréotypées, il se trouve des proverbes créés par une comparaison: «A la guerre comme à la guerre», «La vérité est comme l'huile, elle vient au-dessus»; «Les maris sont comme les melons, il faut essayer plusieurs pour en trouver un bon»; «L'avarice est comme le feu, plus on y met de bois, plus il brûle»; «Le moine répond comme l'abbé ignorant».

Le fait que les comparaisons stéréotypées sont citées ou expliquées dans des ouvrages traitant des proverbes et des dictons est dû au sous-développement de la linguistique, à l'impuissance des linguistes des siècles passés de distinguer les proverbes des dictons et des locutions proverbiales. Cette distinction est déjà faite par les linguistes modernes.⁴

Assez nombreux sont les ouvrages datant du XXe siècle qui traitent des locutions proverbiales ou des gallicismes et où l'on découvre expliquées ou tout simplement mentionnées des comparaisons stéréotypées.

Eman Martin essaie de donner l'origine et l'explication de certaines comparaisons, telles: «arriver comme marée en carême; arriver comme mars en carême; avare comme un rat; grossier comme du pain d'orge; être comme un bossu; courir comme un dératé; être gras comme un moine; heureux comme un coq en pâte».⁵

Dans son «Dictionnaire des gallicismes les plus usités», Elisabeth Pradez⁶ réserve une large place aux locutions proverbiales et adjectives. Les comparaisons que nous appelons stéréotypées sont expliquées en français et illustrées par des exemples inventés par l'auteur. Ce dictionnaire est sans doute destiné aux Allemands et aux Anglais car E. Pradez cite les gallicismes équivalents allemands et anglais. Nous ne pouvons pas mentionner toutes les comparaisons stéréotypées, étant donné que leur nombre remonte à trente-deux, mais nous citerons seulement comme exemple, sans donner les locutions allemande et anglaise, l'explication de «vieux comme les rues» — expression familière servant à désigner un objet passé de mode ou une coutume d'origine ancienne: «Ne vous imaginez pas que les théories marxistes soient d'invention récente, elles sont vieilles comme les rues.»⁷ Cette explication fait comprendre au lecteur que la comparaison citée ne s'applique qu'aux choses et aux idées et non pas aux personnes.

Un an plus tard, en 1939, paraît l'ouvrage intitulé: «Proverbes et idiotismes français - anglais» par Henri de Closets d'Errey. Il s'y trouve quarante-six comparaisons stéréotypées. Parfois, après avoir indiqué le sens de la locution, l'auteur raconte à l'appui une anecdote, sans doute pour faciliter la mémorisation de l'expression.⁸

Une autre étude qui mérite d'en parler c'est: «Ce qu'il faut savoir. . .» par Henri Guillot. L'auteur y cherche à imaginer le contexte où une ex-

pression devrait être employée. Voilà la façon dont il explique la comparaison stéréotypée être comme l'âne de Buridan: «On dit de celui qui est incapable de prendre une décision, qui hésite toujours très longtemps avant de se décider à faire qch., qui tergiverse, qu'il est comme l'âne de Buridan.»⁹ Ou bien: «Les frais de médecin et de pharmacien, occasionnés par la maladie de la femme et des enfants ont diminué singulièrement les économies d'un ménage de petit employé. Mais heureusement une gratification inattendue a été la bienvenue au 1er janvier, elle est arrivée comme marée en carême¹⁰. Pour signifier qu'une chose arrive ponctuellement, infailliblement, on dit: elle arrive comme mars en carême.»¹¹ Dans l'ouvrage de Guillot encore dix-sept comparaisons stéréotypées sont expliquées de la même manière. A la fin de son livre l'auteur donne une liste des comparaisons les plus usitées¹² dont le nombre remonte à cent six. Les noms propres: «Artaban, Job, Gribouille, Crésus, Mathusalem» sont commentés dans les «Notes» succédant à la liste.

G. Illberg dans son «Choix de proverbes et vieux dictons» donne, lui aussi, une liste des «comparaisons proverbiales»¹³, où l'on en compte soixante-dix-sept. Un grand nombre de ces comparaisons figurent dans les deux listes, mais G. Illberg cherche à donner en plus des comparaisons que H. Guillot n'a pas citées, par ex.: affairé comme une abeille; libre comme l'air; honteux comme un retard qu'une poule aurait pris; manger comme un cochon, etc.

Dans les travaux lexicographiques de Maurice Rat,¹⁴ de Maurice Kalma¹⁵ et d'Ernest Rogivue¹⁶ les comparaisons stéréotypées occupent une large place. E. Rogivue systématise les gallicismes français pour faciliter la mémorisation des locutions linguistiques dont l'usage est à la fois très répandu et très difficile à acquérir et demeure cependant indispensable à une entière possession de la langue française. L'auteur n'a pas le but de «dissenter sur le caractère et l'origine souvent mystérieux des locutions idiomatologiques (ou idiomatiques).»¹⁷ Son recueil de gallicismes est destiné aux étudiants dont «le français n'est pas la langue maternelle». L'ouvrage de M. Kalma est divisé en deux grandes parties: 1. Proverbes et locutions français et étrangers classés par mots-clefs; 2. Proverbes étrangers. Son intention est d'indiquer la nationalité du proverbe ou de la locution sans les expliquer toujours ou illustrer par des exemples littéraires. Et pourtant, dans les travaux de Rogivue et de Kalma les comparaisons stéréotypées sont plus nombreuses qu'elles ne le sont dans aucun des ouvrages précédents.

Le «Dictionnaire des locutions françaises» de Maurice Rat¹⁸ contient moins de comparaisons stéréotypées que les deux recueils ci-dessus, mais il est très précieux en tant qu'ouvrage lexicographique portant sur l'étymologie, le sens et l'emploi correct d'une locution. M. Rat et Pierre Guiraud¹⁹ se basent sur les principes scientifiques de la linguistique pour éclaircir le sens et l'origine des locutions et leur apport à la lexicologie française est incontestable.

De tous les ouvrages mentionnés, le «Dictionnaire phraséologique

français-russe»²⁰, paru sous la direction de Retzker, contient le plus grand nombre de comparaisons stéréotypées, illustrées parfois par des exemples littéraires.

Le seul linguiste qui ait eu le but d'étudier les comparaisons stéréotypées c'est A. Nazarian²¹. Il les appelle «comparaisons imagées — phraséologismes» et justifie cette appellation citant à l'appui A. V. Kounine²². Nazarian a su recueillir à peu près 1600 locutions, présentées en ordre alphabétique, traduites en russe et systématisées du point de vue lexicostylistique. En se basant sur l'article de Gak et Retzker²³, il différencie les variantes et les synonymes, soulignant que les comparaisons qui ont un différent contenu lexico-grammatical, mais une même structure imagée sont des variantes et que celles qui ont une même signification, mais une structure imagée différente, sont des synonymes.²⁴ A. Nazarian donne aussi la comparaison — antonyme là où elle existe et illustre la plupart des locutions par des exemples littéraires relevés surtout dans les œuvres des plus grands écrivains français des XIXe et XXe siècles. Son ouvrage, à notre avis, est précieux aussi pour le fait qu'il y détermine le sens d'une comparaison — ironique, propre ou figuré; le milieu où elle est créée et employée, c'est-à-dire si elle appartient à la «langue parlée, populaire ou familière».

Les sources sémantiques, l'aspect formel, les procédés stylistiques dans les comparaisons stéréotypées ne sont pas suffisamment étudiés dans les ouvrages cités ci-dessus. Les particularités morpho-syntaxiques, la fréquence d'emploi des comparaisons stéréotypées n'étaient pas jusqu'à présent l'objet d'étude d'un ouvrage lexicologique. Dans notre article nous essayerons d'étudier tous ces problèmes.

II. ASPECT FORMEL DES COMPARAISONS STEREOTYPEES

A.) Si l'on cherche à faire du point de vue morphologique une classification des comparaisons stéréotypées par rapport à leur premier terme, on pourrait les répartir en quatre groupes:

I. Comparaisons stéréotypées du modèle adjectif + comme + IIe terme:

blanc comme neige; doux comme un mouton; fin comme un rasoir; bon comme le pain; heureux comme un roi; riche comme Crésus; vieux comme le monde; pauvre comme un rat d'église; rouge comme une pivoine, comme une écrevisse, comme du sang, etc.

A ce même groupe on peut reporter les comparaisons stéréotypées dont le premier terme est un participe adjectivé:

réglé comme un papier de musique ou réglé comme du papier à musique; rembourré comme un bât de mulet; paré comme une chasse; étourdi comme un haqueton; habillé (ou mis, vêtu) comme un prince; fait comme un chien fou.

2. Comparaisons stéréotypées du modèle verbe + comme + IIe terme:

éclater comme une bombe; saigner comme un bœuf; courir comme un dératé; manger comme un oiseau; filer comme un zèbre; boire comme un trou; fumer comme une cheminée, etc.

3. Comparaisons stéréotypées du modèle substantif + comme + IIe terme:

amis (ou camarades, copains) comme cochons; joueur comme les cartes; larron comme une chouette; menteur comme un arracheur de dents.

Les comparaisons de ce modèle sont très rares dans la langue française et sont toutes d'une ancienne formation.

4. Dans les trois types de comparaisons ci-dessus le premier terme est un mot simple, mais un grand nombre de comparaisons stéréotypées ont comme premier terme un syntagme:

avoir des jambes comme des allumettes; aller au combat comme à la noce; changer d'idée comme de chemise; avoir de l'esprit comme quatre; faire des yeux comme des soucoupes, etc.

Le second terme de la comparaison stéréotypée peut se rapporter ou bien à tout le syntagme (ex.: parler français comme une vache espagnole), ou bien à un de ses éléments composants (avoir la bouche comme une boîte aux lettres).

Il arrive très souvent que la comparaison ait comme premier terme des formes morphologiquement différentes:

parler et bavard comme un perroquet;
boire et soûl comme un templier;
souple et plier comme un jonc;
clair et on y voit comme en plein jour;

Pour pouvoir déterminer le modèle de comparaison le plus fréquent, nous nous sommes basés sur le corpus de Nazarian et sur notre propre corpus et nous avons abouti à la conclusion suivante: les plus nombreuses sont les comparaisons stéréotypées du modèle adjectif (ou participe adjectivé) + comme + IIe terme; en second lieu — celles du modèle verbe + comme + IIe terme; puis, celles du modèle syntagme + comme + IIe terme et les moins nombreuses (six seulement) sont les comparaisons stéréotypées du modèle substantif + comme + IIe terme.

B.) Classification des comparaisons stéréotypées par rapport à leur second terme:

Le second terme de la comparaison stéréotypée peut se présenter sous la forme d'un nom simple ou sous la forme d'un syntagme.

I. Comparaisons du modèle I^e terme + comme + nom:

fort comme un Turc; rouge comme une écrevisse; fondre comme la grêle; aigre comme verjus; fleurir ou sentir comme baume; noir comme la nuit; nager comme un poisson; avoir la tête comme une passoire; avoir cent yeux comme Argus.

La nature de l'élément simple est d'ailleurs différente. Il peut être un nom commun nombrable, un nom commun non nombrable (nom de matière, nom abstrait, nom de chose unique) ou un nom propre.

Le second terme est un nom commun nombrable dans des comparaisons stéréotypées que:

fort comme un bœuf; regarder comme une brute; rire comme un bossu; vieux comme les rues; nu comme un singe; fier comme un coq; frais comme une rose; faux comme un jeton;

b) Le second terme est un nom commun non nombrable.

— c'est un nom de matière dans:

sec comme de l'amadou; dur comme fer; noir comme de l'encre; poli (lisse) comme du marbre; fin comme de la moutarde;

— c'est un nom abstrait:

raide comme la justice; vieux comme le vice; pâle comme la mort; beau comme un amour;

— c'est un nom de choses uniques:

courir comme le vent; fondre comme la grêle; ennuyeux comme la pluie; noir comme la nuit; jeune comme l'aurore; blanc comme neige; poltron comme la lune;

c) Le second terme est un nom propre:

avare comme Harpagon; vieux comme Hérode; robuste comme Hercule; incrédule comme Thomas; riche comme Crésus; fier comme un Ecossais; fort comme un Turc; hâbleur comme un Gascon.

II. La langue française connaît un grand nombre de comparaisons stéréotypées du modèle 1er terme + comme + syntagme:

fichu comme l'as de pique; se plaindre comme un pot cassé; parler français comme père et mère; propre comme un écuille de chat; clair comme du jus de chique; aller comme un tablier à une vache; honteux comme un renard qu'une poule aurait pris.

Dans ces cas-ci la comparaison se fait avec tout le syntagme et non pas avec un de ses éléments. Les comparaisons stéréotypées de ce dernier modèle sont moins nombreuses que celles du modèle 1er terme + comme + nom simple.

III. DISTRIBUTION ET PARTICULARITES MORPHO-SYNTAXIQUES DES COMPARAISONS STEREOTYPEES

Dans une proposition la comparaison stéréotypée peut remplir de diverses fonctions syntaxiques. Si elle a comme premier terme un adjectif ou un participe adjectivé, elle joue le rôle d'épithète complexe du référent: «Franc comme l'or, loyal comme son épée, Volcanmoule (...), fréquentait les partisans de Crucho et les ministres de la république et disait aux uns et aux autres leurs vérités» (A. France); ou elle remplit la fonction de complément prédicatif: «Tous les hommes sont bêtes comme des oies et ignorants comme des carpes.» (Maupassant). Les comparaisons ayant comme premier terme un substantif, remplissent, elles aussi, la fonction de complément prédicatif: «Au bout de deux semaines, nous sommes devenus copains comme cochons» (exemple entendu, dit par un Français). Si le premier terme est un verbe, la comparaison stéréotypée

forme une proposition soit indépendante, soit subordonnée, où son second terme remplit la fonction de complément circonstanciel de manière: «L'enfant partit comme une balle, par la rue des Quatre-Vents» (Flaubert).

Comme le montrent les exemples cités ci-dessus, les comparaisons stéréotypées dans la chaîne parlée se caractérisent par leur dépendance sémantique, logique et syntaxique du référent. Cette dépendance est la cause de certaines particularités morpho-syntaxiques que nous voudrions essayer de systématiser:

A) Particularités concernant le genre des termes:

1. Si le premier terme de la comparaison stéréotypée est un adjectif ou un participe adjectivé, il s'accorde en genre avec le référent: «Il a pourtant l'air doux comme un mouton» (J. Anouilh). «Où est ma mantille? Elle la mit sur la tête de façon à ne montrer qu'un seul de ses grands yeux, et suivit mes deux hommes, douce comme un mouton» (Pr. Mérimée). «C'est plein comme un œuf, maintenant notre hôtel.» (J. Claretie). «... Sain, tout du long sans tare, joyeux, actif, équilibré, il avait malgré sa vie du jour pleine comme un œuf, ses champs, ses bois, et ses vallons de rêve intérieur» (R. Rolland). «La hutte était noire comme un four» (Eckmann—Chatrian). «Mais je la connais, moi, sa comtesse; elle est âgée comme le Pont-Neuf» (H. Murger). «Ils ont une petite fille, Janine, belle comme le jour» (E. Triolet). «Je ne suis pas musicienne: je suis ignorante comme une carpe» (Fr. Mauriac). Il (=le commandant) me regarde, fier comme Artaban, ouvre la lettre, la lit, devient rouge comme une écrivaine» (E. Sue).

Ainsi, le premier terme de la comparaison stéréotypée s'accorde en genre avec le référent, si celui l'exige, sans entraîner le même changement dans le second terme.

2. Le premier terme de la comparaison stéréotypée est un verbe:

a) Le second terme ne s'accorde pas en genre avec le référent: «Et la grand-mère, elle a 73 ans, elle se porte encore très bien, elle court comme un petit lapin» (Corpus du Français fondamental = CFF). «La nuit sa femme roupillait comme un sonneur» (CFF). «Si y avait de la vapeur dans la fumée, tu crois pas qu'elle (la pipe) éclaterait comme un obus» (CFF). «Elle fume la pipe et elle boit comme un Polonais» (M.-A. Comnene).

b) toutefois si le second terme est représenté par le mot «fou», il s'accorde avec le référent: il court, il crie, il rit comme un fou; elle court, elle crie, elle rit comme une folle ou comme une petite folle. «Dès que nous fûmes seuls, elle (=Carmen) se mit à danser et à rire comme une folle, en chantant» (Pr. Mérimée).

B) Particularités concernant le nombre grammatical des termes:

1. Certaines comparaisons stéréotypées se lient toujours à un référent au pluriel: serrés comme des sardines; amis comme cochons; différents comme l'eau et le feu, comme le jour et la nuit; se ressembler comme deux gouttes d'eau; s'entendre comme larrons en foire; «Et que penser de ces deux frères qui se ressemblent comme deux gouttes d'eau» (E. Triolet).

2. Si le second terme de la comparaison stéréotypée est un nom commun nombrable, il s'accorde en nombre avec le référent: «Topaze, il y a de l'eau dans le gaz et l'œil de la police voit tout. Lâche cet os, sinon tu es fait comme un rat.» (M. Pagnol). «Nous sommes faits comme des rats!» (Boucharдон). «Maigre comme un clou et qui fait sa tragédienne» (E. Sue). «Il faut les avoir vus de près, ces affreux grands raides, maigres comme des clous (Barbusse). «Si jamais je les tiens, ces gens-là, je les presserai comme des citrons» (Balzac). «Trente rudes gaillards s'escrimaient de la fourchette, buvaient comme des éponges, parlaient ensemble, . . .» (J. Fréville). «. . . son style, bien différent de celui de ses confrères dramatiques qui écrivaient comme des fiacres» (A. France).

3. Si le second terme de la comparaison stéréotypée est un nom de matière, un nom abstrait, un nom de chose unique ou un nom propre, ce n'est que le premier terme qui s'accorde en nombre avec le référent: «Par ailleurs, ce sont de braves bougres, honnêtes, francs comme l'or et bons comme le pain» (C. Farrère). «Ces noceurs-là étaient raides comme la justice. . .» (Zola). «Tous ces usages naissent et passent comme un éclair» (J.-J. Rousseau). «Ces rois, ces princes charmants, ces princesses belles comme le jour, ces ogres qui amusent et effrayent les petits enfants, furent des dieux et des déesses autrefois. . .» (A. France). «A l'époque les deux femmes et la petite étaient pauvres comme Job» (Vercors).

C) Particularités concernant l'emploi ou l'absence de l'article devant le nom représentant le second terme de la comparaison stéréotypée:

1. L'absence de l'article témoigne du fait que la comparaison stéréotypée est d'une ancienne formation: raide comme balle; blanc comme neige; bête comme chou; fleurir ou sentir comme baume; aigre comme verjus. D'ailleurs, certains écrivains emploient la forme archaïque, sans article, d'autres, suivant le modèle de la comparaison moderne — avec article. Par exemple: «Elle ôta un gant parfumé, et lui tendit une main blanche comme la neige» (Pr. Mérimée); «. . . vous aviez déchiré sur la mer une chemise blanche comme neige que vous rapportiez d'Irlande, . . .» (Le roman de Tristan et Yseult — J. Bédier).

2. L'article est employé devant le second terme de la comparaison stéréotypée, mais les différentes espèces de noms exigent l'emploi de différentes espèces d'article:

a) Le second terme, étant un nom commun nombrable, peut être accompagné de l'article indéfini singulier ou de l'article défini pluriel: fort comme un boeuf; regarder comme une brute; pleurer comme une source (comme un veau); rouge comme une pivoine; rire comme un bossu; fauché comme les blés; vieux comme les rues;

Dans ces cas-là un, une, les ont une même valeur, celle de généraliser. Ils présentent les objets comme «représentants de toute la classe de ces objets, de toute l'espèce.»²⁵

b) Les noms des matières exigent l'emploi de l'article partitif ou de l'article défini s'ils sont employés comme second terme de la comparaison stéréotypée:

fin comme de la moutarde; fin comme l'ambre, comme le musc; fondre comme du beurre; dur comme du bronze; dur comme du (ou le) fer; rouge comme la braise.

L'article défini accompagnant ces noms-là marque la matière «comme une notion générale prise dans son extension la plus grande, sans aucune limitation»²⁶ et sa valeur est la même que celle de un, une, les dans les cas ci-dessus. L'article partitif ne marque pas une quantité indéterminée, mais le genre de la matière en général.²⁷ C'est l'usage qui décide de l'emploi de ces comparaisons avec l'article défini ou avec l'article partitif.

c) Le second terme de la comparaison stéréotypée étant représenté par un nom abstrait est précédé de l'article défini singulier dont la valeur généralisante est celle de l'article défini pluriel, mais il est tout naturel d'employer un nom abstrait avec le singulier étant donné qu'une idée abstraite ne peut «être considérée au point de vue de l'extension quantitative»²⁸:
raide comme la justice; vieux comme le vice; pâle comme la mort;
fuir comme la peste;

d) Si le nom abstrait renfermant un signifié purement imaginaire est considéré comme un nom commun nombrable, il est accompagné de l'article indéfini singulier:

chanter comme un ange; beau comme un dieu; belle comme une déesse; manger (ou vorace) comme un ogre;

e) Le second terme, étant un nom propre, n'est pas précédé d'article: avoir cent yeux comme Argus; vieux comme Mathusalem; robuste comme Hercule; avare comme Harpagon; brave comme César;

«La présence de l'article intègre (...) le nom propre dans le système des substantifs; il y a alors un changement de catégorie (un phénomène de dérivation): ainsi, Tartuffe est un nom propre; un tartuffe, un substantif.»²⁹ Donc, les noms propres précédés de l'article indéfini singulier doivent être considérés comme des substantifs et écrits avec une minuscule dans les comparaisons stéréotypées telles que: pleurer comme une madeleine; faite comme une cendrillon; brave comme un César (mais, brave comme César). Tous les auteurs lexicographes et lexicologues cités y mettent une majuscule, à l'exception de M. Rat dans «pleurer comme une madeleine», et de M. Kalma dans «fort comme un hercule».

Telles sont à notre avis les particularités morpho-syntaxiques les plus importantes dans les comparaisons stéréotypées.

IV. PROCÉDES STYLISTIQUES DANS LES COMPARAISONS STÉRÉOTYPEES

«Le Français a l'esprit naturellement porté à l'analogie. Il possède à un degré remarquable la faculté de saisir les rapports les plus frappants, ou les plus cocasses, entre les gens et les choses qui l'entourent. Son langage familier est émaillé non seulement de comparaisons consacrées par l'usage, mais de similitudes spontanément issues de son imagination et de son expérience. Il n'est donc pas étonnant que la langue littéraire ait

fait de la comparaison un de ses procédés stylistiques favoris.»³⁰ Les prosateurs et les poètes cherchent à frapper l'imagination du lecteur, à exprimer de la façon la plus pittoresque certain aspect de la nature, de la société ou de la vie, en lui attribuant un caractère exceptionnel. C'est pourquoi la comparaison, dans la plupart des cas, a une valeur pittoresque et hyperbolique. Les comparaisons stéréotypées, étant d'elles-mêmes un procédé stylistique, renferment d'autres procédés stylistiques. Certaines d'elles sont formées par antiphrase, litote, hyperbole, jeux de mots, allitération.

1. Comparaisons stéréotypées représentant une antiphrase:
aller comme un tablier à une vache; clair comme du bouillon de saucisse; grand comme la main; léger comme un éléphant; nager comme un trousseau de clés, comme un boulet de canon; chanter comme un sabot, etc.

Les comparaisons de ce type-là ont toujours un sens ironique, étant donné que le premier terme de la locution exprime une qualité ou une action que le second terme renie logiquement, la qualité ou l'action ne lui étant pas propres.

2. Comparaisons stéréotypées représentant une hyperbole:
pleurer comme une fontaine, comme une source; fumer comme une locomotive, comme une cheminée; courir comme le vent; entrer comme un ouragan; arriver comme un bolide, comme une bombe; grand comme une montagne; manger comme un loup, etc.

Toutes ces comparaisons stéréotypées sont des comparaisons intensives.

3. Comparaisons stéréotypées représentant une litote:
manger comme un oiseau; marcher comme un escargot; avancer comme une tortue; faible comme un enfant; mince comme un fil; maigre comme un clou, comme un insecte, comme un coucou.

4. Comparaisons représentant un jeu de mots:
raisonner comme une pantoufle, comme un tambour crevé;
(raisonner = résonner)

rond comme une balle, comme une quille, comme une boule;
(rond = ivre)

gris comme un cordelier; (gris = ivre; les moines cordeliers,

c'est-à-dire les franciscains, s'habillaient en gris)

5. L'allitération, le rythme et la rime jouent un rôle prépondérant dans la formation des proverbes. Ces procédés stylistiques ne sont pas si fréquents dans les comparaisons stéréotypées. Citons en guise d'exemples: avoir du crédit comme un chien à la boucherie; sage comme une image; battre comme plâtre; blond comme les blés; plat comme une planche; myope comme une taupe; fumer comme une cheminée;

Les procédés stylistiques dans les comparaisons stéréotypées renchérissent sur leur fonction stylistique imagée, facilitent leur mémorisation et font d'elles des comparaisons préférées des locuteurs et des écrivains.

V. SOURCES SEMANTIQUES DES COMPARAISONS STEREOTYPEES

Dans son livre «Les locutions françaises», P. Guiraud écrit: «Les locutions naissent et vivent en marge de la langue normale. Pour la première fois on trouvera dans cet ouvrage une analyse des modes de formation qui leur sont propres. Trois grandes sources alimentent l'idiomatologie: l'archaïsme, historique et externe d'une part, linguistique et interne de l'autre; le style créateur d'images pittoresques et affectives; le jeu des croisements synonymiques et homonymiques enfin...»²¹

En tenant compte, bien sûr, de la répartition des sources faite par P. Guiraud, nous tâcherons de préciser ces sources et de les classer, sans prétendre donner l'inventaire complet des comparaisons stéréotypées, ce qui d'ailleurs n'est pas notre but.

L'homme vit au milieu de la nature qui l'entoure, et dans la société. Il est en contact constant avec la flore et la faune, il crée sans cesse des outils et des instruments dont il se sert. De sa vie quotidienne, de ses observations et de son travail naissent des comparaisons qui sont le produit de son esprit rationnel et de son don d'expression imagée.

1. Ainsi la flore apparaît comme source de centaines de comparaisons stéréotypées parmi lesquelles on peut bien citer:

rouge comme une pivoine, comme un coquelicot, comme une cerise, comme une fraise, comme une framboise, comme une tomate, comme une betterave, etc.; nouveau comme un cep de vigne; noir comme un pruneau; vert comme cresson; amer comme chicorée, comme aloès; robuste comme un chêne; frais comme une rose; frêle comme un roseau; pousser comme une asperge, etc.

Ces comparaisons sont fort claires, mais il faut remarquer que celles qui expriment une même couleur ne sont pas, comme il semble de premier abord, des synonymes absolus. Le second terme renchérit sur la nuance de la couleur.

2. La faune est une autre source principale de comparaisons stéréotypées.

a) Les animaux domestiques et la volaille:

soûl comme un cochon; fort comme un bœuf; fidèle comme un chien; doux comme un mouton, comme un agneau; amoureux comme un coq; vivre comme un coq en pâte; bête comme une oie; nager comme un canard; orgueilleux comme un dindon, etc.

b) Les oiseaux:

gai comme pinson; amoureux comme un moineau; manger comme un moineau; soûl comme une grive; chanter comme un rossignol; sourd comme une bécasse (comme une caille); siffler comme un merle; bavard comme une pie; noir comme un corbeau, etc.

c) Les animaux sauvages:

aveugle comme une taupe; agile comme un tigre (comme un écureuil; comme une panthère, comme un cerf, comme un singe); malin comme

un singe; dormir comme une marmotte; affamé comme un loup; velu comme un ours; honteux comme un renard qu'une poule aurait pris, etc.

d) Les insectes et les reptiles:

tomber comme des mouches; laid comme un pou; plat comme une punaise; vivre comme une larve; léger (actif) comme une abeille; prudent comme un serpent; paresseux (souple, se glisser) comme une couleuvre; preste (léste, vif) comme un lézard;

e) Les poissons:

nager comme un poisson; être comme un poisson dans l'eau; plat comme une limande; bâiller (s'ennuyer, ignorant, muet) comme une carpe; muet comme une tanche; frétiller comme une anguille; vorace comme un brochet, etc.

3. Le second terme de certaines comparaisons stéréotypées est représenté par des mots ou syntagmes renfermant des catégories humaines: vivre comme frères; capricieux comme une jolie femme; curieux comme une vieille fille; s'enfuir comme un voleur; rire comme un bossu; jurer comme un charretier; sérieux comme un pape; adroit comme un prêtre normand; s'amuser comme un roi (comme un prince); heureux comme un tueur de cochons; etc.

ou bien par le nom des organes ou parties du corps humain:

joli comme un cœur; chauve comme un genou; être comme le nez au milieu du visage; être comme peau et chemise; unis comme les cinq doigts de la main; gros comme le bras (comme les deux bras); plat comme la main; bête comme ses pieds, etc.

4. La vie sociale et culturelle est une autre source très importante de comparaisons stéréotypées. L'homme ne vit pas en dehors de la société et il se laisse former par elle. Il crée, il étudie ses lois de développement, ses institutions, fait de nouvelles découvertes. C'est pourquoi beaucoup de mots exprimant des faits ou des effets sociaux et culturels sont à la base d'un nombre de comparaisons:

raide comme la justice; aller au combat comme à la noce; parler comme un livre; réglé comme du papier à musique (comme un chronomètre, comme une horloge, comme une partition); souffrir comme un damné (comme un galérien); travailler comme un mercenaire; écrire comme un médecin (comme un notaire); partir comme une fusée; sage comme une image; tomber sur qn comme la pauvreté sur le monde, etc.

5. L'histoire est sans doute l'une des sources les plus significatives de comparaisons stéréotypées. Nombreux sont les cas où l'on ne voit plus le sens du second terme de la locution, étant donné que ce dernier a perdu tout contact avec la réalité dont il est issu. Ces comparaisons aujourd'hui semblent arbitraires:

être comme le chien de Jean de Nivelles qui s'enfuit quand on l'appelle; c'est comme l'œuf de Colomb; soûl comme la bourrique à Robespierre; loyal comme son épée; vieux comme le Pont-Neuf; gris comme un cordelier; vivre comme un pacha; obéir comme un esclave; se

moquer de qn ou de qch comme de Colin-Tampon (comme de l'an quarante); faire comme le nègre; etc.

6. Les comparaisons stéréotypées dont le second terme est issu de la vie quotidienne sont très fréquentes dans la langue et fort claires; on y voit le lien entre le signifiant et le signifié:

se répandre comme une tache d'huile; parler comme un moulin; plein comme un œuf; simple comme bonjour; long comme un jour sans pain; immobile comme un cadavre; chaud comme braise; il fait clair comme en plein jour; droit comme un pieu, etc.

7. La vie religieuse et la Bible:

être (errer) comme une âme en peine; laid comme les sept péchés capitaux; beau comme un dieu; belle comme une déesse; chanter (jouer) etc.) comme un ange;

«La Bible est le livre par excellence, l'alpha et l'omega, «le commencement et la fin», la source de toute sagesse et de toute connaissance, et la vérité est parole d'Évangile. Aussi les situations, les personnages, les paraboles et les métaphores bibliques sont la source de nombreuses locutions. Ce sont des personnages qui ont pris valeur de symbole: on est pauvre comme Job, vieux comme Hérode, faux comme Judas.»³²

L'influence de l'Église aux siècles passés est incontestable. A une certaine époque les ecclésiastiques étaient des personnages prophètes pour le peuple, mais très souvent ils étaient visés par le rire populaire pour devenir aux yeux des gens simples des personnages comiques. En guise d'exemple citons:

rond comme un chanoine; gras comme un chanoine; sale comme une oreille de curé; le moine répond comme l'abbé chante; mentir comme une oraison funèbre, etc.

8. La mythologie alimente sans cesse l'esprit créateur humain. Les comparaisons dont le second terme est un nom de personnage mythologique sont internationales:

fort comme un hercule; beau comme Apollon, comme Adonis; avoir cent yeux comme Argus;

9. La littérature non moins que la mythologie est une source inépuisable de comparaisons stéréotypées. Des noms de personnages et des situations comiques littéraires sont à la base d'un certain nombre de comparaisons:

gai comme Roger Bontemps; fier comme Artaban; avare comme Harpagon; être (rester) Gros-Jean comme devant; fier comme un hidalgo; être comme l'âne de la fable; fin comme Gribouille qui se met dans l'eau de peur de la pluie; faire comme les moutons de Panurge, etc.

10. Les arts ménagers que l'homme exerce et les outils qu'il fait et dont il se sert ont inspiré la création d'une multitude de comparaisons parmi lesquelles on peut citer:

trempe comme une soupe; fondre comme du beurre dans la poêle;

jein comme un boudin; cela sert comme une cinquième roue à une carrosse; droit comme une faucille; troué comme une écumoire; ouvrir des yeux comme des soucoupes, etc.

11. Les noms de matériaux sont à la base d'un ombre élevé de comparaisons stéréotypées:

franç. comme l'or; fin comme l'ambre; lourd comme du plomb; froid comme marbre (comme l'acier); blanc comme l'ivoire (comme la craie); dur comme (le) fer; battre comme plâtre, etc.

12. Les phénomènes atmosphériques, étant toujours observés par les gens, portent leur esprit à l'analogie, d'où les locutions:

courir comme le vent; ennuyeux comme la pluie; pleuvoir comme la grêle; prompt comme l'éclair; blanc comme neige; tendre comme rosée; libre comme l'air, etc.

Nous sommes persuadés que dans les cadres d'un pareil article il est impossible d'énumérer toutes les sources de comparaisons stéréotypées. Nous avons souligné seulement celles qui ont donné naissance à un nombre élevé de locutions; sources sémantiques qui sont propres à la phraséologie de toute langue.

VI. CONCLUSION

Comme nous l'avons déjà dit, toute langue est riche en comparaisons stéréotypées formées à l'aide d'une conjonction équivalente à la conjonction française «comme». Le fait que les sources sémantiques mentionnées ci-dessus sont propres à la phraséologie de toutes les langues est la cause de l'existence d'une multitude de comparaisons internationales parmi lesquelles on peut bien citer: têtue comme un âne; manger comme un cochon; froid comme glace; chanter comme un rossignol; heureux comme un roi; mourir comme un chien, etc. Mais il faut souligner aussi le fait que tout peuple crée des comparaisons stéréotypées qui portent l'empreinte de ses particularités de vie, de son histoire, de ses mœurs, de ses arts; comparaisons qui sont de pures créations de la langue à laquelle elles appartiennent. Telles sont les comparaisons stéréotypées françaises: vieux (solide) comme le Pont-Neuf; bête comme chou; grossier comme un pain d'orge; fin comme Gribouille; simple comme bonjour; parler français comme une vache espagnole; être comme l'âne de la fable; boire comme un templier; courir comme un dératé, etc.

Nous avons essayé dans cette brève étude de classer les comparaisons stéréotypées françaises et de les analyser de certains points de vue. En dépouillant des ouvrages littéraires, lexicologiques et lexicographiques nous avons pu relever un très grand nombre de comparaisons stéréotypées (à peu près deux mille), ce qui nous a donné l'idée de porter un intérêt à leur fréquence d'emploi dans la langue parlée. Nous avons eu la possibilité de faire le dépouillement du Corpus du français fondamental au C. R. E. D. I. F. à Saint-Cloud. A notre grand regret le nombre des com-

comparaisons stéréotypées, formées à l'aide de la conjonction «comme» y est presque minime. Ce sont les comparaisons suivantes:

croire comme parole d'Évangile (texte № PR₂₁); nu comme un œuf (texte N°PR₆); gros comme le bras (texte N°PR₁₃); rire comme des folles (texte N°PR₁₄); courir comme un petit lapin (texte N°PR₇); marcher comme un toutou (texte N°PR₂₇); marcher comme des aiguiseurs (texte N°PR₂₈); vivre comme un érmitte (texte NoB₆); se ressembler comme deux gouttes d'eau prises dans le même puit (texte N°MT₁); droite comme un jonc (t. N°MT₁); arriver comme un chien dans un jeu de quilles (t. N°MT₂); grosse comme le petit doigt (t. N°MP₂); furieuse comme tout (t. N°G⁵); éclater comme un obus (t. N°T₆); jalouse comme une tigresse (t. N°T₉); galoper comme un lapin (t. N°M₁); roupiller comme un sonneur (t. N°M₁₁); se défendre comme une lionne (t. N°M₁₂); regarder qn comme une bête curieuse (t. N°M₉₂); recevoir qn comme un chien dans un jeu de quilles (t. M₃₂); passer comme un éclair (t. N°M₃₄);

Les textes du Corpus du français fondamental ont été enregistrés durant les années 1952—1953 et les gens enquêtés appartenaient à de différents milieux sociaux. Les vingt-deux comparaisons stéréotypées relevées dans le Corpus sont employées surtout par des gens du milieu paysan ou par des gens qui n'ont pas fait de bonnes études. Très souvent les locuteurs ne trouvent pas le second terme de la comparaison: «... il est plat comme...» (texte N°PR₂₅) ou bien, ils ajoutent «comme ça». Les comparaisons les plus fréquentes sont celles dont le second terme est: «ça», «ci», «rien», «tout», «n'importe comment».

En 1953, Henri Frei fait publier son ouvrage intitulé «Le livre des deux mille phrases»,³³ composé selon le parler d'un Parisien. De ces deux mille phrases usuelles, dix-neuf sont des comparaisons stéréotypées. Il est à remarquer que de ces comparaisons-là une seule («se ressembler comme deux gouttes d'eau») se trouve aussi dans un des textes du Corpus du français fondamental.

Dans le «Dictionnaire fondamental de la langue française»,³⁴ George Gougenheim en expliquant les 3.500 mots du français fondamental a donné le sens le plus usuel des locutions courantes dont cinquante et une comparaisons stéréotypées. De ces dernières seulement trois («nager comme un poisson», «se ressembler comme deux gouttes d'eau», «changer d'idée (d'opinion) comme de chemise») figurent dans le livre de Frei, une («se ressembler comme deux gouttes d'eau») dans le CFF et deux autres («se battre comme un lion», «partir comme un éclair») qui sont des synonymes à celles («se défendre comme une lionne», «passer comme un éclair») du CFF.

Au cours d'une semaine (du 29 mai au 4 juin 1970), nous avons tâché d'écouter les émissions de «France-Inter» au moins six heures par jour, et nous n'avons entendu que les quatre comparaisons stéréotypées suivantes «s'amuser comme un petit fou», «se répandre comme une traînée de poudre», «dur comme du bois», «mignonne comme tout».

Nous basant sur le Corpus du français fondamental et sur les ouvrages de Frei et de Gougenheim, et ne prétendant pas déduire une conclusion objective, nous voudrions souligner que les comparaisons stéréotypées françaises, formées à l'aide de la conjonction «comme», étant pour la plupart des créations populaires, à présent s'emploient de moins en moins dans la langue courante. Et pourtant, tout Français aime bien les entendre, il les comprend, il en connaît un grand nombre. Ainsi, il nous semble que les comparaisons stéréotypées soient réservées surtout aux écrivains qui ont toujours su en profiter pour rendre leur style plus imagé, plus expressif.

BIBLIOGRAPHIE CITEE

1. Cf. Jacques Pineaux, Proverbes et dictons français, Que sais-je 706, PUF, 1956, pp. 35—117.
2. Charles Nisard, Curiosités de l'Etymologie française. . . Paris, 1846, pp. 232—246.
3. D. Loubers, Les Proverbes et Locutions de la langue française. . . Paris, 1889, pp. 24, 48, 98, 125, 194, 239, 247, 248.
4. Cf. J. Pineaux, Op. cit., p. 8;
A.-J. Greimas, Idiotismes, proverbes, dictons, Cahiers de lexicologie No 1960, éd. Didier, p. 58.
5. E. Martin, Deux cents locutions et proverbes — origine et explication, Paris, 1925, pp. 17, 18, 47, 80, 106—107.
6. E. Pradez, Dictionnaire des Gallicismes les plus usités expliqués brièvement illustrés par des exemples et accompagnés de leurs équivalents anglais et allemands, Paris, 1938.
7. Ibid., p. 308.
8. Henri de Closets d'Errey, Proverbes et idiotismes français — anglais, Podichéry, 1939, p. 31.
9. Henri Guilloit, Ce qu'il faut savoir. Gallicismes, Locutions proverbiales, Expressions pittoresques de la langue française. Comparaisons les plus usitées, Paris, 1949, p. 9.
10. Ibid. p. 28
11. Ibid. p. 63
12. Ibid. pp. 80—83
13. Choix de proverbes et vieux dictons, Recueillis par G. Illberg, Paris, 1962, pp. 60—61.
14. M. Rat, Dictionnaire des locutions françaises, Paris, 1957.
15. M. Kalma, Trésor des proverbes et locutions du monde, Paris, 1957.
16. E. Rogivue, Le musée des gallicismes, Genève, 1965.
17. Ibid. p. 5.
18. M. Rat, op. cit.
19. P. Guiraud, Les locutions françaises, Que sais-je 903, PUF, 1967.
20. Французско-русский фразеологический словарь, Москва, 1965 г.
21. А. Назарян, Образные сравнения французского языка. Фразеологизмы, Москва, 1965 г.
22. Cf. Nazarian, op. cit., p. 10.
23. Dictionnaire phraséologique français-russe, op. cit., p. 11.
24. A. Nazarian, op. cit., p. 8
25. N. Steinberg, Grammaire française, t. I, Moscou, 1966, pp. 32—33.
26. Ibid. pp. 35—36
27. Cf. Hidéji Matsubara, Essai sur la Syntaxe de l'article en français moderne, Paris 1932, pp. 33—58.
28. Ibid. p., 25.
29. J. Dubois, Grammaire structurale du français: nom et pronom, Paris, 1965
30. Henri J. G. Godin, Les Ressources Stylistiques du Français Contemporain, Oxford, 1948, p. 63.
31. P. Guiraud, op. cit., p. 11.
32. Ibid. p. 31.
33. H. Frei, Le livre des deux mille phrases, Genève, 1953.
34. G. Gougenheim, Dictionnaire fondamental de la langue française, Paris, Didier, 1969.

СТЕРЕОТИПНИ СРАВНЕНИЯ ВЪВ ФРЕНСКИ ЕЗИК, ОБРАЗУВАНИ С ПОМОЩТА НА СЪЮЗА «КАТО»

(опит за обзор, класификация и анализ)

А. Крумова

Резюме

Настоящата статия има за цел да разгледа в най-общи линии формалния аспект, морфо-синтактическите особености, стилните похвати, мантичните извори и употребата на стереотипните сравнения във френски език.

В «Историческия преглед» се споменават най-значителните лексико-логически и лексикографски трудове, от 17 век до наши дни, в които са цитирани или обяснени такива езикови единици. Подчертава се приносът на М. Ра и П. Гиро за изясняване на френските фразеологизми, както и техният научен подход към проблемите на фразеологията. Изтъква се заслугата на съветския езиковед А. Назарян за изследване на стереотипните сравнения във френски език, които той нарича «образни сравнения — фразеологизми».

При разглеждане на формалния аспект на сравненията се правят два вида класификация:

1. по отношение на I елемент на сравнението (прилагателно име или причастие в ролята на прилагателно, глагол, синтагма и съществително име);

2. по отношение на II елемент на сравнението (просто съществително име: бройно, небройно, отвлечено, собствено име и синтагма).

Подчертава се синтактическата роля на стереотипното сравнение в изречението.

По-нататък се разглеждат някои морфо-синтактически особености на самите сравнения, произтичащи от зависимостта на сравнението от референта: съгласуване или несъгласуване по род и число на елементите на сравнението с референта, употреба на определителен, неопределителен и частичен член или отсъствие на член пред втория елемент на сравнението.

Изтъкват се някои от най-характерните стилни похвати в стереотипните сравнения: хипербола, антифраза, игра на думи, алитерация и т. н.

Прави се опит за по-подробно класифициране на семантичните извори на стереотипните сравнения: флора, фауна (домашни животни и птици, диви животни и птици, насекоми и влечуги, риби), човешки категории и органи или части на човешкото тяло, обществен и културен живот, история, ежедневен живот, религиозен живот, митология, литература, домакински изкуства и оръдия, материали, атмосферни явления.

В заключение се поставя въпросът за честотата на употреба на стереотипните сравнения във френски език. Авторката прави достойни самостоятелните си изследвания на материалите, въз основа на които уточнен речниковият фонд на френски език, като цитира всички съществуващи в тях стереотипни сравнения и номера на текста, в който се намират. Базирайки се на своите проучвания, на тези на А. Фре за уточняване на двете хиляди фрази в говора на един парижанин и на Речника на Ж. Гугенхем, стига до заключението, че в говоримия френски език се употребяват все по-малко и, по-малко стереотипни сравнения, че главно писателите си служат с тях, за да направят по-образен и експресивен стила си.

СТЕРЕОТИПНЫЕ СРАВНЕНИЯ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ, ОБРАЗОВАННЫЕ С ПОМОЩЬЮ СОЮЗА «СОММЕ»

И. Крумова

Резюме

В настоящей статье рассматриваются в общих чертах формальный аспект, морфолого-синтаксические особенности, стилистические приемы, семантические источники и употребление стереотипных сравнений во французском языке.

В «Историческом обзоре» упоминаются самые значительные лексикологические и лексикографические труды, начиная с 17 века до наших дней, в которых цитируются или объясняются такие языковые единицы. Подчеркивается вклад, который внесли М. Ра и П. Гиро для изучения французской фразеологии, а также их научный подход к ней. Здесь же отличается и заслуга советского языковеда А. Назаряна в исследовании стереотипных сравнений во французском языке, которые он называет «образными сравнениями-фразеологизмами».

При рассмотрении формального аспекта сравнений упор делается на классификацию двух видов: 1) по отношению к первому элементу сравнения (прилагательное или причастие в роли прилагательного, глагол, синтагма и существительное); 2) по отношению ко второму элементу сравнения (простое существительное: количественное, неколичественное отвлеченное, собственное и синтагма).

В статье подчеркивается синтаксическая роль стереотипных сравнений в предложении.

Автор статьи рассматривает некоторые морфолого-синтаксические особенности в самих сравнениях, происходящие от зависимости сравнения от референта: согласование и несогласование по роду и числу элементов сравнения с референтом, употребление определенного, неопределенного и частичного артикля или отсутствие артикля перед вторым элементом сравнения, а также отличает некоторые самые характерные стилистические приемы в стереотипных сравнениях, а именно: гипербола, антифраза, игра слов, аллитерация и т. д.

Автор статьи пытается дать подробную классификацию семантических источников стереотипных сравнений: флора, фауна (домашние животные и птицы, насекомые, змеи, рыбы, дикие животные и птицы), человеческие категории и органы или части человеческого тела, обще-

твенная и культурная жизнь, история, будни, религия, мифология, литература, домашняя утварь и орудия, материалы, атмосферные явления.

В заключении статьи ставится вопрос о частоте употребления стереотипных сравнений во французском языке. Автор представляет на суд читателей свои исследования Материалов, на основе которых уточнен словарный фонд французского языка, цитируя все существующие в них стереотипные сравнения и номера текстов, из которых они взяты. Базируясь на своих исследованиях, а также на исследованиях А. Фре и на словаре Ж. Гугенхема, автор статьи приходит к заключению, что в разговорном французском языке употребляется все меньше и меньше стереотипных сравнений, что только писатели используют их, чтобы сделать стиль своих произведений более образным и экспрессивным.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том IX, кн. 1 Филологически факултет 1971/72
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO
Tome IX, livre 1 Faculte philologique 1971/72

ИВАН РАДЕВ

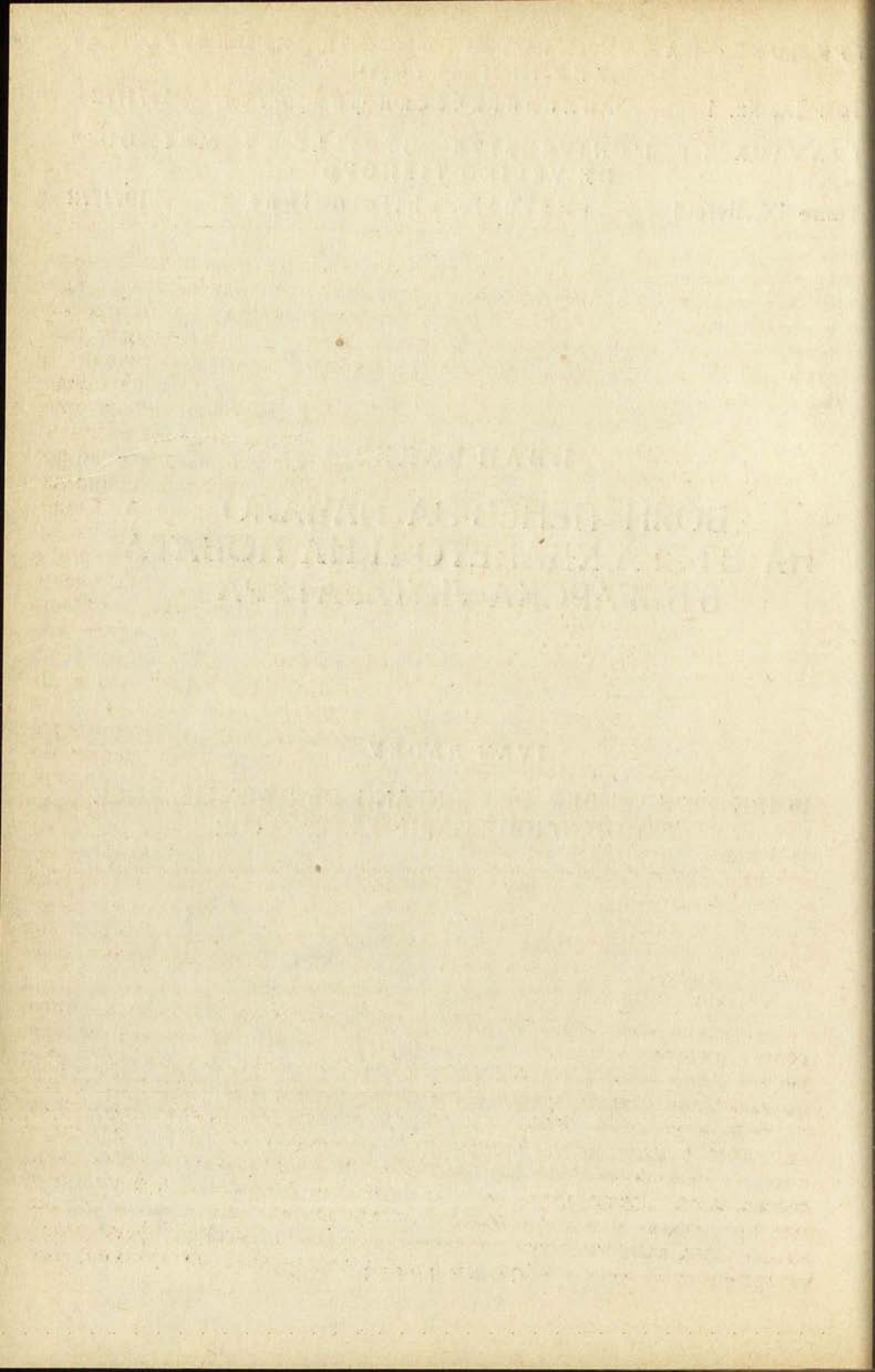
БОЯН ПЕНЕВ ЗА НАЧАЛО
НА ВЪЗРАЖДАНЕТО И НА НОВАТА
БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

IVAN RADEV

BOIAN PENEV UBER DEN ANFANG DER RENAISSANCE
UND DIENEUBULGARICH LITERATUR

СОФИЯ 1973

Закономерностите на литературното развитие в края на миналото и началото на нашето столетие, изтъкват необходимостта от критико-оценъчно усвояване на новобългарската литература, от проследяване генезиса и предисторията на явления, които изграждат нейния профил и съдържание, полагат основите на оптимистичния и дух и близост до тежненятия на народа. Докато проявите на предосвободенската теоретико-естетическа мисъл се изчерпват от оперативната критика, то само за няколко десетки години назряват условия, формират се личности, които довеждат до първите по-цялостни историко-литературни проучвания. Появяват се историко-литературните ръководства на Д. Маринов — 1887 год., на А. Теодоров — 1896 год. Нуждата от системна преценка на книжнина и автори, и проследяването на естетическото съзряване на българина и на литературния процес в цялата му сложност, застава пред ученията Балан, Ив. Шишманов, Б. Пенев, Б. Ангелов, М. Арнаудов. Нещата върде съществени отличават тяхната дейност от на останалите живи дейци на Възраждането, също негови изследвачи — П. Р. Славейков, И. Блъсков, Г. Кръстевич, Й. Груев, Марко Балабанов и др. Последните, изхождайки от личното си участие, не напускат тази емпирична основа и не търсят големите обобщения, характеристиката на цялостните възродителни процеси, сравнителното очертаване на проблемите, с оглед сходни явления на Балканите и в Европа. Това прави наблюденията им, спомените, изказванията, незаменими свидетелства и документи на епохата, но не и издържани изследвания на нейното развитие. Напълно закономерно идват други, с по-голяма подготовка, с утвърдени представи за литературен процес с по-високи критерии и подходи, за да постигнат обобщаването му. Сред тях е и Боян Пенев — с мащабната си историко-литературна дейност върху възрожденската и следосвободенска книжнина, върху връзките на нашата с чуждите литератури.

Демократичен в разбиранията си, Боян Пенев съумява да преодолее значителна част от ограниченията, които му налага позитивистки развиващата се литературна наука у нас и да извиси ръст на изследвач с ясни представи за пълноценен художествен процес, за безкомпромисен отпор на псевдолитературното, на полуинтелигентското в изкуството. Всичко това наслоява благотворните пластове на овладяна литературоведческа култура и научно-изследователска мисъл. Ерудицията му на изследвач откриваме и в панорамните проучвания и в полемичните материали в защита на по-високи канони пред съвременната литература. Една обективна преценка на извършеното от него в областта на възрожденската литература, раз-

крива широката основа, върху която гради обобщенията си и характеристиката на книжовния процес. Тя ни убеждава във факта, че Пенев в значителна степен опровергава някои от неиздържаните си теоретико-естетически изисквания чрез конкретните наблюдения и направените от тях изводи. За изследвача еднакъв интерес представляват, с еднакво усърдие и проникновеност анализира, както книжовните факти, така и материалите от по-общ, културно-исторически и обществено-икономически характер. Във всеки от тях Б. Пенев иска да види документ за епохата в нейната историческа обусловеност, повод за изводи, относно културно-книжовната ѝ, психологическа и обществено-политическа характеристика. След един такъв плодотворен анализ на всичко онова, което наричаме атмосфера за развитие на книжнината, за реализирането на нови по дух и съдържание идеи, учения преминава към разглеждане на конкретното им отражение в литературния процес, в делата на малки и големи, творили след Паисий.

Интересът на Б. Пенев към личността, към човека на Възраждането, е част от стремежа му да вникне във възрожденските процеси и многостранно да изясни техния характер и значение за понататъшния ход на културно-историческото ни развитие. В историко-литературен план, аналитично, с необходимата психологическа дълбочина, се проследяват реалите на взаимоотношенията творческа личност — общество, възрожденска литература — действителност. Дирят се естетическите акценти в осъществяването на тази взаимозависимост и алтернативността ѝ, продиктувана от обществените и национални условия в България през XIX век. Много сполучливо е схваната оптимистичната концепция, която определя духа и съдържанието на обществената мисъл у нас, настойчиво откриваща податките — исторически, нравствено-психологически и житейски — за да прерасне в трайна атмосфера, сред която зреят възрожденските явления, добиват плът и реализация. Волунтаристичният уклон в теоретико-естетическите му постановки и конкретни наблюдения е факт, но факт с ограничен обсег на въздействие, за да нямаме основание да говорим, че за възрожденската литература му е попречил да вникне в нейната специфика и съдържание, да изведе развойните ѝ тенденции на степен на издържано в научно отношение, изложение. Едва във връзка със съвременния му литературен процес Б. Пенев ще се опита да даде път на някои волунтаристично-естетически разбирания за природата на изкуството, за бъдещето, насоката и ролята на литературата в новите за нея културно-исторически и обществени условия. Още в очерка за Ботев откриваме следите на това индивидуалистично тълкуване на известни моменти от творческата и житейска практика на революционера-поет. Наличието на погрешни методологически тези, на недооцененост на отделни автори, на субективистични теоретизации за една или друга страна на литературния процес, до скоро определяха отношението на nihilизъм и омаловажаване на цялостната историко-литературна дейност на Б. Пе-

нев.¹ Тя и редица други неприемливи постановки са факт, който в никакъв случай не бива да се изпуска при цялостна оценка на научната му дейност, но те нито изчерпват, нито дават облика на неговото дело. Защото приносят му на литературен историк се определят от вярно доловената същина на естетическо съзряване и развитие на възрожденската книжнина, от градените с проникновение очерци за Паисий, Софроний, Бозвели, П. Р. Славейков, Друмев, от високите критерии, които поставя пред съвременната литература. Едва в последно време се забелязват усилията на наши литературоведи да оценят по достойнство заслугите на Б. Пенев като изследвач на литературата.²

Като има предвид постигнатото от учените М. Дринов, Балан, Ив. Шишманов, Боян Пенев заживява с проблемите на възрожденската книжнина и настойчиво търси тяхната мащабност и неповторимост, демократичните традиции, които закрепят с целите и задачите на същинската художествена литература своеобразната ни историческа съдба и осъществяват сложния път на естетическо израстване от Паисий до Ботев. Такъв характер и задачи имат и материалите му, свързани с изясняване начало на Възраждането и на новата българска литература, с явления, които залягат в основата на интензивно формиращия се обществен и културен подем през XIX век по българските земи. За да реализира в пълна мяра разбирането си по тия въпроси, литературният историк предприема проучвания на предпаисиевата епоха в нейните книжовни, обществено-психологически и политически прояви, в съхраненото от историческата памет на народа — песенен и наративен фолклор, в запазените документи за икономическото положение на българина през трудните десетилетия на XVII—XVIII в. В тия материали не всичко е достатъчно аргументирано, не всичко издържа изпитанията на времето и научната преценка на следващите изследвания, но очевидно е разгръщането на цялостна концепция за същността и движещите сили, за характера на явления, които довеждат до появата на Паисий и Софроний, на ренесансовия дух, който в скоро време ще определя обществената и книжовна активност на българския народ. Така подхвърлената от М. Дринов и подета от Балан теза, че Паисий със своята „История славянобългарска“ се явява начало на нашето Възраждане и родоначалник на новобългарската литература, за пръв път добива пространен историко-литературен израз.

¹ Виж: П. Зарев — „Проблеми на българската литература“ — 1950 г., П. Зарев, „Развоят на литературната ни история и някои спорни въпроси на наследството“ — сп. Литературна мисъл, 1959 г. кн. 3; Е. Стефанов — Предговор към Съчинения на В. Друмев, 1948 г. I том; Г. Гачев — „Ускоренное развитие литературы“ — М. 1964 год. и др.

² Виж: П. Диневков — „Между свои и чужди“ — СФ., 1969 г., стр. 95—101; Г. Цанев — „История на българската литература“ БАН, 1971, III т. очерка за Б. Пенев — стр. 911—934, и др.

Проблемите, свързани с начало на Възраждането и на новобългарската литература, са обект на проучвания и от историята, и от литературната наука. Свои становища обосновават Д. Маринов, Балан, Ив. Шишманов, Б. Цонев, М. Арнаудов, историците П. Ников, Хр. Гандев, Ж. Натан и др.¹ Засегнат още от Шафарик, Венелин, Априлов, Пипин, тоя въпрос — еднакво важен и в методологическо, и в историко-литературно отношение — е получавал различен отговор. Самите възрожденци Венелин, Априлов са склонни да сочат като начало на Възраждането и на новобългарската книжнина 30-те години на XIX в. М. Дринов подема идеята за първофигурата на Паисий, но самото състояние на познанията за „История славянобългарска“ диктуват хипотетичния характер на неговите съждения. По-късно в историко-литературния очерк на Д. Маринов „История на българската литература“ е определено, от една страна, началото на „Невий век“ от XIV в., 1938 год.), а, от друга страна, се говори за „време на възраждането“ от 1760 до 1855 година и изрично се подчертава, че с появата на Паисиевата история „се почнува и българското народно и литературно възраждане“². Вярно, но неразгърнатото е и становището на Балан в излязлата през 1896 година „Българска литература“ за мястото на Паисий във възрожденските процеси.³ В специална глава на „Принос към история на социализма в България“ (1906 г.) Д. Благоев разгръща първата марксистка социално-икономическа характеристика на нашето Възраждане на неговото начало.⁴ Със свой дял в изясняването на тоя труден въпрос са и някои от изследванията на Боян Пенев.⁵

Част от недостатъците в проучванията на мнозина литературоведи и историци на Възраждането, се дължат на идентифицирането на начало на новобългарската литература и начало на Възраждането. Като има предвид това, Б. Пенев се стреми да ги разграничи в известен смисъл, да посочи тяхната връзка и в профилираното им изследване да разкрие тяхното начало, съставки и специфика. В тази насока той пише: „Българското възраждане се подготвя — преди Паисия още — от политическите събития в Турция, от упадъка на турската държава вследствие вътрешно разложение, вследствие на

¹ Виж: Д. Маринов — „История на българската литература“ — 1887 г.; А. Теодоров — „Българска литература“ — 1896 г.; Ив. Шишманов — „Увод в историята на българското възраждане“ — 1927 г.; Б. Цонев — „История на български език“ — 1934 г., II т., стр. 293—301; М. Арнаудов — „Българското възраждане“ — 1943 г.; П. Ников — „Възраждане на българския народ“ — 1929 г.; Хр. Гандев — „Ранно възраждане“ — 1939 г.; Ж. Натан — „Българското възраждане“ — 1946 г., II изд.

² Виж: Д. Маринов — „История на българската литература“, 1887 г., стр. 166—172

³ Виж: А. Теодоров — „Българска литература“, 1901 г., II изд., стр. 89—91. Тук не става въпрос за опитите да се обоснове наличието на предренесанс през XIV или първата половина XVIII век.

⁴ Виж: Д. Благоев, „Принос...“, 1949 год., стр. 43—77.

⁵ Виж: „Паисий Хилендарски“ — Пер. сп., 1910 год.; „Начало на българското възраждане“ — 1918 г.; „История на новата българска литература“ — 1930—1936 година, I и II том.

войните на Турция с Австрия и Русия, подготвя се под западно влияние — идеите на френската революция, просветата — което прониква у нас отначало през Гърция и Сърбия.¹ Такава е широката основа, върху която се реализира българското Възраждане. А началото на новобългарската книжнина е една от последиците на тези възрожденски процеси, поставено от „История славянобългарска“, която по силата на редица обществено-политически и национални обстоятелства играе ролята на пръв манифест на ренесансово световъздействие за изграждането на историческо и народностно съзнание на българския народ.

Всичко това предопределя характера на изследванията на Б. Пенев върху начало на Възраждането и начало на новобългарската литература. От една страна, е налице стремежът му да разкрие корените на тия процеси преди Паисий, а от друга — да изтъкне делото на Хилендарския монах като истинско начало, като мощен тласък, събрал в себе си възделенията на целия народ, и същевременно поставил началото на новата ни книжнина. Отношението на Пенев отличава и в полемиката с учени, които не доотчитат различията между тях, и се опитват да поставят началото на новата ни литература с дамаскинската книжнина (Б. Цонев, а в началото и Ив. Шишманов), с един от по-изявените етапи на Възраждането от 30—40-те години на XIX век. По същество двете противни гледища намират и по-късно поддръжници. За долна граница на Възраждането Хр. Гаидев сочи началото на XVII век, а известен наш марксист-историк изрично подчертава: „Зовът на Паисия намери всенародна подкрепа, стана дело и факт, едва близо един цял век след Паисия, когато назряха главните фактори на възраждането, преди всичко икономическия, и когато се създадоха и оформиха ония обществени сили, които изнесоха на плещите си възраждането.“²

От съвсем различни позиции и с други цели омаловажава делото на Паисий проф. Б. Цонев. Като извършва редица филологически наблюдения над дамаскините и Паисиевата история, заслужилният езиковед пише: „Затова Паисий не трябва да се смята за начинател на новобългарската литература, а трябва да бъде начинател на по-друга епоха в нашата книжнина, че работи вече на научна основа. Той не може да бъде родоначалник на новата българска книжнина, защото дълго време след него нямаме такава нова българска книжнина.“³ Според Б. Пенев твърдението му, че делото на Паисий не е „оставило никоя трайна диря в българската книжнина“ пренебрегва най-главните, най-съществените факти в историята на българското духовно възраждане: „Защото няма друга българска книга, която да е оставила такава трайна следа в литературата и съзнанието на българина към края на XVIII и първата половина на XIX век, както книгата на Паисий.“⁴

1 Б. Пенев — „История на новата българска литература“ — 1930—36 год. Нататък при цитати от това издание ще се посочва само том и страница.

2 Ж. Натан — „Българското възраждане“ — 1946 г. II изд., стр. 28.

3 История на българския език, — 1934 г., II том, стр. 294

4 Б. Пенев, I том, стр. 59

В насоките на тези съждения Б. Пенев разглежда Възраждането като зародил се преди Паисий процес, на който той дава определен завършен израз. Същевременно „История славянобългарска“ става начало на новата ни литература. Това проличава и от въпроса му: „По какъв начин се развива и подготвя постепенно нашето възраждане, за да намери най-сетне своя вдъхновен изразител в лицето на Паисия?“ И го разглежда като продукт на редица фактори като „тия преходни условия и фактори са от обществен, политически и културен характер“. Така обобщавайки вложеното от Паисий в процесите на Възраждането, Пенев го сочи за основоположник на новобългарската литература. Този подход стихийно се съгласува и с диалектико-материалистичната концепция в областта на общественото знание. С право Пенев критично отбелязва за М. Дринов: „Той идентифицира начало на възраждането с начало на новобългарската литература, без да отбелязва постоянното взаимодействие между живота и литературата. Според Дринова българското възраждане започва изведнаж, а с него заедно, в същия момент, се заражда и новата литература.“¹ Очевидна е плодотворността на разграничението, което прави Пенев. То му дава възможност да проследи началата на националното ни Възраждане, породили необходимостта от нова литература, която се начева с Паисиевата история. Не тясно-социологични или културно-исторически подходи, а широтата на един историко-литературен анализ довеждат Пенев до вникване в разграничителните линии във взаимовръзката възродителен процес — новобългарска литература и тяхното диалектическо единство.

Боян Пенев се спира обстойно на начало на българското Възраждане и на ролята на Паисий, като полемизира най-вече с Б. Цонев и поддръжниците на тезата за енигматичния характер на „История славянобългарска“. При него закономерната ѝ поява намира цялостната си защита: „Казахме, че да решим въпроса за началото на новата българска литература, необходимо е преди всичко да установим кога става нова тя по преобладаващите елементи в нейния дух и съдържание. Нова става тя при Паисия“.² Този извод е резултат от проследяването на светските елементи и патриотичен дух на историята, съпоставени с религиозните по съдържание и черковно-поучителни по дух дамският сборници и стара книжнина. Според него преписите на „Историята“ свидетелствуват за един активен стремеж към национално самосъзнание и самоопределение, стремеж, който, макар и да е подготвян постепенно от по-рано, за пръв път получава ясен категоричен израз в славянобългарската история.

Твърдението, че новобългарската литература води началото си от Паисий е формулирано през 70-те години и се поддържа от учени като М. Дринов, Д. Маринов, Балан, малко по-късно И. Шишманов. Изследванията на Б. Пенев идват да го разгърнат на основата на др-

¹ Б. Пенев, I том, стр. 68

² Б. Пенев, I том, стр. 65

казателствен книжовен материал, в пряка връзка с обществено-политическите и икономически промени по българските земи. Като очертава широките рамки на свързаната с това проблематика, литературният историк осъществява две важни задачи — проследявайки отделните фактори, под чието въздействие се формира нашето Възраждане (обществено-икономическите промени, образуване на градското съсловие, чуждите влияния, роля на манастирите и духовенството, дамаскинската книжнина), той аргументирано изтъква Паисий като негов пръв изразител с историческо съзнание и представи за потребностите на българския род и същевременно основоположник на нов тип литература. Разграничаването, което отбелязваме при Б. Пенев, не води до откъснатото интерпретиране на възродителните процеси и състоянието на книжнината, защото за всички е ясно, че именно литературата се явява най-ярък израз — и като програма, и като въплъщение — на тия промени в психология, бит и мислене. Това определя Паисиевата история като принципно ново явление с основополагащо значение.¹

Б. Пенев е от учените, които разглеждат литературата като единен, но сложен и противоречив процес и категорично се противопоставят на определянето на нашето Възраждане като „ненадеен, внезапен скок, причинен главно от Паисиевата история“, защото за него „нейната поява, появата на Паисиевата история — е подготвено от по-раншни условия“. Условието, при които се формира новобългарската литература „са проучени, анализирани, с оглед сложния характер на културно-историческия процес, чийто данни говорят за постепенния преход на старата книжнина в нова — „тук имаме работа с постепенност и известна приемственост“. Да се твърди обратното според Пенев е „твърде наивно и погрешно“. Той защитава тезата, че националното чувство на българина никога не е загасвало. През XVII—XVIII век се набелязват частичните му качествени натрупвания и се осъществява прехода „от средните векове към новото време“: „През тая епоха нашата книжнина започва да се влияе от духа на времето, да се освобождава постепенно от предишния си черковно-религиозен, догматичен характер, да става светска в основата си, да отразява потребностите и стремежите на реалния живот.“ И литературният историк завършва, че „всъщност то (възраждането — б. м.) е резултат на ред подготвителни

¹ Затова известен антиисторизъм прокарва Г. Гачев с твърдение като това, че в „литературата от Паисий до Берон ние виждаме повече старо, отколкото ново“. Стрели се да обоснове тезата за този период като „възстановителен“ и доказва наличието почти на всички елементи от Паисиевата и Софрониевата дейност и в старобългарската книжнина, като само просвещенските разсъждения „нямат прецедент в старата и средновековна литература“. Тук е очевидно игнорирането на активните тонове — патриотични, национални — в историята на Паисий, новаторството в житието на Софроний и др. неща. С това всъщност се поставя под съмнение и „История славянобългарска“ като начало на новата литература. (виж „Ускоренное развитие литературы“ — 1964 год., стр. 100—101).

причини, явява се като историческа необходимост, която е в органическа, вътрешна връзка с тия причини и зависи от тях¹.

Тези общотеоретически положения са изходна база за проучванията на Б. Пенев както на Паисиевото дело, така и отчасти на предхождащата го дамаскинска книжнина. Във връзка с очертаване началата на новобългарската литература с „Историята“, той предприема специални задълбочени изследвания на наличния материал и паметници от XVII—XVIII век, на отделните моменти, които могат да се набележат и да уплътнят книжовния процес. Воден не от тесни филологически интереси — те са само в помощ при анализа на това специфичен литературен материал — изследвачът начева тази „екскурзия“ със съзнание за трудностите и приноса на едно такова дело. И действително Б. Пенев успява да представи дамаскинската книжнина откъм ония нейни страни и проблеми, които бавно, но неотклонно довеждат до качествени промени, осъществили се на границата на XVIII—XIX век. Проследени паралелно с анализ на обществено-политическото и икономическото състояние на българската народност, те чертаят атмосферата на обществен и духовен подем.

В насоките на предварително възприетата теза за епохата на Възраждането, че определя духовния си облик в зависимост от обществените и икономически промени и потребности, Б. Пенев отделя значително място на икономическото разложение на Турция и появата на българско градско съсловие. И най-предубеденият литературен историк е принуден да отчете широките възможности, които предлагат тия промени за българската народност. И ученият анализира богат изворов материал за разрастването на българския елемент в градовете със смесено население, за обособяването на прибалканските села в градове. Разширява се умственият кръгзор на българските занаятчии и търговци. Взаимоотношенията, в които влизат, им налагат нови форми и представи за другите народи, за околните, за самите себе си. Навеждат ги на мисълта за незавидното им робско положение. По този начин развитието на новите икономически отношения обективно довежда до нарастване на българския елемент в градовете, до материално и духовно издигане на част от българския народ. Търговци и занаятчии се убеждават в необходимостта от образование, като съприкосновението с непознатия до тогава за тях околнен свят ги довежда до смътната, но все по-ясно очертаваща се мисъл за по-широки хоризонти и народностно обособяване. Тоя процес в началото частичен, започнал в по-будни селища като Котел, Копривщица, Габрово, разширява обсега си, задълбочава се и добива по-голяма определеност. В началото минава през местния локален патриотизъм (... за нашето мило отечество Копривщица¹), за да прерасне в делото на именитите ни възрожденци от XIX век на една организирана общонационална основа. И виждаме как този процес под натиска на обективно протичащи явления завладява все

¹ Б. Пенев, I том, стр. 75.

повече българи. Изгражда се дейно гражданство, което поема запазената в селата традиция и я издига като щит против ширещата се дотогава елинизация. Художествен израз на това явление пророчески и със завидна настъпателност за средата на XVIII в. дава Паисий в своята „История“. И тук Б. Пенев използва не толкова литературен материал, колкото свидетелства от друг характер — запазените документи, търговски и занаятчийски кондики, спомени на очевидци. С вещата ръка на психо-социолог, литературният историк открива зад цифрата и данните, зад съобщенията за промени в икономиката на прибалканските градове, ония количествени материални процеси, които дават отражение в духовната панорама на времето около края на XVIII век: „За да имаме по-ясна представа за връзката между българското възрождане и факторите на обществения живот в нашите градове през онова време, ще трябва да отбележим и еснафските организации, които са допринесли твърде много за развитието на нашата просвета и литература.“¹ Защото историческите обстоятелства налагат нашето Възраждане да започне, особено в своите литературни и духовно-просветни прояви, без да има опора в някаква обособена, издигната в интелектуално отношение среда, нито да има нормални условия да я създаде. Ето какво отбелязва в изследването си за италианското възрождане Голенищев-Кутузов: „Ние мислим, че с появата на една особена група вътре в градското съсловие — интеллигентите, несвързани с църквата (учители, оратори, юристи, архитекти, лекари) — се е създала реална база за възникване на нова по качество култура. Това образуване на нова среда не би било възможно без развитието на Университетите на XII—XIII в.“² Именно такава „реална база“ българската народност нямаше възможност да създаде и все пак се преминава към „възникване на нова по качество култура“. И това става не встрани от църквата, а като се свързва в началото с нея, поради факта, че няма друга социална опора. По-късно гражданството придвижва напред процесите на Възраждането и разширява пред българския народ обществено-политическите хоризонти, така необходими за напредък и народностна консолидация. В това смисъл е и изводът на Пенев: „Еснафите и търговците са ръководели обществените работи, преди още да се появи същинска интелигенция. Те са се грижели за народните интереси много повече, отколкото духовенството, което в по-голямата си част е било бедно, невежествено и подчинено на гръцката църква.“³ Разбира се, оценката тук не е всеизчерпваща, защото самите факти говорят, че нишките на книжовност са се запазили единствено сред духовенството. Но важно е другото — диалектически проследената връзка между духовното израстване на българската народност и икономическите промени, стремежът ясно и категорично да се укаже и очертае обособяването на качествено

1 Б. Пенев, III том, стр. 25

2 „Италианско възрождение и славянские литературы“ — М., 1963, стр. 15.

3 Б. Пенев, III том, стр. 33

нов период в общественopolитическия и клтурен живот на народа. Този подход му дава известни предимства в хода на научното изложение — в конкретните анализи, в общотеоретическите обобщения и преценки.

След като проследява направеното от най-известните изследвачи на Възраждането, Голенищев—Кутузов заключава: „Даже и от този кратък обзор може да се разбере, че едва ли не болшинството литературоведи на Запад в течение на последните 50—60 години разглеждат възраждането като особена епоха на културната история, която следва да се разграничи — само по методологически съображения — от средновековието“.¹ В полемичен план с тази толкова разпространена интерпретация на възродителните процеси, Б. Пенев изрично подчертава: „Разгледахме главно икономическите фактори на българското възраждане — смяната във формите на производството, развитието на занаятите и търговията; посочихме връзката между тия фактори и духовното и политическо развитие на българския народ“.² Не трябва да забравяме, че Пенев не разглежда тая взаимообусловеност от последователни диалектико-материалистични позиции. Той не изтъква последователно първенстващата роля на тия фактори спрямо другите, спрямо цялостното културно-историческо развитие, а често ги поставя в една плоскост. В зависимост от времето дава превес на едните или другите в определяне духа и съдържанието на литературния процес. За Пенев не остават чужди и социалните разслоения, които съпътствуват този процес: „Както се знае, с определяне на икономическите фактори на социалния живот, с развитието на формите на производството, върви и класовото обособяване, съсловната диференциация — образуват се съсловия, които се сблъскват на почвата на своите противоречиви интереси.“³ В отделните етапи на Възраждането тия социални групи вземат различно участие, приносят им е нееднакъв. Още като търси корените на разпратата между фанариоти и българи, Б. Пенев бележи, че „враждата между народа и висшето духовенство носи повече класов характер“. Проследил прогресивното участие на занаятчиите и еснафските организации в общественото развитие, литературният историк прави обзор и на участието на чорбаджийската класа. В него отличава опитът да се подходи неедностранчиво. Отчита известната благотворителна дейност на някои чорбаджии в областта на просветата и книгоиздаването. Според него те и тогава не напускат класовата си същност, защото „дори и тия чорбаджии, които са проявявали патриотически жестове, са били винаги предани хора на правителството“. Напълно осъзнателно Б. Пенев локализира техния дял в процесите на Възраждането както по място, така и исторически (във времето): „С разрастването и укрепването на еснафските организации, с възникването на една по-будна интелигенция, влиянието на чорбаджиите заточ-

¹ Голенищев—Кутузов И. Н. — цит. съч., стр. 14

² Б. Пенев, III том, стр. 41

³ Пак там.

ва да отслабва.¹ Без да формулира точно техните взаимоотношения, изследвачът проследява как вземат надмощие силите, насочени към демократични и радикални преобразования: „В историята на нова България то е първата по-значителна борба между консерватори и демократи, между реакционери и свободолюбци — борба за освобождение от гнета на дадено съсловие за народовластие.“² Разбира се, Пенев не прави опит да свърже дадени духовни прояви от ранното ни Възраждане с конкретни социални групи, защото, както каза П. Диневков, „социалнокласовата диференциация не винаги означава културна диференциация“. Действително книжнината от първите периоди на нашето Възраждане трудно може да се свърже с определени класови групи и да изразява духовните им и естетически вкусове. Изключение прави само публицистиката, която малко след зараждането си, отстоява сравнително обособени гледища по националния, църковния, книжовния въпрос и, така или иначе, се свързва с тези класови разслоения.

Б. Пенев не приема безкритично оставените документи за дейността на чорбаджийското съсловие. Според него „Селимински идеализира всички беглики, представя цялото бегликчийско съсловие като предано до безграничност на своя народ и изпада в преувеличения“. Но ученият вижда, че и един Л. Каравлеов не е „чужд на известни преувеличения“, защото „в същото това съсловие вижда най-голям враг на българския народ и рисува бегликчиите като непоправими пакостници, народни грабителни и изедници“, защото ги преценява от безкомпромисния ъгъл на революционните си възгледи. Затова Пенев завършва, че „тяхната политика е била политика на компромисите“ и „демократизма на младото поколение съвсем не ги е привличал — обичали са да натрапват своите схващания, да вършат всичко на своя глава, без да държат сметка за волята на народа“. Това не е пълната класова характеристика на чорбаджиите, но съжденията на Пенев насочват към разкриване на тяхната реакционна, задържаща роля във възрожденските процеси.

Като изхожда от върнатата теза за несъвместимостта на държавната власт и народа преди падането ни под турско робство, и че само „религията и езика“ свързват българите от различни места, литературният историк сполучливо разкрива спецификата на народните движения — социални и религиозни — и техния демократичен статут: „Народните движения преди падането на България не са признак на упадък в общия национален живот, както се мислеше по-рано, а напротив, като свидетелствуват за упадък на държавната власт, съдържат всички признаци да се избистрят в една дълбока и определена национална мисъл, която би могла да даде ново съдържание на обществения живот, да сближи писмеността с живота и по тоя начин да я направи способна за разви-

¹ Б. Пенев, III том, стр. 55

² Б. Пенев, III том, стр. 55

тие.¹ Тук може би е уместно да се привлекат известни положения от схващанията на съветския учен акад. Конрад по проблемите на Ренесанса като всемирно явление, като движение на ренесансовите идеи от изток на запад в периода VIII—XVII век, при което и прояви от нашия духовен живот биха намерили своето място.² Без да има предвид такъв един план на търсения, Б. Пенев по същество, в контекста на такава постановка гледа на някои явления в живота у нас през XIII—XIV век: „Нашият народ е притежавал богати вътрешни сили, одарен е бил с творческа способност — това се вижда от неговите поетически творения, вижда се също така и от онези религиозни движения преди падането на България — обаче липсвали са външни благоприятни условия, за да се проявят по-нашироко, за да се развият по-нататък от вътрешни сили и творчески способности.“³ Подзел тази важна и характерна особеност, литературният историк дири нейните модификации и през турското робство.

Направеният в исторически план разрез на взаимоотношенията — духовни и политически — между българския елемент и турците-завоеватели, подпомага учения при очертаване на психологическите импулси, които лежат в основата на национално осъзнаване — верската търпимост, пропастта, която винаги е съществувала между българи и турци, частично запазените привилегии и самостоятелност на прибалканските селища, възвръщането към първични етнически особености. Защото по силата на исторически обстоятелства настъпилото демократизиране във взаимоотношенията сред българския елемент се реализира в поддържане на традицията, на патриархално-родовите връзки за общност. Верските (българи-турци) и национални (българи-турци, българи-гърци) различия са и външен израз на вътрешни народно-психологически, моралноетични и естетически различия. В обществено-психологичен и социален план се забелязва едно възвръщане към отчасти изживян етап, на взаимоотношения, което довежда до инстинктивно преоткриване на корените на етническо единство: „Искрата на национално съзнание, чието съдържание не е от политически характер, не загасва в българското село, в средата на простия народ — особено между прибалканското население, което е пазило българската реч, традициите си, съкровището на народното творчество.“⁴ Аналогичен процес отчита за сръбското възраждане и Миодраг Попович: „Веднага след идването на турците в нашата страна, сърбите са се върнали към патриархално-племенния колектив като обществена организация, в рамките на която оживяват в известна степен етническата и културна автономия, което е заздравило основата и по-нататъшния развой на тяхното устно творче-

¹ Б. Пенев, I том, стр. 145

² Виж: Конрад Н. И. — „Запад и Восток“ — М., 1966 год.

³ Б. Пенев, I том, стр. 145

⁴ Б. Пенев, I том, стр. 72

ство.¹ Голямо е значението на това възвръщане без опеката на средновековния град, който постепенно загубва българския си облик под напора на турски и гръцки колонизаторски процеси. Не случайно старите български средища като Търново, Пловдив, Охрид, Средец и др., не заемат полагащото им се място в началните етапи на Възраждането. „В затиеното и глухо село се подготвят и развиват онези нравствени сили, на които се дължи съхранението на българската народност. Там са били запазени най-важните нейни атрибути: езика, спомените на миналото, народните обичаи, там е бил запазен също свежиият, неизчерпаем извор на народното творчество“ — бележи Пенев.² И не намира по-сигурно доказателство за тая роля и усъвършенствуване на чувството за наблюдение и самоанализ от народната песен, от пословиците и поговорките. В лаконичните си формули те заключават синтезиран богатия вътрешен живот на българина, неговия социален и демократичен статус в периода на законно безправие и заличаване от картата на Балканите, неговото нравствено кредо, почиващо колкото на обичайното право, толкова и на въздействието, които претърпява от другите народи — било като реакция, било чрез усвояването им: „От тези творения — от песните, приказките и пословиците — се вижда как се отнася народа към околните чужди народности, от които е зависел, в какъв смисъл е ценял техните дела и ги е характеризирал в нравствено отношение.“³ Литературният историк проследява на основата на конкретен материал какво е това отношение, как всичко наслагва незабележимите си на пръв поглед натрупвания, които в края на XVIII век трябва да преминат в качествени промени и по тях да се конструира, приблизително поне, онази обществено-психологическа атмосфера и характерологична рефлексия, която постепенно и неотменно зазвучава като национална отлика за всеки българин и зове към етническо обособяване. Очевидна е нуждата от привличане на тоя материал, след като по общо мнение са крайно недостатъчни документиранияте събития — и още по-малко състоянието на психиката и националното състояние — оставени ни често от пътешественици-чужденци, отбелязвали мимоходом за нас. Това предполага прехвърлянето на тежестта на изследванията върху историческата памет на народа — кристализирала в лаконичната фраза на половицата, оживяла в народната песен и приказката. Битуването и ролята им, колкото и трудно доловими, са със свое място в историческия момент, в изграждане — и сега — в преоткриване на традицията.

Възродителните процеси, които водят началото си от втората половина на XVIII век, постепенно се разширяват и обемат повече явления, повече хора и области. Техните приливи вече се съгласуват с турсовите, които преживява турската империя, с политическите про-

¹ „Зборник Матице српске за книжевност и език“, 1967 г., св. 1, стр. 26.

² Б. Пенев, I том, стр. 163

³ Б. Пенев, I том, стр. 164

мени в останалите нейни части — Сърбия, Гърция, Черна гора и др. Чувствува се отзвукът и на френските буржоазни революции. С право П. Р. Славейков след години ще пише: „Французката революция пропадна, но идеята ѝ не пропадна... Развитието на свободоумните идеи, като премина и разбуди всичките народи в Европа, стигна най-сетне и до нас българите.“¹ Зачестяват войните на Турция с Русия. Всичко това — и с конкретните си събития, и с общата си оценка — не остава без следа в политическото съзнание на българина. Нещо повече — непосредното участие на компактни маси българско население в гръцката завера, в борбите за независимост на Сърбия, в оказваната помощ на Дибич Забалкански, води до представата за първите организирани помисли за свободна България (в по-ново време). Безрезултатни остават и опитите на самата турска държава чрез танзимати и ираадета да стабилизира своето положение. Затова Б. Пенев заключава, че всички външни условия оказват голямо въздействие върху възраждането на националния дух по българските земи. Тази мисъл отразява една историческа истина.

Разгърнал на такава широка основа за литературната история, обществено-политическата икономическа панорама на националното ни развитие в края на XVIII и началото на XIX век, Б. Пенев успява да изгради достоверния им дял в концептиране същността на нашето Възраждане. По този начин изяснява генезиса на отделните му страни, които вече изявились се, дават лицето на един обективен исторически процес.² Но по-късно, когато се формира истинската художествена литература през втората половина на XIX век, литературният историк не се спира на промените се обществено-политически обстоятелства — проявява се непоследователността на неговия подход. Това показва, че не остава верен дори на себе си — след като е декларирал, че възрожденската книжнина гради облика си в зависимост от тях. Когато достига до творчеството на П. Р. Славейков, Каравелов, Ботев, Боян Пенев не очертава промените се условия и ги разглежда не в такава обстановка, от каквата се нуждаят. Вече съществува тезата, че мощната индивидуалност преодолява, а някога се и противопоставя на обществените изисквания, които се стремят да определят нейния път, идеали и творчество.

Фактът, че за началните етапи на Възраждането Пенев разглежда общественото и социално-икономическо положение на българския народ, разкрива част от добрите страни в подхода му към възрожденската литература и стремежа му да я анализира на фона на действителността, която я е породила и има нужда от нея. Той под-

¹ П. Р. Славейков, Съчинения в два тома, 1969 г., II том, стр. 316

² Затова са лишени от основание твърдения като това на Д. Косев: „Преден всичко у него (Б. Пенев — б. м.) не намираме дори и загатване за обществено-икономическите условия в България през XVIII век, на което Шницманов обръща внимание. Появата на „История славянобългарска“ Б. Пенев обяснява само с „индивидуален дух“ на Паисий, с неговата наблюдателност и прозорливост, с голямата му обич към народа и др. Доколото говори за историческа среда, той има предвид само идейната и книжовна среда на Атонския манастир“ (сб. П. Хиландарски и неговата епоха — БАН, 1962 год., стр. 10).

Сод му дава възможност да погледне от един по-широк ъгъл на цялото ни Възраждане, и колкото и парадоксално да е — да постигне по-голямо величаене на нашите възрожденци от някои историографи, които виждат в Паисий, Софроний и останалите, изключителни личности с ореола на народоизбраници, призвани да го възродят. У нас, за разлика от протичането на ренесанса в други страни, разгръщането на възродителните културно-исторически процеси съпътствува икономическото възмогане на българския народ. Една самодисциплина в най-общия и държавнически смисъл характеризира социалната психология, съпътстваща икономическите промени, като спомага да прераснат в културно-исторически факт, търсения и определена народностно-реформаторска програма. По всяка вероятност за тази отлика значение, и то голямо, има положението ни на поробен народ. Като съблюдава националните и исторически обстоятелства, сред които се реализира началото на нашето Възраждане и на новобългарската книжнина, ученият внимателно анализира икономическите, общественopolитическите и културни страни на периода от първата половина на XVIII в. до появата на пълноценна художествена литература. Всъщност това е и един от основните приноси на историка Б. Пенев — че извърши огромна систематизаторска работа, критично прецизира редица становища по много въпроси, разработени от хора с различна подготовка и поглед към Възраждането, изгради една стройна система на съставките и началата на това Възраждане, проследи задълбочено традицията и новите моменти, които променят съдържанието, идеите и проблемите на българската литература, за да стане тя качествено нова, отговаряща на повишените изисквания на живота. Материалът, заключен в първите три тома на историята му, ни дава достатъчно основание да видим едно сравнително обективно изложение на действителните подстъпи — националнопсихологически, материални, културни и исторически — на българския народ към интензивен възрожденски живот. Защото до появата на монографичния очерк за Паисий, до системното и задълбочено изследване на наличния материал от дамаскинската книжнина, на документите, свързани с материалното замогане на част от българите — търговци и занаятчии, тяхното значение само се е предполагало, без да са били проучени с оглед на книжнината, така както ги намираме в изследванията на Пенев. Неговият дял заедно с тоя на Шишманов е основополагащ и по време, и по научна значимост.

Като един от моментите, които характеризират началните стъпки на нашето Възраждане, се налага външното въздействие в областта на културата, на общественopolитическата мисъл през XVII—XVIII век. Сложният проблем за влиянията върху българската книжнина, Б. Пенев разглежда от позициите на лишена от тесногръдо националистично чувство, от буржоазни компаративистични подходи и безкрил емпиризъм, основа. Веднага трябва да се добави, че в неговите изследвания намираме интерпретацията на общотеоретич-

ни положения и изследване типологията на конкретни влияния върху българската литература, върху отделни нейни представители, която отговаря на сложността на книжовните явления (като не се забравя конкретно-историческият смисъл на определеното научен подход).

Тук би трябвало да се разглежда чуждото влияние — културно и книжовно — само преди Възраждането, когато то е до известна степен фактор за начеване на народностно самосъзнание и подбуждане на народа към политическа активност или поддържане на мисълта за национална самостоятелност. Погледнати от този аспект, цялостният облик на взаимодействията, в които участва българската народност, не е обект на изследване, а само ония техни страни, които се явяват носители на нови книжовни и светски идеи. Мястото им в историческия процес предопределя и хронологията на тяхното въздействие и тяхното проучване. Научното им осветляване се затруднява от оскъдните документи, от наслояванията на други въздействия. Това по принцип не омаловажава значението на първите влияния върху изпадналата в криза българска книжнина, лишена от изтъкнатите си представители, с разтурени книжовно-просветни центрове.

В този смисъл взаимодействието с Дубровник и с католишката книжнина е от особен интерес за изясняване природата на въздействието на чуждите литератури във периода на нашето предвъзраждане. Преди да направи своите наблюдения над тази страна на книжовния процес, Боян Пенев има предвид проучванията на учени като Н. Милев, Л. Милетич и други медиевисти.¹ В насоките на утвърждаващото се схващане той пише: „На Дубровнишката република тъй славна някога със своята жива търговия, със своята култура и литература, тъй много възпявана и обезсмъртена от мнозина поети, е било съдено да играе важна роля в икономическия и духовен живот на южните славяни през време на робството.“² Възможностите за такова въздействие на малката средиземноморска република се крият в близостта ѝ до Италия, в приобщаването до духа на италианския хуманизъм и „атинска приморска образованост“, защото „италианският ренесанс се е отразил силно както в изкуството, така и в литературата на тази република“.

Дубровнишкото въздействие води началото си, предимно като икономическо, още от XIII в., продължава и във времето на турското владичество. По този начин се стига до сродяване на Дубровник с южните славяни, до опознаване на техния живот и обичаи от отделни търговци и книжовници. Някои от тях се привързват към българ-

¹ Виж: Н. Милев — „Католишката пропаганда в България през XVII в.“ — 1914, Л. Милетич — „Из историята на българската католическа пропаганда в XVII век“ — сп. Бъл. преглед, 1894, кн. 10—12, Л. Войнович — „Дубровник и България в миналото“ — Пер. сп. кн. 70, Принос за изследване книжнината от XVII в. по-късно има и Ив. Дуйчев — „Страници из българското минало“ — 1944, и др.

² Б. Пенев, I том, стр. 267

ския народ — живеят тук, общуват и се получава взаимнопроникване на бит, култура и книжнина. В народа на Дубровник Пенев вижда жителната струя, която раздвижва духовния живот на балканските народи и „внася в него нови интереси и ново съдържание“. Именно тези нови интереси се подлавят и намират пътищата към изграждане на новобългарската книжнина. Освен с общата си атмосфера, която трудно може да се долови от литературния историк, с особено място в изясняване на литературния процес в зората на Възраждането ни е делото на книжовниците дубровничани М. Орбини, А. Качич—Миошич с неговата „Песнарница“. Знаят се широките заемки на Паисий от историографското съчинение на Орбини. А творбата на Миошич е широко разпространена сред „нашите писатели към средата на миналия век и ги е вдъхновявала за поетически песни в народен дух“. Редица далматински поети като Х. Лучич, Ив. Гундулич са „възпявали борбите на южните славяни с Турция“.

Когато разкрива влиянието на Дубровник върху ранния период на нашето Възраждане, Пенев подчертава, че освен за икономическото засилване на отделни градове, дубровничани са спомогнали за създаване на градска култура с известно влияние на западната образованост, ратували са за народностната определеност на славянските народи.

В този дух разгръща своите възможности (обективно погледнато) и католишката пропаганда чрез дейността на йезуитския и францисканския ордени. Б. Пенев разглежда дейността им не цялостно, а с оглед разпространението на просветата и книжнината, свързани със западното влияние. „Една от големите заслуги на българското католическо духовенство е, че е съдействувало за запазването на българския език и се е грижело за българската просвета“ — пише Б. Пенев.¹ Явна е двойствеността на делата на българите католици, които чрез по-видните си представители П. Богдан, П. Парчевич, Ф. Станиславов и др., е трябвало, от една страна, да изпълняват нарежданията на своите покровители, а от друга, да не забравят за българското си потекло и съдействуват за книжовното и просветно израстване на българския народ. С училищата, които отварят, с обособяване на Чировец като културен център, с разпространението на западноевропейската книжнина и с личните си книжовни занимания дейността на католиците изпълнява ролята на едно от условията — не от най-важните, но не и без следа, за да бъде игнорирано — в зората на нашето възраждане. Като се спира на ролята на католиците за просветата и образованието на част от народа, Л. Милетич още в 1894 год. отбелязва, че „народното съзнание в България, а специално в сев. западна България през XVII век е било толкова силно, че не бива вече изобщо и дословно да вземаме думите на Паисия, гдето кори своите единородци, че се срамели да се нарекат българи“². Католиците българи П. Богдан, Парчевич, Кр.

¹ Б. Пенев, I том, стр. 267

² Сп. Български преглед, 1894 год., кн. 10—12.

Пейкич развиват дейност, която определено надхвърля мисионерските им задължения и се проявява както в просветното издигане на народа, на българите, общували с тях, но и в съзнателното повишаване на тяхната политическа активност.¹ Политическите прояви през XVII век, които се свързват с католиците, според И. Дуйчев красноречиво говорят за „съществуването на здраво народностно чувство сред българите от седемнадесети век“. Като анализира документи, оставени от П. Богдан, той отбелязва: „Понякога се правят дори опити да се очертаят пределите на българската земя въз основа на народостни и исторически начала.“² По общо мнение и Абагара на Ф. Станиславов е не само първата печатана книга, но съдържа елементи, които говорят за национално съзнание и принадлежност, за известни целенасочени интереси. Това личи и от послесловието, където сам Станиславов казва, че „събра и нареди от различни книги на светите отци тоя сборен Абагар и го дари на своя български народ да го носи при себе си вместо силни мощи“. С основание Б. Пенев отбелязва: „Макар и в слаба форма тук се проявява като нещо твърде симптоматично онова национално съзнание, онова чувство на отговорност пред народа, което добива определен израз по-късно в историята на Паисий.“³

Без да остави следа в по-нататъшния ход на новобългарската литература, нито в образци, нито с някакви мотиви и идеи, католическата книжнина изпълнява своята роля през XVII век за духовното израстване на част от българския народ, за повишаване на книжовните му интереси. По тоя начин католическата книжнина заедно с дубровнишкото въздействие изразяват първите книжовни тласъци, които търпи нашата традиция в добирването си до възрожденски профил и проблематика. По време и резултати тяхното влияние се съгласува със смътни помисли за род и национални интереси у нас, които ще намерят у Паисий своя синтез в качествено нова форма и съдържание.

И най-беглият обзор на влиянията, които претърпява нашето възраждане при изграждане на нова по дух българска литература, навежда на мисълта за нееднакъв характер на асимилиране на новото, за различните пътища, по които се реализира, от една страна, дубровнишкото и на католическата пропаганда, и от друга, присъствието на новогръцката, сръбска и руска литература. Не става въпрос за разлика в съдържанието, а за нееднакъвата възможност да се възприема, за нееднакъвата степен на зрялост и усет към ренесансовите идеи, за самия механизъм на протичане на тия влияния.

Като се проследи начинът, по който се реализира въздействието на Дубровник и на католическата книжнина, се вижда, че активният

¹ Не случайно в Чипровец избухва въстание през 1668 г. В политическо отношение е известна дейността на Парчевич и Пиячевич, които развиват планове, свързани със западните държави за освобождение на България. Католиците поддържат също и неприязънта на българското население към гръцкото духовенство.

² И. Дуйчев, Страници из българското минало, 1944 год., стр. 82

³ Б. Пенев, I том, стр. 304

елемент е не в българския народ, а в тия литератури, които сами дирят пътищата за това — чрез отделни свои представители, чрез мотивите и проблематиката на книжнината си. Осъществяват един съзнателен процес на въздействие върху българския народ — с едни или други цели, но който в резултатите си носи възродителния патос на нещо ново за българската книжнина. Оная част, с която дубровнишката и католическа литература влияят на българската, е в известно отношение към потребностите на българите. Далматинската литература и католиците сами търсят пътища за контакти. Докато гръцкото, сръбско и руско влияние се проявяват в класическия си вид — българските книжовници намират начин да общуват с творбите, формите, стила, новостите, духа на тия литератури, виждат образци за формиране на собствени просветно-книжовни и естетически програми. Тая несъществуваща на пръв поглед отлика, отразява съществени страни от два различни исторически момента на един и същ процес. Докато в XVII век нашите потребности от ренесансови идеи са били в латентно състояние, то по-късно добиват известна интензивност и се насочват към модели за урегулиране на новите изисквания на съвременността. Вече самите те търсят опорни точки в новогръцките борби за книжовен език, в сръбското просветителство, в руската литература. В първия случай имаме по-скоро въздействие, а във втория — влияние (ако могат така да се разграничат тези два термина). И ако първото прибягва пряко до славянските елементи (Дубровник), или до възможностите, които предлага една организирана верска и културно-просветна колонизация (католиците), то второто търси в типологичен план — духа, идеите, формите и подходите — един подчертано активен елемент без специалното съдействие на въздействащата страна. Българският книжовник от XIX век, вече проявява известна избирателна способност, той търси това, което е най-пригодно и необходимо за възраждането му в орбитата на възродителните процеси. Всичко това по косвен път говори за разрастващите се възможности и потребности на българския народ, за сложността на изпитаните влияния в различното им място в зависимост от техния характер и време, в което се осъществяват.

Казахме вече, че в противовес на западноевропейското възраждане, което започва в книжовна и културно-просветна насока с обособяване на интелигенция и формулира целите си, встрани от църквата, то нашето Възраждане в първите моменти се разгръща в тясна връзка с духовенството, като в част от будните му представители вижда призива да осъществят поставените от живота начални ренесансови задачи. Става така, че сред духовенството се поддържа известна книжовна традиция и с назряването на конфликта между него и Фенер, то се издига в културно-обществен репрезентант на българската народност. В манастирската обител нахлуват просветните и обществени изисквания на съвременността — създават се килийните училища, монаси и таксидиоти стават изразители на ново-

то чрез преписи и проповедническа дейност. Оживлението в манастирските книгохранилища става израз на нуждата от духовна храна, на броженето за народностно обособяване. У нас на първо време само сред духовенството могат да се намерят хора, които биха задоволили потребността на обществения и икономически живот от просвета, книжовност и повече знания. Всичко това определя важния дял на духовенството и на неговите центрове, манастирите, в началния период на Възраждането ни и изцяло прогресивния характер на неговата дейност в областта на просветата до третата декада на XIX в., когато други важни задачи излизат пред Възраждането и монасите отстъпват мястото си на една действително притежаваща качествата на интелигенция, прослойка. Нещо напълно естествено, като се имат предвид възможностите, които притежава духовенството.

Всъщност за Пенев от особен интерес е началната роля, която са играли духовенството и манастирите за нашето Възраждане, тяхното място като културно-просветни центрове и свързането на тази дейност с нуждите на целия народ. След като бегло проследява традицията на Атонските манастири още от XI в., той се стреми да подеме онези страни, които поставят Атон в центъра на културно-книжовните движения през XVII—XVIII в. Причините са няколко — на първо място книжовната традиция, интензивният духовен живот, който шерадко е търсил формулите на противоканонически учения и ереси, които от своя страна предполагат усвояване на нови идеи и тяхното разпространение. Тук са най-богатите библиотеки на южнославянската книжнина с религиозен и светски характер — свързани с миналото на славяните, исторически документи, хроники, книжовни творби от IX—XIV век. Б. Пенев обобщава: „Колко силно е било влиянието на Атон върху южните славяни, се вижда от факта, че няма нито една епоха от историята на българската и сръбска литература, когато Атон да е престанал да влияе на тия литератури, ту като средище на различни знания, ту като лаборатория на безброй книжовни произведения, ту като център на религиозни движения.“¹ От тук се определя и значителната роля, която по силата на обстоятелства изпълняват атонските манастири в нашето и сръбско Възраждане. В тях не само се съхраняват и поддържат книжовни традиции, но израстват и видни книжовници — Паисий, Спиридон, Раич, Бозвели, Н. Рилски и мн. др. Пенев подчертава: „Особено значение за нашето възраждане имат атонските и рилски изповедници и таксидиоти, които са влизали в пряко общение с народната среда, не само да учат, да наставят и уреждат сметките на своите манастири, но и да будят патриотическо чувство у своите съотечественици, като им вдъхват обич към народността и езика.“ И по-нататък: „Може да се каже, че духовниците са първите, които подготвят почвата за освобождението от духовното гръцко иго и за възобновяването на самостоятелна българска църква.“² Нещо повече — те се явя-

¹ Б. Пенев, I том, стр. 379—380

² Б. Пенев, I том, стр. 383

ат първите българи, заговорили чрез проповедта и писаното слово а потъпканите народности права и тяхната дейност по същество ма не само антигръцки, но и антитурски характер. Реализирайки тая насока своите разбирания, те подпомагат стремежа към народностна консолидация. Тая тяхна роля народът инстинктивно, а по-късно и съзнателно е разбрал и в общи линии е подкрепял книжовните и духовни центрове. Отразил го е и в народните си песни. Литературният историк посочва песни, „които изразяват почитта на народа към светогорските манастири“, в които на равна степен от страха за унищожението им се поставя и значението им като книжовни хранилища, като разпространители на знания и просвета. Непроучената роля на останалите манастири не му дава възможност да се спре на тяхната дейност, затова разкрива по-подробно значението на Рилския манастир за българите.

Верен на хода на историческото развитие, Б. Пенев, без да преувеличава или омаловажава значението на манастирите за началото на нашето възраждане, вижда водещото им място до първите десетилетия на XIX век. „И тъй, към началото на XIX век манастирите нямат вече онова значение, което са имали преди. Те изиграват своята роля. Книжнината излиза вън от манастирите, разпространява се все повече и нейните средища през първата половина на XIX век не са вече манастирите, а градовете; по-голямата част от нейните представители не са вече монаси, а светски лица. С развитието на градската култура, на книгопечатането, на училищата, с усиляването на западното влияние върху нашия живот и литература, парализира постепенно въздействието на манастирите, и манастирските книжовници не изразяват вече най-висшата точка на литературното развитие у нас през онова време.“¹ Тези логични изводи въз основа на изследване характера и съдържанието на началния етап на възраждането, отговарят на историческия процес и на диалектиката на неговите съставки. На смяна на дейността на Софроний, Пейчинович, Кърчовски, идват лица със светско държание и амбиции като Берон, Васкидович, Павлович, Попович. Идват монаси, но свързани по-скоро с просветата и потребностите на гражданството, отколкото с манастирите. Бозвели, Н. Рилски са личности, които напускат манастирските книжовни традиции и просветни форми и градят началата на нова просвета, свързана с нови учебни предмети, с определено обществено съдържание. Независимо от факта, че манастирите като книжовни средища отстъпват водещото място на градовете и свързаните с тях нов тип училища и зараждаща се интелегенция, отделни представители на духовенството и в следващите етапи на възраждането вземат дейно участие, особено в борбата за църковна независимост.

Когато проучва характера и развитието на борбата за самостоятелна църква, Б. Пенев разкрива на широка основа мотивите и ета-

¹ Б. Пенев, I том, стр. 397—398

ните, които можем да отличим. Като изхожда от това „какъв смисъл са влагали в черковната борба тия, които са взели най-активно участие в нея“, изследвачът се стреми да докаже „на каква широка обществена и национално-политическа основа е била поставена черковната борба“: „Обикновено, когато се изясняват условията на нашето национално и литературно възраждане, на нея се отдава твърде малко значение; в повечето случаи тя се схваща твърде ограничено — обикновено се тълкува като борба, която не е засягала по-дълбоко живота и не е създавала значителни идейни импулси.“ Като че ли най-ярък израз на съдържанието и целите на борбата за църковна независимост е статията „Двете касти и власти“, печатана във в. Македония — бр. 18 от 1872 г. В нея се казва: „Много излъгани би останали ония, които би помислили, че новото движение на българите е имало и има само черковен характер... Не! Това движение освен черковен и политически, имаше още и социален характер.“ Благоев в „Принос към история на социализма в България“, като приема по принцип сходно третиране на тази страна на възрожденския процес, дава първата му марксистическа оценка: „Тъй, че църковната борба беше чисто национална политическа борба за признаване на българската народност в Турция като отделна национална единица, равноправна на гръцката“ — пише той.² Известен дял за удържаната победа има и част от българското духовенство в лицето на най-напредничавите си представители като Бозвели, И. Макариополски и др. Но това то постига с ония страни от дейността си, които го свързват с борбите на обществото, на светските лица. Именно тази широка обществена значимост на църковния въпрос има предвид Пенев, като го разграничава от мястото на духовенството във възрожденския процес през втората половина на XIX век: „Дългогодишната борба на българите за черковна свобода внесе ново съдържание в идеите на възраждането, поставя тия идеи на една по-широка основа и начертава нови задачи на националния живот. Нейното въздействие е еднакво силно и значително по последствията си както върху обществения живот, тъй и върху литературата, която в много отношения е резултат от тоя живот.“³ Ролята на духовенството като обособено цяло е значителна в първия етап на Възраждането. Тогава то развива възможностите си за книжовно-просветна дейност, ратува за национално пробуждане и е в първите редици за изграждане на национално съзнание. Затова трудно бихме си представители нашето Възраждане, неговото начало, без утвърждаването на манастирите като книжовни гнезда и на част от духовенството като организатор и фактор в духовното, обществено-политическо и културно-просветно обособяване и израстване на българската народност. В началния етап то първо гради книжовна традиция, създава училища, противопоставя се на асимилаторските

¹ Б. Пенев, IV том, стр. 55

² Д. Благоев, цит. съч., изд. 1949 год., стр. 50

³ Б. Пенев, IV том, стр. 55

домогвания на патриаршията, заговаря за миналото и настоящето на народа, става проводник на руското и западно влияние.

С обективната си преценка на значението на духовенството и манастирите за нашето Възраждане, Б. Пенев по косвен път се противопоставя на някои богослови-учени и други изследвачи на тази величава епоха, които надценяват тяхната роля. Защото част от историографите се стремят да сведат цялото ни Възраждане, дори и неговия зрял период, до движенията в българската църква. Така например проф. П. Ников пише: „Усилията и борбите на българския народ през първите три четвърти на XIX век за свободна българска църква под името „български църковен въпрос“ съставят несъмнено най-крупния въпрос, който е движил българския обществен живот преди освобождението.“¹ Явна е несъстоятелността на едно такова твърдение за мястото на църквата и духовенството. Пенев е чужд на това подмяне на действително водещите проблеми за периода на Възраждането. Конкретните си изследвания и обзорите, които прави на новата българска литература, изгражда в дух, отговарящ на действителното ѝ състояние в историческото развитие. Затова въпросът за мястото на манастирите е въпрос за изследване на тяхната пионерна мисия за култивиране на културно-просветни и патриотични тенденции в перспективата на възраждането ни. Литературният историк съзнава изчерпването на задачите на духовенството, когато други сили излизат на обществено-политическата сцена и поемат на по-висока степен тяхното дело, съгласуват характера на просветата с изискванията на народа, народ, който постепенно се самоосъзнава като нация и поема самостоятелния път на духовното си и книжовно израстване.

Както пред всеки изследвач на книжнината, взаимодействието фолклор — литература и мястото на народното творчество в литературния процес, стоят и пред Б. Пенев. Без да има никакви специални интереси към фолклора, без да е правил изследвания върху неговия генезис, поетика и битуване, той винаги го вижда като един своеобразен свят на съвършенство и естетически ценности, запазил дъха на столетията и душевността на народа. Разбира се, съжденията на Пенев за народната песен, за въздействието ѝ върху личната поезия, не са нещо ново нито за самата художествена литература, нито за литературознанието ни, но доизясняват оценъчния поглед на именития ни литературен историк.

Когато поставя въпроса за начало на Възраждането и начало на новата литература, Б. Пенев пристъпва към историческите и хайдушки песни с мисълта да види в тях показател на определено състояние на духовете, което се свързва с наченалия се възродителен процес. Не случайно още във встъпителната си реплика на лекцията „Историческият епос като отражение на национално чувство и съзнание“, Пенев акцентува на основополагащото място на фолкло-

¹ П. Ников, цит. съч., стр. 7

ра при изясняване на историческата психология на народа за цял период от неговото развитие: „Може да се каже, че духовното развитие на нашия народ през епохата на възраждането най-добре е представено в неговите поетически творения, в неговите многобройни песни, легенди, приказки и пословици.“¹ Тази плодотворна мисъл историкът разгръща с оглед мястото на историческите и хайдушките песни и ги анализира като „отражение на национално чувство и съзнание“. Научни интереси, а не романтичен порив, определят аналитичния му подход. Присъщият му историцизъм в общуването с художествените явления и тук раздвижва авторите инвенции, за да заключи: „От всички тия произведения ние съдим за българския народен език и бит, за отношението на българина към историческата действителност, сред която е живял, за неговото възбращение и чувство, за неговата мисъл и воля, за неговия мироглед и морал.“²

Б. Пенев подхожда към народната песен с предварително изградена представа за нейния дял в народността самоосъзнаване, тъй като книжнината е съхранила много малка част от осъществяването на този процес през XVII—XVIII век. Народното творчество е единственият цялостен „документ“ за наченките на това възродително брожение. Затова като укор прозвучават думите на литературния историк: „Никой до сега не е проучил и установил значението на народната песен за духовното и политическо пробуждане на южните славяни, не ги е разгледал във връзка с възраждането, като негов фактор и белег.“³ И подчертава, че ще ги разгледа „именно във връзка с епохата на нашето национално пробуждане“.

Очебиеща е връзката между духа на хайдушките песни и новите възродителни процеси, които започват да характеризират обществено-културното развитие на нашия народ. По своето съдържание, мотиви, поетика, основно чувство, те съдържат жизнелюбието и оптимизма на този възродителен процес, като, от една страна, са фактор за неговото художествено „овеществяване“, а от друга — последица от обективно протичащи явления. В колективно-психологичен план фолклорът привнася значителна част от оптимизма и елементите на национално съзнание в новата литература, защото „хайдушките песни изразяват онзи етап в развитието на народния дух, когато колективното съзнание на народа почва да става дейна сила“. Това, което книжнината бавно усвоява, което трудно си пробива път в проповедническите преписи и дамаскини сборници като съдържание, а духът му намира реалите си едва при Паисий, в хайдушките песни, кристализира в художествено завършени и опти-

¹ Б. Пенев, I том, стр. 112

² Б. Пенев, I том, стр. 112. По-късно П. Динеков също пише за това. Виж: „Из историята на българската литература“ — 1969 год., стр. 309—332. Аналогичен процес за Сърбия през XVIII в. отбелязва и М. Попович. Виж: „Зборник Матице српске за книжевност и език“ — 1967 г., св. I, стр. 28

³ Б. Пенев, I том, стр. 115. В тази насока виж изследването на Боян Ничев „Увод в южнославянския реализъм“ — БАН, 1971 год.

истични строфи, заживява неотделимо от националната психология и смътните представи за народностна обособеност, за патриотични и национални добродетели и чувства. Въпреки че подвежда ето им под строги научни критерии е трудно, те са епичен израз и фактор в ония сфери от духовния живот на българина, където сулмират неговите национални очертания, готовността му да ги отроява и утвърди. Не случайно Пенев ги разглежда във връзка с акива „нелитературни“ явления като националното чувство и съзание. Тоя стремеж не произтича само от личните му предпочитания да внесе известен психологизъм и да надникне във вътрешната пещифика на взаимовръзката епос — възраждане, а се свързва с собеностите на тая връзка, която остава извън обсега на документираното, историческо скрепено, и на фона на дамаскината книжнина контрастира с волните си поетически средства, образи и картини, с оптимистичния си патос и ренесансов боови дух. Така или наче в хайдушкия епос от XVI—XVIII век е „документирана“ важна страна от тоя възродителен процес, който дава съдържанието и асоките на ренесансовия за нас деветнадесети век.¹

С оглед курса на история на българската литература, който разработва, Пенев прави опит да намери мястото на народното творчество в панорамата на нашата книжнина, да разкрие причините, които редполагат неговото разглеждане не като начало, а като един по-късен етап от развитието на естетическо осмисляне на действителността. Може би на сегашната степен на проучване на фолклора е най-приемливо едно такова разрешение. Аргументите, които привлича, са бедителни, произтичат от действителни съотношения и обстоятелства, зааггажират насоките на научните изследвания в естествена а художествения процес среда. За да обоснове твърдението си за мястото на фолклора преди литературата на възраждането, Пенев изтъква като основна причина, че старата книжнина се развива изключително под влиянието на гръцката литература и по-скоро се противопоставя, отколкото да тръгва или да се обогатява от народното творчество. Следователно „нашето народно творчество не е било нагалан пункт на литературното развитие“. И нещо друго — нямаме написи от преди XIX век, а и самите те чрез заключения в тях свят, те отразяват началните етапи на естетическо светоусещане, а един по-късен момент от народностното ни развитие. Податки с давност от преди десет-единадесет века почти не съществуват. Затова Пенев се противопоставя на изложението „на литературата с творенията на народната словесност“, която се разглежда като начало на литературното развитие, и изрично подчертава, че то „има смисъл и е оправдано само там, където литературата последователно се е развивала от народната поезия и се явява естествено нейно продълже-

¹ Сходно отношение към хайдушката песен изказва още Пенчо Славейков в студията си „Българската народна песен“. Постановките на Б. Пенев са еднообразни на казаното от поета. Нови моменти в тая насока внася П. Диневков, като привлича конкретен песенен и историколитературен материал — виж: „Из историята...“, 1969, стр. 309—332

ние". Твърде възможно е при напредък на фолклористиката да настъпят промени в едно такова тълкуване на разположението фолклор — литература, но очевидни са пропуските от основополагащ характер, които не могат да бъдат заменени и от най-проникновени изследвания. Затова тезата на Б. Пенев и занаят ще намира поддръжници.¹

Литературният историк се спира на характеристиката на историческите, юнашки и хайдушки песни, като последователни етапи от обхващането на нашата историческа действителност. В съгласие с поставените си задачи ученият проследява доколко историческият епос се явява израз на национално съзнание и става един от двигателите за неговото съхраняване вече като такъв, за издигането му на по-висока степен. Маркира схематично моментите на отношението на народа, преминало през фантастичните образи в юнашките песни през упованието в младото поколение, за да стигне до едно колосално обобщение на историческия процес в образа на хайдутина: „По-късно националните блянове се конкретизират в образите на хайдутите, на енергичните борци против всяка власт съсловна, политическа и духовна, която гнети народните маси.“² Но народът не спира до тук. Той започва да вижда в народната песен средство за самопознание и двигател в съзидателния процес на Възраждането. „Епосът се явява в известен смисъл фактор, двигател на народното съзнание“ — пише Пенев.

Като поставя на явна основа проследяването на взаимодействието фолклор — литература, макар и в най-общ план, литературният историк успява да види историческия епос в ново за него време, когато вместо ролята му на идеология, на морал, на познание унифицира една от своите функции, за да прерасне в стимул за народно свестяване. И ако Паисиевата история върви от ръка на ръка и с примера на дедите, на Кирил и Методий, на Крум и Михаил буди и повдига народната вяра, песента от уста на уста предава подвига на Крали Марко в бой против „цар Солимана“, на Момчил, Страхил и Чавдар за победите им над турци и крепи народния дух. Макар и недокументирано, въздействието на тази струя внася своя дял и не бива да бъде пренебрегвана при изясняване отделните страни на започналия възродителен процес. По-късно П. Диневко поддема осветляването на оптимистичния патос на хайдушките песни, като ги анализира по-пълно и разкрива неговия заряд не само в миналото, в началните етапи на ренесансов подем, но и като хуманитарен документ за народната съпротива, какъвто документ не може да бъде литературата на XVII—XVIII век: „Там където нашата средновековна литература спира, започва смелият бунт срещу жестоко османско потисничество на хайдушките народни песни. Д

¹ П. Диневко не възприема напълно една такава схема, но отбелязва „Още Б. Пенев изтъква, че стр. бъл. л-ра не се е развила от нар. тв. и не се явява нейно естествено продължение“ — (Из историята... стр. 259). А от това логически следва мястото на фолклора след старата литература.

² Б. Пенев, I том, стр. 135

те години на XVIII век, когато се явява Паисиевата история, и следната на XIX в., когато се създава патриотическата и революционна поезия на Раковски и Чинтулов, хайдушките песни възплащават патриотическия глас на народа, те са най-ярко и всъщност единствен изразител на неговата мечта за свобода.¹

Така поднесенният от науката исторически материал за народните песни, подкрепя тезата на Б. Пенев при разкриване духовните импликации на Възраждането чрез очертаване мястото и на историческия процес. Всъщност неговият влог е специфика на Възраждането на южните славяни, при което се свързва с национално възродителния и революционен процес. За отношението на сърбите към историческия процес И. Скерлич отбелязва: „Сърбите като угнетен и нещастен народ, нямащи нищо в настоящето, обърнаха очите си към дните на миналото, което ги утешава за бедите и жалкото настояще и им дава оптимизъм за борба и надежда за по-хубави дни. . . Цар Душан, Марко Краљевић, М. Обелич, Д. Йоговић са били за сърбите близки, разрабани, също като съвременници.“²

От тук идва подвхърлената, но неразгърната мисъл за сравнителното проучване на тези процеси с оглед мястото им във Възраждането. Само е маркирано отношението на Пенев към характера на епоса като интернационално явление. Ученият се позовава на Веселивски, Липин, Потемня, за да направи извода: „Всеки епос е израз на специфични национални черти, на особена национална култура; в народното творчество има твърде много странстващи, общи мотиви, обаче във всеки национален епос отделно те са обработени според вкуса, възгледите и интересите на самия народ.“³ Като не придържа о тия общотеоретически съждения, които не претендират за самостоятелност, Пенев и в процеса на историко-литературните си проучвания търси доколко отделните автори общуват с фолклора, като преработват взетото, обогатяват се от вложените в епоса есенциално нравствено-естетически ценности. Още в общата си студия отбелязва какво значение могат да имат за личното творчество хайдушките песни, особено под влияние на романтизма. Но направеното не е достатъчно. Отбелязва успехите на отделни автори след тяхното навлизане в песенната рудина на народа. Вярно схванал действителния принос на историческия епос в началните моменти на Възраждането, Пенев и в по-късните етапи на литературното развитие търси неговата трансформация, пречупването му от индивидуалните подходи на отделни автори.

За нас тук беше по-важно да се проследи в каква насока третирането на Боян Пенев взаимодействието на фолклора с литературата при началото на новобългарската книжнина, като разкрива действителния принос на хайдушките песни в живителната струя на предпаисиевата епоха, когато само песента поддържа оптимистичен поглед патриотичен зов. Историческите и хайдушките песни извеждат зна-

¹ П. Диневков — „Из историята на българската литература“, 1969, стр. 320

² „Српска книжевност у книжевној критици“, Београд, 1966, IV т. стр. 16

³ Б. Пенев, I том, стр. 113—114

чителни страни на нашата традиция, осъществяват приемственост на същностни черти от националния ни характер. В този смисъл наблюденията на Б. Пенев, привличането им като един от белезите за начеване на Възраждането, са плодотворни и му помагат в по-нататъшното разгръщане на литературния процес.

Състоянието на книжнината, нейната наситеност с нови идеи, с нов дух и съдържание, с борба за утвърждаване на нови представи за живота, за човека и неговото място сред околните, има пряко отношение към общественото и културно-историческо развитие на българския народ около края на осемнадесетото столетие. „Разцветът на литературата се счита за един от най-изразителните симптоми на Възраждането в Италия и другите страни на Европа, засегнати от ренесансови вейния“ — отбелязва и акад. Конрад.¹ Затова като една от основните си задачи при очертаване моментите, които подготвят началото на нов тип литература, Б. Пенев вижда в изясняване книжовната дейност през XVII—XVIII век, дейност, която би трябвало да свързва традицията на старата българска книжнина с появата на Паисиевата история. Дори и библиографската справка само разкрива трудностите при поемане на тази задача, като има предвид, че резултатите ще бъдат само подготвителна работа за навлизане в проблемите на новобългарската книжнина, където са насочени главните литературни интереси на Б. Пенев.² Но проучването им се налага с необходимостта си, след като в научната литература съществуват превратни представи за XVI—XVIII век като период на „тъмното робство“, за Паисий като „един вид Мойсей“. Пенев се нагърбва с цялата сложност на непроучения материал — липсата на изследвания, воден от принципно върната мисъл, че националното чувство не може да възникне на гола почва, без да намери опора и отражение в книжнината. Корените му трябва да се търсят в дълбините на вековете, с непредубеденост и добросъвестност в интерпретацията и оценката на литературните факти: „Колкото по-отблизо вникваме в тая тъй наречена тъмна епоха — епохата преди Паисия — толкова повече се убеждаваме, че тя не е била безрезултатна за нашето духовно развитие не е била без значение за следващите поколения и епохи.“³ Широката основа, на която гради обобщенията си, дава възможност на литературния историк да навлезе в спецификата на дамаскинската книжнина, да отличи нейните формални и съдържателни особености, да очертае искрите, които подема Паисий за своя утвърждаващ патос и ренесансова трезвога.

¹ Конрад Н. И. — цит. съч., стр. 263

² Значителен дял в проучване книжнината на дамаскинарите имат наши учени Б. Цонев, Л. Милетич, И. Иванов, Ст. Аргиров и др.

³ Б. Пенев, II том, стр. 74. Същото отбелязва и П. Зарев: „Той (българин — б. м.) се е осъществявал само в нравствената си сила, без да е могъл да създава държавно устройство за своето бъдеще. Изживявал е себе си повече вътрешно, повече в надеждата, отколкото в дело“ („Панорама на българската литература“ — 1967 г., II ч. стр. 515).

Ето го основният извод, след проучването на много конкретен материал и анализ на цялостния живот на българина през това време: „Може да се каже, че през време на робството се извършва една бавна, но дълбока промяна в националния живот — не само в културните, но и в обществените отношения в живота — извършва се преходът от средните векове към новото време. През тая епоха нашата книжнина започва да се влияе от новия дух на времето, да се освобождава постепенно от предишния си черковно-религиозен, догматичен характер, да отразява потребностите и стремежите на реалния живот.“¹ Тази мисъл, която го ръководи при определяне мястото на предпаисневата книжнина, е приемлива и по-късно се потвърждава от данните на книжовните паметници и ролята, която тя изпълнява в живота на българина. Разгръщането ѝ в съдържание и преписи в течение на три столетия, е задача, колкото трудна, толкова и благодатна, оправдана, при липсата на изследвания — като традиция, като израз на новото, което ще доведе до Паисий, Софроний и техните следовници, до мощните вълни на книжовно-просветен подем. С това проучване се запълва една празнина в научната литература върху развитието на предпаисневата книжнина и се поставя на научно-аргументирана основа началото на новата литература, като се отхвърлят представите за неговата изключителност и необвързаност с миналото. Доколко Б. Пенев е успял да изгради върно панорамата и движението на съдържанието, формите и езика на литературата от XVII—XVIII в., показват най-новите изследвания в тази насока. Техните обобщения в общи линии продължават въз основа на нов изворов материал и съвременни методи на проучване, започнатото и оставеното от него. Затова в специално изследване на дамаскините е отбелязано — „Най-обширна представа за съдържанието на книжнината от XVI—XVIII в. дава Боян Пенев“.² За мястото на дамаскините в развитието на българската литература всички наши учени поддържат становището на Пенев.

Като важно, подготвително условие за включването на книжнината в по-интензивните темпове на възраждането и в разширяване на демократизма му, Б. Пенев вижда в започналния веднага след падането под турско робство, процес на отстраняване преградата между книжовност и народ — явление, което е част от цялостното уеднаквяване на политическите и обществени права на всички българи. Демократизацията на книжовността, на просветата (доколко то ги има), се явява необходима и важна страна на нашето възраждане, което край своите специфични задачи имаше да решава и въпроса за националното ни освобождение. А това освобождение не може да стане без участието на народните маси, без повишаване на

¹ Б. Пенев, II том, стр. 74—75; Виж също: Б. Ст. Ангелов — „Съвременници на Паисий“ — БАН, I ч. — 1963, II ч. — 1964; Д. Петканова — „Дамаскините в българската литература“ — БАН, 1965 год. и др.

² Д. Петканова, Дамаскините в бъл. л-ра, БАН, 1965, стр. 105. Същото становище е застъпено в „Стара българска л-ра“, II ч., 1953 год. на П. Диневков, където също се изтъква приносът на Пенев за проучване на дамаскините.

тяхната обществена и културна активност. Същите сили, които ликвидират ядрото на българската книжовна дейност около Търново, спомагат нейното продължение да се реализира във форми и среда, които щяха логически да я доведат до самосъзнанието за нейните нови роли, продиктувани от живота. Защото една каноническа литература, каквато е официалната ни литература от IX—XIV век, едва ли може да изиграе ролята, която щяха да ѝ предявят историческите обстоятелства и това щеше да се отрази в разрастването на апокрифната и богомилска книжнина. А начинът, по който книжовната традиция преминава на широка демократична основа, подготвя вътрешно безкризисното ѝ поемане на функциите на национална, общонародна литература, а по-късно и на възрожденски тип книжнина. Става така, че този процес не среща пречки от идейно-естетически, идеологически характер при своето реализиране.

Всичко това и редица още особености на литературата от XVI—XVIII век ни изглеждат сега очевидни, но навярно не е било така, след като е било общоприето схващането, че тия векове са „бяло петно“ в българската книжовност и възраждането започва лишено от предистория. Ако трябва да търсим приноса на Пенев — той не е толкова в анализа на конкретните творби, в изучаването на сборниците със смесено съдържание, в търсене на апокрифни моменти в тях и своеобразното смесение на апокрифно и каноническо, на християнско и езическо, не е в доведения до нас слог на дамаскинарския език и изразни средства, а в цялостната характеристика, която защитава концепцията за непрекъснатостта на книжнината, и пътя ѝ до Паисий и Софроний. Това специално внимание към дамаскинската книжнина не довежда Пенев до третирането ѝ като начало на новобългарската литература. Напротив, укрепва убеждението му в новаторската мисия на „История славянобългарска“ и научно доказва правотата му: „Срещу него (Б. Цонев — б. м.) справедливо и убедително възразява Б. Пенев в своята история на новата българска л-ра. Поставяйки въпроса за начало на новата българска л-ра, Пенев възприема като мерило за същността на една книжнина съдържанието, а не езика. Дамаскините, макар и написани на новобългарски език, имат религиозна тематика и дух, не бележат преломен момент в литературното развитие, затова не могат да бъдат поставени в началото на н. б. л-ра“ — отбелязва с основание Д. Петканова.¹

На езика на дамаскините Б. Пенев се спира и го намира свеж, близък до говоримата реч, чист български език, част от когото може и сега да се привлече за употреба и само ще обогати лексиката на съвременния литературен език. Според него в дамаскините има запазени типични български думи, на мястото, на които неоправдано се ширят чуждиците и напълно оправдано ще бъде възстановяването им. Но това не може да повлияе в определяне началото на н. б. л-ра, защото там имат значение други критерии и показатели. При

¹ Дамаскините в българската л-ра, стр. 231.

оценката им в художествено отношение Пенев не стига до нихилизма на Пенчо Славейков, който само в апокрифите вижда „неща с дивен омигъл и поезия“, а в останалото „няма нищо българско освен азбуката“. Славейков пристъпва към старата л-ра с представителния профилиране на самостоятелна литература със свой облик и задачи, свързана с потребностите на народа. Макар и да споделя, дори и в историко-литературните си трудове някои естетски пози, Б. Пенев след запознаване с книжнината на XVII—XVIII век пише за дамаскините: „В тях изобилствуват художествени елементи, те са съдействували не само за развитието на художествената л-ра, но и за създаване на естетически вкус в българските читатели през XVII—XVIII век. Те имат не само историколитературна, но и чисто художествена стойност“.¹ Като се имат предвид неговите категорични преценки за по-новата ни литература, може да се каже, че Пенев се отнася внимателно и конкретно-исторически към естетическата стойност на дамаскините.

В съгласие с поставената си цел, като изтъква макар и малкото нови елементи, Б. Пенев последователно се спира на апокрифните разкази, на поучителните и агиографски съчинения. Обръща особено внимание на историческите повести, където преписвачите си позволяват по-големи волности и отклонения — твърде важни като данни за действителността около тях. Анализира и преведените повести на Дамакин Студит, търси кое в тях привлича средновековния преписвач, в какви насоки се проявяват промените, които внася. Общата оценка на книжнината, която е в „непосредна връзка със старата религиозна л-ра“, не му попречва да моделира образа на тая книжнина в един нов и за учените аспект, да я покаже от онай нейна страна, която я свързва с паисиевските тенденции. В подкрепа идват както моменти от съдържанието, така и от психологическите подбуди в ориентацията към дадения материал, от особеностите на езика и стила. Различни страни от темите, проблематиката, поетиката, стават средищен момент на пресичане на традицията с натиска на новото в самата културно-историческа действителност — като такива те са обект и в изследванията на Б. Пенев. Още тук, в дамаскините, той намира достатъчно материал за разкриване превъплъщенията на традицията, моментите на взаимодействие на старо и ново, техния израз като естетически акт и неговите особености.

Напълно оправдано Пенев центрира вниманието си върху апокрифните късове и историческите повести, защото още като творби на старата литература те съдържат в себе си част от историческо отражение. Липсата на канонически елементи предразполага към изменения, като в тях се забелязва и патриотическата тенденция, така необходима за една национална книжнина: „И тия повести (историческите — б. м.), както и апокрифните легендарни разкази,

¹ Б. Пенев, II том, стр. 20.

образуват връзка между старото и ново съдържание, понеже представяват съществено отклонение от черковно-религиозния дух на старата книжнина, изразяват стремежа да се направи литературата по-общодостъпна и да се сближи с интересите и потребностите на реалния живот.¹

Разбира се, най-голяма научна стойност от изследването на Пенев върху дамаскинската книжнина има онази негова част, която проследява елементите на национално чувство и съзнание в отделните съчинения, очертаването на художествената стойност и особеностите на езика и стила на сборниците със смесено съдържание. Неговият принос отличава още повече, като се знае, че до тогава те са били обект само на филологически проучвания както от чужди учени, така и от изтъкнатите наши медиевисти Л. Милетич, Б. Цонев и др. Литературният историк въз основа на конкретен материал, взет от различни сборници, набелязва антигръцката тенденция, за да достигне до категоричната си формулировка при Паисий, открива неприязненото отношение към турския завоевател. Симптоматични са тия реакции, скрепени с писаното слово, защото поставят преписвача и читателя в опозиция не само във верско, но и в политическо отношение, способствуват „без съмнение за пробуждане на национално чувство у българите“². Още нещо забелязва в дамаскините Пенев: „Преходът на литературата на възраждането е изразен не само в отбелязаните национално-патриотически тенденции, но и в онези места на сборниците, гдето се говори за просвета и учение. Стремежът към просвета и учение е израз в народните сборници в една твърде смътна и неопределена форма.“³ Колкото и недостатъчно да е изразена тая тенденция, достатъчно е да припомним какъв завършен израз и убедителност добива тя в сборниците на Софроний и отговаря на назрялата нужда от по-системно образование. Сподвижникът на Паисий отива дори до там, че частично противопоставя тая необходимост на изискванията на църквата.

Тези два момента в съдържанието са водещите линии, които свързват старата и нова литература и намират израз в една или друга степен в отделните сборници със смесено съдържание. Ето и част от верните заключения на Б. Пенев: Обаче патриотизмът, изявен в по-ново време, в сборниците, се характеризира с това, че има своя източник в нещастieto на отечеството, в историческите и политически условия на живота, в зависимостта на българите от турската власт. Тия патриотични елементи в сборниците макар и

¹ Б. Пенев, II том, стр. 47.

² Каго отбелязва това качество на „Повест за падането на Цариград“, П. Динев пише: „По-подробно на тоя въпрос се спря Б. Пенев, който посочи не само патриотичното въздействие, оказано от повестта върху българския читател от XVIII век, но постави и друг интересен въпрос — за ония художествени елементи на творбата, които са утвърждавали ново худож. съзнание, създавали нов художествен вкус. Б. Пенев изтъква, че повестта представя своеобразна историко-героична поема“ (Из историята...), 1969 год., стр. 133.

³ Б. Пенев, II том, стр. 139.

да не са още твърде значителни, загатват за едно национално съзнание, което постепенно се пробужда и засилва. Някои от нашите книжовници загатват за светлите моменти в българската история, отнасят се враждебно към турската власт и в същото време изказват желание българският народ да се избави по-скоро от непоносимото иго. По такъв начин се формира патриотическото чувство не на един свободен, а на един поробен народ, чувство, което намира завършен и определен израз в „Историята на Паисий.“¹

Вероятно тази е една от главните причини за високата почит, на която са се радвали сред народните маси, преписвачите в техните книги, независимо от често срещаните слова за „грешний“, „недостойний“ и пр. Тия самоопределения са били колкото плод на скромност, толкова и на традиция, идваща от старата литература. Вярно е, че данните за отделните преписвачи са оскъдни, но образът на българския книжовник от XVII—XVIII век извисява ръст и се налага с черти, които по косвен път характеризират неговия облик. Макар и да не разполага с много документи Б. Пенев пише: „Книжовникът е съзнавал до известна степен своята обособеност, свързвал е своето дело с определена книжовна професия, самата среда го е отделяла с особени названия и титли...“

Постепенното изграждане на тоя авторитет на късносредновековния книжовник е в тясна връзка с разширяване и утвърждаване на книжнината — като професия за едни, и като потребност за по-големи части от народните маси. Това е една от невидимите нишки, които градят самочувствие, концентрират благородни амбиции, за да се стигне до Паисий, който вижда смисъла и целите на своя живот в написването на „Историята“. И Софроний е човек на делото и словото — когато е възпрепятствуван за първото, продължава книжовните си занимания. По-късно ще видим и Бозвели по същия път... За какво друго, ако не за нарасналото творческо съзнание и повишена цена на книжнината говорят проклятията, които трябва да бъдат прерада за покوشение над книгите — призовава се целият божествен свод и клетви от рода на „тучь и жезло и камик да се стопи, той ни во веки...“.

В цялостното изследване на дамаскината книжнина и определяне мястото ѝ в литературния процес, Б. Пенев отделя малко място на самите книжовници, автори на сборниците. Единствената причина за това е липсата на данни и проучвания за всеки от тях. Сега, когато е направено немалко в тази насока, наистина се открояват творчески личности, летописни традиции, наличие на книжовни школи в различните краища на българските земи.²

С повече данни се е разполагало за живота и дейността на Йосиф Брадати. По единствения познат негов сборник, Пенев изтъква, че този дамаскинар се явява типичен представител на безименната поредица книжовници от XVII—XVIII век: „Съставите-

¹ Б. Пенев, II том, стр. 245—246.

² Виж: Б. Ст. Ангелов — посоч. съчинения; Донка Петканова — посоч. съчинение.

лят на сборника се проявява като активен народен будител, който има предвид не само религиозното възпитание на българския народ, но и неговата просвета. И посочва по-нататък особеностите на неговия стил — стремеж към общодостъпен език, призив към просвета, „засягане отношенията между богати и сиромаси“. Всичко това е пречупено през погледа на индивидуалност „нелишена от темперамент, нещо, което не се е срещало твърде често у неговите събратя книжовници“. И сега се изтъква, че Боян Пенев е дал „вярна представа за същността на неговото дело“ и точно определя мястото му в историята на нашата литература.

Няма съмнение, че прецизността и задълбоченият подход, с който Пенев пристъпва към дамаскината книжнина, при едно по-голямо обилие на уточнени данни за книжнината, щеше да го доведе до по-пълната ѝ картина през XVII—XVIII в. Пропуските, които притежава неговото изследване, имат обективен характер и се преодоляват едва в наше време, но неговият принос и сега не е изгубил значението си: „Б. Пенев схвана някои особености на дамаскината книжнина, но на времето в границите на неговия общ поглед, при липса на достатъчно специални изследвания, той не можа ясно и убедително да подкрепи своите мисли, да посочи редица предпоставки на дамаскинарската книжнина и да направи изводи си въз основа на конкретни моменти от тяхната книжовна дейност. Затова неговите верни наблюдения се нуждаят от конкретна мотивировка, от подробно изследване на литературата ни от XVII—XVIII в., въз основа на което да бъде показано новото в нея. Прочуването на дамаскинарската книжнина и на нейните най-видни представители потвърди общите принципи мисли на Пенев и даде възможност оценката на народните сборници като носители на нови елементи да се мотивира конкретно.“¹

Истинността на тая съвременна оценка на направеното от Пенев се основава както на конкретния ход на изследването му, така и на главните изводи, които прави той с оглед съотнасянето им към началото на новата българска л-ра. Най-важното Пенев формулира в няколко точки: 1) Сборниците имат значение като популярна народна литература и постепенно се оформят като „светска литература“, 2) Развивали са естетически вкус и са съдействували за естетическото възпитание на читателската маса, 3) Имат голямо значение за развитието на литературния език, 4) Сборниците имат историко-литературно значение, което отразява „възможността да установим как е еволюирала литературата по съдържание и форми, как се е извършил преходът от стара към нова л-ра“. Всъщност на последния извод падат акцентите в цялостното изложение, защото го извежда от трите нови елемента, и „трите от светски характер“. Те в най-голяма степен се свързват с паисневата епоха — националнопатриотическите тенденции, призивът към просвета и битовия характер на някои късове, „който засяга типичните форми на народния живот“. По тоя начин духът и съдържанието

¹ Д. Петканова, цит. съч., стр. 232.

то на дамаскинската книжнина намира своето място сред условията на духовното и политическо възраждане и напълно естествено показва пътя на закономерното формиране на новобългарската литература.

В „Общи бележки за началото на литературата и възраждането“ Боян Пенев пише: „Литературата преди всичко е отражение на живота — както на обществения, националния, тъй и на индивидуалния — на неговите идеали и потребности; нейната оценка не може да се установи независимо от отношенията ѝ към живота“. И по-нататък ученият продължава: „Искам да кажа, че развитието на всяка литература е в тясна връзка с развитието на живота, че съдържанието на литературата се определя от съдържанието на живота“¹. Видяхме, че за изясняване проблемите, свързани с начало на възраждането и на новобългарската книжнина, Пенев изхожда от тая върна в методологическо отношение, мисъл, и търси нейното покритие в литературата след Паисий.

Третирането на литературата като „отражение на живота“ насочва литературния историк към изследване общественоекономическите, политическите и културно-исторически прояви на възраждането, пътищата, по които те намират своеобразното си пречупване в книжнината, нейното разрастване във важна страна на възрожденския процес. Логически изведените съставки на тоя процес почитват и на отчитане на все по-отличаващата специфика на литературата — като тип отражение, като мерило за духовните търсения на нацията. По тоя начин Пенев доказва тезата си, че Паисий се явява истински родоначалник на новата българска литература, като в непокрита приемственост със старото, осъществява новите изисквания, които поставя животът пред книжнината. Истава така, че това той постига с една историографска творба, чрез която се стреми да изгради историческо съзнание у своите сънародници. Утвърждава представата за славно минало, за да се намерят опори и за активно отношение към настоящето. За историята Кипиловски десетилетия след Паисий ще пише, че е „вестителница и предзнаменница и на бъдещите неща“. Аналогичен е пътят на изграждане съзнание за нация и национални интереси и в съседните народи. В тая насока гръцкият литературен историк К. Димарас отбелязва: „Спремехът за съзнателно овладяване на една нова област от познанието, стремежът към историята се изразява точно в средата на XVIII век — през 1750 година с превода на една история на античността...“. И по-нататък продължава: „Онова, което трябва да се подчертае тук, е, че повечето от историческите съчинения от онова време, даже и ония, които не продължават просто стария летописен стил, са преводи или компилации. Но това никак не намалява значението на свидетелствата от гледище на историческото съзнание.“² И заслужилият изследвач на оръбската

¹ Б. Пенев. I том, стр. 60.

² К. Димарас, История на новогръцката л-ра, 1971, стр. 183—185, Сф.

литература Й. Скерлич пише: „Аксиомата на това време гласи: „Народ, който няма своя история, не е никакъв народ.“¹ Културната история на България, Гърция, Сърбия ни убеждава, че под въздействието на сходни обществени условия, протичат в близки по форма и съдържание процесите на възраждането. В рамките на няколко десетилетия по земите на Балканския полуостров се поражда мисълта за национално обособяване, формулира се политическо виждане и осъзнаване необходимостта от радикални промени в обществения и културен живот. Като неделима част от всичко това Б. Пенев разглежда „История славянобългарска“ на П. Хилендарски — начало на новата българска литература.

Решил научно да обоснове тезата, че Паисий е родоначалник на н. б. л-ра, Б. Пенев подхожда към изследване на неговото дело чрез няколко разреза на „Историята“. Всички те го довеждат до мисълта за новаторския характер на творбата, за нейната монolitност в съдържанието, целите, задачите, стила, за богатия емоционален и въздействен заряд на Паисиевото слово. Основно изследва съдържанието на историята, нейното отношение към миналото и съвременната ѝ действителност, нейната научна стойност и връзка с националната среда. Във всичко отличава прозорливостта на Хилендарския монах. Така литературният историк всъщност очертава в пълна мяра границите и мястото на творбата в литературния и обществен живот на българина, нейното отражение в психологията и общественическото му мислене. Преди всичко излиза напред националното чувство на Паисий — основа и импулс, подтик и определящо задачите на историографския му труд. Това чувство има корените си в историческото съзнание на Паисий, което според Пенев не е резултат от случайно въздействие, а се „явява резултат на един по-дълбок духовен живот“. Машабността в мисленето на Паисий се реализира целенасочено и устремно, в пълна мяра с неговото съзнание за това: „Националното съзнание на Паисий се характеризира с дълбока вяра в бъдещето на народа. В тая вяра и в готовността да стори нещо за пробуждането на забравеното славянско племе се съдържа неговия оптимизъм, който крепи волята и енергията му“.² Своите качества на „даровит общественик и агитатор“ монахът от Атон разгръща на широка демократична основа, както с характера на своето съчинение, така и с начина на неговото разпространение и въздействие.

За пръв път в нашата литература се изгражда сравнително обективната картина на това дело — пространно, с необходимата широта в подхода и анализите, с навлизане „във вътрешната биография на Паисия“. Колкото и трудно да е, Б. Пенев успява да ни приобщи към народностния патос на „Историята“, да очертае връзките и приемствеността ѝ със старата литература, а от там да изтъкне нейната новаторска роля. Защото Паисий идва в името на нещо ново, прогресивно и необходимо: „В историята на нашето

¹ Сръпска книжовност у книжевној критци, IV том, Београд, 1966, стр. 17.

² Б. Пенев, II том, стр. 211.

възраждане Паисий е първата крупна личност, която се явява с ясно съзнание за народността, към която принадлежи, за духовното състояние, в което се намира тая народност, и за средствата, чрез които тя трябва да се пробуди.¹ Изведено е напред реформаторското, граничещо до революционност дело на Паисий сред неговите съвременници и следовници. Не случайно в бележка към том III Пенев пише, че „Паисий е едновременно и просветител, и революционер“.

В хода на историко-литературното изложение Б. Пенев отчита и друга характеристика на „Историята“ — „нейното действено отношение към съвременната действителност“. Още първият историко-графски труд на възраждането ни е с лице към съвременността или по-скоро съвременността дава неговата същност, основното му ядро, и определя публицистичния му, патриотичен патос. По сполучливия израз на Б. Пенев, Паисий с „една дълбока, бих казал странна за тогавашното време прозорливост (той) се вглежда в тоя живот и разкрива онези условия, които пречат за едно по-нататъшно нормално развитие“.

Съвременното звучене на историческия материал, включен в творбата на Паисий, публицистичният патос и прякото обръщение към съвременниците му, е основен обект и в нейното изследване: „От безличния и бездушен роб той е искал да създаде българин, домогвал се е да начертае в съзнанието на поколенията пътищата на бъдещето. Тук именно е най-големият му подвиг, който изглежда някак странен, необикновен, дори невероятен за онова тъмно робско време.“² За литературния историк са интересни границите на въздействие на една творба както във времето на нейната поява, така и в сферите на общественото мислене в исторически аспект. Особено важна се оказва в исторически план „една слабо прокарана, но все пак твърде характерна за даденото време политическа тенденция“. Защото косвено цялостната насоченост на творбата в перспективата си крие опозиционно на съществуващите порядки мислене, което като реален израз грещаме в паисиевите следовници. Именно тая тенденция идват да реализират поборниците за църковна и политическа свобода. И с това стават продължителни и изпълнители на заветите на Паисий: „Като имаме това предвид, можем да кажем, че Паисиевата история е будила не само стремежи към запазване на националността и езика чрез просвета и активно противопоставяне на гръцките домогвания — оудила е още идеи и чувства от политически характер. Впрочем самото историческо изображение на предишната политическа независимост е било вече косвено сравнение на миналото със сегшаното и е създавало у българските четци мисъл за политическа свобода.“³

Една друга особеност в характера на Паисиевото изложение отбелязва и развива Б. Пенев. Във факта, че творбата не отговори

1 Б. Пенев, II том, стр. 210.

2 Б. Пенев, II том, стр. 253.

3 Б. Пенев, II том, стр. 252.

на изискванията на историографията, ученият вижда определящия прѳес на патриотическите тенденции: „Ако Паисий беше написал една научна история, тя не би имала за нашето възраждане онова значение, което имат неговите измислици и преиначавания на историческите факти.“¹ Разбира се, реалното съотношение в това парадоксално положение отчасти се промени от последните историографски проучвания, които доказват, че Паисий е на висотата на своето време, но това по същество не променя действителното съжителство на фантастични изводи с данни от нему известни исторически съчинения. Определени подбуди карат Хилендарския монах да търси в патриотизма си доводи за подкрепа и обосноваване величието на българското минало, така че „много пъти Паисий продължава своя разказ от ония момент, в който историята е прекъснала поради липса на сведения“. Въз основа на конкретен анализ Пенев търси тяхната диалектическа връзка, историческото оправдание на Паисий, чертите на неговата индивидуалност, проявени в подхода и осмислянето на фактите и изворите.² Тази свобода в отношението към книжовните паметници, подчиняването на фактите на една субективна идея с ярко изразено общонационално значение, по косвен път говорят за ренесансовото самочувствие на Паисий, за грандиозността на неговия замисъл и критичното му отношение към използвания материал. Неговият ръст на книжовник-патриот, на народен будител, се извисява с концептирането на монолитна по дух и съдържание творба, която се стреми да запази конвенциите на историографските трудове, на обективното изложение.

До ценни наблюдения върху цялостния характер на „Историята“, Пенев стига чрез анализ на нейния език и стил. Библиографията показва, че дотогава такова изследване не е правено, за да се види „в каква вътрешна зависимост са изразните средства, с които си служи Паисий от духа на неговата история“. И в тая насока са достатъчно ярко изразени новите елементи, така или иначе свързани с протичащите процеси в културно-историческия живот на народа. Спира се последователно на обогатяването на изразните средства в сравнение с дамаскините, на мястото на народно-разговорните форми и тяхното съжителство с църковно славянската лексика. Посочва и една друга особеност — лиричността на историческото изложение в ония моменти, където Паисий дава пряк израз „на свои чувства или на общи, но минали през неговия дух“, като търси известна връзка на тая страна на стила с „патриотичната поезия от времето на възраждането и борбите за освобождение“. Литературният историк очертава творческата индивидуалност на Паисий, неговото художествено и полемично майсторство, усета му за единство на съдържание и форма, всичко онова, което прави „Историята“ изключително книжовно явление. А че нейното въз-

¹ Б. Пенев, II том, стр. 257.

² Изследвачите посочват приноса на Пенев в тази насока. Виж: Венцеслава Бехиньова — сп. Литературна мисъл, 1969 г., кн. 3.

ействие е било голямо, неимоверно по-голямо, отколкото показват реписите, независимо от значителния им достигнал до нас брой, сеяснява и от преките свидетелства на мнозина от възрожденците ни т по-късно време — Н. Рилски, Славейков, Миладинов и др., за които „Паисиевата история е била същинско откровение“.

С проникновения си анализ и обобщаваща мисъл, Боян Пенев спява не само да очертае творческия профил и дело на Паисий, но по неоспорим начин да го наложи като истинско начало на националното ни възраждане и родоначалник на новобългарската книжнина. Колко високо се е издигнал Паисий в зората на новобългарската л-ра, ученият показва чрез връзките му с неговите последователи: „Никой от тях не е бил в състояние да превъзмогне своя учител, да достигне и изрази неговата далновидност и прозорливост, всеки от паисиевите ученици поотделно е изразявал само една страна от духовните потребности на народа, безсилен да долови тези потребности в тяхната съвкупност.“¹ Разбира се, тук става въпрос за неговите непосредствени последователи до средата на XIX в., а не изобщо за ратниците на Българското възраждане. Литературният историк вижда в цялата многостранност на въздействието тази малка книжка, затова не случайно изтъква „наблюдателността и прозорливостта на автора и. Със замаха на пророк Паисий съзира какво застрашава българския народ и необичайно точно и всеобхватно формулира исканията на цяла народност. За постигане на висшата си цел Паисий прибегва и до идеализация на българския народ, на българските царе, търси настойчиво податки за изтъкване на тяхната храброст, нравствени и житейски качества, за да ги противопостави на околните народи и най-вече на гърци и сърби. Още в тази първотворба на новата ни литература, ярко се очертава посоката в търсене и насаждане чрез книжовността на определени нравствени норми, тяхното непосредно извличане от живота и концептирането им в еталон за национални житейски добродетели. Публицистичният характер и дидактични форми на посочените качества, които утвърждава Паисий, още по-директно говорят на българския слушател и преписвач, и оказват своето въздействие върху тяхното самочувствие и поглед към бъдещето. Всичко това от съвременна гледна точка е казано в тенденциозна форма, но е достатъчно да имаме представа за духовния кръгозор на тези читатели, за голямата разлика между „Историята“ и църковните канонически книги като четиво, за да разберем широките възможности, които действително притежава Паисиевия трактат. Така или иначе Паисий си остава първия „ливански кедр“ на духовното ни и политическо пробуждане и на новата ни литература — като такъв той се откроява и в историко-литературното дело на Б. Пенев.

Ако искаме да обобщим отношението на Б. Пенев към въпросите, свързани с начало на Възраждането и на новата литература,

¹ Б. Пенев, II том, стр. 332.

с предходните явления, които ги подготвят, с появата и характера на Паисиевото дело и поставената от него жизнена, продиктувана от действителността, тенденция, трябва да отчетем приноса му в тяхното сравнително вярно научно осветляване. Докато в материалите, свързани с по-нататъшното развитие на новобългарската книжнина, литературният историк прави опити да намери опора за волюнтаристично-естетско тълкуване на някои явления и творчески индивидуалности, тук конкретно-историческият подход и интерпретация долавят същностни страни на книжовния и културно-исторически процес. Подирени и анализирани, фактите от предпаисиевия период се осмислят в контекста на по-общи обществени и социални изменения и процеси, извеждат се напред оскъдните зърна на художественост, която Пенев открива в дамаскините сборници, в „Историята“ на Паисий. И тук се натъкваме на един парадокс, който отразява сложността в историко-литературната програма на Боян Пенев. Подведени от естетските му изисквания, очакваме nihilистичен рефлекс на своеобразното съдържание и характер на книжнината от XVIII век, предвид откъслечните данни за Паисий и дотогавашното отношение към неговата поява, очакваме индивидуалистична окраска на делото му, а намираме сравнително обективна картина на книжовния процес през XVII—XVIII век, третирането на естетичното като историческа категория и т. н. Положително качество на Пенев като изследвач е, че прекрочва границите на общите разсъждения и навлиза сред фактите, сред конкретните проблеми, които дават съдържанието на явленията през Възраждането, като подчертава неговия самостоятелен профил и скрепя написаното по отделни въпроси в процес, за да го види в цялата му сложност и противоречия, многопосочност и величие. Редица слабости, пропуски, непълноти, могат да се посочат от висотата на съвременното състояние на литературната наука в изследванията на Пенев върху възрожденската литература. Причините за една част от тях са субективни, другата част имат обективен характер. Но когато искаме да проследим обобщенията на Пенев за онези страни от историческата действителност на XVII—XVIII век, които подготвят почвата за обществено-политическата активност на българския народ, за ренесансов подем в книжнината, трябва да посочим перспективността на изходните му позиции. По този начин се очертава мястото на първите книжовни влияния, внесените жизнени моменти от дамаскинската книжнина, оптимистичния заряд на историческия епос и ролята на първите книжовни средища, манастирите, на фона на наченали се преди това обществено-икономически промени по българските земи. С основание можем да кажем, че за изследванията на Боян Пенев върху по-нататъшните периоди от разрастването на книжовния процес, не малък дял има и вярната постановка на началото му като възрожденски процес, прокараните разграничителни линии между старо и ново, тяхното диалектическо единство и взаимодействие, извлечени от сложната обстановка на действителността през XIX век.

БОЯН ПЕНЕВ О НАЧАЛЕ ЭПОХИ ВОЗРОЖДЕНИЯ И НОВОЙ БОЛГАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Иван Радев

Резюме

Дело Бояна Пенева неразрывно связано с литературной эпохой Возрождения, которая является объектом его лекции, его научных исследований и обобщений. Понимая Возрождение как сложный процесс, исторически обусловленный, развивающийся в своеобразных национальных условиях, Б. Пенев сосредоточивает часть своих усилий на выяснение начала новой болгарской литературы. С этой целью ученый совершает тщательный обзор перемен общественно-икономических условий, литературы дамаскинов, культурно-исторических фактов XVII—XVIII веков — всего, что имеет отношение к обновительным процессам на болгарской земле. Так в полемике с мнениями ряда ученых Б. Пенев дает аргументированное выражение высказанной В. Друмевым и М. Дриновым мысли о том, что дело Паисия является действительным началом нашего Возрождения, а сам Паисий — родоначальником новоболгарской литературы. По существу современная оценка проблематики в связи с началом возрожденческой литературы совпадает с литературным наследием Б. Пенева в этой области. Историко-литературная деятельность Б. Пенева, связанная с выяснением начального периода новой болгарской литературы, содержит ряд верных наблюдений над местом монастырей и первых влияний, над значением сборников дамаскинов, исторических и гайдучьих песен, которые оказывают влияние на духовное пробуждение и гражданскую активность болгарского народа. Здесь понята оптимистическая концепция, определяющая дух и содержание общественной мысли в Болгарии, полностью раскрывающая предпосылки — исторические, нравственно-психологические, чтобы перерасти в постоянную атмосферу, где созревают и получают реализацию возрожденческие явления.

Б. Пенев — исследователь с противоречивыми представлениями о полноценном литературном процессе, своими попытками в области литературы Возрождения, занимает важное место в развитии историко-литературной науки. Этому способствуют и его правильные рассуждения по такому узловому вопросу, как вопрос о начале эпохи Возрождения и новой болгарской литературы.

BOJAN PENEV ÜBER DEN ANFANG DER RENAISSANCE UND DIE NEUBULGARISCHE LITERATUR

Ivan Radew

Zusammenfassung

Die wissenschaftliche Arbeit Bojan Penevs ist untrennbar mit der Renaissance der Literatur verbunden und sie nimmt auch einen grossen Raum in seinen Vorlesungen.

Bojan Penev begreift die grosse Bedeutung dieser Literatur und er beschäftigt sich intensiv mit der Aufklärung ihres Beginnes und ihrer Verbindung mit der neubulgarischen Literatur. Zu diesem Zweck schafft der Gelehrte eine gründliche Übersicht der Veränderung der ökonomischen Bedingungen, der damaskinische Papiere der kulturhistorischen Tatsachen des 16.—17. Jahrhunderts. Er beschäftigt sich mit allem, was eine Verbindung mit der Renaissance im bulgarischen Land hat. Er behauptete sich begründig gegen Drumev und M. Drinov in der Frage, ob die Tat von Paissii der Anfang der Renaissance sei und ob die Geschichte von Paissii der Anfang der neubulgarischen Literatur ist. Bei seinen Forschungen über den Anfang der neubulgarischen Literatur machte er verschiedene Beobachtungen über die Bedeutung der Kloster. Er erforschte und heidutischen Lieder und was für eine Rolle das bulgarische Voik in ihnen spielt.

Mit seinen Forschungen über die Renaissance-literatur nimmt B. Penev einen wichtigen Platz in der Entwicklung der historisch-literarische Lehre ein. Dafür ist sein richtiger Standpunkt über die wichtigste Frage des Anfangs der neubulgarischen Literatur von grosser Bedeutung.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„Кирили Методий“
Том IX, кн. 1 Филологически факултет 1971/72
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO
Tome IX, livre 1 Faculte philologique 1971/72

СТРАХИЛ ПОПОВ

СТРАШИМИРОВИЯТ РОМАН
И МЕТАМОРФОЗИТЕ НА ЛЮБОВТА

STRACHIL POPOV

LE ROMAN DE STRACHIMIROV ET LES METAMORPHOSES
DE L'AMOUR

СОФИЯ 1973

Annals of the
of 263 to 269

пев историческата действителност. Конкретният социален факт у него има стойност на художествен „пример“, красноречива илюстрация на душевния живот у героя. Защото писателят не спира дотук. Психологията на индивида и обстановката се проецират върху широката област на морала и обобщенията на художника-моралист надхвърлят рамките на историческия момент. Образът не е социален тип, а обобщен израз на човешката душевност през всички времена. Любовта като психически феномен претендира за неограниченост във времето и пространството. Не напомня ли борбата на Ганичка и Лена за „завладяването на един мъж“ (д-р Антонов) овеобразната любовна драма на Метерлинковите Селизета и Аглавена? Страшимирова заслуга е, че разработва този непознат за нашата литература проблем, съобразявайки се с националната психика на българина. Защото вечните истини за любовта и морала са синтезирани от психологическите особености на нашата народност. Конкретното социално събитие, войната, задълбочава максимално потенциалните кризи в обществото, а художникът интерпретира една област от тях — психологическата.

И все пак, въпреки детайлните психологически дисекции на героите, въпреки драматичните състояния и ситуации емоционалното въздействие на романа „Пропаст“ е минимално. Малко вълнува съдбата на Ганичка, трагичната участ на Лена и Илчо Антонов. В романа живее само тревожната мисъл на доктора, чийто вътрешен монолог анализира причините за убийството и резонира по вечните проблеми: любов, брак, смърт. Страшимиров синтезира цялата жестока криза на историческото време в една драма с много измерения, преживяна от главния герой. А това налага и нова, по-динамична техника на романа. Обширните описания отстъпват място на по-синтетични форми: въпрекишният монолог, интимният дневник. Миналото е пренесено в настоящето посредством интроспекцията и асоциациите. Останалите герои са призовани в действията на романа не толкова от конкретните събития, колкото от капризните състояния на мисълта и чувството у доктора — те са в пряка зависимост от него. Не героят, а неговата мисъл е основна функционална единица в романа „Пропаст“.

* * *

Ефирните трепети на любовта-чувство в модерния Страшимиров роман са дело преди всичко на жени, на които е чуждо обществото на консумацията. Но тези последни мохикани са вече отдавна извън живота — не случайно и Савка, и Тиха Касева са белязани от зловещия знак на смъртта; не случайно те са епизодични героини, явяващи се ретроспективно в съзнанието на другите герои. Бена и Жечка са духовни сестри и предшественички на Ганичка и Лена. Защото духовното безпълие е дело не само на войната, а факт

още от нейното навечерие, макар и в не толкова остри форми. Нищо чудно ако Тиха Касева не може да познае в сегашната модерна дама някогашната „Жечка от Каварна и от чифлика“. Времето е отнело от нея тревогата на чистия любовен прелет, като го е заменило с триумфиращата жизнерадост на жена, която „всичко може“. Сложният душевен живот е отстъпил място на еднолинейния устрем към евтино декоративно щастие. Наистина това е станало не без драми и борба със себе си, но всичко отдавна е отшумяло. Подобна е метаморфозата и на Ваня — някогашното момиче от крайдунавския град, което е запленило Голака, сега е любовница на братовчедата си Васко Габринов. Човешката съвест, безценен капитал някога, сега е изгубила своята стойност. Отминало е безвъзвратно времето на Тургеневите героини, в които така силно е бил запленил някога Голака. Като ирония на героя звучи легендата за символичната любов на децата на леса, която Раданов чете на жена си, Ваня. Призрачната любовна драма сега е реална — тя се е трансформирала в остри семейни недоразумения. Безплътните символи на любовта са изгубили своето обаяние, трансформирани в своята противоположност. Защото тези „деца на човешкия лес“ се бяха залюбили, преди да се познават, и почнаха да се карат, щом се запознаха.¹⁸ Ваня е залюбила Голака, когато се е възхищавала от него, когато той ѝ вдъхвал доверие; тя се е движила сякаш по корна в неговата орбита, сияела е с неговата светлина. Наистина не без вътрешна борба отстъпва тя на настоящите ласки на Васко Габринов, но това са само колебания от нисш разред. Ваня не търси духовното възвисяване чрез новата си любов, нейните стремежи имат чисто консуматорска стойност — Васко наистина издействува инженер Раданов да не замине на война. Еротичното желание заменя възвишените пориви на любовта-чувство — моралното и психическо падение на жената е очевидно. Неуравновесеността на Ваня е съвсем дълбокопробна, защото не е предизвикана от сложна душевна борба. Ето защо, „демоничната“ Бена стои по-високо от нея. И съвсем не от липса на разнообразие Раданов търси в нея новата жена. Нейният образ е издигнат до символ — Бена е колкото продукт на действителността, толкова и импресионистично видение на Страшимиров.

Въпросът е в това дали новата Бена е български тип на нова жена, създадена от социалните предпоставки на двадесетте години, или се подвизава под нашето небе, ухаеща на европейски парфюм. Действително тя притежава някои от демократичните черти на „европейската“ жена, носителка е на известни предпоставени идеи на своя създател, но Страшимиров има съзнанието, че тя е създадена на своята епоха. Показателен е следният факт: сам Страшимиров признава пред В. Балабанова, че е срещнал в живота си подобна жена. Въпреки субективния замисъл на романиста обаче Бена не притежава убедително социално покритие. Затова капризи-

¹⁸ А. Страшимиров. Пос. съч., т. III, с. 245.

те на любовното чувство у нея не са обосновани художествено като обобщен тип душевност. Бена е по-скоро една изключителна индивидуалност, чиято борба против условностите на живота прокламира Страшимировата идея за началния етап от еманципацията на жената. Без съмнение, в сътворяването на нейния образ романистът е следвал предварително начертан план. Защото в целия роман той се стреми да даде единно направление на женската психика. И в последна сметка не успява — Бена се откъсва от неговата опека, за да остане вярна на своята хаотична природа. Страшимировски рязък и критичен е Раданов пред ярко демонстрираните патологични страсти на д-р Аджарова. За него е непоносима и непонятна женската отдаденост на първия юрещнат мъж; това няма нищо общо с великата мисия на любовта-идеал. Чистият човешки срам, примесен с презрение към самия него в моментен изблик на слабост, го връщат отново към живота, към хората; той не иска, а и не може да бъде като „всички други“. Не прави той изключение и в отношенията си с Бена.

Колко проникателен е италианският военен аташе, Марикио ди Торе, когато създава в съзнанието си душевния портрет на Ема. Под влияние на миналите силни преживявания с Ема край Босфора и Нил, отровен от демоничната ревност към непроницаемата жена в настоящия миг, той анализира всички нейни действия; а вътрешният му монолог — израз на силна драматична борба — синтезира характера и темперамента на Ема и на жената въобще: „Всяка жена е непроницаема... Преди всичко измама е да се мисли, че жената се чувствава паднала, след като се е отдала... А все пак какво чудовище е жената, когато захвърли всичките воали на своя призвиден овян! Когато разголи страшното безсрамие на своето капризно сладострастие!“¹⁹ Ема не е пряко действащо лице в момента. Но миналите ѝ действия изграждат нейната обобщена характеристика в съзнанието на героя.

Това е гласът на разума, който предупреждава влюбения италианец, но той е безсилен пред трепетите на своето сърце. Ема е значително по-силна душевно от него и съумява да подчини неговата ярост. Забележително е преди всичко усилието на темпераментния „южанин“, не самото разумно въздържание, което в крайна сметка не удържа проверката на близкия контакт с любимата жена. Истинска победа над Ема той никога няма да постигне. Тя дикога доброволно няма да го признае за своя съдба дори и в брака. Стомагеният характер на Асен Дъмбев (баща на сина ѝ) в прератните моменти от нейния живот винаги ще се изпречва в съзнанието ѝ като корелатив на мъжа-идеал, мъжа, който единствен не може да бъде покорен изцяло от нея. Това е човекът, над чиито действия властвува железният разсъдък и нечовешка воля. Вътрешната борба у Марикио е израз на колебание и ревност — тя се поддържа от изключително бърза смяна на противоположни състоя-

¹⁹ А. Страшимиров. Съч., т. V, Роби, Бълг. пис., С., 1963, с. 194.

ния. Желанието да юбича и волята да се противопоставя твърдо на любовта следват с такава бързина, като че ли съществуват едновременно. Ревността му влияе на Ема обратно на очакванията — тя упрежиява истинския влиания върху собствената му душа, превръща го в мним победител.

Романистът-психолог прониква в най-потайните кътчета на душата, където човешките страсти са разбулени, и тук прави своите сткрития. Прозрачното було на романтиците, което придава непроницаемост и необясним чар на жената, е снето. Като у древногръцката Фрина е премахнато и последното наметало. Целта е една: разгадаване на тайната. Един вечно актуален проблем, който ангажира вниманието на изкуството от най-древни времена до днес. Нито един значителен художник не го е отминавал в творчеството си. В Страшимировия роман има моменти, когато художникът се заплита в противоречия, но това е неизбежно при комплексния анализ на женската душевност. Пък и едва ли е възможен изобщо обективен и за всички времена анализ на индивидуалната човешка психика. Ние ценим обаче преди всичко субективната проникновеност на художника-психолог. Страшимиров може да не е убедителен с обобщенията си за женската „природа“ изобщо, но не можем да не оценим проникателността на психологическия му детайл.

Но това все още не е достатъчно за един художествен образ. Защото призванието на изкуството не е само да бъде „върховен акт на мисълта“.²⁰ Художественото творчество е синтез на емоционални и интелектуални елементи, а не обикновена илюстрация на научни истини. В действителност Страшимировият интелектуално-психологически роман съдържа пасажки, в които готовите логически формули заемат своето място. Но те са преминали през творческата лаборатория на художника и са съобразени с конкретната ситуация. Героите влизат в конфликт със социалната среда и със себе си. Не случайно те са представени в екстремни ситуации, при които силата на психологическия шок освобождава вътрешните пружини на душата. Страшимировите героини могат да живеят само разтърсвани от силни страсти. Те са уловени в момент, когато са най-естествени — когато психическият шок позволява изненадата и немислените постъпки. Ето защо нито един психологически момент не прилича на следващия. „Оригиналноста“ на жената е пълна, почти никога тя не се старее да предвиди последствията. Бена живее ден за ден, съобразно случайността на срещата и конфликта. Удивително гъвкава и логична сама за себе си, тя живее пълноценно само в сегашния момент и нищо не е в състояние да предизвика у нея превратно преживяване чрез спомена. У Бена се чувства една ярко манифестирана жизненост, която влиза в явно противоречие с традиционната психология и преодолява нормите на установения морал. Неуравновесеният ѝ характер е пряко следствие от изклю-

²⁰ Това е основният тезис на интелектуалистичното направление. Вж. А. Лилков. Критика на съвременните буржоазно-естетически концепции за природата на изкуството. Наука и изкуство, С., 1971, с. 64.

ченията в нейната психика. А това косвено внушава социалната и идейна дезориентация на интелигента през войната.

Истината за женската душевност в Страшимировия роман винаги трябва да се търси в тази чудна асоциация на крайностите и противоречията. Романистът мечтае да приложи към сферата на чувствата студения метод на анализа, характерен за света на идеите. Климатът създава характерологичните закони на любовта-страст. За Страшимиров съвсем не е без значение, че Ема е родена в Солун, а Марикио е италианец. Подобни страсти, достигащи до делириум, са характерни за романтиците, а авторовата душевност по природа е романтична. Почти всички мъжки характери от романа „Роби“ са движими от силната, всепобеждаваща власт на знойната любов към жената. Дори романтичният полет на революционната борба става по-възвишен, когато е подсилен от любовта-въображение. Макар и въвлечени в революцията, Страшимировите герои запазват женския си чар — те не са педантично отдадени само на делото. Обречената на смърт революционерка Марчето, жената, която е спечелила за борбата отчуждения от света „богомил“ Молера, дори на смъртния си одър не е забравила някогашната целувка на Мечката сред порите на Пирин и очите ѝ трескаво засияват при неговото появяване. Защото „жената е мъртва, ако не е възмечтала образ... отделен образ... За нея всичко друго е сходластик“.²¹ Изключение прави само студентката комунистка от романа „Хоро“, но този епизодичен образ-схема е съвсем неубедителен. Тук писателят е в контраст с жизнената правда и образът не само като социален, но и като психологически тип е неприемлив. Всички други Страшимировски жени не изменят на своята чувствена природа, в която централно място е отредено на любовта. Дори в епизодичните сцени на романа „Роби“ се чувствава силното дишане на любовното чувство. Изпълнената с драматизъм сцена на окованите във вериги македонски революционери, водени от турците на заточение в Диарбекир, не е в състояние да смути възхищението пред романтичния образ на лекаря красавец Татарчев. Виенската еврейка на всеослишание изявява любовта си към него. Любопитството на всички високопоставени жени, дошли да видят шествието, е възбудено до краен предел — те ще видят на всяка цена „романтичния любовник, Лоенгрина“ и това ще им помогне да издържат трагедията на робското шествие.

В любовта-страст Страшимировите герои се домогват до свобода, която граничи с абсолюта. По този начин те се осъществяват като личности, влизайки в контакт с обществото. Романистът се гордее с факта, че е създад индивидуализирани „типове“, които не са обусловени изцяло от условностите на социалния живот — твърде широк е диапазонът на техния вътрешен живот, за да принадлежат изцяло към своето поколение. Неудовлетворени от ограниченията на самодоволното съществуване, те отправят поглед към бъдещето, което единствено може да осъществи полета на техните

21 А. Страшимиров. Цит. съч., изд. 1963 г., т. V, Роби, с. 79.

идеи. Затова въображението им запълва празнотата на съвременния живот. Героите обаче не скъсват с традициите, завещани от миналото, защото са преди всичко българи, които се изявяват като личности в наши условия — отгук драматичните противоречия, които предпоставят усложнения им душевен живот.

Бена обича Раданов, защото той я приема с всичките тъмни стихии на нейната природа. Тя се възхищава от него, а възхищението отключва въображението, което командва бъдещата наслада в любовта. Затова нищо не е в състояние да я спре — всички средства са добри, щом се преследва любовта. Малко значение има фактът, че чувството се колебае между двама мъже. Само съвестта в подобни случаи нанася своите тежки удари и причинява страдания, които доставят парливо-приятно удовлетворение. Ема се ужасява от мигновената мисъл, че може да попадне в Македонските планини между двамата: Асен и Марикио, бои се, че няма да издържи „стоманено-коравия поглед на сините очи“, защото дълбоко в себе си, въпреки привидната свобода, която желае, понася безропотно силната, покоряваща любов на Асен Дъмбев. Това са типичните противоречия в любовта на модерната жена, пресечните точки на която са човешкото сърце. Колкото повече съзнателно си налага да забрави Асен, толкова по-силно несъзнателното у нея унищожават самозабраната и повишава полета на любовното чувство. Разбира се, тя очаква спасението от турския затвор от него, единственият човек, който би могъл да направи това след безуспешните опити на баща ѝ и италианския посланик, но не този факт е главната причина за нейното вълнение. Асен — бащата на Аси, нейното дете, е мъжът, за когото няма прегради и това вече не е игра само на нейното въображение. Трогателно-нежна е Ема в нощта на нейното спасение, нощта на ужасите в Солун, когато целият град е разтърсен от бомбените взривове, чиято детонация трябва да чуе цяла Европа. Тя хлипа „без сълзи — окована от своя ужас и пак славна от съзнанието, че е във верни ръце — най-верните в света...“²² С всеки друг мъж Ема може да бъде добра, любяща и любима само на моменти; с Асен — винаги. Властта на силната воля, обаянието на непокоримото и отдалеченото, най-после неговият живот-риск, в който любовта и смъртта са духовни сестри, покоряват женската душа. Ема не чака щастието си, тя го търси и предизвиква. Тя никога не спира само до чувството; необходимо е и да възприеме мъжа, каквото и да ѝ струва това. Но защо въпреки всичко Асен ѝ не изплъзва — не само физически, но и духовно? Македонският войвода е продукт на вечното движение, образът му често губи реалните си очертания на обикновен човек, той може да бъде „уловен“ само чрез въображението, но това е най-несигурната основа, върху която може да се изгради мнението за един човек. Защото въображението по принцип изключва монотонността, повторението; въображаемият образ е без граници. Силата на страстите, на които Ема

²² А. Страшимиров. Цит. съч., Изд. 1963 г., т. V, Роби, с. 362.

залага едновременно освобождават и заробват, защото се комбинират принципите на движението на въображението с инерцията на навика. Дори физическата близост между двамата не нарушава илюзията на въображаемия образ. Познанието за човека и света чрез любовта у Ема се комбинира от конкретното възприятие на видимото с интуицията.

* * *

Любовта в Страшимировия роман е полет от света на реалното, физическото към въображаемото. В всякои случай тя трансформира прубите форми на живота. Тогава любовната страст става източник на познание — реалните неща придобиват други очертания със своя собствена логика. От висините на любовта-чувство, любовта-идеал светът изглежда значително „облагороден“. Страшимиров не води своите герои по необходимост и безпрепятствено към познание и абсолютна свобода. Най-често духовното препятствие — любовната мъка — отключва потока от разсъждения, интерпретирани чувства, което ги е породило. Тази спонтанност и лекота, с която чувствата се трансформират в емоционални рефлексии, е характерна за Страшимиров. Но това не би било възможно, ако самото чувство у него не е предварително изпълнено с мисловен заряд. Инженер Раданов, някогашният първичен ентузиаст, се стреми да интелектуализира любовта на Бена. Опитът му завършва с провал, защото той създава „закономерности“ в една област, която не търпи ограничения. От този момент болката от любовното чувство открива неподозирани душевни възможности, предизвиква ферментирание на мисълта, която избива навън, към действията на любимата жена; работата на сърцето е значително ускорена и проникновенията на интелекта са наистина оригинални. Затова рефлексията в Страшимировия роман създават илюзията, че не са плод на „обективен“ научен анализ, а по-скоро субективни проявяващи се преднамерена идея. Вещност у него огънат на силното чувство е предпоставка за значима мисъл — не можем да си представим Страшимировите герои като доктринери на „чистия“ разум. Достатъчно „разумни“ са, за да не допускат опощяване на любовта. Защото често реалното, към което се стремят, се намира в кръга на въображаемото и произтича от него. В това се състои и вътрешната им свобода — чувството и въображението откриват безкрайни хоризонти, достойни за постигане чрез ума на силните характери. Ето защо Раданов не е обикновен тип на несполучил любовник — безспорно той би бил такъв, ако се стремеше само към наслада на любовната игра. Интензивният душевен свят на героя, в който интелектуалното и емоционалното начало се взаимопроникват, създава необходимата предпоставка за убедителността на художествения образ. И все пак Раданов не може да се възприеме пълноценно и категорично като обобщен тип на съответната социална прослойка в определения исторически момент. Може би това се дължи на отчуждението му от самотоволното еснафско благополучие на власт-

вуващата безпринципност. Защото в моменти на афект той избухва с бунта на непримиримата си младост против света на Габриновци и вътрешната му реч кореспондира с идеята за социална революция, която ще помете самия корен на злото. Но това са само редки мигове, които не характеризират истинското му верую. Очевидно обяснението за аморфната същност на образа се дължи на други причини. Недостатъчната идейна избистреност на неговия създател превръща образа в експериментална база, чрез която идейникът изживява собствените си колебания. В интелектуално-психологическите си романи от 20-те години Страшимировата личност присъествува по-скоро със своята мисъл и чувство, но те рядко са трансформирани в художествена ценност. Липсва гражданската биография и ясно изявената обществена заангажираност и позиция на твореца, характерни за останалите му романи.

Епохата налага поведението на твореца. 20-те години на века създават предпоставка за голямо многообразие в нашата литература. Наред с произведения, от които лъха неподправеният български народностно-критичен дух, от страниците на „Златорог“, „Везни“, „Хиперион“ продължава индивидуалистичната линия; битовността, гражданският патос не могат да бъдат вече характерни качества на литературата в новите времена. Психологическото проникване в бездните на модерната душа, налагането на нови форми, космополитични по своето естество, се издигат в култ от апологетите на индивидуализма и символизма. Трудно можем да „класифицираме“ творчеството на Страшимиров от този период. Естествено (и закономерно) и той изпитва влиянието на „новите“ философско-естетически тенденции. Не напразно романовете „Бена“ и „Висящ мост“ са дело на това време. Страшимиров е изключително силна индивидуалност, която следва своя вътрешна логика в творческото пресъздаване. От страниците на в-к „Ведрина“ наред с безпощадното отричане на „символиста“ Траянов, Страшимиров прави апология на любовта-идеал, осъществена в драматургията на М. Метерлинк, Ибсен, Г. Хауптман. Това е любов — чист порив на духа. Тя витае в идеални области, отвъд прубата реалност на плътта. Ефирната ѝ природа обаче не изключва социалната трансформация в обществото, борбата за осъществяването в новите времена на двата „целни“ индивида — мъжа и жената. А точно това привлича Страшимиров. Той се пордее, че пръв е усетил пулса на времето — усъвършенствването на любовта-чувство, което логически ще предизвика активно трансформиране на нравствените ценности — естетическото изцяло е използвано за облагородяване на етичното. Неосъществената любов на Раданов и Бена крие в себе си нещо трагично — това е крах на идеала. Като вопъл на безкрайно измъчена душа звучат неговите писма-изповед до Бена. „Не преситената плът“, не „охолността у човека на славата, връзките и жените“ го е въздържала от физическото сливане в любовта с нея, а „по-високата жажда за възторг, за прекоплътска екзалтация.“²³

²³ А. Страшимиров. Пос. съж., т. III, Бена, с. 570—571.

Героят се осъществява по-ясно и убедително чрез своите интроспекции, защото неудовлетвореното чувство тук налага своята власт. Образът изпъква не с прокламираните нови етични идеи, колкото оригинални да са те. Той се възприема като определен тип човешка душевност именно след краха на любовта. Защото тук вече влиза в истински конфликт със себе си и е особено критичен както към собствените си постъпки, така и към разбитите си илюзии и надежди. От този момент Страшимиров като писател-реалист-психолог изследва движението на душевните пластове у него, бурната реакция на съвестта против закостенелите норми на традиционния морал. Той, духовният представител на своя народ, солта на обществото, не може да не се стреми към по-далечното, не може да бъде роб на мимолетното. В това общество, в което се рушат старите основи на съжителство между хората, Страшимиров отрежда на любовта най-висшата роля. Жената — духовният партньор на мъжа, трябва да се издигне до неговата висота, да се постигне „това единение, което и в ледените върхове на съзерцанието и мисълта ще стопява у нас самотата, безумната мопасановска самота и ще ни крепи в живота.“²⁴ Духовното възвисяване на жената е неделимо от това на мъжа, от любовното чувство към него; това ще разкрие душата ѝ, ще я възпламени. Едва след това трябва да настъпи физическата наслада, но вече на по-висш етап.

Този „трансплантация“ на чужди идеи в наши условия обаче не получава истинска художествена реализация в творчеството на нашия романист, въпреки оригиналния тон на мислителя и народопсихолога. Страшимиров не съумява да види зад неустановените форми на живота в капиталистическия град класовата структура на обществото. Не ги вижда ясно и неговият герой. Затова етичният бунт има абстрактна подоснова и се осъществява отвъд социалното, в сферите на утопите и мечтите. Действително той е член на българската народност, но търси общочовешки ценности у българина от позициите на индивидуалиста-космополит. Загубил връзката със своята среда, неговите прогнози и обобщения витаят като безплътни сенки в света на чистите мисловни построения. Образът губи емоционалната си мощ въпреки психическата драма, предизвикана от любовното чувство.

Страшимиров е не само психолог, но и хуманист — проблемът за любовта е поставен в етичен план, а това дава възможност за произнасяне на присъда. Защото духовните сфери на любовното чувство граничат с разумните норми на морала. Естетичното в човешките отношения трябва да предизвиква съответното етично повеление. Пасивното съзерцание никога не е било отличителна черта на романиста. Множество разсъждения на главния герой от романа „Пропаст“ за светостта на семейната хармонична любов издават пристрастието и предпочитанията му. „Топло любящата и също така топло любима годеница, или съпруга преживяват нещо твърде

²⁴ А. Страшимиров. За жената (сп. „Наш живот“, кн. VI, 1907, с. 40.).

различно от... от една любовница.²⁵ Страшимиров осъжда решително безпътството на мъжа — докторът е непримирим към деянията на Илчо Антонов, въпреки че му е приятел. Той е истинският виновник за разигралата се кървава трагедия, защото е загубил волята си, пропъльзъл е пред похота на една жена, докато годеницата му е била на смъртно легло. „Това е по-страшно от смърт: то отрича любовта... Помъчете си да си представите това — всички вие по земята! Аз не мога. Нима състоянието, в което е Илчо, не е могло да притъпи плътта му?“²⁶ И двете жени са жертви на своята любов, и двете — мъченици на своята природа и призвание в живота.

(К.) Лена е притъпявала кошмара на безсънните му тревожни нощи, в които неистовата вакханалия на секса брутално е отнемала човешкото у мъжа, надявайки се да остане единствена след смъртта на другата. Ганичка с жертвоготовността на майчинството стои несъразмерно по-високо от Лена, въпреки че е станала убийца. Тя превъзхожда и двorcовата дама, която остро я упреква за убийството. Силата на нейната любов към Илчо е несравнимо по-висша от разнежването на госпожа Меланезова, която търси ласката на мимолетния флирт с доктора. Мъжът — Илчо Антонов — е отключил неволно неподозирани и от него самия тъмни сили на любовта в Лена — страшно е за жената веднъж да се е почувствувала любима и необходима на мъжа, а след оздравяването на годеницата, тя отново да загуби властта си, да стане втора. За Илчо Антонов сестра Лена е била ангел-пазител през тежките нощи, когато животът на Ганичка е висял на косъм, когато все още не е усещала в себе си третата на любовта. Ето защо женското проникновение, присъщо на влюбената жена, е било „приспано“ у нея — тя не би могла в това състояние да забележи психическото неравновесие у него. Тя самата е паднала много ниско, предлагайки своята любов, търсейки най-малкото благоволение от негова страна. И ето, „глюпавият случай“, предопределението на „съдбата“ или човешкото „несъвършенство“ като зловещи фатуми са надвиснали над двамата. Първата им неделнична среща се оказва съдбоносна и за двамата.

Интересно е да се проследят проникновените хипотези и анализи на доктора в романа, защото се оказват самата истина. Тук е сидата на Страшимиров психолога — неговите познания за женската и мъжката психика са толкова задълбочени и детайлни, като че ли разсъжденията му обединяват усилията на лекар-психиатър с опита на романиста-народопсихолог — защото подобни психически катаклизми са нещо обикновено по време на големи социални движения. Романистът осезателно внушава, че егоцентризмът и жестокостите в любовта, което води неминуемо до нейното деградирание, са само отделен епизод от масовата кървава психоза на войната. Но той е съумял да издигне единичния факт до генерализиран проблем за човешката природа изобщо в подобни екстремни ситуации, да внуши ужаса от общественото събитие неизразимо по-силно, откол-

²⁵ А. Страшимиров. Пос. съч., т. IV, Пропасть, с. 425.

²⁶ Пак там, с. 395—396.

кото ако беше пресъздал самите военни действия. Като песимистичен акорд — съжаление и състрадание към погубената човешка душевност звучи финалната фраза на романа „Пропаст“: „Не, Ганка Габровска не е вече за този свят, в който има манастири, има и брак. Тя е само за своята знайна и незайна пропаст.“

Философско-психологическите рефлексии на доктора са изнати-на забележителни по своята проникателност. Но те си остават до известна степен рефлексии-обобщения, идеални предписания и предпоставки за любовта. Тук романистът е отстъпил мястото на философа-резонер. Философската идея не е станала художествена. Мисълта сама по себе си трябва да придобие плът в образа, защото в противен случай е досаден предпоставен тезис, който трябва да се докаже в хода на повествованието. Разбира се, Страшимиров се стреми да избегне тази опасност посредством занимателния сюжет-случка, но все пак интелектуалните „отклонения“ преобладават в романите „Висящ мост“, „Бена“, „Пропаст“ — и те ангажират преди всичко мисълта, не чувството на читателя. Но това е „новото“, което той внася в романовия жанр. Писателят поставя проблеми, в разрешаването на които привлича активната намеса на читателя предизвиква го към размисъл.

Съвсем друга качествена определеност придобива идеята на автора, когато е станала съдба на героя — тогава тя е облагородена от живия човешки дъх, убеждението е силно и пълно. Образът засиява със своя, вътрешна светлина — „невероятното“ превъплъщение в такъв случай изглежда логично. От целия ход на романа „Роби“ трудно можем да си представим жената-„пантера“ Ема толкова привързана към сина си. Цели две години то е било отдалечено от нея и тя не е почувствувала остра необходимост от него. Но ето, извършва се чудо пред леглото на заспалото дете. Ема е жена, която гори в огъня на крайностите — коравата „авантюристка“ след срещата с Аника Беровска сега е любяща майка. Натрупаното прекомерно напрежение избухва сега като писък на дълго чакано безбурно щастие. „Така заличи се изведнъж всичко: лична съдба, вчера и утре, небо и земя, живот и смърт.“²⁷ Всичко трябва да благоговее пред жената-майка — това е тезисът на Страшимиров, но такъв е представен като дихание на самия човек. Особено силна е сцената, която събира в малката нелегална стаичка Асен, Ема и Аси. Цисъкът на детето към баща му (и двамата еднакво неподготвени за срещата) нарушава леденото равновесие на коравия елегантен мъж. Ема-съпругата излъчва съвсем друго обаяние, много по-силно от това на любовницата. „Ема благоговееше: погледът ѝ се вгълби бавно, приследи в нозете на мъжа... В жената се възцари съпругата: тя се изостави на неизвестното в себе си. И потърси почувствуваното за пределено... Не крие ли всяка душа своята молитва!“²⁸ Силата на екстремния миг напълно я е преобразил — нейната ус-

²⁷ А. Страшимиров. Цит. съч., Изд. 1963, т. V, Роби, с. 149.

²⁸ А. Страшимиров. Цит. съч., Изд. 1963, т. V, Роби, с. 190.

мивка е „чиста като на дете“. Акт на най-висша благодарност е по-стъпката на Асен, когато целува ръка на жената-майка-творец на новия живот. В този момент той губи осанката си на изключителна личност, но израства многократно като човек. Затова по-късно без колебание ще се отзове на зова на Аси (и на Ема) за помощ — един съблтимен момент, който от своята изразна пестеливост, но страшно вътрешно напрежение, е единствен по рода си и значително постижение на романиста-психолог. Защото родителското чувство, следствие от любовта-чувство, духовно слива баща, майка и дете. То превъзможва бурните пориви на любовта-страст, засиява с еката на вековете и перспективите на бъдещето.

* * *

Любовта в Страшимировия роман твърде често е източник на страдания, предизвикани от ревността. Колкото и съзнателно да се предпазват от нейните отровни стрели, които не щадят никого, героите попадат под ударите ѝ. Ревността е неотделима от гордостта — болезненото човешко самолюбие. Инженер Раданов има чувството, че тя е „недостойно чувство, то е присъщо само на повалените в животинство.“²⁹ Дори и пред себе си той не може да признае това чувство, защото трябва да приеме, че съжалеява за пропуснатия шанс да се идентифицира със Зарко Габринов — нещо, което буди отвращение у него. Различен характер има обаче ревността му към Ваня и към Бена. Пред жена си той запазва властта над себе си. Дори моменталното избухване в казиното е все още признак на ненакърнена гордост пред собственото си чувство за избрания, талантливия човек. Погнусата от света на Геровци и Габриновци му дава сили да гледа с презрение на подобни отношения, характеризиращи конвенционалните условности във „висшето“ общество. Нищо чудно, че и самата Ваня не може да го разбере. Моралът на нейния кръг, където всичко се купува и продава, не допуска бунта на индивидуалната съвест. Раданов знае добре това. Студеното му безразличие — прикрит гняв, е маска, която го предпазва от унижение. Всъщност, неговото състояние е близо до меланхолията, предизвикана от незадоволени чувства. Би следвало да се очаква, че болката от унижението ще отключи първичната му натура, за да реагира бурно на нещастieto. Това чувство обаче е притъпяно от утешението на любовта към Бена, любовта-спасение, която отново пробужда у него идеалните пориви на духа. В отношението му с Ваня липсва вече злостта на първите импулсивни мигове — той дори не си спомня за преживяната болка, когато все още е обичал „недостойната“ си жена. Съвсем друга е ревността, която изпитва към Бена, защото е примесена със съжаление за погубения идеал в живота. Студеното преднамерено-иронично безразличие на Бена той приема като непоносима трагедия, жесток подбив над любовта. Ето защо, настоящият миг не е в сила да задържи кипналото му

²⁹ А. Страшимиров, Пос. съч., т. III, Бена, с. 578.

чувство, то избива към нежните мигове на миналите преживявания, които облагородяват и омекотяват сегашната болка.

Сегашното усещане може да извика в съзнанието идентично усещане от миналото, което разколебава идеята на героя за идеалната любов. Двете дръвчета в гробищата му напомнят за пожеланата от Бена любовна игра между живота и смъртта. „Какво той скъпеше тогава: и какво те направиха с това, което той скъпеше...“³⁰ Неволната реминисценция одухотворява настоящото усещане, защото то става продукт на съзнанието. Освен това, осигурява се една непрекъснатост във времето — сегашни и минали преживявания взаимно се обусловят и предполагат. Раданов е изгубил своите илюзии, надеждите му са прекършени. Настоящото не му предоставя никакви перспективи, в още по-тъмни краски се очертава неговото бъдеще. Единствено миналото блуждае в съзнанието му с примамливите си отблясъци. Споменът, по своето съществуване, насочва вниманието на човека към неговите собствени преживявания в миналата реалност, а не към приказните видения на фантазията. Героят предпочита миналото, защото то заменя безнадеждността на настоящето. Някогашната силна любов, погубена сега, остава като вечна реалност в съзнанието на Раданов посредством паметта му. Властта не спомена е толкова силна, че превръща своя обект в многократно по-желан, отколкото е бил някога. Защото са премахнати всякакви възможности за разочарование, което се създава от непосредствения контакт. Изчезването на Бена и любовта ускорява и изостря многократно емоционалната памет — едва сега започва истинският вътрешен живот на Раданов. Колкото и да е силна обаче властта на спомена, това крие опасности за самото повествование. Страшимиров явно е разбирал това и, за да не накърни живия образ, отделил е най-силните и фрапиращи мигове, моменти, които нишо не са забудили от своята свежест и живот. Дистанцията във времето подсилва настоящото чувство. Убитият Сашко Карабелов, вождът на въстаналия народ, живее в съзнанието на Мичето втори живот, значително по-ярък от първия. Той се възправя като живо обвинение против „жертвените клади“, потопили в кръв страната, като символ на непобедимия народен дух.

За Страшимировите герои, които търсят в жената любовта идеал, най-важното е да бъдат обичани, защото по такъв начин ще се осъществят идеята им за мисията на любовта в новото време. И най-малката несполука довежда до страдания и болка — оттук и драматичните ситуации. Имаме чувството, че не може да се излезе от този жесток кръг, в който гласът на героя е по-скоро стон по неосъществената любов. Но Страшимировият роман далеч не е самовярна картина на действителността, която, без съмнение, е и целта на художника; той е и перспектива, която, осъществена или не, разведрява душната атмосфера и чертае пътища за развитие в обществото. По този начин се неутрализира ефектът от спомена-драма и

героят изживява терзанията си в друга светлина. Писмата на Радансв до Бена са своего рода разтоварване от вътрешното напрежение и малка илюзорна надежда на влюбения мъж, че всичко може да почне пак отначало. Двете полюсни състояния, между които се мята неговото съзнание, са така преплетени, че е трудно да бъдат разграничени. Това преливане на минали спомени, почти физически възприемаеми от героя, в настоящето, разкрива не само дистанцията във времето, което отделя героите от някогашните преживявания, но и ги отдалечава значително един от друг. Дистанцията в пространството и времето обективира и мотивира чувствата, подсилена от роля на разума чертае контурите на дълбоката бездна, която ги разделя, пресъздава в нова светлина драматизма на двете съдби, завинаги обречени на несъгласуваност. Нищо съществено не се е случило по време на краткотрайната раздяла между Бена и Радансв, но все пак всичко се е променило. Идентичност и различие във възгледите за ролята на любовта-чувство в новото време — това са двете противоположни крайности, между които съзнаването им е разпънато на кръст. И двамата в крайна сметка съзнават, че истината за отношенията между хората се намира някъде извън тях, в далечните перспективи на бъдещето. Може би с това се обяснява недостатъчно мотивираната постъпка на Бена да застане в редовете на анархистите. Този факт решително я разграничава, не само от жената у Стринберг и Ницше,³¹ но и от Ибсеновата Нора и Метерликовата Аглавена.³²

Ибсеновите и Метерликовите героини, въпреки ярко изявения им бунтовен заряд, не могат да преодолеят себе си; те напускат мъжа, търсят еманципация в любовта, но са в невъзможност да избягат от собствения си душевен строй. Бунтът им е по-скоро илюзорен, символичен. Жената у Страшимиров не действа само в сферите на любовта. Тя е фактор и в социалните движения на епохата, независимо че пак любовното чувство я води в това дело. Ема се намесва в македонското движение, защото трябва да спаси Асен (и войводите) от смърт. Почти еляното ѝ покорство пред силния волеви мъж с нищо не накърнява свободата на нейните действия. Нещо повече: тя отстоява тази свобода пред Марикио дори когато стои пред дулото на неговия пистолет. Болезнената до умопомрачение ревност на италианеца в нейните очи е признак на слабост — ето защо, студеното ѝ безразличие пред евентуалната смърт не е притворство, а смелост на накърнена гордост. Само нежността на мъжа може да стопи ледената стена между тях и с това се обяснява мигновеното ѝ преобразяване — крайностите са се допрели, душевното напрежение е отстъпило място на нежната привързаност

³¹ И за двамата жената е аморална, алогична, възприема света под формата на инстинктивни усещания и е функция на мъжа.

³² В „Новата жена“ Страшимиров пише: „Аглавена е жената, която очакваме да дойде в живота... Не е ли явно: напоследък „съпругата“ сред нас, живие, с изгубила ключа от маяка в нашия замък, който е по брега на разбушеното житейско море.“ („Жени и мъже в живота и литературата“, С., 1930, с. 156.).

към мъжа. Метаморфозата е пълна — Ема е отново жената, която обича и приема ласките на любимия мъж.

Страшимиров не обича манифестираната прозрачност на чувствата, въпреки че е привърженик на свободната изява в любовта. Защото „душата бяга от погазения, от изнасиления, от омърсени образ.“³³ Той е убеден, че „класическата чистота и девственост не са измислени.“⁴¹ Тъмните вакханалии на плътта се проявяват у на-тури, които се пренебрегнали чистите душевни и физически пориви. Сестра Лена е подчинила изцяло „снажния планинец“ д-р Антонов, защото е прозрача тъмните му инстинкти; разрушила е волята му, превърнала го е в пасивен обект на похотите си. Нарушената хармония между двата пола трябва да се възстанови. За романиста е ясно, че има и друга любов, чиста, непорочна. Илчо Антонов съвсем не е бил такъв в началото на любовта си с Ганичка. В неговото съзнание образът ѝ стои редом с този на майка му — за такава чистота мечтае той. Неподправеният свян трябва да бъде отличи-телно качество на жената, главна нейна привилегия. Свянът е този непознат и неподозиран механизъм на женската душа, пред който и най-ловкият анализатор се чувствава безпомощен. Защото него-вият чар се дължи преди всичко на непроницаемостта — това е другата крайност към която клонят Страшимировите героини. Нежното любовно чувство, което изпитва Ангелина към Джонко, не-присторената отдаденост на селската девойка е прикрита под про-зрачния воал на чистата свенливост. В творчеството на Страшми-ров „Есенни дни“ е забележителен роман, с който той продължава Вазовата линия в нашата белетристика. Тук той е преди всичко ху-дожник-романист, не анализатор и резонер на идеи. Затова обра-зите блестят със своя собствена светлина и са пластично възпри-емаеми. Пестеливо демонстрираното непорочно чувство на Ангели-на обайва с непринудеността на патриархалната традиция. То е разведряващ лъч в грубите и жестоки нрави на бащиния деспоти-зъм, право на сърцето за свобода в любовта. Не идилична картина на чувствата пресъздава Страшимиров в „Есенни дни“ — за него е ясно, че подобни отношения са вече анахронизъм. Социалните про-мени на село са отвели безгрижното безурно време. Селото е вече арена на жестоки борби, в които не винаги се подбират средства-та. Ето защо любовта между Джонко и Ангелина не е крехко екзо-тично цвете, готово да се прекърши от първия досег с живота, а борба за правата на сърцето, което трябва да наложи своите зако-ни. Колкото пред Джонко Ангелина е свенлива (а и пред себе си), толкова е дръзка в противопоставянето си на старите семейни враж-ди. Забележителна е картината, в която любовта между тях тър-жествува, макар и скрита от нощния мрак. Нежността и свенливост-та на първия неповторим миг насищат атмосферата с много лири-зъм, който разкрива майсторството на романиста-познавач на жен-ската душевност. Тук липсва острата душевна борба, драматизмът

33 А. Страшимиров. Пос. съч., т. IV, Хоро, с. 263.

е остъпил пред хармоничната любов-чувство. Ангелина и Джонко са непринудени деца на природата — притворството и лицемерието са съвсем непознати чувства за тях. Дори и след преживяното опиянение сърцето на девойката е свободно от терзания и съжаления — само свянтът и тревогата се преплитат, но тяхното взаимодествие създава радостното чувство на тържествуващата любов. Това е „сън, омая, детство у прегрешилата вече душа.“³⁴ Откърмена с първичния дух на любовната народна песен, от която диша самият живот, Ангелина носи в себе си удивителната жизненост на своя народ, оцеляла през вековете. Страшимировски „елемент“ в характера ѝ е онази непримиримост, която в определени моменти възлиза до бунтарство в името на бъдещото щастие с избрания мъж. Още повече, че тя има пред себе си леля си, Николица, която е запазила буйните пориви на своята младост, въпреки и омъжена за нелюбим мъж. Ангелина не спира само до протеста. Открито извила вярната си любов към Джонко пред приятеля му, Боньо, тя не се поколебава пред опита да сложи край на живота си, когато са изчерпани всички други възможности за „омилостивяване“ на деспотичния баща. Тази открита проява на бунт е така свързана с любовта ѝ, че става нейна втора природа.

Удивително силно е първото любовно чувство у Страшимировите герои. Неосъщественят блян изсушава душата им и само мощното разтърсване под влияние на спомена възвръща у тях хармоничното единство на разум и чувство. Но трябва веднага да се добави: предомът у героя настъпва преди всичко под влияние на силното, неизживяно някога, чувство. Ето защо, обяснимо е преобразяването на стария скъперник Кефала, чичо на Джонко, когато трябва да помогне за освобождаването му от затвора. Той самият не се е примирил пред съдбата, която му е отнела годеницата, затова най-добре разбира драмата на двамата млади. Потъпканата остра душевна болка у него избухва с пълна сила, овладява съзнанието му, а последвалите действия от негова страна са триумф на хуманността и справедливостта против грубите нрави на дълго съществуващата вражда. Разчувствуван до екзалтираност под влияние на чистата любов между Джонко и Ангелина, примесена със спомена за някогашната любов с нейната майка, Кефалът не познава граници в действията си, за да възтържествува любовта. Психологически правдоподобни и обосновани са неговите постъпки — те напират като бурни вълни от разведрената му душа, готова да се раздаде за щастието на другите. В това отношение Страшимиров има общи допирни точки с Йовков — и Токмакчията, и Кефалът действуват под напора на миналия любовен спомен, жертвувайки всичко в името на красотата.

Страшимировите герои уважават загадката на жената. Нито Джонко, нито поручик Попов³⁵ не търсят яснотата на дешифрира-

³⁴ А. Страшимиров. Пос. съч., т. III, Есенни дни, с. 35.

³⁵ Герой от романа „Смутно време“.

пата женска душа. Те само са привлечени от нейната непорочност, от трепетното вълнение на първия красноречив поглед, през който прозира красотата на непредвиденото и непознатото. За разлика от Ангелина обаче Стефка е докосната от „цивилизацията“ на града — тя е тип на българска девойка, която само едно десетилетие след Освобождението търси правата на своето сърце и се бори за тях. Верността към любимия мъж е най-характерният елемент в традиционната душевност на българската жена. Тя се проявява в драматични ситуации, когато чувството подсилва волята, за да се преодолеят препятствията към щастието. Твърдостта и непоколебимостта на Стефка намира отзвук в измъчената душа на поручик Попов — в момент, когато е изгубил всякаква надежда в затвора и само мисълта за самоубийство е единствената му утеха, младият мъж получава писмото на Стефка, което възвръща някогашната му енергия, подсилена сега от бурната злоба към предателя, подпоручик Чернев. Не е останало нищо от предпазливостта на младото момиче след сполетялото я нещастие. Свенливостта и покорството са отстъпили място на откритото предизвикателство към причинителя на мъката ѝ. Смелата ѝ постъпка е израз на силното бушуващо чувство на омраза и отвращение към него. Защото Стефка, както всички Страшимирови герои, носи в себе си частица от своя създател — романтичната борба между двете крайности: любов и омраза. Средните, отгънкани, колебливи състояния не подхождат на българските натури. За тях е в сила максимата: или всичко, или нищо. И тази решителност не намалява нейното обаяние, а става причина да се обединят усилията на много хора, които, трогнати от силата на нейната любов, решават да ѝ помогнат. Нещо повече: тя облагородява и демоничната душа на предателя Чернев (пресъздаден от автора изцяло в отрицателна светлина). Противоречивата вътрешна борба у злодея между късно заговорилия глас на съвестта и любовта му към Стефка стават причина за неговото самоубийство. Идеята на автора е ясна: тържествува силният характер, който е всеотдаен и непоколебим в борбата си за щастие — такъв е нравственият категоричен императив през всички времена. Може художествената убедителност за прелома у Чернев да не издържа една прецизна критика („Смутно време“ е първият роман на Страшимиров), но хуманитарната тенденция на автора го кара да търси човека дори в злодея.

Романистът не се задоволява с обикновените конвенционални норми на поведение между хората. Той търси онези непознати (и често необясними) вътрешни пружини, които, макар и невидими, определят в екстремния миг реакциите на човека. Чернев действа импулсивно, защото силните и противоречиви страсти са изключили разума. В съзнанието му се сблъскват „минали копнежи“ със силни сегашни впечатления, от което чувството на презряност към самия него намира с пълна сила. Под негово влияние той търси компенсация за злополучната си намеса в бунта. И въпреки че любовното чувство към Стефка не е заглъхнало, въпреки че тя е вече

недостижима за него, подсъзнателните импулси на неговата душа търсят контакт с нея — той желае само да я вижда, въпреки и омъжена за Слави Попов. „Че той, Черенев, ще дири поне да вижда именно Стефка — това изрично не се свеждаше в съзнанието му по думи.“³⁶ И в това се състои очарованието на любовното чувство: то не подлежи изцяло на строгия логичен анализ — такъв извод налага романистът. Непознатите сфери на душата предизвикват риска в любовта и това е толкова по-тревожно за човек, попаднал в нейния водовъртеж, колкото парливото чувство за възможния неуспех е по-силно. Но точно това създава обаянието на непредвидимото, което грижливо се е криело през всички времена от жената. Защото рискът е смъртен враг на досадата, а тя е неминуем спътник на безперспективността, която изключва тревогата и превръща човешкия живот в жалко вегетиране. Страшимировите герои са драматични характери именно затова, че са винаги неудовлетворени от видимото. Те търсят смисъла на невидимото и неизясненото още в женската душевност, измъчват се от своя неуспех, но насладата от силното преживяване стремително ги води към нови неизследвани върхове.

Романистът обаче твърде силно акцентува на спонтанните душевни реакции у героите. Действително, от гледна точка на съвременната социална психология ирационалното у човека е безспорен факт. То не подлежи на социален контрол и позволява относителната независимост на индивида.³⁷ Но само този психически феномен не е в състояние да детерминира изцяло ролята на личността в обществото. Липсата на убедително аргументирана психологическа мотивировка прави неприемливо преобразяването на героя и в последна сметка като художествен образ Черенев е неубедителен. Още на времето марксистическата критика у нас в лицето на Д. Благоев³⁸ отбелязва немотивираните постъпки на героите в любовните отношения. Затова романът „Смутно време“ не съдържа картини и образи на цял любовен живот (к. — Д. Б.) и на психологията на този живот в дадено време.³⁹ Разбира се, Благоев изхожда от определението за романа като „социология в картини и образи“, но в статията се прави проникновен анализ на любовното чувство от гледна точка на индивидуалната и социална психология. Затова категоричната присъда на критика, която е актуална и днес, засяга основната специфика на романа като художествено произведение — неговата образна система.

Предпочитанията на Страшимиров обаче клонят към непозна-

³⁶ А. Страшимиров. Пос. съч., т. I, Смутно време, с. 364.

³⁷ Вж. Т. Шибутани. Социална психология. Изд. „Прогресс“, М., 1969, с. 301.

³⁸ Вж. Д. Благоев. Литературно-критически статии. Издание на БКП, С., 1951. Антон Страшимиров — „Смутно време“, с. 314—333. Статията е печатана за пръв път в сп. „Ново време“, год. IV (1900), кн. 3, с. 329—342 в рубриката „Из живота и литературата“.

³⁹ Пактам, с. 325.

тите (и непознаваеми още) извиви на темпераментното чувство, търсят внушението на неповторимия миг, омаята на спонтанното. Художникът-психолог притежава остро чувство за многообразието и изменчивостта на човешката природа. Бена и Ема са многостранни характерни, които решително опровергават статичността и еднолинейността. Във всяка една от тях съжителствуват по няколко образа, които изявяват своя лик в конкретните ситуации. Инженер Радаинов е изненадан от разноликата Бена — всеки миг тя изпъква в нова светлина, винаги неповторима. „Какво криеш ти в себе си, момиче? Коя си ти тъй разнолика? Защо аз не мога да те видя една? Как става тъй, че аз в тебе лоя с еднаква сила и правда, и лъжа?“⁴⁰

Обаянието на любовта-страст е толкова силно, че тя тегне върху съзнанието на героя, нарушава неговото равновесие. Съзнателното начало у човека губи контрол над неговите постъпки, тъмните стихии на подсъзнателното бушуват у него, като слагат отпечатък върху чистите пориви на любовта-чувство. В такъв случай човешката душа става арена на драматични противоречия, които често имат трагична развръзка. Като че ли двете полярни противоположности, любов и смърт, са така близки, че едната е причина за другата. И точно в това се проявява новаторът Страшимиров — да анализира неизследваните още сфери на човешката психика, да изясни и синтезира (често интуитивно) основните „закономерности“ на любовта-престъпление. Разбира се, това са само анализи, смел опит за надникване в „подземиата“ на ирационалното. Болезненото в човешката психика е сложено под микроскоп, но липсва до голяма степен носителят на душевните лабиринти — човекът като убедителен представител на своята епоха. Художественият образ има збистракви измерения и само драматизмът на конкретната преживяна случка предпазва романа от незавидната участ да се превърне във философско-психологически трактат. В романа „Пропаст“ Страшимиров намесва войната като значителен социален фактор, за да обяснове „модерните“ трепети у съвременния човек, деградацията на индивида. Транспонирани обаче върху традиционната народна душевност, те звучат в дисонанс с нея и в крайна сметка образът се превръща в аморфна маса от противоречия, от които няма изход. Сам авторът би желал да намери разрешение на психологическия и социален възел, но и тук (за кой ли път) стига само до поставянето на проблема. И в това се състои „предимството“ на „сеизмографичния“ писател — той трепти с пулса на своето време, предвжда предстоящите катаклизми,⁴¹ но не успява да ги обективира убедително в художествени образи.

Проблемът за любовта-престъпление е разработен преди всичко в психологически план. Романистът навлиза в най-потайните кътчета на човешката душа, за да изясни смисъла на външните проя-

⁴⁰ А. Страшимиров. Пос. съч., т. II, Бена, с. 474.

⁴¹ Вж. М. Николов. Антон Страшимиров. Наука и изкуство, С., 1965, с.

ви — действията на героите. При това строгият логичен анализ на чувствата, който не изключва интуицията, почти изключва случайността. Проникновеният и „всезнаещ“ психолог смело импровизира, когато проблемите са неясни и трудно обясними по рационален път. Страшимиров-анализаторът добре разбира душевното състояние на своите герои, когато драматичната ситуация налага начина на поведение — твърде малка е дистанцията между автор и герой, почти пълното сливане между двамата създава впечатление за съчувствие към човека, извършил престъпление. Убедителността на авторския психологичен анализ, макар и изявен пряко от героя, кореспондира с читателя, като създава подобни размисли у него. Страшимиров не оправдава любовното престъпление, съчувствието му е преди всичко израз на хуманност. Той разбира човека и му прощава.

Красивото и доброто трябва да станат максими в отношенията между хората, а тяхната идеална хармония е в брачното съжителство. Сестра Габровска е била разкъсвана от противоречия между „стадният“ инстинкт за семейно щастие с д-р Антонов и свободната любов преди брака. Убийството, което тя е извършила над любимия мъж, като психологически акт, е край на колебанието. Тя се е приобщила към свещеното, откъснала се е от всяко снизхождение към животинското в човека. За нея вече свободата в любовта е светотатство, тъй като детето, което носи, не може да бъде продукт на случая; то осветлява максимално отношенията ѝ с любимия мъж, избраница, който също трябва да се проникне от това свещено тайнство. А тъй като хармонията се е нарушила — намесила се е друга жена — сестра Лена — достигнало се е до най-голямото зло, „от което човешкият род е бягал през всички векове“ — безначалието. Ето защо, унищожаването на тази порочна верига чрез физическата смърт на мъжа е деяние, което от гледна точка на висшия морал в семейството не е престъпление. В един момент, когато за всички „праволинейно“ и „здравомислещи“ зловецият акт на Ганка Габровска граничи с аморалността, докторът-анализатор, въпреки очевидните факти (а може би точно заради тях) и неприязненото си чувство към убийцата на най-добрия му приятел, съумява да открие добродетелите на тази жена-мъченица. В отношенията си с любимия тя е търсила онова здраво звено, което няма нищо общо с умелото балансиране между порока и престъплението. В името на вярата в хармоничните и нормални човешки отношения и в момент на душевна депресия сестра Габровска с един удар разкъсва гордиевия порочен възел между Лена и Илчо Антонов. В почти сомнамбулно състояние тя прибира отрязаната му глава в куфара си и този акт внушава проклятието и фатализма на любовния възел, който може да се развърже само с премахване на единия от тримата участника в драмата. Не може да се разсее тъматата на нощта, без да се изгуби животът. Ето защо любовта и смъртта имат общи депирни точки в Страшимировия роман. Дори смъртта в отделни моменти е главният двигател на своята противоположност — любовта. „Жива съм, Гики, но — да живее смъртта!... Ура-а, Гики!“ —

пише Ема на братовчед си, след като Асен Дъмбев ѝ освобождава от турския арест.

Разбира се, Страшимиров не прави апология на смъртта. Още по-малко изразява с това предпочитанието си към полярно противоположни ситуации, между които героят се колебае. Обяснението е другаде. Ема е почувствувала ужаса пред възможността да не съществува, прозряла е Асеновата игра със смъртта в името на тяхната любов, свидетел е била на кошмарната паника в замрелия Солун, когато „гемиджиите“ на Орце са вършели кървавото си дело — смъртта на тези храбри мъже и решителността на Асен са я спасили. Не са израз на преднамерено оригиналничене и мислите на Мичето Карабелова, която обича Иско „по-страшно от смърт“. Защото, макар и освободена от кошмарните ужаси на убийствата през „белите септемврийски нощи“, тя нищо по-силно не желае от смъртта. Като тежък сън минават през нейното съзнание картините, в които е било унизявано всеки миг човешкото ѝ достойнство. В това състояние тя не може да се надява на предишната Искова любов, защото е изпитала позора на страшните нощи, изтерзавана от садиста околийски началник. Призоваването на смъртта е по-скоро вик на непобедената съвест, израз на непримиримост с жестокостта на принудата, отричане на самата смърт. Съвсем друго е предназначението на близката смърт (или по-скоро на нейния символ) в романа „Бена“. Тук Страшимиров изкуствено поставя героите в неприлична обстановка, контрастираща с любовта им, за да теоретизира по вечните проблеми: живот, любов, смърт. Никаква логика не оправдава „играта“ на страст между Бена и Раданов в гробищата, освен изводът-обобщение за женската психика: „Тя (жената — б. м.) се бои от смъртта, но никога я не чувствува като своя сянка. — Жената не мисли, не вярва, не благоговее! Тя само се бои...“⁴² Силните, противоречиви страсти на Бена, достигнали до пароксизъм, се проявяват в такива гранични ситуации, когато властта на евентуалната мигновена смърт във вълните на морето се преплита с първичния инстинкт за отдаване на любимия мъж. Но това е само игра на страсти и на... контрастни ситуации, които биха изяснили по някакъв ирационален начин тъмните, неуловими тръпки на похотливото чувство у жената. Тук разумът е нищо, инстинктите — всичко. Вакханалията на чувствата, търсенето на смъртта като катализатор на любовта-страст издава преднамереността на картината. Липсва истинският драматизъм въпреки ефектните фойерверки на стила и ситуацията.

Страшимиров разработва един интересен вариант на любовта-престъпление. Когато липсва любовта-чувство, мястото ѝ се заема от бруталния еротизъм, основан на желанието за притежание, подхранван от користта. Сотир е спечелил Мичето посредством страха и принудата. Ето защо, садизмът у него е форма и следствие на еротизма му, стремеж всичко да вземе и нищо да не даде в замяна.

⁴² А. Страшимиров, Пос. съч., т. III, Бена, с. 524.

Садизмът в неговата „любов“ не се съобразява с човешкото достойнство — той унижава, изтръгва болка от наранената смъртно душа. „Той я обичаше, когато тя ревеше от мъка, когато пицеще отчаяно.“⁴³ Това е върховен момент на удоволствие, защото за садиста хълцанията на притежавания субект напомнят вика на страстта. Грубо потъпканото достойнство у жертвата влияе върху волята ѝ, отчаянието изтръгва от нея и последните сили на съпротива, но протестът, макар и пасивен, остава да блести като последна искрица живот. Това е смелостта на отчаянието, предизвикано от насилствения позор, който приема космически размери в нейното съзнание. „Позорът и мърсотата са над самата вселена. О, те затъмняват месечината и минават зад слънцето.“⁴⁴ Оказва се, че са били напразни усилията на кривоокия да сломи волята на Мичето — на крачка от смъртта тя е отстъпила пред силата, временно се е примирила с неизбежното, но не се е пречупила. Мислите на кметшата, Наковица, проследяват садистичните действия на Сотир, разиграли се на самата граница между живота и смъртта; тя изпитва от това тръпки на наслада и е склонна да прояви снизхождение към него. Косвената характеристика-спомен доизгражда образа му, нахвърляната експресивна мисъл пресъздава психиката на убиеца по релефно и силно, отколкото детайлният психологически анализ. „Сотир е извивал врата на Мичето, за да я коли, та така ѝ е разкъсвал дрехите. . . Не, това е нещо такова, такова. . . И не всеки може да го разбере. . .“⁴⁵ Мичето е изпила твърде горчива чаша, нищо вече не е в състояние да я уплаши и отврати. Изпитаното насилие нанася тежък удар върху нейната психика — бурният ход на мислите ѝ извиват и доуточняват позорните сцени, чертаят перспективите на нерадостното бъдеще. Нейното спасение не е в сила да възстанови душевното равновесие — думите и жестовете на героинята регистрират острата драма, която няколкократно се увеличава, защото има възможност да я премисли в детайли. „— Напиваше ме и дете искаше. — Забиваше ножа до главата ми и ме караше да пия. . . ха-хо о!“⁴⁶ Драматичните лайтмотивни акорди на романа допълват и усиливат трагедията ѝ: „Ех, страшни нощи, бели и страшни септемврийски нощи!“ Атмосферата е нажежена максимално. Драмата прераства в трагедия, когато човек влезе в остър конфликт със себе си, но трагизмът открива неподозираните до момента сили на пасивния протест против човека-изверг, против условията, които са го създали, против цялата вселена. Еротизмът се оказва най-несигурният заместител на любовта-чувство. Липсват невидимите нишки на привързаността, която да създаде нежния копнеж по съвършенството на индивида. „Любовта“ между Сотир и Мичето не може да разцъфти, защото е била мъртвородена; тя не е била израз на „самосъзната плът“. Защото страстта у Сотир не е естествена

⁴³ А. Страшимиров. Пос. съч., т. IV, Хоро, с. 272.

⁴⁴ Пактам, с. 318.

⁴⁵ Пактам, с. 325.

⁴⁶ А. Страшимиров. Пос. съч., т. IV, Хоро, с. 323.

последница от любовното чувство, а негова първооснова. Еротизъмът по своята природа е хладен и няма нищо общо с пламъците на любовта, той е по-скоро продукт на разсъдъка и преследва користоловни цели. Затова духовната близост между Мичето и Сотир е неосъществима. Острата душевна депресия у него, предизвикана от изчезването на Мичето, възвръща равновесието в отношенията между тях, но компенсацията е голям морално-психологически удар за Сотир, защото липсва жертвата, върху която би излял натрупаната мъка.

Всъщност, това е единственият епизод в „Хоро“, в който героят относително последователно, чрез самоанализ, се изявява. Страшимиров много точно е уловил душевната му депресия и умело „ръководи“ вътрешния монолог-интроспекция на околийския началник. Влязъл в драматичен диалог със себе си, героят подлага на преоценка миналото си поведение и под влияние на стчаяннето в сегашния миг го осъжда. И въпреки че неговото „разкаianie“ не буди съчувствие у читателя, той е несъмнено убедителен психологически и социален тип на епохата.

Анализирайки лабиринтите на човешката психика, Страшимиров навлиза в патологичните сфери, които са особено опасни за индивида. Всички були са премахнати и тъмнините на любовта-страст са анализирани до най-малката подробност. Дисекцията на душевните дълбини е направена в момент на решителна криза, анализът на гибелните страсти внушава страх от... страстта. Страшимиров приема първичното в човешката природа, но осъжда любовта-игра и сяпата любов-страст. Едно единствено право не се прощава на човека: да бъде слаб, защото прави нещастен себе си и другите. Това изискване на романтизма е в сила при всички екстремни ситуации, в които попадат героите. Страшимировият идеал за хармонично щастие е единственият лъч в това царство на мрака, в което витаят тъмни, подсъзнателни стихии, чиито конвулсии напомнят неизлечима болест. Половата ярост на сестра Лена се дължи не само на патологичното в нейната природа, а е резултат и на ужасите на войната, която предполага и война в любовта — социалният факт придобива чисто психологични очертания. Ганка Габровска е убила любимия мъж, но нейната постъпка не е дело на спонтанна, немислена реакция, защото хладнокръвието ѝ изключва случайността. Тя се е убедила, „че Илчо може да бъде избавен от... Лена само чрез... операция...“⁴⁷ В името на щастие то тя е извършила убийство, но нейния акт е значително по-нормален в сравнение с престъплението на Илчо Антонов и Лена. Ето защо строгата морална присъда на доктора, градирайки вината на тримата, „отрежда“ на Ганичка последна да бъде наказана. И тримата трябва да загинат, защото са се оказали слаби да противостоят на животинския инстинкт, характерен и закономерен въпреки сред всеобщата поквара на войната. Това е гласът на разума, призван в услуга на здра-

⁴⁷ А. Страшимиров. Пос. съч., т. IV, Пропаст, с. 439.

вия морал в обществото. Страшимиров не е строг моралист, но не е и спокоен съзрцател и регистратор на катаклизмите на епохата. Неговата идея за хармонична любов не позволява насилието. Щастие то не е, не може да бъде достижимо за убиеца. „Защото убиецът няма — и не бива да има — право на въздух в живота“⁴⁸, изповядва инженер Раданов пред Бена. Като противодействие на всеобщата поквара той призовава „брачния възторг“, който „трябва да надхвърля страстите, за да бъде любов“. С това Страшимиров излиза извън Метерлинковата орбита и създава своя собствена концепция за любовното щастие, което трябва да бъде винаги радост и съвършенство. От тази позиция той разработва проблема за любовта в романа „Пропаст“; а тя кореспондира тук с тъмните „светкавици“ на пола. Страшимиров не възприема идеята за „сексуалната революция“, пропагандирана от Андре Марло в предговора му към романа „Любовникът на леди Чатърлей“: „Нашата любов-страст се основава на единствения признак: любовника и любовницата. Става дума да се разруши нашият мит на любовта и да се създаде нов мит на сексуалност: да се направи от еротизма стойност.“⁴⁹ Кolkото и да са „модерни“ подобни проблеми, хуманистът-народопсихолог ги разработва на социална основа — анализът предполага синтез върху наслоените през вековете условия на живот.

С романа „Пропаст“ Страшимиров се отклонява от идеала на романтиците за любовта — източник на прекрасното в отношенията между хората — защото анализира преди всичко чувствената ѝ същност, а чисто духовните области са плод на авторовата мечта. Той е склонен да види живота като странна драма, която обединява добро и зло, прекрасно и безобразно; живот, в който трагедията на личността е следствие от действието на биологични и социални закони. Съдбата на Илчо Антонов и Лена внушава авторовата идея за робството на еротичната страст която принизява човешкото достойнство, нарушава хармонията му и в крайна сметка го убива. И двамата герои са не толкова обект на социално-психологическо, колкото на психо-физиологическо изследване. Но крайните изводи са почти изцяло в етичен план. Ярко изявената позиция на писателя-хуманист го отличава рязко от дехуманизираната човешка личност, характерна за творчеството на неговия съвременник Андре Жид. Страшимиров „убива“ сестра Лена и д-р Антонов — главните виновници в любовния триъгълник. Морално-психическият кошмар, който довършва Лена, е същевременно възмездие, което авторът прилага. Същата роля изпълнява кървавото дело на Ганка Габровска спрямо д-р Антонов. Защото документалният факт — убийството — е само суров фон, върху който авторът създава „сюжет“ на романа — психологическата същност на любовта-престъпление.

Диапазонът на любовното чувство в Страшимировия роман е толкова широк, че напълно оправдава смисъла на Шекспировия израз: „Всяка любов е изключение“. Неговите герои са носители на противоречия, каквито не познава дотогава нашата литература. От

⁴⁸ А. Страшимиров. Пос. съч., т. III, Бена, с. 479.

⁴⁹ Цит. по Pierre de Boisdeffre. Métamorphose de la littérature. Ed. Alsatia, Paris, 1963, p. 474.

нежните трепетни копнежи на безбурното лично щастие в любовта на първите му романи („Смутно време“ и „Есенни дни“) е отминало доста време, което е трансформирало основните ценности на живота. Епохата на войните не само разтърсва социалните устои на обществото, но видоизменя и духовните величини. Бена вече не е „устойчивата“ в любовта Ангелина; тя е прозряла някои истини на своето време. „Болестта на века“ се отразява мъчително в нейната психика, предизвиква смущения в любовното чувство, което блуждае между „тихата“ преданост на любовния копнеж и демоничните пламъци на любовта-страст. Страшимиров има ясното съзнание, че разработва „не художествени проблеми, а тия на разстроеното, дълбоко разстроеното съжителство между хората“. А ролята на истинския художник е „да се обгори от общочовешки съмнения и колебания на своето време“⁵⁰. Любов, омраза и безразличие, добро и зло са противоположни форми, които съжителствуват в човешката душа — това е идеята, върху която Страшимиров акцентува. Защото кризата в социалните стойности на епохата предизвиква криза и в любовта. Единственият изход от „безвремието“ според Страшимиров е самопознанието на отделния индивид посредством разума. Защото едва тогава той ще е в състояние да преодолее разрухата на преходното и ще заживее истински живот във висшите сфери на духа.

Страшимиров прави от любовта етичен проблем. Колкото и силни да са неосъзнатите душевни импулси на любовта-страст, в последна сметка разумните морални норми трябва да ги облагородят. За писателя идеалната любов е „мислеща“⁵¹, тя е еманципирана от условности и дребнавости. Но това е своеобразно „митологизиране“ на любовното чувство, което се превръща в свършени предписани норми на поведение, живеещи „реално“ само в човешкото съзнание, защото не могат да се осъществят в тогавашната действителност. Затова героят в интелектуалния Страшимиров роман е максималист в любовта; детерминиран до голяма степен от социалното време, той е нещо повече от негов продукт. Това е герой-идея, тенденция, защото търси реализация на своята индивидуалност в едно хипотетично бъдещо общество.

Метаморфозите на любовта в Страшимировия роман налагат извода за нейната комплексност. От „Смутно време“ и „Есенни дни“ до „Пропаст“ изминава почти половин столетие. В този интервал от време известни форми на любовта и морала, наследени от миналите времена, са отречени, но не и унищожени; на тяхно място конкретното социално време утвърждава нови стойности, които наслояват върху най-жизнените норми на традицията. В диалектичeskото единство и противоречие на миналото с новите времена се очертава комплексният „образ“ на любовта в романите на Антон Страшимиров.

⁵⁰ Сп. „Наши дни“, год. I, 1921, кн. VII, с. 19.

⁵¹ А. Страшимиров. За жената. (оп. „Наш живот“, кн. VI, февруари, 1907, с. 38—46).

РОМАН СТРАШИМИРОВА И МЕТАМОРФОЗА ЛЮБВИ

Страхил Попов

Резюме

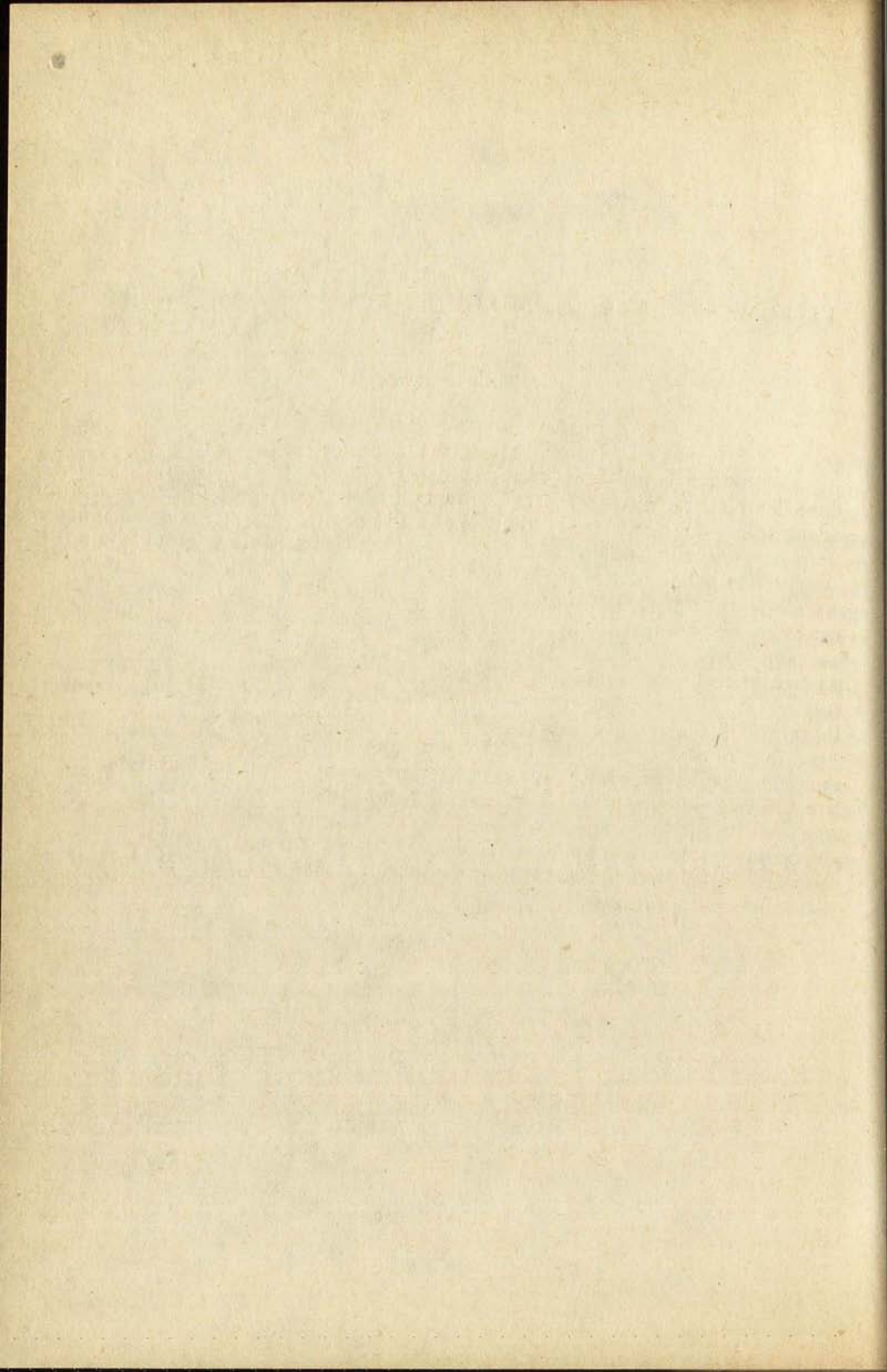
Темой статьи является часть третьей главы диссертации „Проблемы в романах Антона Страшимирова“. Здесь рассмотрены многообразные перевоплощения чувства любви, составляющего значительную область духовной жизни героя романа. Отдельные проблемы интерпретируются главным образом в психологическом плане, но это означает вмешательство этики, философии и психологии народа, находящихся в романе Страшимирова в неразрывном единстве. Однако, будучи проблемами художественного произведения, они обладают целым рядом специфических особенностей, связанных с творческим процессом романиста: дистанцией между автором и героем, коммуникацией между художественной реальностью и социальной действительностью, определяющими координаты художественного образа. Из системы образов делаются выводы о типологии романа Страшимирова: социально-бытовой, интеллектуально-психологический, экспрессивный, романтический. В ходе анализа соблюдался индуктивный метод — теоретические выводы и обобщения являются прямым следствием конкретных ситуаций, действий и состояния героев романа.

LE ROMAN DE STRACHIMIROV ET LES METAMORPHOSES DE L'AMOUR

Strachil Popov

Résumé

Cet article représente une partie de ma thèse sur les „Problèmes dans les romans d'Anton Strachimirov“. On y étudie les multiples réincarnations du sentiment d'amour qui occupent une large place dans la vie intime du héros romanesque. Les différents problèmes sont interprétés préférentiellement sur un plan psychologique, ce qui demande le recours à l'éthique, à la philosophie et à la démopsychologie qui dans le roman de Strachimirov sont étroitement liés. Ces problèmes au point de vue de l'art littéraire représentent un grand nombre de particularités spécifiques, étroitement liées au processus artistique du romancier: la distance entre l'auteur et son héros, l'interaction entre la réalité artistique et la réalité sociale qui déterminent les coordonnées de l'image artistique. Le système des images permet de tirer les conclusions suivantes sur la typologie du roman de Strachimirov: roman psycho-intellectuel, expressif, romantique, roman social et de mœurs. La méthode inductive est strictement observée dans l'analyse des oeuvres: les conclusions et les synthèses théoriques sont la conséquence immédiate des situations concrètes, des activités et des états d'âme des personnages.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том IX, кн. I Филологически факултет 1971/72
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO
Tome IX, livre I Faculte philologique 1971/72

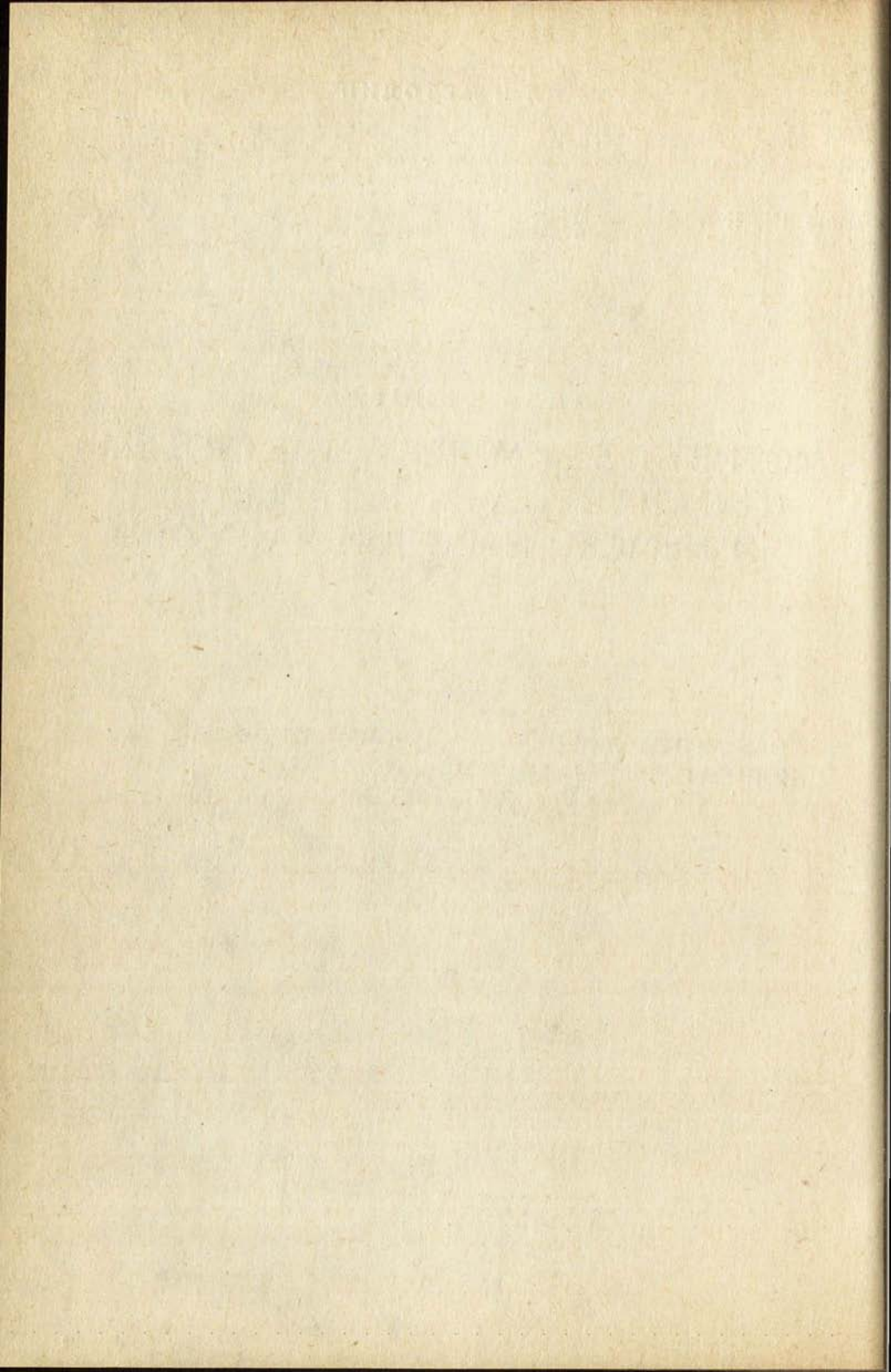
РАДКА КЪНЧЕВА
МОТИВЪТ ЗА СМЪРТТА ВЪВ ВРЪЗКА
СЪС СВАТБАТА В БЪЛГАРСКИТЕ
И НЕМСКИ НАРОДНИ БАЛАДИ

RADKA KANTSCHewa
DAS MOTIV VOM TOD IM ZUSAMMENHANG MIT DER
HOCHZEIT IN DEN BULGARISCHEN UND DEUTSCHEN
VOLKSBALLADEN

СОФИЯ, 1973

УВОДНИ БЕЛЕЖКИ

1. Устното поетично народно творчество представлява значителна част от културното наследство на всяка нация и е доказателство за творческите сили на трудещите се слоеве. Безспорно народната песен има върхове дълга история, тъй като тя съпътствува живота на човека от непомнени времена. Поради устното предаване обаче много важни моменти от тази история са безвъзвратно загубени за фолклористиката. Това затруднява изясняването на проблема за възникването и същността на народната песен. Колкото и елементарен да изглежда този въпрос и първ поглед, споровете все още не са приключени. Идеалистичното възмущаване на романтиците, които считат целия народ за творец на народната песен, е вече оборено. Изследвачите на народната песен днес вече единни по въпроса, че дори и най-малката песен предполага една създателно твореща личност като автор. На произхода на песните обаче фолклористите в Германия не отдават голямо значение. Те търсят тяхната характеристика в творческото предаване от уста на уста:

«Кой най-напред ги е пял, кой ги е създал, това по принцип не е важно. Дали авторът е представител на обикновения народ или принадлежи към образованите кръгове, това не е от значение: народът те се интересува повече от автора. Хареса ли му една песен, той я възприема без оглед на автор и произход.»¹

Един от най-изтъкнатите съвременни немски учени Волфганг Цайниц доразви тази мисъл:

«Народната песен възниква от песен с какъв да е произход, която се възприема от общността, от колектива и в течение на своето развитие бива творчески преработена от народа. Разпространяваната посредством творческото участие на народа песен изразява до голяма степен духовните потребности на трудовия народ.»²

Българските фолклористи също поставят творческата роля на трудещите се слоеве на първо място, но що се отнася до потеклото на народните песни, те застъпват малко по-различно мнение, като приписват и първоначалната инициатива на представители на народа. Макар че нямаме никакви писмени свидетелства от по-стари епохи, а още по-малко някакви сведения за първите автори на дошли до нас народни песни, чрез разпит на народни певци и чрез разбор на самите песни по аналогия можем да добием сравнително явна представа за генезиса на народната поезия.³ Българските народни певци, които са и първите ав-

тори на песните, принадлежат към селската община и индивидуалното творчество, създадено сред образованите кръгове, остава за тях без значение.

2. От жанровете на народната песен баладата заслужава особено внимание. Както показва името, първоначално тя е била кратка лирическа песен, придружена с танц и разпространена сред романските народи още през XII век. (итал. ballata от ballare — танцувам). През Франция думата стигнала до Англия, където така започнали да наричат епическо-лирически народни песни, в които тайнственото и трагичното определят основното настроение. Именно те са изиграли по-късно важна роля при обособяването на баладата като литературен жанр.

Що се отнася до възникването и развитието на народната балада, схващанията са различни, понякога дори противоположни. Българските фолклористи приемат, че нейният път на развитие съвпада с този на народната песен изобщо:

«Народната балада се е развила в дълбока древност, и то в средата на народните маси, а не според някои погрешни теории — в придворна среда».⁴

Своя разцвет българската народна балада достига по всяка вероятност през късното средновековие (според Диневков от XII до XVII век⁵), макар че от това време няма записана нито една песен. Онова обаче, което по устен път е достигнало до нас, свидетелствува за широкото разпространение на този вид песни в България. На тази степен на културно развитие индивидуалното авторско право върху песните е почти непознато. В едно време, когато обикновеният човек не може да прозре противоречията в своя живот и причините за страданията и мъките, той се мъчи да запълни празнините в своите познания с фантастични и тайнствени представи, които именно в баладата намират оригинален поетически израз.

Изхождайки от особеностите на немската народна балада, която се отличава значително от другите видове народни песни, и от народните балади на много народи, фолклористите в Германия стигат до други заключения по този въпрос. Още през 1906 г. Йон Майер доказва чрез грижливи проучвания, че повечето от достигналите до нас немски народни балади са били първоначално индивидуално творчество от «по-високо» литературно потекло и едва по-късно са проникнали сред масите и с течение на времето са станали наистина «народни».⁶

В «Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte» от 1928 година четем следното:

«Възникването на немската народна балада датира от едно време на висока поетическа култура, тя е свързана някак си с голямата рицарска поезия от около 1200 година».⁷

Според Зеeman баладата, възникнала сред благородническото съ-

словие, постепенно преминава във всички слоеве и между XIII и XV век достига своя разцвет.⁸

Волфганг Щайниц също твърди, че първите автори на повечето народни балади са поименно познати поети. Тези различия в схващанията са резултат от различните пътища и условия на развитие на българското и немско народно песенно творчество. Националните особености не се проявяват само при разработката на типичните за всеки народ теми и мотиви, но и при пресъздаването на общочовешки мотиви, като в последния случай често се касае само до преминаване на една и съща песен в различни езикови общности. При устното разпространение и предаване през вековете всяка песен съзнателно или неволно е подложена на множество преработки, които водят до създаването на различни версии и варианти. Въпреки своето разнообразие, промените на песните в рамките на една народност са ограничени. Сходството на обществените и битовите условия обуславя и сходството на вариантите на дадена песен, които често взаимно се допълват, така че могат да се разглеждат като едно цяло. Съществени изменения с песните настъпват едва при преминаването им в чужда езикова среда. Тогава се запазват само основните черти или дори само основната идея.

3. Настоящата работа си поставя за задача да проследи разработката на един и същ мотив в българските и немски народни балади и въз основа на установените различия да изтъкне някои особености на този жанр в съответната народна поезия. Подборът на отделните балади е малко или много случаен и не особено сполучлив, тъй като той е резултат от наличните паралели, които откъм съдържание не са най-интересните и не предлагат най-хубавото в художествено отношение. Това затруднява и изводите.

Един баладен мотив, който често е привличал народните певци на много народи, е мотивът за смъртта, която настъпва в някаква връзка с едно от най-важните събития в живота на човека — задомяването. Немски и български успоредици при поетическото му пресъздаване откриваме в следните три балади:

1. за смъртно наранената от младоженеца невеста по време на сватбата (известна в Германия под заглавието «Граф Фридрих»),
2. за мъртвата годеница,
3. за мнимия мъртвец, където привидната смърт е само една малка хитрина, с помощта на която се преодоляват пречките за осъществяване на сватбата.

Тези три балади са предмет на сравнително разглеждане в настоящата работа, и то в същата последователност. За съжаление немските варианти на последните две са много малко, а първата, макар представена с много варианти, не е така богата откъм съдържание и изразни средства както успоредната българска балада. Въпросът за възникването и развитието на баладите, както и музикалната им страна остават извън обсега на настоящето изследване.

За основа на работата с немските текстове служи сборникът «Deutsche Volkslieder mit ihren Melodien. Balladen.» Bd. I-4, Berlin 1935—1957 г., издаден от големия немски фолклорист Йон Майер. От него е заимствувано и номерирането на отделните немски варианти. Техният списък, както и списъкът на българските варианти със собствена номерация, които са взети от най-различни сборници и издания, са приложени в края на работата. За отбелязване на вариантите в самата работа важи следното:

При отделното разглеждане на българските и немските версии на баладите номерата на съответните варианти са означени само с арабски цифри. В обобщаващите глави освен това е посочено дали става дума за български или немски вариант (Б. - български, Н. - немски). Римските цифри посочват поредното място на съответната балада в построяката на работата. Напр. III Б. 8 означава, че се касае за вариант № 8 на българската балада за мнимия мъртвец; II Н. 3 е вариант № 3 на немската балада за мъртвата годеница и т. п.

Цитатите от немските балади са дадени в оригинал, а в скоби следва превода им на български, който предава само съдържанието, без да спазва стилистичните и ритмични особености на оригинала.

Източниците на цитатите от допълнителната литература, както и останалата използвана литература, са посочени в края на работата.

МОТИВЪТ ЗА СМЪРТТА НА НЕВЕСТАТА, СЛУЧАЙНО НАРАНЕНА ОТ МЛАДОЖЕНЕЦА, В ДЕНЯ НА СВАТБАТА

1. БЪЛГАРСКАТА БАЛАДА ЗА СМЪРТНО РАНАЕНАТА НЕВЕСТА

Баладата за ранената от младоженеца невеста е широко разпространена в България, за което свидетелствуват многобройните варианти. Освен това тяхното съдържание е толкова разнообразно, че понякога само мотивът за нараняването е този, който ги обединява. Най-често народният певец ни разказва в началото на сгодяването на хубава мома. Веднага след това слушателят бива пренесен в родната къща на момичето, където приготовленията за сватбата на единствената дъщеря са в разгара си (1). Докато майката реше косите ѝ, тя заспива на майчиния skut (25, 26), но скоро се сепва и моли да развалят годежа, защото ѝ се присънил лош сън. Тук народният певец, привличан неудържимо тайнственото и трагичното, и несмушаван от законите на логиката, дава воля на въображението си и създава неповторими образци на художествено майсторство. Затова и сънищата са толкова различни. В тяхното тълкуване намира поетически израз дълбоко вкорененото у народа суеверие. Затова често този мотив се превръща в главен.

Милен гради чардаци с пиргове, а на тях стои сив сокол. Но чардаците се срутват, а на Миленовата ножница лежи мъртва кошута (25).

Лала също вижда на сън сокол, който излита от дома на Първул и я удря в сърцето. Почти физически усещаме болката от смъртния страх. (13). Подобно е въздействието и във вариант 15:

Два орла съ се завил
нат Неновите дворове,
като се, мале, виеха,
със клюнове се кълвеха
и със крака се дереха.
Кървава река потече,
ситна се мрежа повлече.

В много варианти тази кървава река (или мътна вода) отнася калпака на годеника и кърпата на годеницата (напр. 4, 6, 11, 21), или изскубва «люти коприви» (22). Интересен е сънят, който разказва Янка. Само от няколко изречения добиваме впечатлението, че целият свят се разбърква:

«Чердака ни се събори,
дъска по дъска фърчаха,
пирон по пирон падаха,
салт една дъска юстана;
на дъската кацнаха
дванайси пѣстри гълъби,
и до гълъби слънцето,
и до слънцето мехица,
и до мехица дзвездите». (17)

В това майката не вижда нещо лошо и си представя слънчева картина: гълъби са зълвите, звездите — сватбари, месецът е годеникът, а слънцето — самата Янка. Но нейните думи не могат да успокоят момичето. Та този сън недвусмислено вещае скорошната му смърт! Кървавата река (в 15) също не предвещава нещо хубаво: Двата орела не са нищо друго освен поповете, които ще опеят Еника, а ситната мрежа — платното, с което ще я покрият. Бедното майчино сърце се свива от мъка, но тя не иска да повярва в злото, което заплашва нейното единствено чедо: Та нали повечето сънища са лъжовни. Точно пък този ли ще се сбъдне? Но вярата на момичето в прокобата на съня и страхът от смъртта са толкова големи, че тя още веднаж отчаяно моли:

»Майно ле, не годеявай ме!»

По-нататъшното развитие на действието, което ще разкрие сбъдването на злокобния сън, става излишно, защото би отклонило вниманието на слушателя. Песента завършва неочаквано с този безнадежден вик, който още дълго остава да звучи като протест срещу жестоката и неумолима съдба.

Майката в своето желание да види дъщеря си богато задомена дори ускорява приближаването на съдбоносния час, като бърза да омъжи Еника против волята ѝ за Нено болярина (12).

Друга група от варианти не съдържа мотива за съня. В няколко от тях не булката, а младоженецът стои в центъра на действието (7, 9, 18, 20, 23). Вариант 7 разказва подробно за предсватбените приготовления, но този път в момковата къща. И тук срещаме майката, за която единственият син е всичко на този свят. Ето че Малин е пораснал и е дошло време за женене. Със сватове от девет села и кумове от десето-той потегля към дома на своята годеница.

Понякога народният певец намира за уместно да разкаже как младата невеста напуска родната къща. Майката я поверява на двамата дѣвери да я пазят, защото тя никога не е яздила (25). Башата ѝ подарява сив необязден жребец (20) и сватбеното шествие потегля. Вариантите 2 и 5 започват едва с тази сцена. Редуват се поля и гори. На половината път сред «хубава гора зелена» или сред «поле широко» профучава сив елен и всички се спускат да го гонят, обхванати от ловджийска страст.

Във вариант 12 сватбарите се спускат да гонят кошута с малко елечке, за да ги поднесат на булката като сватбен подарък. Тя остава сама. Птичка прелетява над нея. Всичко би било много хубаво, ако конят не бе се подплашил от това. Той се спуска, при което стремето (25), булчещият венец (26) или булото (2) се закача за «вита ела зелена» (25), явор (19) или на шипков храст (7, 18). На уплашените викове за помощ се притичва самият жених и освобождава своята невеста. След това той иска да я прегърне и целуне —, и ето, че нещастieto идва: ножът му се измъква и се забива в сърцето ѝ. В случаите, когато той не тръгва с другите да преследва елена, смъртоносното нараняване също става при целуване. Щастieto трая много кратко. Откъде ли се взе «пустият му елен»? Като че ли само той е виновен за венчико. Макар и второстепенен, мотивът за преследването на елена придружава почти винаги мотива за нараняването и допълва свежата природна картина, на фона на която става нещастieto. Той липсва само в отделни варианти: Миленко иска да изсече капиновия храст, който препречва пътя им. Но ето че с едно несръчно движение посича Врукниа. Нещастният момък сам се проклина: «Капнала моя ръчица!» (22). Невъздържаният Никола така се разгневява, дето сивият жребец на Сава изгреварва всички, че без да се замисли, се спуска към нея и я пробожда в сърцето (20). Подобен случай откриваме и във вариант 17, където младоженецът е заслепен от неоснователна ревност. Филип пък убива нарочно хубавата и работна Енка, при което има още дързостта да я пита:

Енки ле, мъри хубава!
Куга си други имълъ,
защо за мени пруди,
пруоди Енке, и ас долъф? (19)

Макар че родителите не са съгласни с избора на дъщеря си, понеже Филип е пияница и вдига ръка срещу майка и баща, Енка го предпочита заради богатството му.

Особено място сред другите варианти заема 16. В гората цялата сватба се натъква на една кошута, която иска да ѝ дадат Мария. В отговор на отказа кошутата стреля с пушка и улучва булката в сърцето.

При каквито и обстоятелства да става нараняването, то донася смъртта на младата невеста. Много често тя прикрива болката, запушва сама дълбоката рана с бяла кърпа (3, 25, 26) или дори със зелена шума (2). Тя подканва сватбарите да яздят по-бързо, защото последното ѝ и единствено желание е да стигне жива в новия си дом. Годеникът ѝ така често се е хвалил, че има «широки каменни дворове», че «високи му били къщите, железни портите, сребърни ключалките, а пък златни ключовете» (2, 3, 5, 15). Драганка (от 5) освен това иска да се увери дали свекървата е наистина толкова «хрисима», колкото я представя Никола. Други причини карат Петкана да бърза за дома на Милен. Тя моли:

Бръкни си свилни джебове,
извади мое тканице,
та ми сърцето постегни,
до дома да ти отидем,
бела погача да йомесим,
жълта бъклина да наточим,
на моя майка да пратим,
та моя майка да види,
че свак се сънак не збива. (11)

Сирачето Тиха в никакъв случай не иска да се върне назад, за да не научи болният ѝ стар чичо за нещастieto (10).

Последното желание на невестата в повечето варианти се сбъдва: тя умира едва в новия си дом (16). Понякога действието дори още продължава. Свекървата посреща нетърпеливо младоженците, но е много изненадана от нездравия вид на булката. Според думите на сина тя би трябвало да е «бяла и червена», а в действителност е «бледа и жълта». В отговор на този укор снахата измъква кърпата от раната, потичат «черни кърви» и тя умира (7). Само Лала (13) моли да ѝ приготвят «мекка постеля», на което свекървата възмутено отвърща:

Какво е добо настало
у тея младе невесте;
од коня граже постелю!

Но когато Лала ѝ показва раната, тя прокллина сина си:

«Синко Първуле, Първуле,
посънула ти десница!»

Милена използва последните си мигове да раздаде даровете (1). Много често баладата завършва със смъртта на булката, докато една малка група от варианти проследява и съдбата на младоженеца (1, 17, 21, 22, 25):

Ка видел Милен Яница,
дека се с душа разстави
и он си ножа извади,
та се сам себе убоде. (25)

Миленко (от 22) иска да накаже със своята смърт и майка си, която много пъти му се е бъркала в избора на невеста. Както майката на Врукина ще плаче за единствената си дъщеря, то нека и тя да оплаква единствения си син.

Изненадващ е краят на вариант 21. Той е зает от мотива за превръщания на нещастнолюбени. На гроба на Яника се явява мъглица, из която се чува глас:

При Янику борнку,
при Милена зелен бор!

У корен да се срастемо,
та гране да разпуцнемо;
та църкву да покриемо;
када буде на добър ден,
стари под сенку да седе,
я довокъе да кръше и да се ките,
па да се знае и прикаже;
брат и сестра де се не зиму!

Преди това не се споменава нищо за брат и сестра.

От разнообразието на българските варианти един се откроява със своето по-особено сюжетно развитие. Делни Димо от Солун (23) по пътя за Авлан, откъдето ще вземе «бяла» Яна, умира от случайно нараняване с копие:

Димо коня разиграло
та ми падна войни копъе,
си убоде бело сърце.

Сватовете го слагат в каруца, покриват го с ямурлук и продължават пътя си. В Авлан вземат невестата и я качват в колата. Когато минават край църквата, тъпан удря «жаловито». Бяла Яна повдига ямурлука, вижда мъртвия Дима и се пробужда с нож. Вместо да ги венчечат, трябва да ги закопаят.

2. НЕМСКАТА БАЛАДА «ГРАФ ФРИДРИХ»

В Германия мотивът за смъртта на невестата в деня на сватбата намира своето художествено пресъздаване в обикнатата балада за граф Фридрих, която е представена с много варианти от най-различни краища на страната.

Между българските версии на баладата за смъртно ранената невеста и немските версии на баладата за граф Фридрих съществува значителна разлика въпреки някои сходства. В немската балада мотивът за нараняването не само обединява отделните варианти, но е и изходна точка за по-нататъшното развитие на действието. Повечето от придружаващите мотиви също се различават от тези в българската балада.

Граф Фридрих (2, 1, 36, 5, 7) {крал (3), богат рицар (4)} потегля със свита благородници, за да доведе своята невеста. Увод, който разказва предисторията, намираме много рядко. (В 4 например богат рицар иска ръката на своето момиче цели седем години и дори му пише писмо.) В повечето случаи още втората или третата строфа въвеждат слушателя в интригата;

Graf Friedrich ritt übrn schmalen Steg,
da sprang ihm das Schwert aus der Scheide.
Das hat die liebe Braut verwundt,
daß sie niemand mehr heilen konnt! (35)

(Граф Фридрих яздеше по тясна пътека,
тогава мечът му изскочи от ножницата
и нарани любимата невеста така,
че никой вече не можеше да я спаси.)

Съдбоносното нараняване става или във висока планина (1), или сред широко поле (5), или при качване в каляската (7). И винаги е не-лепа случайност! (Само в 4 не се споменава никакво нараняване.) Отчаянието и жалбите са безмерни. Снежнобялата риза на графа, с която той запушва раната, не може да спре кръвта. Сега сватбеното шествие продължава пътя си по-бавно. На половината път (4) или в двореца (1, 2) ги посреща свекървата. Очепийната бледост на булката е повод за язвителни намеци;

Wie ist dein liebe Braut so bleich,
Als ob sie ein Kindlein hab gezeugt. (1)
(Твоята мила невеста е така бледа,
като че ли очаква дете.)

С наранено сърце синът разказва на майка си за случилото се и тихо я моли да бъде внимателна. В отделни случаи обаче несправедливия укор го разгневява:

Ach, Mutter, schweiget stille
Ihr redet ja wider mein' Wille;
Hätt mir es ein anderer so viel gesagt,
So hätt' ich ihn längst ums Leben gebracht. (5)
(Ах, майко, млъкнете,
вие говорите против моята воля;
ако няко руг ми беше надумал такива слова
отдавна да съм го убил.)

Устроеното след това разкошно сватбено пиршество не липсва в нито един вариант. На булката поднасят дивеч и риба, наливат ѝ от най-хубавото вино, но болката толкова я измъчва, че тя не може нито да яде, нито да пие, нито да се весели. Единственото ѝ желание е да си легне. А злата свекърва като че ли само това чака! Отново се отронват жлъчни думи от устата ѝ:

Es ist nicht der Gebrauch in unsrigem Land,
daß die Braut vorm Bräutigam schlafen geht. (5)
(У нас не е прието
невестата да си ляга преди младоженеца.)

Разтревоженият младоженец защитава отново своята съпруга, която всички придружават най-тържествено до леглото. Тази сцена откриваме във всички варианти. Светлината на много свещи и факли (1, 2, 36, 7), както и тържествената музика на пиано, кларнет, арфа (9), на барабани или тропети (6) контрастират с голямото страдание на

тъжената и разплакана невеста. Когато в полунощ младоженецът иска да я прегърне, усеща, че тя е студена (36, 4, 5, 6, 8, 9). Ужасен и безутешен, той моли с висок глас майка си да му донесе запалена свещ, за да се увери в случилото се. Но свекървата не се интересува от участието на омразната снаха.

Die Mutter blieb gar lange,
dem Herrn dem wurd'es so bange,
er zog es heraus sein rustiges Schwert
Und stach sich selber in das Herz. (56)
(Майката се забави дълго,
страх обзе господаря,
той бързо измъкна своя меч
и сам се прободe в сърцето.)

В една част от вариантите (напр. 1, 2, 7) наблюдаваме друго развитие на трагичния край. В предсмъртния си час невестата моли своя съпруг да не я докосва през тази последна нощ. Ако бог запази живота ѝ, тя ще му бъде вечно покорна. Той, от своя страна, я назовава с найнежни имена и я моли безутешно да му прости. Последни думи на прошка и тя умира като «чиста девица» (1, 2). На следващата сутрин пристига бащата на невестата да донесе даровете и узнава тъжната вест. Графът признава своята вина за смъртта ѝ, но разяреният баща изрича безмилостно присъдата:

Hast du verröhr't ihr junges Blut,
So mustu auch darumb aufgeben
durch mein Hand dein junges Leben. (1)
(Щом си пролял нейната млада кръв,
чрез моята ръка трябва да се простиш
със своя млад живот).

И в същия момент благородният младеж пада мъртъв на земята. Но с това баладата не свършва. Завързват убития на един кон, който го завлича в дълбоко тресавище. Там трябва да бъде и неговият неосветен гроб. В стила на легендата баладата е продължена още. Господ не приема несправедливото отмъщение. На третия ден върху гроба на графа поникват три лилии, които възвестяват неговата невинност: Той трябва да бъде изваден от този гроб, а онзи, който го е погубил, е осъден на вечни мъки. Така повелява и един глас от небето. Погребват го до неговата любима край замъка. За най-голямо удивление на всички присъстващи мъртвецът, който има необикновено здрав вид, прегръща своята невеста в гроба и благодари на бога и на всички, които са го избавили от злочестината. Най-сетне той е намерил покой.

Особено място сред тази група варианти заема 7. Тук се натъкваме на забавящ действието момент: Първия ден след сватбата при граф Фридрих идват сватбарите да питат къде се губи булката, на втория пристигат нейните братя и сестри и всички получават уклончивите от-

говори, че тя е заета в стаята си с чеиза или че брои талерите си. На третия ден идват родителите и истината излиза наяве:

Nun darf ich nicht mehr lügen,
 Vater und Mutter zu betrügen:
 's ist heute schon der dritte Tag,
 daß unsere Jungfer Braut auf der Bahre lag. (7)
 (Сега не бива повече да лъжа,
 да заблуждавам майка и баща;
 днес вече е третият ден
 от както нашата невеста-девица лежи мъртва.)

След това смъртта и избавлението на невинния граф са предадени само в две строфи. Тази смърт е още по-несправедлива във вариант 2, където главната виновница за смъртта на невестата е свекървата.

Grof Friederich wötti wibe,
 si Mutterli wär nit z'fiede,
 thut ihm de Dege lege
 mit lauter Gift und Schwebel.
 (Граф Фридрих реши да се жени,
 но майка му не беше съгласна,
 затова излъска меча му
 с отрова и сяр.)

В една уводна бележка към тази балада издателите на сборника на-родни песни «Вълшебният рог на момчето» (Des Knaben Wunderhorn) казват:

«В един препис на тази песен . . . синът после упреква майка си: 'Ах, майко, ти не трябва да опетняваш честта ми, ти наистина вече за трети път така правиш, когато аз се заженя.»⁹

3. ОБОБЩЕНИЕ

От казаното досега става ясно, че се касае за версии на една и съща балада, но фабулата така се е приспособила към местните условия и обичаи, в България, от една страна, и в Германия, от друга страна, че днес е вече невъзможно да се проследи развитието на песента, дори ако се познават съответните успоредни песни на други народи.

Както българските, така и немските версии на баладата представят една сватба. Веднага обаче прави впечатление различната среда, в която се развива действието. В първия случай народният певец винаги ни пренася на село, за да присъствуваме на пригответленията и началото на една българска сватба, а в другия случай сме свидетели на разкошно сватбено пиршество в замъка на богат немски феодал. Тази съществена отлика обуславя и другите различия.

В немската песен младоженецът винаги е от благородническо по-текло (граф, крал или изобщо богат благородник). Той потегля с цялата

си свита, за да ~~го~~веде годеницата си. Всичко около него хармонира с аристократическия му произход. Дори мечът му е от злато (I и. 5). Цялата сватбена церемония е подчинена на неговите желания.

Da es was die rechte Zeit,
ein köstlich Wütschaft ward bereit.
Mit aller Sach versehen wol,
wie eins Fürsten Hochzeit sein soll. (II. 1)
(Тъй като вече беше дошло времето,
започна разкошно пиршество,
на което имаше всичко — така
както подобава на една господарска сватба).

На сватбената трапеза не липсва нито дивеч, нито риба, нито студено вино и всичко се поднася по най-изискан начин. С най-тържествени церемонии придружават младоженката до брачното ложе;

Man leuchtet der Gräfin schlafen
mit Rittern und mit Grafen,
mit Rittern und mit Reutern,
mit lauter Edelleuten. (II. 1)
(Осветяват пътя на графинята,
която иска да си легне,
придружават я рицари и графове,
рицари и конници,
все благородници.)

Пиано, кларнет и арфа също не липсват в двореца на господаря, а повелител над всичко е, разбира се, самият граф. Той стои в центъра на цялото действие. Дори младоженката остава на заден план. Тя се появява като едно хубаво и нежно видение без име, за да изчезне скоро от този свят като жертва на нелепа случайност.

По друг начин действа българският момък Малин. В дълбоката изба той наточва червено вино в жълта бъклица, мята се на своето охранено конче, за да калеса сватбари от девет села и кумове от десетото (I Б. 7). В същото време се чувствава раздвижването и в момината къща. В повечето варианти именно невестата е и главната фигура в развитието на действието. Народът умее да цени добрите качества на българската мома. Тя е не само хубава, но и работна, паметлива, разумна. Твърда и находчива, тя намира винаги някакво решение, дори когато се намира в най-безизходно положение. Какво удивление извиква у слушателя нейното самообладание при наравяването, когато тя сама запушва смъртоносна рана с бялата си кърпа и прикрива силната болка, за да не смуги сватбеното шествие. Това придава на смъртта й, от която тя вече не се бои, нещо героично.

Особено задушежни са отношенията между майка и дъщеря. Затрогващо звучат следните, иначе без особено значение думи от техния разговор:

Мале ле, мила мале ле!
 Каква ме дремка змае,
 къе легна, маму, да заспа,
 какъа ѝ вели говори:
 шчерку Милену, Милену!
 Легни си, мари, та заспи,
 я къу дворове взмета
 я къу столуве наредя (ГБ. I).

Майката винаги е довереница на децата си. Нейната единствена радост е, да знае, че те са щастливи. И не е случайно, че родителите имат решаващата дума в най-важния момент от живота на децата си — за домъването.

В баладата за граф Фридрих майката на момичето не играе никаква роля. В замяна на това обаче майката на момчето се появява в неблагоприятна светлина в отношението си към снахата, именно като набедената от всички народи «зла» свекърва. Както вече беше изложено, тя не се поколебава да натрие с отрова меча на сина си, с което косвено е виновна и за неговата смърт. Тя не се съобразява с молбата му да бъде внимателна с тежко наранената невеста, а напротив — не пропуска случай да изрази своята неприязън към омразната снаха. Дори бледостта ѝ е повод за злорадствуване.

Българският певец не влага толкова злобни и хапливи думи в устата на свекървата. Булката е толкова хубава и работна, толкова умна и разумна, че навред се е прочула. Дори на злата свекърва не идва на ум да отправя такива жлъчни укори. (Отрицателните ѝ качества се проявяват в други песни). Тя е само нетърпелива да види снахата и изразява разочарованието си от нездравия ѝ вид. Само във вариант 13 тя е възмутена, че Лала иска мека постеля, но като узнава причината, проклина сина си. Още по-неприемливо и отблъскващо би било да се представи свекървата като пряка виновница за смъртта на булката и то при една такава сватба, каквато ни представя българската балада. Макар че този мотив не се среща често и в немските версии, Йон Майер приема, че по-рано той е принадлежал към баладата за граф Фридрих и едва по-късно е изчезнал.¹⁰

«Поради отпадане на деянието на майката, центърът на песента се измества и вече не тя, а младоженецът е в центъра на изображението. Това води и до други промени: Тъй като женихът, макар и неволно, сам убива невестата, то тази вина трябва да бъде изкупена. Това става чрез отмъщението на бащата на невестата, който произва графа»¹¹

Последният мотив също е непознат на българската балада.

Общ за българската и немска балада е мотивът за самоубийството на младоженеца, но тъй като българските версии поставят невестата в центъра на действието, повечето варианти завършват със смъртта ѝ, по

този начин трагичната случка действува още по-потресаващо върху слушателя и се връзва дълбоко в съзнанието му, понеже неговото внимание след това не е отвлечено от нови впечатления.

Една очебийна особеност на много немски варианти в сравнение с българските е завършването на баладата в стила на легендата. Тук както и в много други песни, се проповядва моралът на църквата, възхвалява се божията справедливост: който умира невинен, той бива приет от бога.

Sie kehrt sich gegen der Wende
und nahm ein seliges Ende:
In Gott end sie ihr Leben fein
und blieb ein Jungfraw keusch und rein. (И. 1)
(Тя се обърна към стената
и издъхна блажена.
Като праведница завърши своя живот
и остана девица, целомъдрена и чиста.)

Трите лилии, които поникват на неосветения гроб на несправедливо убития граф, също са характерни за легендата. Те са символ на спасението на душата. Глас от небето също възвестява неговата невинност (I н. 1). Чрез едно друго чудо се отправя още веднаж възхвала към бога:

Ein groß wunder auch da geschah,
das mancher Mensch glaubhaftig sah:
Sein Lieb er mit Armen ommfing,
ein Red auß seinem Munde ging
und sprach: «Gott sey gebenedeyt,
der geb ons heut die ewig Frewd.» (И. 1)
(Стана и друго чудо,
което някои хора с очите си видяха:
Той прегърна в гроба своята мила
и се чу глас от устата му да излиза.
Той каза: Да бъде благословен Бог,
който днес ни донесе вечната радост.)

Дори когато младоженецът се самоубива и никой друг не е виновен за неговата смърт, се проявява религиозният страх от бога. Не случайно в I н. 6 завършва с плахия въпрос:

Ei, ist das nicht ein Zeichen von Gott,
zwei Ehleut' in einer Stunde tot?
(Ай, не е ли това поличба от бога,
двама съпрузи в един и същи час мъртви.)

В българската балада религиозна мистика почти не откриваме. Ранената невеста се обръща наистина с молба към бога да запази душата ѝ, докато стигне до новия си дом, но божията намеса е нещо второ-

степенно; затова пък преобладава езическото, суеверието, което е много по-стара от християнството. Ето защо не изненадва фактът, че на лощия сън е отредено такова важно място в баладата. В него обикновеният човек търси обяснение за неочакваните и жестоки удари на съдбата. Суеверно е и мотивирането на нещастieto в I Б. 8, където сънят липсва: Кошута с малко еленче минава път на сватбарите, които са тръгнали за булката. На връщане хайдутите нападат сватбата и избиват всички.

Още един мотив, който в българските версии почти не може да се отдели от основния мотив за параняването, липсва без изключение във всички немски варианти: преследването на елена. Както вече отбелязахме, то допълва и раздвижва природната картина, на фона на която става нещастieto. Интересен е фактът, че същият мотив, дори в подробности се среща в много скандинавски версии на една друга балада. Имайки пред вид това, Йон Майер счита, че първоначално той бил присъщ и на немската балада за граф Фридрих, а след това бил проникнал от Германия в Скандинавия чрез баладата за рейнската невеста. Баладата била преминала много отдавна и на изток и там споменатият мотив се бил запазил. «С течение на времето в самата Германия сцената с преследването на елена изчезнала, както по-късно (с малки изключения) мотивът за майката като убийца».¹²

Трудно бихме се съгласили с това мнение. Доста съмнително е дали един мотив, който е бил свързан с основния мотив и заедно с него е заемал централно място, може да изчезне така безследно. Другият мотив, за който говори Майер (майката като убийца), е оставил макар и малки следи. Открит трябва да остане и въпросът за движението на баладата. Изложените доказателства, че пътят ѝ е от запад на изток, не са достатъчно убедителни.

II МОТИВЪТ ЗА СМЪРТТА НА ГОДЕНИЦАТА В БАЩИННИЯ ДОМ

1. БЪЛГАРСКАТА БАЛАДА ЗА МЪРТВАТА ГОДЕНИЦА

Мотивът за смъртта на годеницата, който лежи в основата на цяла поредица песни, намира особено талантливо творческо пресъздаване в песента, известна под заглавието «Сънят на Игрил» (1). Това е една от най-хубавите балади в нашето устно песенно творчество.

Майка сгодява сина си Игрил за Янудия Попова, но от този ден той е все «кахърен, усърен». Това веднага прави впечатление на любящата майка и от своя страна я натъжава: тя не го е питала, може би годеницата «не му е на сърце». Други мисли потискат Игрил, иначе той говори с любов за Янудия. Лош сън хвърля тъмна сянка върху щастието му: две голи циганки му вземат годенишката китка от калпака и грабват от пояса му кърпата от закачката. Майката се страхува да тълкува съня, затова го съветва:

Я се хубаво премени
възседни конче хранено.
при годеница поиди,
Януда да си попиташ
дали ти ѝ хубав този сън.

Следвайки съвета, по пътя за Янудия той минава през гората, където среща дялгери. Те дялат дъски и на въпроса на Игрил за какви им са всъщност, отговарят:

Игриле, млад годенико,
за Янудия Попова;
голяма къща заправи,
киристе не ѝ достигна;
че ни у гората проводи,
киристе да ѝ приготвим.

Замислен за смисъла на тези думи, той навлиза в селото, където миризмата на тамян и измирно още повече го обезпокояват: кой ли може да е умрял? На този въпрос един старец отговаря, че в селото има сватба и понеже булката ще отиде надалеко, са я кадили с тамян и измирно, та уроки да не я хваща.

Напрежението расте. Всички тези срещи вещаят нещастие и засилват съдбоносното предчувствие. Бързо стига Игрил до къщата на годеницата си, чука на портите и я моли да му отвори и кончето да му разведе. Той може би вече отгатва истината, когато вместо Янудия му отваря майка ѝ, но неговият ням поглед пита: Къде е тя? И в него проблясва още една искрица надежда. Уклончивият отговор на майката, че тя е в собата си и приготвя чейза си, довежда напрежението до неговата кулминация. Със свито сърце той се спуска в стаята, за да се убеди в жестоката истина:

Януда лежи умряла,
до две я баби къпеха
и три я моми плетяха.

С това баладата завършва.

Другите четирнадесет варианта, макар че следват общо взето основната сюжетна линия, се отличават с разнообразие в разработката на детайлите. Някои от тях запазват мотива за съня. Ралчо (6) сънува подобно на Игрил, че две черни циганки му открадват годещия пръстен. Майка му го съветва, вместо да умува над празния сън да напълни жълтата бъклица и да калесва за сватба. Но дали сънницата са празна работа? Фактите показват обратното:

И у Галушкини отиди,
майстори на двор дялаха,
Галушки кифур праеха

Разговорът между майка и син (в 5) се развива по друг начин. Най-напред Игрил разказва лошия син, който е сънувал в събота срещу неделя, и кара майка си да го разтълкува:

Черното куче, което го е ухапало в съня, е душманин, а «ясната кръв», която го е обляла, показва истината. След този отговор Игрил споделя с нея, че е zalюбил Тодорка, но в съня му тя умира. Докато изрича тези думи, пристига писмо за него с тъжна вест за смъртта ѝ.

Една друга група варианти съдържа мотива за предсказанието на вещи птичка. След годежа и предсватбените приготовления Никола потегля за своята годеница. Многобройните сватове от девет села са облечени в бяла коприна, кумовете от десетото в зелена, а сам Никола — в «злато» (14). Дълъг е пътят «през девет села в десето, през девет гори зелени, през девет води студени» (2). Ето че навлизат в «поле широко» (2, 7, 11, 14, 15) или «гора зелена» (4, 13).

Срѣд гор дѣро високу,
пуд дѣро бистър кладѣнниц,
нѣ дѣро птичи цѣртеши,
къту цѣртеши и гувори:
де съ ѝ чулу и видялу
жуу (живо) зѣ мѣртву дѣ иди,
какту отивѣ млад Млѣден,
млад Млѣден, младѣ вѣйводѣ (13).

В същия вариант само годеникът разбира думите на птичето, затова моли сватовете и кумовете да вървят по-бавно и да бият тъпаните тихо, а той избързва напред. В другите близки варианти всички върват в думите на вещото птиче и се връщат, само годеникът продължава, защото не иска да повярва в предсказанието (2, 7, 11, 14, 15). Във вариант 4 горското пиле доверява на «китените» сватове последните думи на годеницата. Тя помолила майка си да дочака сватовете и да им раздаде даровете:

Милом куму — везена кошуля,
на старокю — везани чорапци,
на девера — от злато ябука,
младоженъи — умрелу девокуу.

С това песента завършва.

Варианти 8 и 9 се отличават от останалите с отсъствието на фантастичното и тайнственото. Лудо-младо дочува, че една мома е умряла, и с мрачно предчувствие тръгва към своята годеница. Край селото вижда двама гробари. Като узнава, че копаят гроб за мома, у момъка не остава съмнение, че това е неговото първо либе (8). Съвсем своеобразно започва вариант 9: От планината слизат овчари, а насреща им идат телчари. Завързва се разговор за живота в селото и един млад овчар трябва да чуе, че годеницата му Гривна е умряла. С нахлупен до очи калпак, за

да не видят сълзите му, той се отправя както винаги към дома на Гривна и моли майката да му отвори, но чува думите:

Кой вика, само да влезе,
че аз съм сита, пиана.
Фчера съм Гривна женила,
за черноземка юнака.

В повечето случаи годеникът вижда мъртвата девойка при влизането в къщата. Тя лежи в градината сред цветята (14) или на двора, покрита с червено було (3), а майка ѝ или други жени я оплакват (2, 7, 11, 13, 15). Дюлгери правят не само ковчега на Марийка, но ѝ издялват на надгробния камък, че е умряла на осемнадесет години (2). Вариантите 9 и 14 завършват със самоубийството на годеника, който, щом вижда мъртвата, се пробужда с нож. В 10 той я погребва и се самоубива на гроба ѝ. Николчо (от 2) най-напред се връща в къщи, за да съобщи тъжната вест на майка си, която се готви за посрещане на булката, и едва тогава забива ножа в сърцето си. Много интересно разрешение намира Игрил (от 5):

С хайдути, мамо, ще тръгна,
че да Тодорка забравя!

Майката се опитва да го раздума, но за него въпросът е решен и той тръгва, без да се колебае. На нея не ѝ остава нищо друго освен да го изпрати с добра дума: «Иди със бога, със здраве!»

2. НЕМСКИТЕ ВЕРСИИ НА БАЛАДАТА ЗА МЪРТВАТА ГОДЕНИЦА

Баладата за мъртвата годеница е записана в немската езикова област в много малко варианти, но въпреки това те образуват две различни откъм съдържание и форма групи.

В деня преди сватбата годеницата стъпва върху нещо остро (1а), настъпва отровна змия (1б) или отровно биле се набива в крака ѝ (2), когато рано сутринта преди изгрев слънце отива за вода на кладенеца. Тя усеща, че смъртта приближава, за това отива при родителите си, които са заети с приготовления за сватбата, и им загатва какво ще се случи. Бащата усърдно прави скрин за най-малката си дъщеря, но от неговата работа вече никой няма нужда. По-добре да бе сковал черен ковчег (2). Освен това дъщерята го моли:

Grabt für mich ein Gräbelein,
wo ich mein Leib könnt legen drein (1b)
(Изкопай ми гроб,
в който ще мога да легна.)

В това време майката е в къщи и пълни пухена завивка за най-малката си дъщеря, която се обръща с молба и към нея:

Ach, Mutter, liebste Mutter mei,
 mir brauchen keine Federln.
 Machts mir e schneeweiß Bettle!
 U machts mirs ner an d'Wänd,
 's von mein Leben 's End. (2)
 (Ах, майко, мила моя майчице,
 няма нужда от пухени завивки,
 пригответи ми снежнобяло легло!
 И го сложи до стената,
 това е краят на моя живот.)

Във вариант 16 дъщерята я моли да пригответи платно, в което ще я увият. На следващия ден още в ранни зори пристигат на коне сватбарите и изпълват двора. Първият, който е и най-красивият, пита къде се бави булката. Отговарят му, че е в стаята си и си избира премяна. Той нетърпеливо се спуска пататък, но намира годеницата си мъртва.

Zog er sein weißes Tuch heraus
 und weinte heiße Tränen drauf. (1b)
 (Той извади бялата си кърпа
 и зарони горещи сълзи.)

За него животът вече няма смисъл («Alles muß verlässn sein»). Последните думи на песента загатват може би за самоубийство.

Във вариант 2 забавящият момент е силно удължен. Годеникът пристига заедно със своите родители, брат и сестри. Един след друг те питат къде е годеницата и получават все уклончиви отговори: че е в стаята си и нарежда дрехите си («Tuch und Rock»), ведрата за доене и фуниите («Melkkübel und Trichter»), покривки и възглавници («Polster und Kissen»), кръста и библията («Kreuz und Buch»), палтата («Mantel und Wams»). Едва тогава годеникът чува съдбоносните думи, че годеницата му е мъртва. Той се спуска безумен към нейната врата, която изкача от пантите, и вдига сломен бялото покривало, за да види любимата за последен път. Краят на този вариант отбелязва, че сватбарите са дошли, изпълнени с радост, а са тръгнали обратно, потопени в скръб.

(In Freuden sein sie herzogen.
 in Trauer gengers wider furt.) (2)

Друга разработка на мотива ни предлага версията от езиковия остров Gottschee в Südkrain (Австрия). Песента започва с възклицанието, че Маргаритка (Margaretelein) е станала много рано в деня преди сватбата си. Хубаво пременена, тя се качва на таванската стаячка за да шие сватбената си риза. Тя хем шие, хем мечтае и пее щастлива:

Morgen um die Messezeit
 werde ich sein eine schöne Braut,
 mit Silber und Gold ich gekrönt werde. (3)
 (Утре, когато дойде време за църква,

аз ще бъда хубава булка,
ще бъда окичена със злато и сребро.)

В същия момент край прозореца прелита малка птичка, която също пее, но нейната песен крие страшна прокоба:

Margaretelein, du liebes mein,
du nähst dir dein Brautheind,
dein Brautheind, dein Totenheind,
Morgen um die Messezeit
wirst du sein eine tote Braut,
mit grünem Singrün gekrönet.
(Маргаритке, мила моя,
ти шиеш сватбената си риза,
сватбената си риза, погребалната си риза:
утре, когато дойде време за църква,
ти ще бъдеш мъртва булка,
окичено със зелено измирно.)

Уплашена и отчаяна, девойката се дръпва от прозореца и разтреперана търси утеха при майка си, която се мъчи да я успокои и убеди да не вярва на птичката. Измъчвано от силно главоболие, момичето се оттегля в спалнята си. Краят идва толкова бързо, че не остава време за размишления. «Умря Маргаритка» (Gestorben ist Margaretelein). Чрез тези прости, но страшни думи случилото се въздейства още по-силно върху слушателя. Той е потресен от несправедливия избор на смъртта, този неумолим похитител, който често погубва най-неочаквано и жестоко най-хубавите и неразкъфнали още пъпки на живота.

Без Маргаритка и животът на нейния годеник е разбит. Но той все още нищо не подозира. Идва време за църква и той чука на портата.

Gebt heraus, gebt heraus meine schöne Braut,
meine schöne Braut Margaretelein!
(Изведете, изведете моята хубава невеста,
моята хубава невеста Маргаритка!)

Как биха могли да го подготвят за горчивата вест? За смъртта няма хубава дума. Все пак не бива да му кажат истината веднага! Може би по-късно. Нека отиде най-напред на кладенеца. «Sie ist holen gegangen das kühle Quellwasser» (Тя отиде да донесе студена изворна вода). Разбира се, че няма да я намери там. Може би бере цветя в градината? Не, и там я няма. Годеникът е обезпокоен, сърцето му плахо се свива, той още веднаж разтревожен иска да му дадат годеницата, която са му обещали. Майката трябва да каже истината. Но не цялата. Да, тя е положително в стаята си. И е окичена, но с измирно (mit grünem Singrün), както беше предрекло птичето. Тази неочаквана гледка разкъсва сърцето на любещия:

Er fasset sie um den weißen Hals,
er ist gestorben vor auter Leide.
(Той обви ръце около бялата шия
и умря от скръб.)

Дълбоко съчувствие обзема слушателя. Простата миньорна мелодия с малък диапазон още повече засилва въздействието. Песента завършва с обикнатия мотив за превръщени на мъртви влюбени, като възхвалява непобедимата любов, която е по-силна от смъртта.

Aus ihm ist gewachsen eine Weinrebe,
aus ihr ist gewachsen eine Gartenrose.
Oberhalb der Kirche haben sie sich umfaßt
wie zwei schöne Liebende.

(Той израсна лоза,

тя израсна розов храст.

Над църквата се преплетоха

както се прегръщат двама млади влюбени.)

ОБОБЩЕНИЕ

Българските и немски версии на баладата за мъртвата годеница, не могат да бъдат противопоставени едни на други нито откъм съдържание, нито откъм форма. Нещо повече, те дори взаимно се допълват въпреки географското отдалечение на езиковите области, в които са разпространени. И в двата случая действието се развива на село. Не е необходимо дълго да търсим доказателства за това: Бащата на момичето е дърводелец (II Н. 16). Тя сама става в ранни зори, за да донесе студена вода от кладенеца (II н. 2) или за да шие сватбената си риза (II н. 3). На въпроса къде се губи булката, майката между другото отговаря, че е заета да подрежда ведрата за доене и фуниите (II н. 2). Това могат да бъдат думи само на една селянка.

Майката на Никола е трябвало винаги да работи за чужди хора, за да може да изхрани сина си («Лете по хорски стърнища, зиме по хорски даращи»). Когато става на двадесет години, той започва да ходи по тълки и по седеки да си търси булка, която не само ще го обича, но ще бъде и отмяна на майката (II Б. 2). Годеникът на Гривна е млад овчар (II Б. 9).

Почти всички варианти ни пренасят отново в атмосферата на трескави предсватбени приготовления, в които родителите вземат дейно участие. Бащата (в II н. 16, 2) майсторът скрина на дъщерята. Майката също е заета с работа: тя пълни пухената ѝ завивка (II н. 16, 2). И в тази балада прави впечатление духовната връзка между майка и деца. Тя ги е отгледала с толкова мъка (срв. II Б. 2), че те са единствената ѝ утеха: В България тя е така загрижена за тях, че е твърдо убедена единствено в правотата на своите решения. Често пъти майката сгодява единствения си син или дъщеря, без да ги пита (напр. II Б. 1, 3, 11, 14, 15).

При разработката на основния мотив откриваме и следните различия:

Главно действащо лице в българските версии е годеникът, затова говите чувства и действия стоят в центъра на вниманието. Неговото съществуване, че годеницата не е жива, се потвърждава, но причината за смъртта ѝ остава неясна. Само в 3 и 10 се споменава, че тя се разболява преди сватбата.

Немските варианти поставят момичето в центъра на действието. Този факт налага да се търси обяснение за нейната смърт. Тя се убожда по нещо остро (II н. 1 а), настъпва отровна змия (II н. 1 б), или отровно насекомо бива се набива в крака ѝ (II н. 2). Във втората немска версия обаче не се дава причина за ненавременната смърт няма, затова, пък прокобата на птичката крие нещо много зловодно и тайнствено.

Що се отнася до отделните мотиви, които съпътствуват главния, те са тук откриваме много общо, но не липсва и предпочитанието на съвременната народна поезия към определени мотиви. Общ е мотивът за птичката, която донася вестта за смъртта. Докато в българските песни се дава (или изобщо малка птичка) съобщава на годеника за смъртта на годеницата му като факт, то във версията от Gottschee това е по-рано предсказание за смъртта, което малката птичка донася на самото момиче. И в двата случая обаче не искат да повярват на птичката. Особено силно въздействуват думите на Маргариткината майка: «Лъже, лъже малкото птиче» (Es lügt, es lügt klein Vögelein) (II н. 3).

Мотивът за съня отново заема важно място в българските варианти на тази балада и показва още веднаж, колко дълбоко е вкоренено суеверието у народа.

По-дълбоката религиозност на немския селянин понякога пролива и в странични обяснения. За да не каже веднага истината за смъртта на годеницата, майката дава между другото и следния отговор:

Draß is sie in der Kammern,
legt Kreuz und Buch zusammen. (II н. 2)
(Тя е горе в стаята си
и прибира кръста и библията.)

Може би в това се крие и обяснението за наличието на мотива за надгробните цветя не само в II н. 3, но и в повечето балади, разпространени в езиковия остров Gottschee.

Интересни са и придружаващите мотиви, които разкриват погребални приготовления и по този начин подготвят трагичната развръзка. Вариантите често завършват със самоубийство на годеника или със смъртта му, причинена от мъка. В българската балада намира отражение и широко разпространеният обичай на оплакване. Типични са например думите на майката, която се обръща към мъртвата като към жива:

Я стани, стани, Куйнаро,
млад Милен иде за булка...

я стани, стани, Куйноро,
сватове да си посрещнеш,
сватове още кумове (II Б. 13).

III МОТИВЪТ ЗА МНИМИЯ МЪРТВЕЦ

Баладите, които съдържат мотив за смъртта, не винаги са толкова мрачни и песимистични, тъй като може да се касае само за мнима смърт. Съдбата винаги си играе с живота на човека и често му донася на неочаквано и ненавременно смъртта. Защо пък и той един път да не спита една игра със смъртта? Може би тя ще помогне да стане сватба, вместо да погубва завинаги щастието на двама млади в деня на сватбата и Дали този дързък опит успява, ще ни покажат различните версии и варианти на баладата за мнимия мъртвец.

1. БЪЛГАРСКАТА ВЕРСИЯ НА БАЛАДАТА ЗА МНИМИЯ МЪРТВЕЦ

Тази балада се ползува с особена популярност сред южните славяни. В България са записани досега 20 варианта. Основната сюжетна линия обаче е една и съща: Млад момък напразно иска ръката на едно момиче, което не приема предложението, или майката не го дава. Следвайки съвета на своята майка, той прави необичайни неща, които трябва да примамят девойката. Когато това не му се удава, той се протрува на умрял. Всички идват да се простят с него, накрая идва хубавата възлюбена, която е изненадана от необикновено здравия вид на умрелия. В този момент той скача и иска веднага да ги венчечат.

Често пътя действието е разказано надълго и нашироко, при което народният певец предтавя в най-ярки багри, с много фантазия, голямо поетическо майсторство интересни моменти от битата на народа.

Макар че повечето варианти започват направо с отправената към майката молба на момъка за съвет, встъплението на много от тях се отличава с голямо разнообразие. Вариант 5 например започва так

Никола либи Лиляна,
той праща, тий я не дават,
и ти го сама не рачи,
че го хората коряха
че е пияно-заялно.

Не рядко двамата се обичат вече дълги години (7-девет години, 18-три години), но майката не иска да даде момичето:

Тя Еленка не си пуска
не със моми на хорото,
не със булки на кладенци,
не със момци на седе ки (18)

Вариант 8 започва с възхвала на хубавата мома Лиляна.
Вариант 20 пък ни рисува следната картина:

Илинка платно белила,
на мермер камен бухала
с позлатена бухалка,
помина тоя млад Стоян,
хареса тая Илинка.

Любовната мъка на младия Стоян (17) е толкова голяма, че му се ка да умре. Майка му го успокоява: Тя винаги добре го е съветвала, ка и този път я послуша, щом сам не знае какво да прави. Нещата то че ли не изглеждат толкова сложни:

Изгради чешма сребърна
със златни жълти чучури,
със мермер камък улуци,
със позлатени кепчици. (1)

Така го съветва майката и веднага добавя: Стоян трябва да посади ябълка, да се качи на нея и през листата да гледа дали ще дойде другите и хубавата Марийка. Майката на Иринка я предупреждава не ходи на новата чешма, «че това е върла измама» (2)

Това момъкът се опитва за втори път да я примами. Сега той изгради нова църква. Всеки вариант я описва колкото се може по-фрапиращо: Тя се намира не само в центъра на селото, но има 90 кубета и олтаря (2). Вратите ѝ са златни, подът ѝ е постан с мрамор, привлича погледа и елмазените полилеи (2). Но и този път, скрит зад вратата, Стоян напразно чака своята любима. (1) Манастир с 12 църкви също не може да примами недостъпното момиче (16). Отчаяният Гургур проклина майка си, че го е подмамил да изхарчи напразно «башиното тежко мане» (13). Всичко като че ли е изгубено, но осероумната майка има една идея: Никой в селото не би отказал последната почит на един мъж. Синът само трябва да се престори на умрял и момичето положително няма да му убегне този път. Измамата изглежда безупречно заислена. Мнимият мъртвец е изложен в църквата или в къщи, а майката така горестно го оплаква, че цялото село чува нейните жалби. Всички се стичат да запалят свещ на младия покойник и да изкажат съболезнованията си. Само Бояна не вярва и праща снаха си, която ѝ предава умите на Стояновата майка:

Сестрица, мила Бояно!
Вистина Стоян умряло,
майка му си го тъжеше;
«Стоянко, сине рогене,
сите девойки дойдоха,
бела Бояна не дойде,
на умор пизма държала».
И се измами Бояна...
та си отиде Бояна. (11)

Най-после и майката със злорадство разрешава на дъщеря си се прости с мнимия мъртвец. В отделни случаи (13 и 19) момичето, което е омръзнало все да слуша майка си, отива при своя любим, без иска разрешение. Иринка (13) дори я проклина. После взема свеж откъсва всякакви цветя от градината,

Пусна коса до земята,
дигна гласи до небото,
че отиди на църкова,
че окичи дели Димо. (18)

Някои варианти привършват набързо действието със съобщението че той скача и иска веднага да го венчечат с нея; други пък удължават действието, като вмъкват жалбите на момичето над умрелия. При ви на покойника тя избухва в ридания и проклина още веднаж майка с която е виновна за всичко. При тези думи момъкът скача, хваща любимата за ръката и нарежда на поповеите да заменят опелото с венчавк. Вариант 1 разказва още една подробност: Преди това Стоян е направил широки долапи в новата стая, където е скрил попа, кума, зълвата и двера. Сега той ги «изважда»

И пред мама да чуе,
ой с Марийка се венча. (1)

Вариант 9 прибавя още:

Кога ми дочу майка йе
от умот ке се разпишит.

Въпреки щастливия край настроението на споменатите до сега варианти е общо взето тъжно. Особено горестни са жалбите на момичето за любимия, когото тя панстина смята за мъртъв. Може би това е дал на народния певец идеята за трагичното решение на развързката (в 13) което предава на песента баладична окраска.

Там са се живи хванали,
та па са мъртви пушили.

Тези редове очевидно са заети от баладата за мъртвия брат. Те на начало не са характерни за българската балада за мнимия мъртвец, макар че едно такова решение би било напълно възможно. В нея обаче по-често наблюдаваме особено сполучливо преминаване на тъжното настроение във весело. В този случай майката на момичето не играе никаква роля. Неговата недостъпност е достатъчна, за да усложни живота на влюбения момък. Па съвета на майка си той построява висок сарай, ляга болен и умира (20). Всички девойки отиват да го видят за последен път, най-после отива и хубавата Илинка. Ех, да можеше мъртвият да чуе нейните думи! Тя отдалеч нарежда:

Бог да те прости, Стояне,
сѝг ке се лепо промену,

съг ке се оро наиграм.
съг със другарки побъркам.

Но едва влязла в одеята, Илинка замръзва от ужас, тъй като той съвсем не прилича на мъртвец. И наистина още в същия момент мнимия покойник скача и вика трима попа да го венчечат веднага с измаменото момиче като наказание за нейната недостъпност. Вариант 6 трудно може да се причисли към баладите, макар че развоят на действието, е почти същият. Но замисълът и постройката на песента са доста бурлескни:

Дели Бекрамчо си пие вино сред тънките тръстики край морето. На този, който успее да примами дилбер Бояна, той ще даде 300 жълтици, но никой юнак не се наема. Само една прастара бабичка, която чува това, обещава да доведе момичето. Тя отива при Бояна и я моли да отиде с нея при умрелия Бекрамчо. Девојката хваща вяра, осуква две жълти свещи, набира «мешана китка», облича се хубаво и тръгва със старата към морето, където лежи дяволитият момък. Там тя сяда до главата му да го оплаква, както му е редът. Но изведнъж започва уплашено да вика:

Мори бабичко, стара бабичко!
Що му са очи како на поглед?
Що му са раци како на пофат?
Що му са нози како на поскок?
Бабата ли ѝ тихо говори:
Мори Бояно, дилбер Бояно!
Немой се плаши дека му са очи на поглед,
не виден оумрел, затова му са на поглед.

При тези думи Бекрамчо наистина скача, прегръща измаменото момиче и тържествува:

Па я те сака за три години,
сама ми дойде, в раце ми падна.

За венчавка тук не става дума.

2. НЕМСКАТА БАЛАДА ЗА МНИМИЯ МЪРТВЕЦ

а) Версията за момъка, който се преструва на умрял

В немското народно баладно творчество тази версия е представена с една песен от езиковия остров Gottschee (II н. 2). Йон Майер приема, че това не е самостоятелна песен, а е само немска версия на южнославянската песен за мнимия мъртвец. Тя следва общо взето развоят на действието, с което вече се запознахме, но при нагаждането, както по форма така и по съдържание, към местните условия е получила своеобразна форма:

Wie früh ist auf der Hansl jung!
 Er steht des Morgens gar früh auf,
 er kleidet sich gar schön an,
 er geht dahin auf den Jahrmarkt.
 (Колко рано е станал младият Ханс!
 Сутринта той става много рано,
 облича се празнично
 и тръгва на събор.)

Това е обикновеният увод на повечето песни от Gottschee. Въпреки голямото разнообразие на българските песни, в тях подобни редове не откриваме. Но Ханс също така е много влюбен и чезне от копнеж по любимата. Майката се опитва да го утеши: с хитрост всичко може да се постигне. Те ще построят бяла мелница, тогава заедно с другите ще дойде и хубавото момиче. Когато тази примамка не довежда до очаквания резултат, майка и син построяват бяла църква.

Alle Leute sind zur Messe gekommen,
 Schöns Mädchen ist gleichwohl nicht gekommen.
 (Всички хора дойдоха на църква,
 хубавото момиче пак не дойде).

И пак майката е тази, която не губи надежда. Тя веднага дава нов съвет, в чийто успех този път е напълно сигурна. Както обикновено в тази песен, момъкът се оставя да го нагласят като мъртвец и ето, че най-после идва с другите и хубавницата, за да го поръси със светена вода. Както в българската песен тя е изненадана от неочаквано здравия вид на мъртвеца. Дори думите са почти същите:

Was ist das für eine wunderliche Leiche?
 Die Füßlein halten sich zum Sprung bereit,
 die Auglein sind zum Aufschlag bereit,
 die Händchen sind zum Haschen bereit.
 (Що за чудноват мъртвец?
 Краката му са готови да скочат,
 очите му са готови да погледнат,
 ръцете му са готови да посегнат.)

Следващият момент от действието е също вече добре познат: Момъкът, който само се преструва на умрял, скача бързо и целува момичето. Типични обаче за немската версия, както и за немската народна песен изобщо, са неговите любовни думи:

Wohl du bist mein und ich bin dein,
 es kann und mag nicht anders sein!
 (Ти си моя и аз съм твой,
 не би и могло да бъде другояче!)

Макар че за българската песен е характерна щастливата развързка-трагичният край на немската балада не ни изненадва, защото такава е типичната развързка на повечето песни от Gottschee. От ужас девойката пада мъртва на земята, а Ханс умира с нея от скръб:

Bist du gestorben meinetwegen,
so sterb ich deinetwegen.
(Както ти умря заради мене,
така сега аз умирам заради тебе.)

Познатият вече мотив за надгробните цветя оформя завършек на баладата. На двата гроба поникват лилии, които се сплитат над църквата.

Dort halsen sie sich und küssen sie sich
Als wie zwei wirkliche Eheleute.
(Там те се прегръщат и целуват
като истински съпрузи.)

б) Холандската версия за момичето, което се преструва на умряло

Между песните, чийто главен мотив е мнимата смърт на един младеж, и една друга група песни, в които момичето се преструва на умряло с целта да спечели любимия, съществува вътрешно сродство. За съжаление балади с тази разновидност на мотива няма записани нито в България, нито в Германия. Откриваме го в една холандска песен, която генетично е свързана с широко разпространената немска балада «Рицар и момиче» (Ritter und Magd).¹⁴

Подложена обаче на творческа преработка от народните певци, тя се е обособила като самостоятелна песен, но тъй като тук мотивът за мнимата смърт е свързан с проблеми, характерни за немската балада, ще използваме случая да се спрем накратко и на тях.

Баладата (III н. 1 а) започва с дълъг любовен разговор край реката между «гордия» рицар и едно младо момиче. По време на любовните обяснения водата спира да тече, за да изобличи неискреността на неговите думи. Въпреки това момичето се поддава на изкушението. Скоро тя забелязва, че ще има дете, и отива при рицаря с молба да запази честта ѝ, като се ожени за нея. Той цинично я отправя с предложението да се задоволи с неговия слуга, което тя гордо отхвърля:

Vwen schiltknecht enwil ic niet,
Hi is mi veel te snode.
(Вашият слуга не ми трябва,
той ми е твърде противен.)

Като се завръща в къщи, тя моли отзивчивия си брат да съобщи на рицаря вестта за нейната смърт и да го помоли да присъствува на погребението. (В баладата «Рицар и момиче» тя наистина умира.) Разкаж-

ние заради отритнатото момиче обзема рицаря. Едва сега той забелязва колко силна е любовта му към нея и не може да повярва, че тя е мъртва. Той се чувства недостоен да се качи на коня и тръгва пеш. На половината път чува биенето на камбаните и отчаянието му се засилва:

Hi nam sinen bruynen schilt,
hi worp hem op der aerden:
Ligget daer, ligget daer, goet bruynne schilt,
van mi. ensuld niet ghedragen werden.
(Той свали своя кафяв щит
и го хвърли на земята:
«Лежи там, лежи там, добрий ми кафяв щит,
аз не съм достоен да те нося».)

Пеенето на свещениците в църковния двор потвърждава случилото се. Застанал до ковчега, той вдига покривалото, за да види за последен път любимата. Тогава само престорилата се на мъртва девойка помръдва малкия си пръст и се усмихва на рицаря, който ѝ обещава, че ще се ожени за нея против волята на своите близки.

3. ОБОБЩЕНИЕ

Българската песен е толкова последователна по отношение на средата, в която се развива действието, че още първите стихове ни пренасят в добре познатата ни вече селска обстановка. Не случайно като първа примамка за хубавото момиче бива построена чешма. Във всяко село девойките и невестите ходят на чешмата за студена вода. Нещо повече дори: тя е едно от любимите места за срещи на младите. В някои варианти са споменати и други места: седемките и хорото (III Б. 18). Особено характерна картина за селския живот ни рисува първата част на III Б. 19: Следвайки съвета на майка си, Стоян отива на пазара, купува два чифта волове, изорава «равни дворове», посява «бяла пшеница» и събира жетвари от цялото село. Всички идват да помагат, само хубавото момиче не идва.

В песента от Gottschee битът на селянина не е много по-различен. Не случайно майката съветва Ханс да построи мелница, понеже тя знае, че работливите селски труженици ще дойдат (без изключение) да мелят прашно.

Българските варианти на баладата предлагат нови моменти от забазения още в България обичай на оплакване на умрелите (срв. и баладата за мъртвата годеница).

Построяването на църквата и извикването на поповете за опело или венчило говори за мястото на християнската религия в най-важните обреди. Все пак нямаме основание да схващаме това като израз на дълбока религиозност у българите. Идеята и цялата постройка на българската балада показват по-скоро оптимизма на обикновения човек, който не само че не очаква всичко от бога, а дори се опитва сам да определи

и насочва съдбата си. Този оптимизъм обаче е чужд на населението от немския езиков остров Gottschee. Сериозният характер на тези селяни, закалени в постоянната борба за съществуване със суровата природа, намира израз и в трагичната постановка на повечето песни, които са лишени от всякакъв хумор. Тогава не е вече изненадващо, че разпространената тук версия на нашата балада се отличава рязко от останалите чрез своята трагична развръзка.

Проблемът за отношението между родители и деца придобива в тази балада на българска почва още по-важно значение. Отново присъствуваме на сцената, когато синът търси утеха и съвет при майка си, към която той храни любов и уважение:

Тизе си, мале, по-стара,
ти имаш разум повече. (III Б. 20)

Тя от своя страна винаги е готова да утеши и посъветва единственият си син чедо, което е отгледала с цената на толкова грижи:

С прясно го мляко къпала,
с сметана го е мазала
с смокини го е хранила (III Б. 12)

Това е положителната страна на силната майчина любов. Понякога обаче тя може да стане причина за възникване на големи конфликти. В нашата песен често се появява и друга една майка, която не дава дъщеря си на момъка, който я обича. Тя не иска да разбере, че чрез егостичната си любов може завинаги да разруши щастието на двама млади. Несъответствието между интересите на родители и деца се задълбочава с течение на времето и неминуемо идва моментът, когато дъщерята отказва да се подчинява на решенията на майката. Голямата скръб по мъртвия любим ѝ дава смелост да защити правата си, макар и много късно. Затова и радостта ни от успешната хитрост на момъка и от щастието на двамата млади е двойно по-голяма, тъй като в повечето случаи измамено е не момичето, а майката.

Немската версия, в която двамата млади умират, се опитва да смехчи трагичната развръзка чрез мотива за надгробните цветя, които са символ на безсмъртната любов.

Съвсем други проблеми засяга холандската версия на баладата за мнимия мъртвец (III н. I б). Макар че мястото на действие в първата част е сред природата, още първите стихове ни подсказват по-друго развитие на действието. Докато селският момък чезне от копнеж по любимата, без да смее да ѝ каже нито дума, преситеният от живота рицар седи край реката и уверява с хубави думи момиче от народа в своята неискрена любов. Че водата спира да тече като предупреждение, ни най-малко не го смущава. Това съвсем не е първото момиче, което е измамил. Нейната искрена любов също не може да го трогне. Когато тя го моли за милост, т. е. да възвърне честта ѝ, той с насмешка отговаря:

Wat ghenade soude ic v doen?
 Ghi enzijt gheen keyserinne;
 ic mocht v mijnen schiltknecht ghenen,
 Cost ic hem daertoe ghebringhen.
 (Каква милост искаш от мен?
 Тя подобава само на царицата;
 аз ще ти дам моя слуга,
 ако успея да го склоня.)

Без съмнение тук се натъкваме на проблем, свързан с отношенията между съсловията. Ясно проличават противоречията между господстващата класа, на която всичко е позволено, и нисшите слоеве, които трябва да се съгласяват с всичко. Критическите елементи, които се проявяват със всем плахо, биват заличени в по-нататъшното развитие на действието. Чрез щастливата развръзка се прави опит за разрушаване на границата между съсловията: Рицарят не само признава любовта си към девойката, но дори ѝ се кълне във вечна вярност и решава да я вземе за жена.

IV. ЗА НЯКОИ КОМПОЗИЦИОННИ И СТИЛНИ ОСОБЕНОСТИ НА НЕМСКИТЕ И БЪЛГАРСКИТЕ НАРОДНИ БАЛАДИ

«Има само три естествени форми на поезията: ясно разказващата, ентузиазизирано възбудената и лично действащата: епос, лирика и драма. Тези три поетически начина могат да действуват заедно или поотделно. Често ги намираме свързани в най-малкото стихотворение и именно чрез това съчетание в най-малък размер те създават едно великолепно произведение, както ясно виждаме това при най-ценните балади на всички народи.»¹⁵

Тези думи на Гьоте дават може би най-възторжена характеристика на народната балада като поетическо произведение с големи художествени достойнства. Очарованието от свършенството на много народни балади е толкова голямо, че великият поет е склонен да търси в този жанр народна песен първоначалната «естествена форма» на поезията.

Именно богатите поетически възможности на баладата позволяват на талантливия народен певец да изяви своето творческо дарование и да създаде неповторими образци на художествено майсторство. Макар че често народната балада има подчертано епичен характер, тя ни предлага и една въстра скала от произведения, където действието е усгремено с неумолима последователност към трагичната развръзка или такива, в които преобладава лиричното откровение, а разказът е даден само фрагментарно.

При миграцията и устното предаване през вековете, народните певци развиват и използват най-разнообразни похвати и форми. От монолога или разказа в трето лице (срв. II Б. 10), прекъсван често от пряка

реч (нар. II Б. 3), до сложната композиция на редица балади, в действието на които участвуват много лица. Понякога фабулата е построена върху драматично раздвижен диалог с или без вмъкнати обяснения и забележки. От нашите балади такъв пример ни предлага «Сънят на Еника» (I Б. 15). Девойката, след като е изложила в разговор с майката всичките си основания за нежеланието да се омъжи за богатия Нено, повтаря отчаяно първите си думи: «Майно ле, не годявай ме!» По този начин краят на баладата е оправдан и формално.

Други варианти предлагат по-сложна схема на композиционно изграждане. Обикновено баладата ни въвежда направо в интригата, но често откриваме и малък увод, който разкрива обстоятелствата от пред-историята на конфликта.

Често пред очите ни се развива истинска малка драма: с ясно очертани картини, живо представени сцени и последователно драматическо действие, което избягва всичко странично, а понякога се развива дори скокообразно. Въсплението бихме могли да означим като експозиция.

Като сполучлив пример може да ни послужи вариант I Б. 25: След краткия увод със съобщението за предстоящата сватба на Милей и Яница слушателят е пренесен на мястото на действие — момината къща. Сънят на Яница, който загатва какво има да се случи, представлява завръзката. Внезапното пристигане на сватбарите дава възможност за развитие на действието. Следва типична битова сцена на угощение, която завършва със скорошното тръгване на сватбарите заедно с булката. С много раздвиженост е представен следващият момент, който представя и кулминацията — съдбоносното нараняване. Действието не е свършило, но то стремително върви към трагичната завръзка. Тя идва със следващия момент: Посрещната в новия дом от свекървата, Яница умира, без да каже нито дума, почти като героиня. Младоженицът я следва в смъртта.

Както в драмата, така и в баладата откриваме забавящи моменти като композиционен похват. Примери за това вече дадохме при разглеждане на отделните балади (срв. I н. 2, 3).

Често се говори за принцип на тройно разчленяване в постройката на баладите. Откриваме го в баладата за мнимия мъртвец, в която момъкът използва три примамки, за да получи обичаното момиче. Би било обаче погрешно да го търсим във всяка балада, тъй като той често е случайна явление. Дори споменатата балада в различните си разновидности показва отклонения: Версията от Gottschee включва още мотива за надгробните цветя (III н. 2), а в III Б. 9 Стоян изорава и бахча сред селото като четвърта примамка или пък постига целта си още с построяване на чешмата (III Б. 17).

Особено характерен е стремежът към завършеност на композицията като цяло. Народът винаги очаква истински завършек на фабулата. Например смъртта на булката след нараняването по време на сватбата е естественият край на много варианти, в които тя стои в центъра на действието. (I Б. 2, 3, 4, 6, 7, 8, 12, 13, 14, 18, 19, 20, 26). Немските вер-

сии се интересуват пък по-скоро за съдбата на младоженеца, тъй като той е главното действащо лице. Но невинната смърт на графа, причинена от ръката на разгневения баща на момичето, някакси не задоволява. Едва божията справедливост, която намира символичен израз в надгробните цветя, успокоява слушателя (I н. 1, 2, 7).

Не винаги обаче краят на действието е изразен ясно с думи. «Често бива раздвижена само една струна на душата, която след това позволява чувствата да отзвучат в желаната посока по желания начин.»¹⁶ Някои варианти на същата балада завършват с последното желание на тежко ранената невеста, без да се споменава с думи за смъртта ѝ. Макар че Петкана (I Б. 11) иска да изпрати на майка си бяла погача и бъклица с вино като доказателство, че не всеки съм се сбъдва, нейните думи изразяват точно обратното.

Народният певец никога не търси преднамерено и целенасочено темите, които могат да го вдъхновят. Развълнуван вътрешно от лично преживяното или от общоизвестното, той интуитивно налучква най-добрия начин за разработката на мотива. В късия разказ за случилото се винаги се вплита и лирически елемент. Той засилва въздействието на драматичното действие или предава на баладата дори предимно лиричен характер. Погледнат откъм съдържание, той може да бъде природно описание, силно впечатление или сърдечно откровение. Понякога природна картина въвежда в същинския разказ:

Слънцето трепти, запада
зад гора, гора зелена,
зад две могили високи
Ралчо си конче седлае. (II Б. 6)

Както вече изтъкнахме, природната картина често е фонът, на който става нещастие. Тя може да хармонира или контрастира с него.

Природните описания са, общо взето, кратки. Народният певец, който в повечето случаи е селянин, живее сред заобикалящата го природа и няма защо да я описва подробно. Малкото, но изразителни думи извикват природната картина живо пред очите на слушателя. Такива описания липсват в повечето песни, в които мястото на действието е господарският замък, или ако ги има, те не са дълбоко почувствувано впечатление от природата, а само един похват да се тласне действието напред:

Als er mit seinem hellen Hauff
ritt einen hohen Berg hinauff,
an einem kleinen engen Weg
kam er auff einen schmalen Steg. (II. 1)
(Като яздеше със своята свита
нагоре през планината
по тесния път,
той стигна до едно тясно мостче.)

За изразяване на силни впечатления или други душевни състояния певецът-поет си служи с един стереотипен канон от художествени средства, който се е създал постепенно в течение на вековете при устно-разпространяване на песните и се е предавал от поколение на поколение. Той обхваща цяла редица езикови клишета и стилистични похвати, които лежат в основата на импровизационната техника «Певецът не знае песни, а мотиви». ¹⁷

При «изнамиране» на една песен певецът е улеснен от запаса стереотипни стилистични формули и мотиви, които предават на песенното народно творчество своеобразното му звучене и сближават певците на много епохи от различните краища на стъпнатата. От особено голямо значение както за българската, така и за немската народна поезия са постоянните епитети, които, свързани с определени съществителни, се повтарят в най-различни песни. Те са резултатът на многовековното опознаване и вникване в действителността и предават характерните особености на тази действителност обобщено и често подсилено. Както на български, така и на немски гората и тревата са «зелени», кладенецът «бистър и студен», планината «висока», долината «дълбока», птичката «малка», момичето «хубаво», ножът или мечът «остри», кърпата «бяла» и т. н. Като белег на богатство и благосъстояние или в стремежа да се засили желаното въздействие често се появяват златни и сребърни предмети. Така мечът на граф Фридрих е от злато (I н. 5); Стоян пък построява сребърна чешма със златни чучури и църква със златни кубета и диамантени полилеи (III Б. 1). Многократно хваленият дом на младоженеца имал железни врати със сребърни ключалки и златни ключове (I Б. 3, 15). Отделни прилагателни изразяват в двата езика едно и също понятие, но не съвпадат лексически. «Червената» кръв в немските песни на български е означена като «черна», при което съществителното е употребено почти винаги в множествено число («Черни кърви»). (V II Б. 5 откриваме обаче и «ясна кръв».)

Девојката в немската версия на баладата за мъртвата годеница моли да ѝ приготвят «снежнобяло» легло (schneeweißes Bett — II н. 2), докато на български това е винаги «мека» постеля (срв. I Б. 13). Когато се говори за ранената невеста, в немската балада тя е просто «бледа» (bleich — I н. 1, 2, 3) или «мъртвешки бледа» (leichenblau — I н. 5 б), а в българската не само «бледа», но и «жълта», и «зелена». На български впечатлението, което създава ранената булка у свекървата, се засилва от причастията, употребени заедно с прилагателните и образуващи от същия корен: «грозна погрозила», «жълта пожълтjла».

Други епитети са типични само за българската или само за немската народна песен. Когато на немски става дума за рицар, то той е винаги «горд и добър» (stolz und gut — срв. III н. 1), или пък бива наречен «благороден господар» (edler Herr — напр. в I н. 1, 5 б). Често срещаме съчетания като «tiefes Moor» (дълбоко тресавище) «festes Schloß» (здрав замък), «breite Heide» (широка степ, поле), «feins Liebchen» (миличка). Като български примери нека споменем съчетания като:

«клето сърце», «тежки дисаги», «конче хранено», «изби дълбоки» и много други. Много често епитетите са употребени след съществителното, което по начало не е характерно за обикновената българска реч.

Особено изразителни и действени са сравненията. Чрез своята конкретност и синтактична обособеност те най-добре отговарят на обрзватната народна психика. В българската народна песен те са обикнат стилистичен похват. Чрез тях народният певец най-сполучливо дава израз на своето въображение и остроумие. Наред с готовите клишета често се натъкваме на изрази, които изненадват със своята оригиналност и сбита форма. При характеристиката на годеицата се срещат например следните сравнения:

Лиляна китка в градина,

Лиляна кичест трендафил. (III Б. 8)

Милена (I Б. 2) не е само черноока, но е и «тънка, висока като презморска тръстика», «бяла, червена като червена ябълка», а след наравяването е «жълта, зелена като зелена ябълка и превтасала лимона». Мома Сава в I Б. 20 е «презеленяла като зелените гущери, като жълтите смокове».

Интересен е следният пример:

През стол глава преклонила
като змия през грамада (I Б. 1)

От новата чешма водата тече «студена като лед» (III Б. 10). Такива обикновени сравнения могат да бъдат употребени и като постоянни епитети (леденостуден).

Също така лесно подвижни са и границите между сравненията, от една страна, и метафорите и метонимните, от друга.

В разглежданите немски балади сравненията са редки. Типичен е обаче изразът: «Er blüht wie eine Rose rot.» (I с. 1). (Той цъфти като червена роза). Цветята на гроба на младоженците се прегръщат «wie zwei schöne Liebende» (II н. 2) (като двама влюбени): Или:

Das Hemmet wurd mit Blut so rot,
als ob mans drauß gewaschen hat. (I Н. 1)
(Ризата стана така червена от кръвта,
като че ли беше прана в нея.)

В голямата си част постоянните епитети и сравненията са хиперболични, тъй като целта им е едно засилено въздействие. Като хиперболи могат да се разгледат и някои по-дълги описания: С голямо самопожертвование майката е отгледала единствения си син:

С ярасно го мляко къпала,
с сметана го е мазала,
с смокини го е хранила. (III Б. 12)

А когато Мални се за жени,

Подигна сватба голяма,
колкото на гора листето
и на полето тревата (I Б. 7).

Църква с 90 кубета и 70 олтара или чешма с 90 дучура и 80 корита (III Б. 2) може да изгради само въображението. Тук имаме така наречената числена хипербола, която в същност не позволява да се създаде реална картина. Както много народи, така и българският употребява в устното си творчество най-често числото «девет»: 9 години се любят Стоян и Петкана (III Б. 7), от 9 добри домове искат Мария (I Б. 16); през 9 села в десето, през 9 гори зелени, през 9 води студени минават сватбарите (II Б. 2), които са калесани от 9 села (I Б. 6); свекървата посреща младоженците с 9 «свещи лоени» (I Б. 7); 9 коня са натоварени с ченза на Милена, в който между другото има и 9 юргана (I Б. 2). Девет жени къпят мъртвата Марийка и 9 долгери ѝ правят ковчег (II Б. 2). Числата 3 и 7 също се срещат, но не толкова често.

В немската балада «Граф Фридрих» често е употребено числото 24: Младоженецът потегля към своята невеста с 24 червени жребца (24 Fohlen so rot) (I н. 4). След угощението придружават булката с 24 свещи и 24 струнни инструмента (24 Kerzen und 24 Saitenspiel — I н. 7). Макар че 7 е типично число за немските народни песни, в разглежданите варианти то се среща само един път. По-често откриваме числото «три». На третия ден след смъртта на графа на гроба му поникват три лилии (I н. 1, 2).

И други похвати допринасят за засилване на въздействието. Възклицания като: «Was sind die Gassen so enge!» (I н. 3) (Колко са тесни тези улици!), «Wie früh ist auf Margaratelein!» (II н. 3) (Колко рано е станала Маргаритка!) или «Стойне, хубава невесто!» (I Б. 2) съдържат силно емоционална окраска.

Понякога епическото изложение се прекъсва от въпроси към слушателя, които са особено характерни за немските балади:

Was nahm er aus seiner Tasche? (I Н. 7)
(Какво извади той от джоба си?)

Или:

Was wuchs aus seinem Grabe? (I Н. 7)
(Какво изникна на гроба му?)

Историчният въпрос като фигура води началото си още от времето, когато професионалните шпилмани са се опитвали по този начин да поддържат жив интереса на своите слушатели и да ги въвлекат неусетно в творческия процес.

Народната балада не се характеризира с единна форма при изобразяването, но все пак се подчинява на известни закономерности, кои-

то я отличават формално от прозата. От друга страна, тези външни белези, сравнени в съответните народни поезии, са също различни.

С малки изключения всички немски народни песни са изградени строфично, но строфата е и най-висшият порядък. Най-обикнати са четиристишията, но се среща и двуетишието, макар и по-рядко. (II н. I Б. 2). Често се използват шестстишията, понякога дори и строфи с нечетен брой стихове, но за съжаление не откриваме такива примери в разглежданите варианти. В немските балади изобщо няма нестрофично подреждане. Изключение правят само някои песни от немския езиков остров Gottschee, които се намират под силното влияние на славянските песни и най-вече на словенските.

От различните видове ритмически стъпки нерядко срещаме точно попълнения¹⁸ петостъпен ямб или хорей или стихове със строго спазен дактилен ритъм. Преобладава обаче четиритактовият стих¹⁹ със свободно попълване²⁰ (Viertakter mit freier Füllung). Характерни разновидности на този четиристъпен стих наблюдаваме при различното оформяне на краестишието. В зависимост от това, дали стихът завършва със силно ударена, неударена, слабо ударена сричка или пък ако последната стъпка е заменена с пауза, различаваме мъжки пълни, женски пълни, звучащи или глухи каденци (männlich volle, weiblich volle, klingende oder stumpfe Kadenzen). Предпоследната стъпка в стих със «звучащо» краестишие е заета само от една утежнена сричка, затова четиристъпен стих може да се превърне лесно в тристъпен с женска каденца.

Например:

Sie kehrt sich gegen der Wende
und nahm ein seliges Ende:
In Gott end sie ihr Leben fein
und blieb ein Jungfraw keusch und rein. (III. I)

X / XX / X — — / — / X	}	звучащи каденци
X / XX / X — — / — / X		
X / XX / XX / XX / X	}	пълни каденци
X / XX / XX / XX / X		

(Обозначението е по Arndt.²¹)

Римата също помага при оформяне на строфата. Най-често се употребява съседната рима (а а б б). Трябва да се отбележи, че при римуването определени думи взаимно се привличат и свързват, т. е. тук народният певец използва готови шаблони. Думата «tot» (мъртъв) например, която толкова често се повтаря в нашите балади, изисква в съответната рима «got»; «Tische» се свързва с «Fische», а «Zeit» с «bereit» и т. п.

Една голяма част от песните обаче не се подчиняват на обичайните правила.

«Езикът на народа често е без правило: звукове се изпускат, сливат или прибавят, ако е необходимо и възможно, примесват се диалектни думи или такива от езика на висшето съсловие; такт и ритъм не спазват ни ямб, ни хорей (трохей), нито подобни изкуствени форми; често асоцианс замества пълната рима, а понякога и той липсва.»²²

Тези очевидни отклонения от нормата обаче не се възприемат като нарушения, тъй като при пеене общото звучене е по-важно и те почти не се забелязват. В предговора към втората част на антологията на Хертер «Народни песни» той казва:

«Песента трябва да бъде чута, а не видяна; чута с ухото на душата, което не само брои отделните срички и ги премерва и претегля, а се заслушва в по-нататъшното звучене и неотклонно го следва.»²³

Още по-голямо значение добиват тези думи във връзка с българската народна поезия, на която строфата и римата са чужди. Дори когато една песен на пръв поглед изглежда строфично разчленена, причината за това прибрзано впечатление е повторението на отделни стихове или на рефрена при някои танцови народни песни. Наличието понякога на алитерация или отделни рими също е случайно. Обяснението на този факт се крие в своеобразната ритмика на българската народна поезия, която не познава отмерения ритмично-метричен шаблон на стиховете, а е в пълна зависимост от такта на мелодията. Липсата на рими не е недостатък. Ритъмът на текста се определя от равномерното редуване на сричкови групи, които в повечето случаи се състоят от осем или десет, понякога дори 12, 15 или 16 срички, и от постоянното място на цезурата в тези групи, които могат да бъдат наречени стихове. Главната цезура е винаги между две думи и никога между сричките на една дума:

Пушка пукна // от рамото,
та си удри // невестата (I Б. 10)

Формулата на този осмосричков размер е $4 + 4$. Той е особено характерен за песни с предимно лиричен характер, докато на баладите с подчертано епичен характер по-добре приляга размерът $5 + 3$:

Тъмен ме облак // напада,
ситен ми дъждец // завали. (I Б. 16).

В някои от разгледаните варианти откриваме и десетосричния размер с формулите $5 + 5$ и $4 + 6$:

Не плачи, синко // Димо, не жали. (III Б. 16)
Мила мале, // свате дочекайте. (II Б. 4)

Както става ясно от дадените примери, ударението не играе никаква роля при оформяне на ритъма. Броят и мястото на ударенията са непостоянни. Затова не може да се говори за ритмична стъпка в традиционния смисъл. Немецът и изобщо западноевропейецът не може да почувствува този своеобразен ритъм, тъй като неговото чувство за ритъм,

което се е развивало под влиянието на личната поезия, предполага същата равномерност и в народната песен. А българинът схваща народните песни като поезия, дори ако не ги слуша, а ги чете. Определящият фактор обаче е мелодията. Тя е единствената причина за този неравномерен ритъм в цялата българска народна поезия. Нанстина и тук се срещат познатите на западноевропейската музика правилни тактове, и именно неправилните ($\frac{5}{4}$, $\frac{7}{4}$, $\frac{5}{8}$, $\frac{7}{8}$, $\frac{5}{16}$, $\frac{7}{16}$, $\frac{10}{16}$, $\frac{11}{16}$ и т. н.) придават тази ярка самобитност. Докато при немската песен «в повечето случаи метриката на текста е рещаваша за ритъма на мелодията»,²⁴ думите на българската песен се нагаждат към някоя готова мелодия. След като посещава една известна народна певица от Калоян, българският фолклорист Никола Начов пише през 1896 година между другото и следното:

«Песните не се правят с перо в ръка и в стаята, и да се четат, но — наизуст, на седянка, на ниви и другаде и се наизуст пеят на готова вече глас. Немислима е нова песен без глас; той или е зает от някъде, понякога и малко модифициран, или пък се създава едновременно с текста на песента, но това са редки случаи. На всяка народна песен по-напред е готов гласът и тогава се редят стиховете. Лесно се обяснява това: създаването на гласа е работа трудна, не за всеки; тя изисква даже и някаква подготовка, когато, напротив, на готовия глас да наредим стиховете е по-лесно; та мнозина се занимават (или по-добре са се занимавали) с изкарване на песен. Тази е причината, задето стиховете в нашите народни песни — направени от хора, които нямат и най-елементарни понятия от стихосложение, — имат еднакво число слогае и строго запазена цезура. От туй правило има малко изключения. Самият глас на песента изисква това; него можем оприличи на калъп, който определя големината и формата на стиха: дълъг ли е, реже го, къс ли е, снадва го, като му добавя разни излишни на глед думи, най-вече разни междуметия и частици: леле, брей, море, ле, си. . . или съществителни имена в звателен падеж: майко, синко, щерко, либе. . . или пък най-сетне изпуска предлозите.»²⁵

Пак на тази цел служат най-разнообразни повторения на думи и образи. Често една дума се повтаря в един и същи стих:

Имала мама, имала (I Б. 6. 7. 9, и много други)

Понякога смисълът на думата се повтаря чрез съответни синоними:

Стоян си дума, говори. (III Б. 8)

Често новият стих започва като предходния или пък за начало му служат последните думи на предходния:

Вино си пие еля Бекрамчо,
вино си пие на край на море,
на край на море в тъква гръстика (III Б. 6)

Повторението е типично и за немската народна песен, но не играе толкова важна роля както в българската.

Was zog er aus seiner Tasche?
Ein Tuch, schneeweiß gewaschen,
ein Tuch, gewaschen wie Schnee so weiß
er verband die Jungfer Braut mit allem Fleiß. (I.H. 7)
(Какво извади от джоба си
Една кърпа, снежнобяла изпрана,
една кърпа, изпрана като сняг бяла,
той превърза невестата-девица с голямо усърдие).

В немската балада повторенията помагат при изграждането на строфите и улесняват римуването. Певецът повтаря някога цели стихове, за да може да завърши строфата:

Und da nahm er das Messer,
er stach sich damit tot:
Es liegen zwei Verliebte im Blute rot,
es liegen zwei Verliebte im Blute rot. (I.H. 9)
(Тогава той взе ножа
и се прободe с него:
двама влюбени лежат в кръвта червена,
двама влюбени лежат в кръвта червена.)

Могат да се повтарят и цели строфи с незначителни изменения. Подобни са случаете, когато думите на едно лице се повтарят буквално в следващия отговор или момент от развитието на действието (вж. почти всички български варианти на баладата за мнимия мъртвец).

Особено очебиен е синтаксисът на народната песен, който се отличава значително от синтаксиса на личната поезия. Преобладава така нареченият «редов стил» (Zeilenstil по Arndt) т. е. края на изречението съвпада с края на стиха. Едно изречение може да обхваща няколко реда, но и тогава частите на разчлененото изречение се покриват със стиха. Навсякъде в народната поезия преобладава паратаксисът, много рядко откриваме хипотаксис, а периодът липсва навсякъде. Това вече трябва да е станало ясно от всички приведени досега цитати. Тази особеност е пак в пряка зависимост от устния начин на разпространение. Народният певец няма време да изглажда. При баладите той е погълнат от бързия развой на действието и не търси никакви граматически връзки между изреченията, а просто ги реди едно след друго.

Освен разгледаните накратко основни особености има и много други (преди всичко диалектни думи и форми), но те са без значение за сравнителния разбор на нашите балади.

V. ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

«Във всяка национална култура съществуват, макар може би неразвити елементи на демократическа и социалистическа култура, за-

щото във всяка култура има трудеща се и експлоатирана маса, условията на живот на която пораждат неизбежно демократическа и социалистическа идеология. Но във всяка нация има също буржоазна култура (а в повечето от тях още и черносотническа и клерикална), при това не във вид само на «елементи», а във вид на господстваща култура.»²

Тези думи на Ленин посочват влиянието на класовото общество върху всяка национална култура. Творчески приложени, те могат да бъдат изходна точка за изясняването на много проблеми. В областта на народната песен, която е едно убедително доказателство за съществуването на втората култура, те насочват вниманието ни към своеобразните преплитания и връзки между песента на подтиснатата и на господстващата класа. Тези отношения са много сложни и за различните времена и народи различни. Това можем да наблюдаваме дори в нашите балади. Различията, които установихме при сравнителния разбор, са резултат от националните особености на двата народа и свидетелствуват недвусмислено за нееднаквите пътища на развитие на българското и немското народно баладно изкуство, в което определяща роля е играло продължителното историческо развитие на културно-политическите, национални и стопански условия. Тъй като по всяка вероятност народната балада достига своя разцвет през Средновековието, феодалните отношения неминуемо оставят своя отпечатък и върху този жанр на народната песен.

Развитието на феодализма в Германия се отличава от българския феодализъм между другото с възникване на рицарството около 1200 година. Рицарите, макар и считани за нисша аристокрация, все пак принадлежат на феодалната класа. По това време още не съществуват непреодолими прегради между благородническото съсловие и трудещите се маси. Многобройни крепостни и свободни селяни успяват да преминат и се издигнат в рицарското съсловие. Рицарите развиват постепенно и собствена култура, която въплъщава техните идеали в нови форми. Наред с рицарската поезия продължава да съществува и поезията на нисшите слоеве. При това не може да не се отбележи, че много мотиви и формални елементи на минезанга са проникнали в народната песен. Това става възможно чрез дейността на шпилманите, които по социален произход принадлежат към най-различни слоеве. Без определено място за живеене и малко почитани, те странствуват от двор на двор, от село на село и показват своето изкуство срещу заплащане. Те са не само музиканти, артисти и акробати, но и изпълнители на епически песни, в които сериозното се преплита с комичното, действителното с измислицата. Шпилманите са незаменими при празненства от всякакъв род, независимо дали стават в двореца на феодала или в селото. Така те излизат пред различни кръгове, което определя и разнообразието на техния репертоар. В стремежа си да поддържат жив интереса на слушателя, те се опитват да се нагодят към съответната публика. «По всяка вероятност много песни на шпилманите както собствени, така и заети от аристократичните кръгове, са се пели и сред народа.»²⁷

За съжаление няма почти никакви писмени свидетелства от това

време. «Хвърчащите листове»²⁸ от XVI век, в които най-рано откриваме такива песни, също не могат да ни дадат ясна представа за състоянието на устното песенно творчество по онова време, понеже това са само отделни песни, записани от хора, знаещи писмо и четмо. Целият строеж на баладата «Граф Фридрих» дава основание да се предполага, че тя е възникнала сред аристократичните кръгове. Езиковите изрази средства също издават влиянието на личната поезия. Най-пълният вариант (I н. 1) е взет от един хвърчащ лист от 1647 година. Че баладата е била особено обикната и от трудовия народ, показва I н. 2. Този вариант е записан миналия век от устата на една 76-годишна неграмотна селянка, но въпреки това съвпада почти напълно с първия текст.

В тази балада особено силно се чувства влиянието на църквата, която проповядва своя морал и чрез песните. Още през VIII и IX век тя успява, между другото с помощта на духовната литература, да измести старогерманската езическа идеология и в интерес на феодалната класа да наложи религиозните догми на християнството, така че дори обикновеният селянин променя постепенно своя езически мироглед и бива обхванат от дълбока християнска религиозност. За морала на господстващото съсловие можем да съдим от холандската версия на баладата за мнимия мъртвец (както и близката до нея немска балада «Рицар и момиче»). Безотговорното поведение на преситения от живота рицар издава моралния упадък на феодалната класа.

В същото време народът пее и песни, които не идват от кръговете на образованите, а възникват в света на селянина. Пример за това ни дават немските версии на баладата за мъртвата годиница. Според изследванията на Йон Майер тя е възникнала в Гърция и се е движела на север, достигайки и в Германия. «Тук чрез използване на характерните и формални средства на немското баладно изкуство баладата е получила напълно немски облик, но по всяка вероятност едва когато баладите са станали до такава степен общодостъпни, че дори селянинът е започнал да пресъздава своя свят в тази жанрова форма.»²⁹

Фактът, че няма записани балади, датиращи от по-старо време, когато те са възниквали сред нисшите слоеве, още съвсем не значи, че не е имало такива. Николай от образованите обаче не се е интересувал тогава от тях. По-късно, когато се пробужда интересът към народното творчество и започва записването на песни от устата на народните певци, времето на разцвет на народната песен е преминало: въпреки голямата устойчивост на устното песенно творчество книгопечатането, цивилизацията и променените обществени условия са му нанесли непоправими щети.

«Засилването на териториалното феодално господство след поражението на селяните [в Селската война 1524/25], обедняването и разстройването, което донася на народа Тридесетгодишната война [1618/48] — всичко това съвсем не създава благоприятна почва за развитието на една родена сред народа поезия. Онзи слой, който е някогашният носител на това народно песенно творчество, в голямата си част е или

безправен и заробен и влачи плебейското съществуване, потиснат духовно и физически, или пък, доколкото това се отнася до една част на бюргерството, се е издигнал и слял с местната феодална върхушка и сега в определени сфери започва да участва в упражняването на властта. Онази прослойка на буржоазната интелигенция, която създава литература, се нагажда поне външно към изискванията на двора.»³⁰

Условията във времето на възходящия капитализъм и на фашизма нанасят на народната поезия последния смъртоносен удар. Днес немската народна песен и преди всичко старите народни балади принадлежат на миналото.

Съвсем други особености оформят картината на средновековна България. Характерен белег за обществения и семеен строй на българите е била така наречената задруга. Тази форма на общност води началото си от времето, когато славяните не са били още разделени и са живеели на племена и родове, които са се делили на роднински общности от рода на голямата челяд. Феодалните владетели и представителите на църквата са живеели откъснато от народа и са виждали в него само една презряна маса, дадена им да я владеят и държат в нишета, несигурност и покорство.

«Разните 'велики' наши царе като че ли са имали единствена задача да встаждат своя народ. . . И народът, който е изтърпял вековните безумства на тия свои владетели, впоследствие жестоко им е отмъстил — не е спазил за тях ни трошица спомен! В песните на тоя народ живеят разни доисторически животни, но ни един цар.»³¹ Песента е била утеха за потиснатия трудов народ и същевременно оръжие срещу врага, който е враг и на песента. Създадените от служителите на църквата и поетите на двора книги са останали чужди и недостъпни за народа, така както и църковните и държавните интереси. Насаденото с насилие християнство не е успяло да измести езическите схващания и представи. Религиозните догми са били възприети само външно и никога не са успели да доведат до дълбока религиозност. За това свидетелствуват и българските версии на разгледаните балади, макар че най-ранните записи са направени едва през втората половина на XIX век. От онова време до нас не е достигнала нито една записана песен. Образованите, които впрочем са оставили малко значителни произведения, са презирали всичко, което е живеело в устата на народа. Още Гьоте обръща внимание на тези своеобразни враждебни отношения между народ и образовани при сърбите. Абсолютно същото важи и за българите:

«Разгледаме ли езика на народа по-отблизо, той ни се представя в първоначалната си самобитност, различен в основата си от оня [езика на образованите] и жизнеспособен, достатъчен да даде израз и на най-активната дейност, както и на всякакво поетическо изображение. Съчиненията на този език песни са тези, за които говорим, които хвалим, които обаче са били презряни от онази по-аристократична част на нацията и за това не са били никога записани, а още по-малко отпечатани.»³²

Извънредно голямо отражение върху цялостното развитие на България (и на другите балкански народи) е оставило петвековното турско робство (1396—1878). Преди всичко това е означавало връщане назад в общественото развитие, тъй като османският разбойнически феодализъм е представлявал по-примитивна обществена форма от балканския феодализъм. В това се състои и същинското нещастие на балканските народи. Докато другите европейски народи са се развивали бързо, българският народ е трябвало за втори път да премине през феодалния стадий на развитие. Това е означавало «консервиране» не само на политическите и икономически форми, но и на културните форми.³³ Голяма роля в това отношение е изиграло и рязкото дистанциране на турците от поробените, които се затворили още повече в задругата. Техният живот се ограничил в тесния кръг на патриархалната голяма челяд. Само там българите са могли да се чувствуват свободни и да спазват старите традиции. Различните народни обичаи, които образуват едно цяло с песните, са били единствената останала на народа утеха. Само в тях той е можел да намери малко разтуха. Би било немислимо да търсим произхода им във феодалния двор.

«Това са песните на една маса, която е била изравнена вследствие на феодалния и национален гнет на турците. Това се съкровените песни на широката селска маса, в сред която няма господари и всички са поробени. Обусловеното от турското робство политическо и икономическо равенство е било предпоставка и за духовно равенство».³⁴

То обаче не бива да се схваща като абсолютно, а като израз на задружността на поробения народ. Ролята на задругата не бива да се надценява. Икономическото развитие, колкото и ограничено да е то, внася капиталистически елементи в стопанството, които довеждат до упадък в тази самобитна роднинска общност. Към края на XVIII век задругата няма вече това значение както няколко века по-рано. Главни носители на народната култура стават малките старопланински занаятчийски градчета. Основният характер на народната песен въпреки това остава непроменен. Тя дори се превръща в оръжие на народа срещу поробителите. От тези поробени, но в същото време непокорени слоеве излизат големите поети на българското Възраждане. Всички сили се хвърлят в борбата за политическа и духовна независимост. Към забележителната дейност на двамата братя Миладинови принадлежи и събирането на народни песни, които те издават през 1861 година в Загреб. Това положително не е само романтично увлечение и въодушевление. По този начин двамата големи наши патриоти искат да покажат на народа неговото най-силно оръжие в борбата срещу гръцките фанариоти.

«Народните песни са показалка на степенот од умственото развитие од народот и огледало на неговиот живот. Народот в песни изливат чувствата си, в них увековечиват животот му и давнашните му подвиги, в них находват душевна храна и развлечение. Затова

забави и в ратът, на сватба и хоро, на жетва и гроздобране, на везанье и преденье, на поле и по гори щедро изливат песните; како от богат извор; затова может да речит, че народот е сегакашен и велик певец».³⁵

Руско-турската война от 1877—1878 година означава за България освобождение от турците и от феодалните окови. Пътят за развитие на капитализма е свободен. Новите стопански и обществени условия предизвикват големи промени и в българското село. Задругата загубва все повече своето значение, което води до отслабване на интереса към народната песен. Някои фолклористи се изказаха песимистично във връзка със запазването на народната поезия. За щастие времето не потвърди техните предположения. Народната песен показва удивителна устойчивост. Конкретно доказателство за това са многото партизански песни, възникнали в тежките условия на борбата против фашизма. Старите бабади, разбира се, не отговаряха повече на изискванията на това размирно време. Но народната песен, обогатена с нови теми и мотиви, продължаваше да живее. Показателно е удивлението, което тя извиква преди повече от 25 години у немския фолклорист проф. Г. Геземан, който прави наблюдения над живата песенна традиция в България и сред другите южни славяни.

«В България, както и в целия европейски югоизток, народната песен продължава да избликва с удивителна поетическа и музикална красота, като истинска и жизнеспособна песен на общността, не музейно, не като достопочтена реликва на едно минало, преобразено от времето състояние, не и само като художествена изява на селските слоеве, не, тук тя е песен не само на определени общности и слоеве, а жива духовна ценност на цялата нация и като такава грижливо се поддържа».³⁶

И днес народната песен в България не е отзвучала; тя само е получила нова насока. Приспособила се към новите обществени и битови условия, народната песен отразява проблемите на новото време, като същевременно се опира на многовековната традиция.

СПИСЪК НА ВАРИАНТИТЕ НА РАЗГЛЕДАНИТЕ В РАБОТАТА БАЛАДИ

І БАЛАДАТА ЗА РАНЕНАТА НЕВЕСТА

А. Българските варианти

1. СБНУ (Сборник за народни умотворения). Кн. III. София, 1890, с. 61, № 1.
2. Сп. Братски труд, Москва, 1860, кн. 2, с. 3.
3. Български народни песни. Chansons populaires bulgares inedites. August Doson Paris, 1875, с. 86, № 49.
4. Знание, Вестник за наука и литература. Ред. Л. Каравелов, Букурещ, 1875, брой 22—23, с. 355.
5. Бончев, Н. Сборник от български народни песни. Варна, 1884, с. 172, № 134.
6. СБНУ, Кн. XXXIX. София, 1934, с. 186, № 407.
7. СБНУ, Кн. XXXV, София, 1923, с. 163, № 166.
8. Янкова, Е. Български народни песни. Записал полковник Янков. Пловдив, 1908, с. 247, № 297.
9. Върбански, Ат. Песните на бердянските българи. Ногайск, 1910, с. 214, № 229.
10. Веркович, Ст. Народне песме македонски бугара. Кн. I. Белград, 1869, с. 12, № 3.
11. Стоин, В. Народни песни от Тимок до Вита. София, 1928, с. 1002, № 3753.
12. Пак там, с. 733, № 2761.
13. СБНУ, Кн. XXII—XXIII. София, 1906—1907, с. 34, № 52.
14. СБНУ, Кн. XXI. София, 1905, с. 21, № 54.
15. Стоин, В. Народни песни от Тимок до Вита. София, 1928, с. 1052, № 3931.
16. Шапкарев, К. Сборник от български народни умотворения. Кн. III—IV. София, 1891, с. 65, № 325.
17. Периодическо списание на българското книжовно дружество. Кн. 5—6, Браила, 1872, с. 207, № 2.
18. СБНУ, Кн. XXXV. София, 1923, с. 163, № 167.
19. Пак там, с. 184, № 192.
20. Стоин, В. Народни песни от Тимок до Вита. София, 1928, с. 163, № 167.
21. Маринов, Д. Жива старина. Русе, 1892, с. 360.
22. Шапкарев, К. Сборник от български народни умотворения. Кн. V—VI. София, 1891, с. 32, № 517.
23. Братя Миладинови. Български народни песни. София, 1961, с. 415, № 248.
24. Българска гусле. Цариград, 1857, с. 55.
25. Български народен сборник Събран от Васил Чолаков. Белград, 1872, с. 331, № 75.
26. Българско народно творчество. Т. 4. София, 1961, с. 299.

Б. Немски варианти

- 1а, б Meier, J. Balladen. Bd. 2, S. 191.
- 2 Пак там, с. 194.
- 3а, Пак там, с. 197.
4. Пак там, с. 198.
5. Пак там, с. 199.

6. Пак там, с. 201.
7. Пак там, с. 202.
8. Пак там, с. 204.
9. Пак там, с. 205.

II БАЛАДАТА ЗА МЪРТВАТА ГОДЕНИЦА

А. Българските варианти

1. СбНУ. Кн. XXVII. София, 1913, с. 211. № 72.
2. Пак там, с. 212, № 73.
3. СбНУ. Кн. IV, София, 1891, с. 17. № 5.
4. СбНУ. Кн. XXII—XXIII. София, 1906—1907, с. 41. № 73.
5. СбНУ. Кн. XXXV. София, 1923, с. 156. № 156.
6. СбНУ. Кн. XIII. София, 1936, с. 118. № 58.
7. Пак там, с. 118. № 59.
8. Братя Миладинови. Български народни песни. София, 1961, с. 409. № 240.
9. Стоин, В. Народни песни от Тимок до Вита. София, 1928, с. 685. № 2588.
10. Пак там, с. 687. № 2596.
11. Бърбански. Ат. Песните на бердянските българи. Ногайск, 1910, с. 195. № 215.
12. Шапкарев, К. Сборник от народни умотворения. София, 1891, с. 41. № 525.
13. СбНУ. кн. XXXVIII. София, 1930, с. 53. № 57.
14. Знание Вестник за наука и литература. Букурещ, 1875, с. 92. № 1.
15. Сп. Общ труд. Белград, кн. 2. 1868, с. 92. № 8.

Б. Немските варианти

- 1a, b Meier, J. Balladen. Bd. 2, S. 219.
2. Пак там, с. 220.
3. Пак там, с. 221.

III БАЛАДА ЗА МНИМИЯ МЪРТВЕЦ

А. Българските варианти

1. Цариградски вестник. 9. авг. 1852.
2. Жива старина. Кн. III. Русе, 1892, с. 53.
3. Славиеви гори. Кн. I. Пловдив, 1894, с. 50. № 5.
4. Янкова, Е. Български народни песни. Събрал полковник Г. Янков. Пловдив, 1908, с. 120. № 111.
5. Върбански. Ат. Песните на бердянските българи. Ногайск, 1910, с. 161. № 186.
6. Веркович, Ст. Народне песме македонски бугара. Белград, 1860, с. 334. № 304.
7. Стоин, В. Народни песни от Тимок до Вита. София, 1928, с. 942. № 3676.
8. Пак там, с. 973. № 3677.
9. Братя Миладинови. Български народни песни. София, 1961, с. 350. № 185.
10. Пак там, с. 352. № 186.
11. Пак там, с. 353. № 187.
12. Пак там, с. 221. № 117.
13. СбНУ. Кн. XXII—XXIII. София, 1906—1907, с. 114. № 1.
14. СбНУ. Кн. XXXV. София, 1923, с. 334. № 404.
15. СбНУ. Кн. XXVII. София, 1913, с. 278. № 153.
16. Болгарские народные песни. Собр. Л. Каравелов. Москва, 1905, с. 48. № 65.
17. Бобчев, Н. Сборник от български народни песни. Варна, 1884, с. 118. № 95.
18. СбНУ. Кн. XXV. София, 1909, с. 55. № 39.
19. Сп. Родовски напредък. кн. I. 1907, с. 36. № 1.
20. Периодическо списание на българското книжно дружество. Брава, 1876, кн. 11—12, с. 169. № 1.

Б. Немските варианти

1. Meier, J. Balladen. Bd. 3, S. 106.
2. Пак там, с. 109.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- 1) Meier, J. Kunstlieder im Volksmunde. Halle S., 1906, s. II.
- 2) Steinitz, W. Volkslieder demokratischen Charakters aus sechs Jahrhunderten. Bd. 1. Berlin, 1955, S. XXII.
- 3) вж. по въпроса АРНАУДОВ, М. Очерци по българския фолклор. София, 1968, с. 458 ит.
- 4) Диневков, П. Български фолклор. София, 1959, с. 410.
- 5) Пак там, с. 185.
- 6) вж. по въпроса Meier, J. Kunstlieder im Volksmunde. Halle S., 1906.
- 7) Volksballade. In: Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte. Hrsg. von P. Merker und W. Stammer. Bd. 3. Berlin, 1928, S. 476.
- 8) срв. Seemann, E. u. Wiora, W. Volkslied. In: Deutsche Philologie im Aufriß. Bd. 2. Berlin, 1960, Spalte 375.
- 9) Arnim, L. A. von und Brentano, C. De⁷ Knaben Wunderhorn. Bd. 2. Heidelberg, 1808, S. 203.
- 10) срв. MEIER, J. Volkslieder mit ihren Melodien. Balladen. Bd. 2. S. 211.
- 11) Пак там, с. 212.
- 12) Пак там, с. 211.
- 13) Meier, J. Volkslieder mit ihren Melodien. Baladen. Bd. 3. Berlin, 1954, S. 115.
- 14) срв. пак там, с. 1 ит.
- 15) Goethe, J. W. v. Westöstlicher Divan. Naturformen der Dichtung. In: Goethes sämtliche Werke. Jubiläums Ausgabe. Bd. 5. Stuttgart-Berlin, o. J., S. 223
- 16) Meier, J. Kunstlied und Volkslied in Deutschland. Halle S., 1906, S. 36.
- 17) Арнаудов, М. Песни от Еленско. — В: СБНУ. Ки. XXVII. София, 1913, с. 74.
- 18) вж. Arndt, E. Deutsche Verslehre. Ein. Abriß. Berlin, 1962.
Точно попълване (strenge od. starre Füllung) е на лице, когато мора и сричка съвпадат (най-често при двусричен размер.)
- 19) Арндт употребява понятието «такт» приблизително в значението на «сричка», т. е. броят на тактовете в стиха се определя от броя на ударените срички, но всеки такт започва с ударена сричка.
- 20) Свободно попълване (freie Füllung) — Мора и сричка не винаги съвпадат: една мора може да бъде запълнена от две или три срички или две мора са слети в една сричка.
- 21) X — означава времето, необходимо за изговаряне на една «нормална» сричка в стиха, която може да бъде ударена (Hebung) или неударена (Senkung), при което ударената е малко по-дълга от неударената.
— — означава времето необходимо за изговора на две или повече срички т. е. $X+X=$ — —
U означава половината от времето, необходимо да се изговори една нормална сричка т. е. $U+U=X$
/ служи за отделяне на тактовете и се поставя винаги пред ударената сричка в такта. В зависимост от това Арндт различава стихове с Auf[ak] или без Auftakt (предтакт)
/ силно ударение
/ слабо ударение
- 23) Herder, J. G. v. Vorrede zum zweiten Teile der Volkslieder. In: Herders Werke, hsg. von H. Meyer. Stuttgart, 1894, I. Teil, 2. Ab t. S. 29.

- 22) Herder, J. W. v. Auszug aus einem Briefwechels über Ossian und die Lieder alter Völker. In: Herders Werke in 5 Bänden. Berlin, o. J. Bd 2 S. 198
- 24) Seemann, E. Das Volkslied. In: Deutsche Volkskunde. Hrsg. von J. Meier. Berlin — Leipzig, 1926. S. 263.
- 25) Начов, Н. Студия върху стихосложението на нашите народни песни. В: Периодическо списание кн. 52—53, с. 560.
- 26) Левин, В. И. Критически бележки на националния въпрос. В: Левин В. (1) Съчинения. Т. 20. София, 1953, с. 8—9
- 27) Meier, J. Kunstlieder im Volksmunde. Halle S. 1906. S. XLII.
- 28) Hiegehendes Blatt или Flugblatt — Издавано в много кратък срок печатно произведение, състоящо се от една или няколко страници, разпространявано от ръка на ръка за бързо информирание на широки маси за актуални събития и случки от всякакъв род, използвано по-късно и като средство за масова агитация. Възниква наскоро след изнамиране на книгопечатането (средата на XV век) Исторически предшественик на модерния вестник.
- 29) Meier, J. Volkslieder mit ihren Melodien Balladen. Bd. 2; S. 235.
- 30) Das Weiler Leben der Volksdichtung. In: Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart. Bd. 5. Berlin, 1962. S. 235.
- 31) Славейков, П. П. Българска народна песен. В: Славейков, П. Избрани съчинения. Т. 2. София, 1965, с. 294.
- 32) Goethe, J. W. v. Serbische Lieder. In: Goethes sämtliche Werke. Jubiläumsausgabe in 40 Bänden. Stuttgart-Berlin, o. J.Nö., S. 11.
- 33) срв. Огнjanов, L. Die Volkslieder der Balkanslaven und ihre Übersetzungen in deutscher Sprache. Dissertation. Berlin, 1941, S. 19.
- 34) Пак там. с. 22—23.
- 35) Братя Милadinови. Български народни песни. София, 1961, с. 39.
- 36) Gesemann, G. Zweiundsiebzig Lieder des bulgarischen Volkes. Übersetzt und nachgedichtet Berlin, 1944. S. 119.

ИЗПОЛЗУВАНА ДОПЪЛНИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

- А р н а у д о в, М. Баладни мотиви в народната поезия, I. Песента за делба на два-ма брата. София, 1964.
- А р н а у д о в, М. Вградената невеста, (Студии върху българските обреди и легенди, ч. IV). В: СБНУ Кн. XXXIV. София, 1920, с. 247. 510.
- А р н а у д о в, М. Българските сватбени обреди. Годишник на Соф. университет, Ист.-фил.-факултет. Кн. XXVII. София, 1931.
- Б ъ л г а р с к о народно творчество, Т. 4, 5, 7, София, 1961—1962.
- Б ъ л г а р с к о народно творчество, Сборник статии по ред. на Г. Керемидчиев, София, 1950.
- Д р а м а л и е в а-К о д ж е й к о в а, Л. Очерци по история на немската литература, ч. I. София, 1960.
- М а р и н о в, Д. Жива старина. Кн. III. Русе, 1892.
- Н а р о д н и балади. Събрал и подредил Ц. Минков. София, 1937.
- С т о и л о в, А. Сънищата и тълкуването им у народа. В: Бълг. преглед, III, кн. 9—10. 1896.
- Ш и ш м а н о в, И. Песента за «Мъртвия брат» в поезията на балканските народи. В: Шишманов, И. Избрани съчинения. Т. II. София, 1966, с. 62—215.
- В ö c k e l, O. Handbuch des deutschen Volksliedes. Marburg, 1908.
- В ö c k e l, O. Psychologie der Volksdichtung. Leipzig-Berlin, 1913.
- D a s V o l k s l i e d. In: Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart. Bd. 4. Berlin, 1961. S. 58—73.
- G ö t t i n g, F. Das Volkslied. In: Handbuch der deutschen Volkskunde. Hrsg. von W. Peßler. Bd. 2. Postdam, 1934. S. 351—374.
- L e y e n, F. Weltliteratur und Volkspoesie. In: Beiträge zur sprachlichen Volksüberlieferung. Bd. 2. Berlin, 1953. S. 9—12.
- M e i e r, J. Zur Überlieferung eines Testamentsliedes. In: Beiträge zur sprachlichen Volksüberlieferung. Bd. 2. Berlin, 1953. S. 13—27.
- P o h l, E. Die deutsche Ballade von der «Losegekauften». Helsinki, 1934. 921
- P o h l, G. Der Stro
- R i e s e l, E. Stilistik der deutschen Sprache. Moskau, 1963.
- S a r t o r i, P. Sitte und Brauch. In: Deutsche Volkskunde. Hrsg. von J. Meier. Berlin — Leipzig, 1926. S. 66—100.
- S a e n g e r, M. Die Gestalt der Mutter im Spiel der bulgarischen Volksdichtung. Dissertation. Leipzig, 1945.
- S p a m e r, A. Sitte und Brauch. II. Das Brauchtum im Lebenslauf. In: Handbuch der deutschen Volkskunde. Hrsg. von W. Peßler. Bd. 2. Potsdam, 1936. S. 156 — 202.
- W o l f g r a m m, E. Das bulgarische Hajdukenlied. Dissertation. Prag, 1960.

МОТИВ СМЕРТИ В СВЯЗИ СО СВАДЬБОЙ В БОЛГАРСКИХ И НЕМЕЦКИХ НАРОДНЫХ БАЛЛАДАХ

Радка Кычева

Резюме

Национальные особенности каждого народа находят отражение и в его песнях. Они проявляются не только при разработке типичных для каждого отдельного народа тем и мотивов, но и при воссоздании общечеловеческих мотив (в последнем случае очень часто имеет место просто переход одной и той же песни из одной языковой общности в другие).

Предлагаемой читателю работой мы ставим перед собой задачу проследить развитие одного и того же мотива в болгарских и немецких народных балладах и на основе выявленных различий подчеркнуть некоторые особенности этого жанра в соответствующей народной поэзии.

Балладным мотивом, часто привлекавшим внимание народных певцов многих народов, был мотив смерти, наступившей в какой-нибудь связи с одним из важнейших событий в жизни человека — с замужеством и женитьбой. Немецкие и болгарские параллели при поэтическом воссоздании этого мотива мы находим в следующих трех балладах:

1. О невесте, смертельно раненной женихом во время свадьбы в Германии эта баллада известна под названием «Граф Фридрих»).

2. О мертвой невесте.

3. О мнимом мертвце; ложная смерть здесь является всего лишь хитрой хитростью, с помощью которой преодолеваются препятствия к осуществлению свадьбы.

Эти три баллады и являются предметом сравнительного изучения в данной работе. Содержание каждой из них прослеживается отдельно, их стилистические и композиционные особенности, связанные с типичными явлениями соответственно в болгарском и немецком устном народном творчестве, обобщены в одной главе.

Вопрос о появлении и развитии баллад, а также их музыкальная сторона остаются за пределами нашего исследования.

В обобщении в конце работы говорится об общественных условиях, при которых возникли и развились болгарские и немецкие народные баллады.

DAS MOTIV VOM TOD IN ZUSAMMENHANG MIT DER HOCHZEIT IN DEN BULGARISCHEN UND DEUTSCHE VOLKSBALLADEN

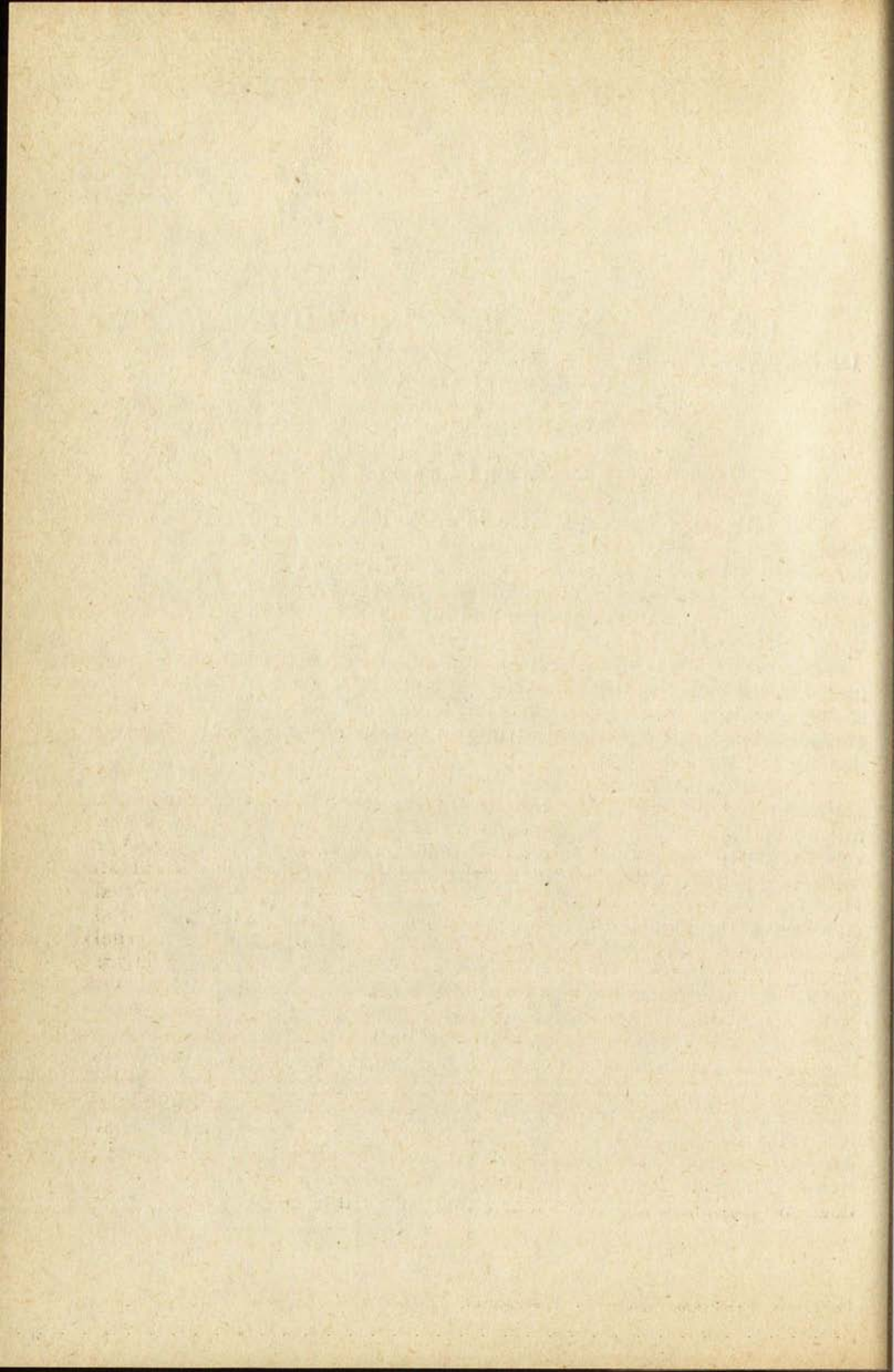
Radka Kantschewa

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die nationalen Besonderheiten jeden Volkes finden ihre Widerspiegelung auch in dessen Liedern und kommen nicht nur bei der Gestaltung der für jedes Volk typischen Themen und Motive zum Ausdruck, sondern auch bei der Ausführung allgemein menschlicher Motive. Oft handelt es sich nur um Abwandlungen ein und desselben Liedes in verschiedenen Sprachgebieten.

Die vorliegende Arbeit soll an konkreten Beispielen zeigen, wie ein und dasselbe Motiv in den bulgarischen und deutschen Volksballaden gestaltet wird, und anhand der Unterschiede, die sich dabei feststellen lassen, einige Besonderheiten dieser Gattung in den betreffenden Volksdichtungen hervorheben.

Ein Motiv, welches die Balladendichter vieler Völker immer wieder angezogen hat, ist das Motiv vom Tod, der irgendwie im Zusammenhang mit einem der wichtigsten Momente im Leben des Menschen, der Hochzeit, steht. In der bulgarischen und deutschen Volksdichtung findet er seine Gestaltung in der Ballade von der tödlich verwundeten Braut am Hochzeitstag (im deutschen Sprachgebiet unter dem Titel «Graf Friedrich bekannt), in der Ballade von der Todesbraut und in der Scheintod-Ballade, wo der Scheintod nur zur Verwirklichung einer Hochzeit verhelfen soll. Diese drei Balladen liefern auch den Stoff für die vorliegende vergleichende Arbeit. Inhaltlich wird jede Ballade einzeln behandelt. Die stilistischen und kompositorischen Besonderheiten dagegen, die auf typische Erscheinungen in der bulgarischen Volksdichtung einerseits und in der deutschen andererseits hinweisen, werden anschließend in einem Kapitel zusammengefaßt. Die Entwicklungsgeschichte der behandelten Volksballaden sowie ihre musikalische Seite werden von den Betrachtungen fast völlig ausgeschlossen. Im letzten Kapitel wird zusammenfassend auf die verschiedenen gesellschaftspolitischen, kulturellen und wirtschaftlichen Umstände hingewiesen, unter denen sich die bulgarische und die deutsche Balladenkunst entwickelt und ihre Blüte erreicht hat.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИИ“
Том IX, кн. I   Филологически факултет   1971/72
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO
Tome IX, livre I   Faculte philologique   1971/72

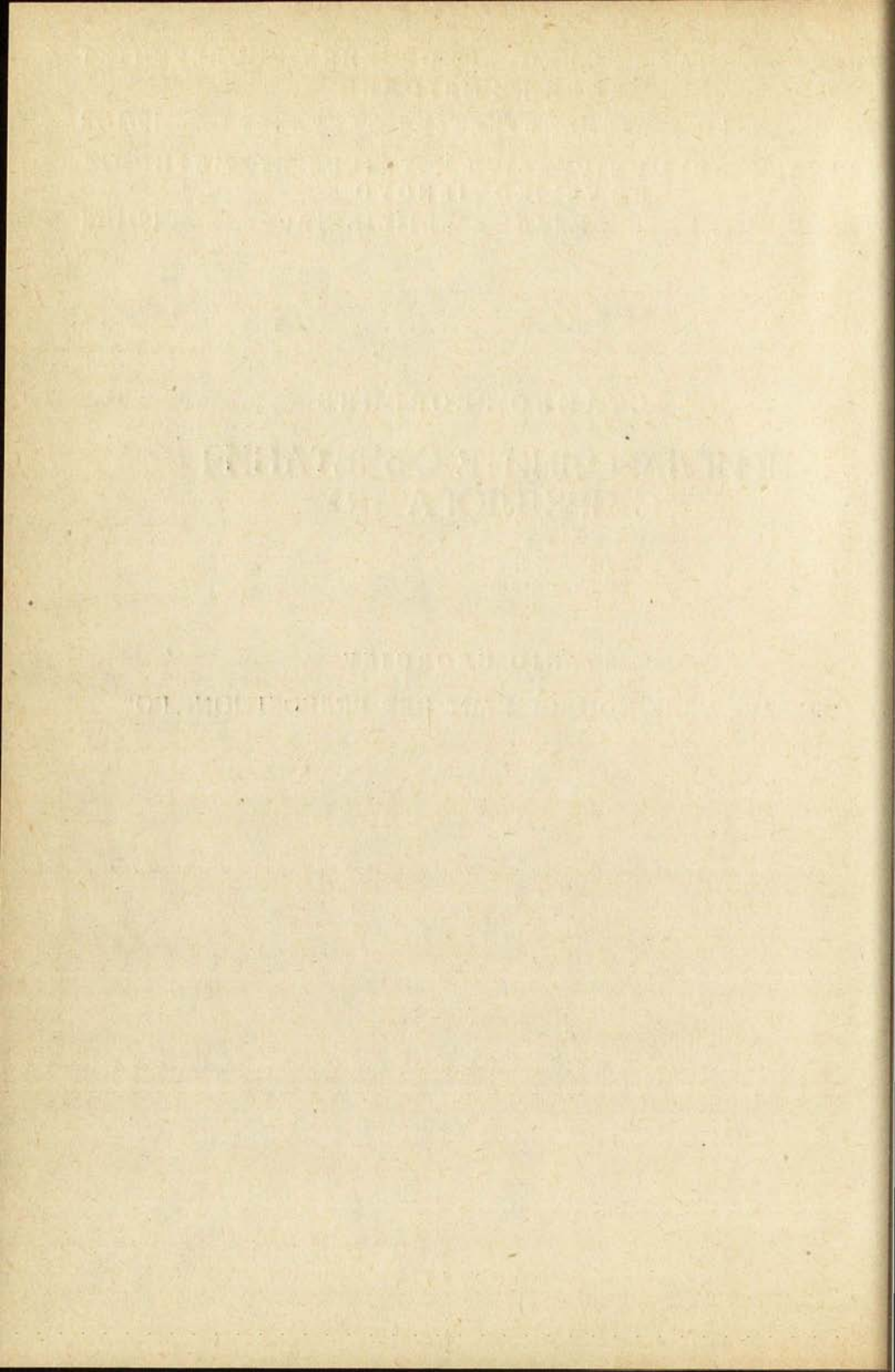

СТАНЬО ГЕОРГИЕВ
ПРИГЛАГОЛНИТЕ СЪЧЕТАНИЯ
С ПРЕДЛОГА ПО

STANIO GEORGIEV
VERBALE VERBINDUNGEN MIT DER PRÄPOSITION „PO“

УВОД

Проучването на предложно-именните съчетания е голям въпрос на семасиологията и синтаксиса, който става все по-належащ по редица причини. Трудно може да се реши например въпросът за второстепенните части на изречението, ако не се познава синтактичното значение и валентността на ония единици, които ги изграждат — не само отделната дума, но и съчетанието от думи, заемащо определена позиция в състава на словосъчетанието и изречението. Вярно е, че структурният минимум на изречението се покрива с главните части, но това не означава, че второстепенните имат само количествена, разширяваща функция. Макар и да нямат пряко отношение към структурния минимум на изречението, те спомагат за изясняване структурното значение на главните части, за тяхното функциониране в състава на изречението. Главните части на изречението със своята семантика и синтактична функция съществуват в определена дистрибутивна среда, която самите те създават, за да могат да се диференцират и конкретизират като израз на комуникативното съдържание и като структурно-предикативна основа на изречението. Голяма е ролята на второстепенните части за превръщане схемата на субектно-предикатната връзка на изречението в действително изречение, което съществува като обективна даденост в речевия поток. Това съвсем не поставя второстепенните части на изречението във от неговата структура и те не бива да се смятат само като непосредствена речева реалност. Те имат отношение към структурата на изречението, но структурната им роля е опосредована чрез главните части.

Предложно-именните съчетания подобно на отделната дума имат свое значение, семантика, която се е породила и закрепила, стабилизирала в процеса на тяхната употреба като крайно множество от елементарни семантични признаци в безкрайното на практика свързване с индивидуални лексически единици. Това доближава съчетанието до отделната дума и в определени случаи го лексикализира семантично и формално като отделна дума, какъвто е случаят с много адвербиални съчетания, например на горъ — нагоре, на пръдъ — напред, от скоро — отскоро и др. Историческият преход от предложно съчетание към самостоятелна дума показва, че между тях съществува и голяма структурно-семантична разлика, защото външната, материалната форма при прехода към отделна дума следва семантичните промени и се диктува от тях. И макар тук продължителната практика в използването на езика да оказва своето преобразуващо влияние, решаващ за

прехода си остава семантичният скок поради вътрешноезикови, структурно-семантични и функционални промени, например в посочените изрази на онаречняване значение има изпадането на падежите, откъсването на съчетанието от първоначалните му дистрибутивни отношения, създаване на нови връзки на съчетаемост, което десемантизира пълнозначната дума, и др. За нас в случая е важен друг въпрос — за семантичното съдържание на предложно-именното съчетание, като относително самостоятелна строежна единица на изречението и напластяването на допълнителните синтактични значения поради връзките му с други синтактични членове, поради дистрибутивните му отношения в състава на изречението.

Предложно-именното съчетание има свое значение, което се определя главно от семантичния доминант, от пълнозначната дума, и се допълва или организира като семантична структура от наличния в състава му предлог. Например съчетанието *по нивите* в своя семантичен обем включва елементарните признаци място, повърхност, земя, но заедно с това и признака отнесеност към място, който се внася от предлога *по* и е по-абстрактен признак. Двата компонента на съчетанието се взаимопроникват и между тях се създават наченки на отношение, което е елементарно, остава си в сферата на лексикалния доминант, подчинява се на лексикалното значение на пълнозначната дума. Семантиката на съществителното име се преустройва поради наличието на предлога, но си остава все пак господстваща в съчетанието. Напр. съчетанието *по милост* продължава да означава това, което означава и самото абстрактно съществително име *милост*: 'благосклонно милосърдно отношение', но това значение се организира структурно по нов начин с наличието на признака отнесеност към нормите на човешкото поведение, а не просто поведение. Ясна е за нас семантичната структура и на съчетанията *по телефона*, *по този начин*, *по желание*, *по съдба*, *по въпроса* и др. Съчетания като посочените могат да се смятат за предложна форма на съществителното име. Но в тях има нещо повече от едно преустроено семантично съдържание на пълнозначната дума. Съчетанието се различава по семантика от думата, на която понякога може да бъде синоним, по това, че към семантиката му се прибавят и елементите на дистрибутивна принадлежност, които се сигнализират от предлога. Основното различие е в това, че семантиката на съчетанието е вече раздвижена, насочена към веригата на синтактичното отношение, а не е самостоятелна като семантиката на отделната дума. Или значението на съчетанието е поставено в дистрибутивна верига значение на пълнозначната дума. Докато значението на думата е дистрибутивно недиференцирано, значението на съчетанието е вече дистрибутивно ограничено, насочено навън, активизирано с оглед на определено отношение. Разбира се, съчетанието като дистрибутивно ограничено също може да бъде многозначно, но в неговата многозначност остава неизменен признакът на синтактичната актуализация, докато значението на отделната дума е все още синтактично неак-

туализирано. Думите са отделни звена от веригата, отделени от нея, а съчетанията са звена в отделната връзка, звена, към които е прибавена връзката им, без да са още поставени във веригата.

Съчетанията привличат вниманието със своя потенциал в създаването на минимум контекст, семантичен и формален, за синтактичното функциониране на пълнозначните думи, предимно на глагола и съществителното име. Те са дистрибутивна форма на тези думи, а сборът им в дистрибутивното поле на една дума определя нейната значимост, нейното структурно значение. Разбирането на предложното съчетание като форма не е ново за граматическата литература. „Если падежная форма — пишет В. А. Богоридицкий — состоит из слова и предлога, то предлог становится такою же необходимою частью формы, как и окончание.“¹ Единството на предложната форма, нейната граматичност като цяло се посочва от И. И. Мещанинов: „Вместо соединения двух членов предложения, наличного в словосочетании, в аналитической структуре выступает грамматическая форма одного из них, так как с членом предложения связаны вся аналитическая форма в целом, а не какая либо отдельная часть“². Все в тази насока е и изказването на К. И. Ходова, според която „падеж с предлогом — не только единый член предложения, но и единая форма, значение которой создается с предлогом, и падежным окончанием. Это особое морфологическое единство, частью которого является предлог.“³ Затова един от най-съществените в проучването на съчетанията е проблемът за лексико-семантичните и морфологични класове думи, които те поясняват в изречението, в чието дистрибутивно поле се пораждат. Описанието на тези класове думи чрез тяхната формализирана семантика въз основа на такива логически построения и анализи, които я представят диференцирано, например компонентният анализ по елементарни семантични признаци, е напълно необходимо, тъй като то изяснява предпоставките, определящи характера на дистрибутивната форма, каквато е самото съчетание. Формализираният анализ на описания клас думи сам по себе си не може да се извърши без отчитането на дистрибутивната форма, без помощта на предложното съчетание, чието положително или отрицателно поведение към определения клас думи има решаваща роля за структурно-семантичния анализ. Като строежен елемент на синтактичната единица, като минимална синтактична единица съчетанието е функция на класовете думи в тяхната синтактична позиция. Съществен е следователно не само въпросът за позицията на предложно-именното съчетание спрямо класа думи, с които се свързва, но и въпросът за смислово-синтактичното отношение между тях и съчетанието. Трябва да се определят типовете възможни и реали-

¹ В. А. Богоридицкий, Общий курс русской грамматики, М.—Л., 1935, с. 222.

² И. И. Мещанинов, Структура предложения, М.—Л., 1963, с. 32.

³ К. И. Ходова, Падежи с предлогами в старославянском языке, М., 1971, с. 10.

земе отношения, в които се поставя съчетанието спрямо пояснявания от него клас думи, или това е неговата синтагматика, линейните му връзки на съвместност, на успоредно съществуване с други думи в синтактичната верига, на синтактично свързване в състава на по-голямата синтактична единица.

Но предложното съчетание не е само функция на думата, която пояснява, не е само нейна дистрибутивна форма. Самото то като даденост има своя вътрешна семантична структура и своя външна форма, която не е изолирана от функцията му, от мястото му в синтагматичната верига. То също може да се анализира по своите елементарни семантични признаци, но не бива да се пренебрегва и признакът на смислово-синтактичната актуализация, който го поставя в линията на синтагматичните отношения. Съчетанието по състав не съществува изолирано от други съчетания, а в определено единство с тях. Това важи и за съдържанието му, което също не е изолирано от някаква семантична съвкупност. В езици със склонение падежът е съществен формален признак, който диференцира формално-семантичното многообразие на предложно-именното съчетание. С други думи, съчетанието както по форма, така и по съдържание само по себе си съществува в определен парадигматичен ред, варира в определени граници, има дълбочина. Предложното съчетание се разкрива не само хоризонтално, като елемент от една линейна последователност, но и вертикално, като елемент от една съвкупност на успоредно съществуващи и взаимноизключващи се единици. Съществуването на предложно-именното съчетание в парадигматичен ред¹ не е изолирано от неговата синтагматична изява, напротив, те се обуславят взаимно, съществуват едно заради друго. Парадигматиката е обобщена синтагматика, статично измерение на формата, а синтагматиката е нейната динамика, разгръщане на нейния потенциал, нейна реализация. Парадигматиката на формите се ражда в синтагматиката като нейно необходимо средство. Парадигматиката е обобщен, сумиран синтагматичен потенциал, който трябва да бъде посочен в един изчерпващ анализ на парадигмата. А тя е немислима без конкретните материални единици на формата, без думите. Ето защо един от най-съществените въпроси в парадигматичния анализ на предложното съчетание е въпросът за лексикалния му състав, за характера на думите в него, за тяхната лексикална и морфологическа същност. За парадигмата не са без значение и по-широките семантични и формални взаимоотношения с други съчетания по линията на омонимията, антонимията, синонимията и други системни отношения в езика. Но най-съществен в парадигмата си остава оня семантичен спектър, който съчетанията притежават като относително самостоятелна форма. Затова именно парадигматичното описание трябва да бъде поставено на първо място, да предшества синтагматичния анализ.

¹ Д. Н. Шмелев, Очерки по семасиологии русского языка, М., 1964. 81—82.

Беше вече посочено, че изследователският интерес към предложно-именните съчетания се определя от необходимостта да се подготви по-добра основа за проучване структурата на словосъчетанията и изреченията. Или преди да се обясни напълно структурата, трябва да се характеризират ония структурни елементи, които я изграждат, като самите те, разбира се, се анализират неотделимо от самата структура, в която получават своя функционален дял. Но и други фактори определят засиления интерес към съчетанията. Това е несъмнено новият подход към структурата на езика, новите точни методи на неговото описание, както и техническата му обработка, програмирането му като текст за новите средства на информация, включително и машинния превод. На трето място, не по-малко съществен е и фактът на разрастващите се типологически изследвания между родствени и неродствени езици, търсенето на универсалиите в тях, което е свързано с общия теоретически подем на общото езикознание, с усилията да бъдат решени и много общоезикови проблеми. И на четвърто място, актуалността на семантичните проблеми, които отново, след отлива на структурализма от крайната формализация на езика, излизат на преден план. Всичко това определя интереса към формата и съдържанието на съчетанията, но изисква и един нов, по-съвременен подход към тях. Без да отричаме постиженията на традиционното езикознание в тази област, трябва да отбележим, че новите методи на структурен анализ разкриват големи възможности за използване на нови и по-точни процедури, за да се надмogne емпиризмът и да се даде простор на нови изводи и обобщения, които се поддават на проверка. Но не само това. Въпросът за предложните съчетания не е решен дори количествено, като изчерпателен преглед на наличния в езика материал и като количество на неговите модели.

Съчетанията с предлога по със съществително име или друга субстантивирана дума в състава си (формата по *N*) са една от най-обемистите групи предложно-именни съчетания, разраснали се заедно с прехода на българския език към аналитизъм. Широка е тяхната употреба и те ни изненадват с възможностите си като дистрибутивна форма на глагола и съществителното име. Увеличават се възможностите за тяхното попълване с нова лексика и за по-широко въвлечане на предишна лексика поради възникналите нови понятия в живота, в науката и мисловната дейност на човека изобщо. Заедно с това нараства и тяхната активност на съчетателно средство. Постоянно явление е трансформацията на глаголно-именните конструкции в субстантивни и това активизира употребата на предложните съчетания. Заедно с това нараства и техният парадигматичен обем, усложняват се парадигматичните им взаимоотношения, например синонимията с други съчетания, омонимията между самите тях поради семантично развитие.

Съчетанията с предлога по са общославянско явление. Те са завоювали терен и в другите славянски езици и цялостното им про-

учване в съвременния български език ще допринесе за създаване на основа и за тяхното сравнително проучване в общославянски мащаб. В другите славянски езици предимно проучван е предлогът *по* и образуванията с него словосъчетания.¹ У нас предлогът *по* и образуванията с него конструкции не са цялостно проучени. Начало на такива проучвания в по-широк план се поставя едва напоследък. Известна е статията на Р. Павлова.² Но както в чужди, така и в наши проучвания и граматика остават слабо засегнати самите предложно-именни съчетания като елементарна синтактична единица, която заема позицията на зависим член в състава на конструкцията. Опит да бъдат проучени субстантивните словосъчетания с предлога *по* беше и моята студия³, която засяга и много от въпросите на предложно-именните съчетания изобщо. Семантичната система на падежите с предлога *по* в старобългарски език е намерила място в книгата на К. И. Ходова.⁴ Студията си за субстантивните словосъчетания с предлога *по* аз изградих върху материал от 782 стабилни словосъчетания от различни по жанр произведения, появили се в един период от сто години. В нея бяха поставени и разширени в някаква степен такива проблеми на субстантивните словосъчетания като характер и изразяване на атрибутивното отношение между главен и зависим член, строеж и лексикално попълване, съотносителност с глаголни конструкции и др. Предмет на анализ бяха самите словосъчетания като строителен материал на изречението със своята структура и смислово-синтактично съдържание, но в този анализ е направен преглед и на предложно-именните съчетания, които са неделими от структурата на субстантивните словосъчетания. Прегледът на присубстантивните съчетания като зависим член на словосъчетанието, тяхното лексикално попълване, отношението им към главния член — съществително име, семантиката им — това са въпроси, чието разрешение улеснява описанието и на тяхната приглаголна употреба, която е много по-широка и разнообразна. Многообразието на приглаголните съчетания наложи да се промени и подходът към тях, определи новата последователност на анализа. Наложил се да се започне с тяхната формална и семантична парадигма на елементарни синтактични единици и да се разкрие последователно мястото, което заемат в смислово-синтактичното отношение на глаголната конструкция.

¹ Н. В. Коссец, Синтаксическая синонимика словосочетаний с предлогом *по* пространственного значения в русском языке в сопоставлении с польским и болгарским, „Праці Одеського Университету“, с. 150, вып. 6, 1960, с. 77—84. А. Н. Наумович, Конструкции с предлогом *по* в восточно-славянских языках, выражающие объектные отношения, в кн. „Исследования по русскому языку“, Минск, 1965, с. 72—109.

² Р. Павлова, Словосочетания с предлогом *по*, выражающие причинное отношение в современном болгарском языке, Сб. „Славистични изследвания“, С., 1968, с. 137—146.

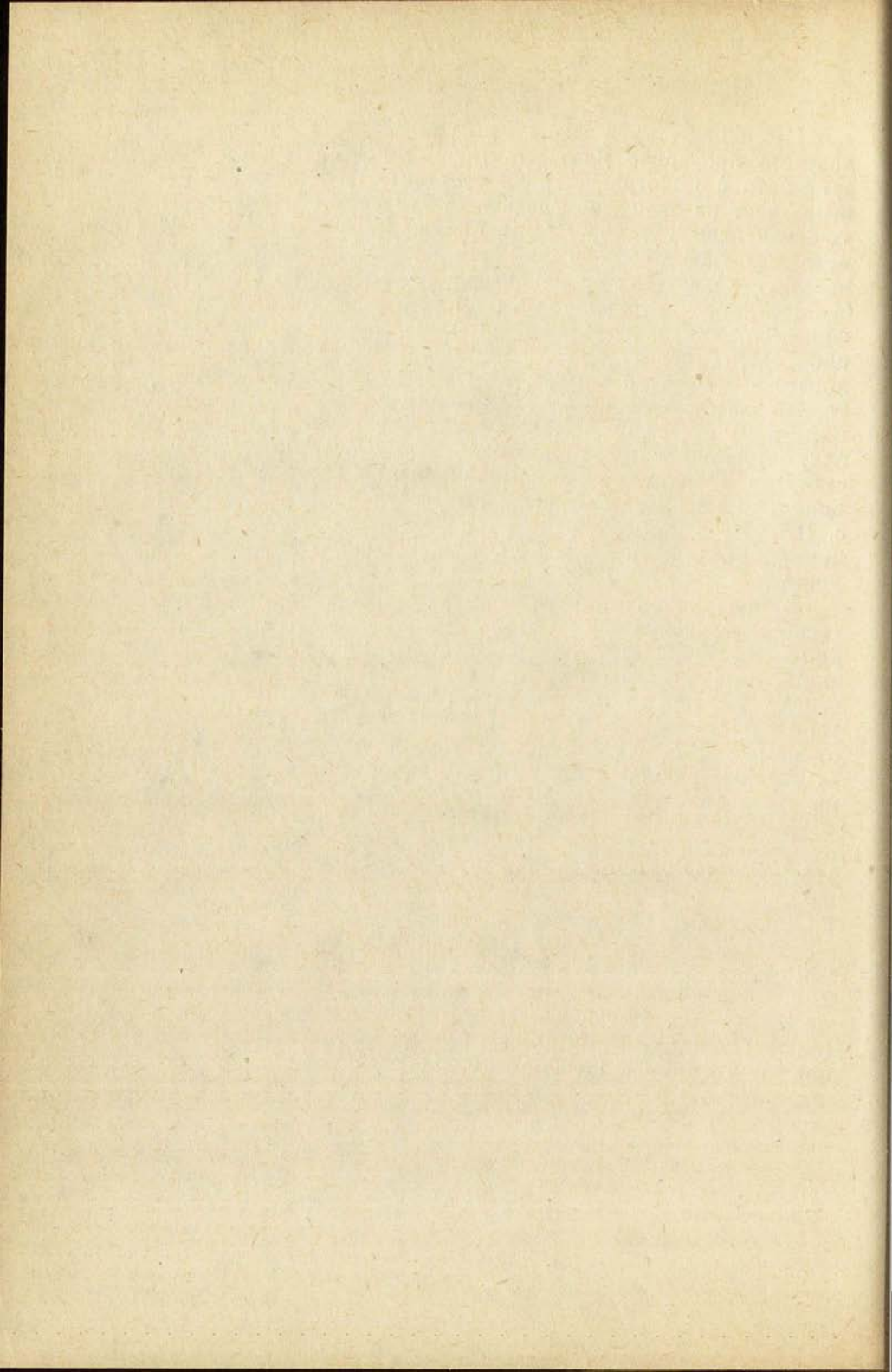
³ Ст. Георгиев, Субстантивни словосъчетания с предлога *по* в съвременния български език, „Трудове на ВПИ“, т. V, 1968, с. 47—56.

⁴ К. И. Ходова, цит. съч. с. 22—23, 56, 77, 83 и др.

Настоящият труд може да се смята като продължение на цялостното проучване на синтактичните конструкции с предлога *по*, започнато с монографията за субстантивните словосъчетания, като втора част на тази монография. И тук установяването на структурно-семантичните типове съчетания е направено върху количествената съвкупност от 5343 изречения, съдържащи конструкции с предлога *по*. От тях са изключени 782 изречения със стабилна при-субстантивна употреба на съчетанията с *по* и 222, които включват фразеологични или употребени към прилагателни имена. Остава една съвкупност от 4339 съчетания, върху която се определя числовото и процентно съотношение между отделните типове по честота. В тази съвкупност са включени и нестабилните словосъчетания, намиращи се на прехода между глаголни и субстантивни. Те не бяха отчетени към субстантивните словосъчетания, тъй като се сметнаха за не напълно номинализирани глаголни. Напр.: „Работниците от клуба се отделят в синдикати по занаят“ (Д. Бл., Прин., с. 196). Не е напълно ясно дали става дума за определен вид синдикати, обединени по занаят, или за отделяне по занаят на синдикатите.

Трябва да припомним, че материалът е набран последователно (всички изречения с *по*) от цялостни текстове: отделни томове или по-големи художествени произведения на даден автор, томове и книги с научно и публицистично съдържание, последователни течения на вестници и списания. Тези цялостни текстове са следните: П. Р. Славейков, т. I и II, 1963–65 г. — 270 конструкции с *по*, от които 242 са глаголни; Хр. Ботев, Събрани съчинения т. I, 1958 г. — 262 конструкции с *по*, от които 240 глаголни; Ив. Вазов, Събрани съчинения т. XVIII, 1957 г. — 550 конструкции с *по*, от които 421 глаголни; Д. Благоев, „Приносът“, 1949 г. — 395 конструкции, от които 323 глаголни; В. Коларов, Избрани произведения, т. I, 1954 г. — 588 конструкции с 477 глаголни; И. Йовков, Събрани съчинения т. I, II и IV, 1956 г. — 784 конструкции със 724 глаголни; Г. Караславов, Събрани съчинения т. III, IV, VIII и X, 1957–58 г. — 694 конструкции с 607 глаголни; Д. Димов, „Тютюн“, 1955 г. — 600 конструкции с 515 глаголни; сп. „Ново време“ от 1965 г., кн. I, 2, 3 и 4 — 700 конструкции с 447 глаголни; в. „Народна култура“ от 1965 г., бр. 18, 19, 20, 21, 22, 23 — 600 конструкции с 443 глаголни. От направения разчет се вижда, че приглаголните съчетания с *по* на брой 4209 представят 78% от цялата съвкупност.

АНАЛИЗ НА ПРЕДЛОЖНО-ИМЕННИТЕ СЪЧЕТАНИЯ

Както беше вече посочено, най-целесъобразно е анализът да започне с преглед на тяхната формална и смислова парадигма. Решаващо условие за обективността на анализа е вярното определяне на класовете имена, върху основата на които се формира съчетанието с прибавяне на предлога *по*, и установяването на семантичния спектър, който съответствува на всеки състав. Или преди да се определи мястото им в дистрибутивното поле на глаголите, които те поясняват като елементарни синтактични единици в състава на конструкцията, трябва да се характеризира тяхното собствено семантично поле. Съчетанието е форма на смисъла на друга дума, но самото то не притежава дистрибутивна форма на своя смисъл. Позицията му е строго определена — позиция на зависим член. И ако към името в неговия състав могат да се прибавят пояснения, напр. „движат се по *тясна* пътека“ (Г. К.), „крачеше по *пътеката за вилите*“ (Д. Д.), „можеше да тръгне по *стъпките на Борис*“ (Д. Д.), това засяга семантиката, номинативното значение на съществителното име, но не и структурата на съчетанието. Разбира се, смислово-синтактичното отношение между съчетанието и даден член на по-голямата синтактична единица, в която то е интегрант, е съществено и за неговото смислово съдържание, но това съдържание се определя преди всичко от единството на предлога *по* с името. Това значение е номинативно, каквото е значението на отделната дума. Но ако по семантичен обем и обseg може да не надхвърля номинативното значение на отделната дума, то по структурата на своето собствено значение се различава съществено от него.

Анализът на предложно-именните съчетания с предлога *по* се усложнява преди всичко от високата им честота, зад която стои и един твърде многообразен състав, опиращ се на широк лексикален материал и носещ богато семантично съдържание. Семантичният инвариант тук се извлича от едно почти неограничено количество варианти, и то в сферата най-често на абстрактния смисъл. Наличието на толкова тънки семантични различия не може да се установи по друг начин, освен с помощта на компонентния анализ, с посочването както на общите, така и на диференциалните семантични признаци, с отчитането на тяхното съотношение, на тяхната противоположност или съвместимост, на пресичането им или взаимното им изключване, на сложното им единство и взаимопроникване в структурата на отделните типове съчетания. Затова е по-удобно

да се оперира с понятието семантично поле¹, което отговаря на тези по-сложни семантични взаимоотношения.

Материалът, върху който е извършено проучването тук, не посочва всички конкретни, индивидуални съчетания с предлога *по*. Но той е достатъчен, за да се направи една сравнително точна и всеобхватна типологична характеристика, осигуряваща и сравнително пълен вероятностен обсег на всички и всякакви индивидуални съчетания. Вероятностният подход е може би най-надежден път към описание на категорията. Иначе е невъзможно да се обхванат нейните широки и дори неопределени граници. Така става възможно и улавянето на тенденциите в нейното структурно и семантично развитие.

Ако се опитаме да определим най-общо семантичния спектър на съчетанията с *по* така, че да обхванем цялата им съвкупност в съвременния български език, ние трябва да кажем, че техен инвариант е значението за досягане на конкретен или абстрактен предмет. Това най-общо значение трябва да се разбира като възможност за различна конкретизация и диференциация в зависимост от дистрибутивния потенциал на думите, които пояснява. А тази диференциация се подчинява на отношението на обектност, обстоятелственост, мотивираност (причинност, условност, целева насоченост), измеримост и др. Именно с наличието на толкова общо, а затова и всеобхватно инвариантно значение може да се обясни и многообразието на тази семантична диференциация, определяща от своя страна широката употреба на съчетанията с *по*. Самата диференциация зависи от конкретната съчетаемост на думите, средство на която е предлогът *по*. Ето защо типологията на смислово-синтактичното отношение, изразявано от предлога, не може да се извърши успешно без лексико-морфологическата и синтактична характеристика на класовете думи както в състава на самото предложно съчетание, така и в позицията на главен член на глаголно-именната конструкция, по отношение на който предложно-именното съчетание е интегрант. Това именно определя основната насока и последователност на анализа — описание на съчетанието като потенциална (парадигматическа) единица с определен обем на семантично натоварване и лексикално ползване, и като синтагматическа единица, като елемент на смислово-синтактичното отношение в позицията на зависим член към главния. Във втория етап на анализ на преден план се поставя смислово-синтактичното отношение и лексико-морфологическата и дистрибутивна характеристика на глагола като главен член на синтагмата, който определя смислово-синтактичното отношение.

Предложно-именните съчетания с предлога *по* имат следната типологическа разчлененост, която се покрива с определени структурно-семантични полета:

1. Съчетания на разяснението.

¹ О. С. А х м а н о в а, Словарь лингвистических терминов, М., 1966, с. 334.

2. Съчетания на обстоятелствеността.
3. Съчетания на мотивираността.
4. Съчетания на измеримостта.

Структурно-семантичните полета са единство на семантика и форма, на значение и негов езиков израз. А формата тук се изгражда от пълнозначната дума — съществително име, с помощта на предлога *по*.

1. СЪЧЕТАНИЯ НА РАЗЯСНЕНИЕТО

Разяснителните съчетания, на брой 516, или 12%, посочват по-конкретно обстоятелствата на извършването, които го придружават, но не го обуславят, или по-абстрактно неговата отнесеност към субекта на изказването (преценка), съответствието му на определена обстановка, критерий, състояние, качество и др. Това са признаците, които изтъкват качествена страна на действието, като негова обективна същност или като оценка от говорещото лице. Ето защо съчетанията от това структурно-семантично поле общо взето малко се покриват с обстоятелствените пояснения като синтактична единица, а повече с разяснителните синтагми — вметнати изрази, допълнения с качествено-определително значение и др.

В семантичното поле на разяснението, което обхваща голяма част от съчетанията с предлога *по*, различаваме няколко подгрупи, подполета, отличаващи се с по-строга определеност на единството в семантиката и лексикалния състав.

1. 1. *За източник на познание*. Общо взето под източник на познание трябва да се разбират онези факти от обективен и субективен характер, които стоят в основата на познавателния процес, стават опора на създението за предмета или явлението, признак, върху който се базира познанието за тях. Това са фактите, които изясняват мисловния процес. В случая мисловният процес не се мотивира, не се обуславя, а се характеризира допълнително според онова, което става аргумент на едно или друго заключение. А аргументите могат да бъдат от най-различно естество и това определя широката сфера, към която принадлежат. Индивидуалното многообразие тук не може да се засвидетелствува изчерпателно, но може да се определи най-общо, да се подведе под един общ знаменател — факти, събития, признаци, състояния, положения, които могат да извикат представата за обекта на мисловната дейност и да станат аргумент на резултата от нея. Затова и лексикалният състав на имената в предложното съчетание е почти неизчерпаем и неограничен. Той може да се характеризира само сумарно. А това са съществителни имена или други думи в субстантивна употреба, които се отнасят към няколко семантични групи.

На първо място, съществителни имена за форми на устна и писмена реч — *дума, писмо, рекомендация, сведение, говор, радио, преса, произведение, формуляр, съобщение, предговор, описание, данни, песен, изговор* и др., т. е. за означаване на различни

източници, от които се черпи информация и от които се съди за предмета и явлението. Най-често употребявано е съществителното *дума* в съчетанието *по думите на* с обобщено значение за съобщение. Съчетанието *по думите* може да бъде по-конкретно или по-обобщено. В своята конкретност то означава действителен източник на познание, напр.: „*По думите на Сакъзов главният център на българската опозиция се явява централният комитет за прехраната*“ (В. К., I, с. 398). „*По думите на Ласал съюзът на науката с четвъртото съсловие (работниците и селяните) е естествено нещо*“ (В. К., I, с. 432). „*По думите на един от тях важното е да се подсказват пътищата за разрешаване на нашите социални драми*“ (Н. к., бр. 18, 1965). С по-обобщеното си значение съчетанието идва като допълнително пояснение на мисълта в изречението и затова придобива вмъкнат характер, напр.: „*Сяко едно име трябва да характеризира (по думите на покойното „Отечество“ и по мнението на г-на Найденова) своят обладател от всяка една страна*“ (Хр. Б., I, с. 340). „*В чаканието да видим последствията от преврата на Батенберга, който, по думите на някои доверчиви люде имал най-благии намерения за България, ний виждаме и слушаеме такива работи*“ (Ив. В., XVIII, с. 265). В първия случай съчетанието се поставя в началото на изречението, заема водеща позиция спрямо цялото изречение и неговото съдържание и е неотделима част от неговия синтактичен състав, докато във втория случай заема междинно положение и обикновено разкъсва изречението, към което се вмята. Същата конкретност или обобщеност е валидна в една или друга степен и за останалите съчетания със съществителни имена за форми на писмена или устна реч, но в тях преобладава конкретният смисъл и те в повечето случаи означават непосредствен източник на информация, която става аргумент на познавателния процес, на съответните изводи и заключения: „*Познай и по писмото ми*“ (Хр. Б., I, с. 493). „*Много жалко мнение трябва да си съставят за нас, ако съдят по това описание*“ (Ив. В., XVIII, с. 469). „*По същия предговор първата сбирка е била много зле окритикувана*“ (Ив. В., XVIII, с. 643). „*По тая рекомендация се види, че зоологът има и книжарски способности*“ (Хр. Б., I, с. 424). „*По техните песни ще узнаете патриота*“ (Ив. В., XVIII, с. 530). „*За тези разбирания не е трудно да се отсъди правилно и решително както по художествените му произведения, така и от редица пасажии в тези художествени произведения*“ (Г. К., IV, с. 119). Особено място сред съставящите съчетанието имена от този семантичен кръг заемат съществителните имена за специализирана информация и нейните средства за разпространение — *съобщение, сведения, данни, формуляри, радио, преса* и др. Напр.: „*За първата половина на тяхната социалистическа одисея ние знаем само по победните съобщения, печатани в „Народ“*“ (В. К., I, с. 313). „*Откак съществува Консорциумът, по сведенията на неговия директор от него са изнесени 21 086 вагона зърнени храни*“ (В. К., I, с. 528). „*Практика е да съдят за неговото развитие единствено по отчет-*

ните формуляри за броя на участниците“ (Н. вр., 1965, 3, с. 49). „Ако се съди по пресата, радиото, от оценките при личните контакти, нашите филми оправдаха повишения интерес“ (Н. к., 1965, бр. 22). Те се срещат предимно в публицистичната реч и тяхната употреба нараства заедно с по-масовото използване на книжовния език в пресата, в доклади, статии и речи с обществено-политическо, икономическо и научно-популярно съдържание, в реч, която изисква и специална аргументация на изводите и обобщенията. В отделни случаи вместо съществително име за форма на реч се използва съществителното съдържание, данни, напр.: „Читателите ни ще видят по самото съдържание колко полезно може да бъде списанието“ (Ив. В., XVIII, с. 494). „По приблизителни данни не са по-малко от един милион годишно“ (Н. к., бр. 20, 1965). В други случаи за аргумент се поставя мнението на дадено лице: „Колорит на характерите се дава толкоз, колкото допускат обстоятелствата на времето или по съставеното за него общо мнение от съвременниците“ (Хр. Б., I, с. 281).

На второ място, съществителни имена за означаване на признаци, явления, прояви, които предполагат даден извод, заключение по силата на обективните обстоятелства и в съответствие с опита и познанието на човека. Една част от тези съществителни имена със своето предметно съдържание са в състояние да извикат в съзнанието ни определени асоциации, но те не означават признаци на предметите, които са обект на нашата мисъл. Напр.: *По огнените кръгчета* пред нас ние разбираме, че и там летят вражески самолети“ (Г. К., III, с. 127). „Ако съдим по шума около Поп-арт, буржоазията е избрала втората възможност“ (Н. вр., 1965, 3, с. 100). „Сега за комунизма трудещите се извън социалистическия лагер съдят не само по идеите на Маркс, Енгелс и Ленин, а преди всичко по икономическото и политическото развитие на Съветския съюз и другите социалистически страни, по материалните и културните придобивки, по условията на живот и жизненото равнище на техните народи, по вътрешната и външна политика на комунистическите партии“ (Н. вр. 1965, 4, с. 16). Друга група съществителни имена в състава на съчетанията означават явления и признаци, които са неотделими от същността на предметите, обект на мисълта: „Някои съдят за партийната дисциплина по външни белези и изпълнението на елементарни уставни задължения“ (Н. вр., 1965, I, с. 28). „По една траурна кърпа, предметната настрана, Елисавета Измирлиева се досетила, че брат ѝ Владимир е загинал“ (Г. К., IV, с. 44). „За тежкото положение те са могли да съдят по оскъдната и бедна храна, която сами са получавали“ (Г. К., IV, с. 67). Тези признаци и явления са отделени от същността на предметите и са актуализирани като мисловен аргумент в процеса на познанието. Ролята на предложното съчетание в такъв случай е да ги посочи, да ги актуализира в смислово-синтактичното отношение с глагола, към който се прибавят като към главен член на конструкцията.

На трето място, съществителни имена за външно състояние на предмета, форма и израз, по които определяме и разпознаваме предмета или правим заключение за неговото вътрешно състояние. Най-често това са съществителни имена за физически признаци на лица, които издават тяхното психическо състояние, преживяванията им, техните чувства: „По очите ти познавам, че лъжеш“ (Г. К., X, с. 37). „По израза на лицето му, по загадъчната усмивка, по блясъка на очите му и по цялата тази поза младите разбраха, че работата върви добре“ (Г. К., X, с. 99). „Той е сръбнал порядъчно — познава се отдалече по широките му зигзаги“ (Г. К., VIII, с. 51). Но те могат да означават и форма, размер, белег на предмета: „Това даде възможност по видимите им размери да се определят действителните им размери“ (Н. вр., 1965, 3, с. 114). „По счупеното ей на този ръб си я познавам аз“ (Г. К., VIII, с. 139). В отделни случаи състоянието на лицето и предмета се схваща по-широко — като място, което той заема сред останалите, като негово превъплъщение и др.: „Тоя стар морски вълк по свой опит знаеше вкуса на всяка служба“ (И. И., I, с. 351). „Кръщението направи Покорни — и сполучливо, ако се съди по популярността, която доби за такова кратко време“ (Г. К., VIII, с. 34). „За вниманието и силата на човека не можеш да съдиш нито по службата, която заема, нито по дрехите, с които е облечен“ (Г. К., X, с. 65).

На четвърто място, местоимения в ролята на съществителни имена, които изпълняват същата функция, но чрез заместване на имената, посочени в контекста или подразбиращи се от него. Напр.: „Какъв е бил борческият дух на тези писатели, може да се съди по това, че тъкмо през тези трудни дни са се събрали на конференция“ (Г. К., III, с. 120). „Очевидно за хората, и за него те съдят по себе си“ (Г. К., IV, с. 106). „По това иностранците съдят за степента на нашето духовно развитие“ (Ив. В., XVIII, с. 11). „В княжество България, както по всичко се види санитарното дело стои много по високо“ (Ив. В., VIII, с. 416). Смислът на съчетанията с предлога *по* и субстантивно местоимение е същият като на посочените вече съчетания със съществителни имена, но е по-общ и опосредован чрез значението на съществително име извън съчетанието, в предходния или следходния контекст на синтактично обкръжение. Употребяват се лични, показателни, общителни и въпросителни местоимения, които придобиват голямо обобщаващо значение, като сумарни и представят едно широко състояние, предадено по описателен път. Това определя и съществената конструктивна роля, която изпълняват съчетанията с *по*, особено тези с лични и показателни местоимения. Например с лични местоимения: „Следователно плановата норма не отразява правилно съотношението между фактически получената продукция в бригадата и изразходвания труд и не е правилно по нея да се определя размерът на възнаграждението“ (Н. вр., 1965, I, с. 63). „Ний сме навикнали да гледаме чужденци да пишат за нашите работи

и по тях да изучаваме себе си и отечеството си“ (Ив. В., VIII, с. 341). Съчетанията с лични и показателни местоимения в състава си обикновено се съчетават с подчинителния съюз на следващото изречение, което е тяхно разяснение, и стават формален признак на определен тип сложно съставно изречение с относителна дума. Образуват се съчетанията *по това, как. . .*, *по това, че. . .* и др., които дават възможност за постигане на твърде усложнен състав на оформеното от тях изречение благодарение на обобщаващата семантика на показателното местоимение. Напр.: „За правилността на стила на работа може да се съди *по това, как* той организира подбора, разпределението и възпитанието на кадрите, *как* осъществява принципа на колективността и пр.“ (Н. вр., 1965, 3, с. 121). „Каква е била силата на втория курсум, може да се съди *по това, че* той се е уплел в сплъстения памук“ (Г. К., III, с. 53). Съчетанията с предлога *по* и въпросително местоимение оформят въпросителни изречения, с които се запитва за аргументиращия познанието признак: „*По какво* ли се познава най-доброто цвете?“ (П. Р. Сл., II, с. 177). Отговора на такива въпроси могат да оформят съчетания с предлога *по* и показателно местоимение, напр.: „*По това*, що си мирише и зиме, и лете“ (П. Р. Сл., II, с. 177).

Предложно-именните съчетания с предлога *по* за източник на познание, както се вижда от направения анализ, в парадигматично отношение, като предложна форма със свой състав и семантика са твърде богат и активно действащ в речта вариант на разяснителните съчетания. Не може да се каже същото за тяхната синтагматика, която се фиксира с ограничен брой глаголи и ярко очертаната типология на смислово-синтактичните отношения в конструкцията. Опорните глаголи са обикновено за познание и съждение, представени най-добре от глаголите *се познава* и *се съди*, които заедно с невъзвратната си форма имат и най-висока честота на употреба. Те са доминант на синонимната група, напр.: „Че дотук са стигнали, *се познава* и по силуетите на танковете, разбити край шосето“ (Г. К., III, с. 22). „*Познавам* го по очите, по хубавите блестящи кестеняви коси“ (Г. К., III, с. 15). „Ако *съдим* по датите, които са на кориците, трябва да мислим, че тя в едно време се е превождала и печатала!“ (Ив. В., XVIII, с. 596). „За концентрацията на капитала може да *се съди* по банковото дело“ (В. К., I, с. 250). Употребяват се още глаголите *зная*, *узная*, *разбирам*, *отсъдя*, които по начало са глаголи за познание: „По картата ние *знаехме*, че пътят ни води надалече“ (Г. К., III, с. 21). „По сиянието на лицето му *разбрахме* за тлъстата награда“ (Г. К., VIII, с. 27). Но групата на опорните глаголи от този семантичен кръг е много по-широка, тъй като в нея се включват и други глаголи, чиято вторична семантика ги синонимизира с глаголите за познание или пък те са техни речеви, контекстуални синоними, например глаголите *се види*, *видя*, *съгледам*, *изучавам*, *намирам* (откривам), *допускам*, *досещам се*, *определям*, *характеризирам* и др. Напр.: „По облеклото и по чистия мек изговор на думите, по приятното удължаване

на някои гласни и по стеснителността им председателят се помъчи да *определи* от кое село ще да са“ (Г. К., X, с. 96). „Но по лекия акцент можеше да се *допусне*, че е славянин от Австро-Унгария“ (Г. К., X, с. 32). „По положителни сведения комисията и тая година с жалост *съгледала*, че 16 процента има за постъпление“ (Ив. В., XVIII, с. 272). „В края е дадена хронология на преписките, по която може лесно да се *намери* какво е записано за определената година“ (Н. к., бр. 20, 1965). „Той писал писмо в Охрид, което по спомени на извънредно паметливата Елисавета *имало* приблизително следното съдържание“ (Г. К., IV, с. 19). „По данни на ИКЛА неравноправната търговия със САЩ *е донесла* загуба“ (Н. вр., 1965, 2, с. 99). „*Цитираме* по памет“ (Н. к., бр. 19, 1965).

Понякога същата роля изпълняват и безлично-предикативните съчетания като *ясно е*, спомагателният глагол *съм* и др.: „По очертаванията на ездачите и по говора *беше ясно*, че това са турци“ (Г. К., X, с. 51).

Групата на глаголите за познание и съждение се обединява от следните общи семантични признаци: абстрактност, одушевеност, разсъждение, решение-отъждествяване. С тях следователно се означава активен признак, приписван на субекта—лице и свързан с търсене на определена истина за нещата и с достигане до заключение, което потвърждава действителността на предмета или го отъждествява с дадена количествена или качествена същност. На основата на тези общи семантични признаци с доминиране на един или друг от тях в различните глаголи, напр. за глагола *познавам* — отъждествяването, за *съдя* — разяснението, се закрепват диференциални семантични признаци, формиращи семантиката на отделните глаголи.

Такива диференциални семантични признаци могат да бъдат: вникване в неизвестното: *узная, разбира, намеря, изуча*; сетивност: *съгледам, видя, забележа*; внезапност на извода: *отсъдя, се досетя*; разграничение: *познавам* (някако), *характеризирам, определям* и др.

Смислово-синтактичното отношение в глаголно-именната конструкция с предлога *по* е твърде единно и то сякаш надраства голямото семантично многообразие на предложното съчетание и диференциалното семантично богатство на опорния глагол. Това е отношение на познавателния процес към неговите аргументи, към източника на познанието. В отделни конструкции глаголтът за познание липсва и тогава значението за познание се определя от съдържанието на едно цяло изречение, което се възприема със съдържанието си като извод спрямо аргументите. Значението за познание следователно съществува, но не се изразява със специален за целта глагол. В такива изречения може да се въведе глагол от групата, която беше вече разгледана, без това да означава, че те са непълни изречения. Напр.: „Само през миналата година *по непълни данни* над половин милион работници и механизатори са участвували в тази своеобразна трудова академия“ (Н. вр., 1965, 3, с. 42). „*По негови сведения* в царството имало 5 х. руски воен-

нопленници“ (В. К., I, с. 495). „По нашите положителни сведения 2 х. души войници бидоха приети от съветските власти добре“ (В. К., I, с. 536).

1. 2. *За мнение и преценка.* Предложните съчетания от тази група означават фактите на субективното възприемане, което придружава мисловната дейност на човека. А фактът на субективното възприемане издава позицията на говорещия, неговата гледна точка, оценката. Освен съществителното име *оценка*, което може да се смята за название на групата съществителни имена в състава на предложното съчетание, към нея принадлежат още съществителните имена *убеждение*, *сметка* (пресмятане), *мнение*, *схващане*, *усмотрение*, *израз* (в смисъл на отношение, оценка), *дума* (в смисъл на твърдение и преценка), *признание*, *преценка* и др. Групата е единна по своя лексикален състав — повечето от тях са същински синоними, които означават едно и също понятие, но с различна степен на субективност и различни страни на оценката. Едни от тях като *мнение*, *схващане*, *усмотрение*, *убеждение* наблягат повече на гледната точка на говорещия, напр.: „По *мнението* на ефендето с юларят и на неговът букурещки дописник — иска да я продаде“ (Хр. Б., I, с. 404). „Нека ни бъде позволено да изкажем с пълна откровеност онова, което, *по нашите убеждения*, е единственият път“ (Ив. В., XVIII, с. 306). „Това *по нашето сегашно разбиране* е все едно фактическо изменение на принципите“ (Д. Бл., Прин., с. 326). „Един материалист не може *по мое мнение* другояче да мисли“ (Д. Бл., Прин., с. 316). „*По нашето схващане* това е едно дълбоко заблуждение“ (В. К., I, с. 592). „Държавата не може, когато ще, *по свое усмотрение* да ги изменява“ (В. К., I, с. 199). „*По мнението* на нашата партия в центъра на вниманието трябва да стоят въпросите за оценката на световното положение“ (Н. вр., 1965, 4, с. 8). Други съществителни имена като *оценка*, *преценка*, *признание* включват непосредствено отношение: „*По моя преценка* намерени са общи допирни точки“ (Н. к., бр. 22, 1965). „*По оценката* на забележителния българин в Съветската страна намериха своята обетована земя“ (Н. вр., 1965, 2, с. 49). „Съветският съюз *по признанието* на самите американци отиде в тази област далече пред тях“ (Н. вр., 1965, 3, с. 85). От посочените съществителни имена се вижда, че някои от тях се повтарят със съществителни имена от съчетанията за източник на познание, които бяха разгледани на първо място сред пояснителните. Такива са например съществителните имена *мнение*, *дума* и др. Тази повторимост не е признак на неразграничаване на съчетанията, а говори за наличието на тяхна многозначност и омонимия, които ще бъдат разгледани в обобщителната част.

Семантичната група на съществителните имена в състава на съчетанията за мнение и преценка се обогатява и разширява с навлизането на някои контекстуални синоними, каквито са *дума*, *израз*, *сметка*, *признание*, принадлежащи по начало към други семантични групи. Съществителното *дума* (по думите на) не означава

вече източник, а изразява мнение. Същото е и със съществителното *сметка*, *израз* и др. Напр.: „По думите пак на Бомел многостранните ядрени сили имат три недостатъка“ (Н. вр., 1965, 3, с. 91). „Той по думите на тъкачките е чужденец в бригадата“ (Н. вр., 1965, 3, с. 41). „По тяхна сметка трябва да е някаква зоологическа рядкост“ (Г. К., IV, с. 122). „По израза на Уилсън са вече непоноси-ми“ (Н. вр., 1965, 1, с. 94). Синонимност от този род можем да открием дори в съществителното име *намерение*, означаващо прогноза, преценка за нещо: „Това по интимното намерение на Вашингтон ще запази хегемонията на САЩ“ (Н. вр., 1965, 3, с. 85).

Съчетанията за преценка са дистрибутивна форма на глаголи от твърде разнородна група, които било по своята семантика, било по своята употреба изразяват някаква оценка, извод, т. е. изразяват качествена определеност, качествена характеристика или предположение, възможност и др. Затова един от най-употребяваните е глаголът *съм* в съставно сказуемо с именна част, която категоризира даден предмет. Това е по същество едно твърдение, отнесено не само към субекта като предмет на оценка и характеристика, но и придружено с разяснение за отношението на говорещото лице, с допълнително разяснение. Напр. „По мнението на нашата партия и днес едно международно съвещание е най-верният път към преодоляване на разногласията“ (Н. вр., 1965, 4, с. 7). „Тогава вече по думите на Ленин продуктите на труда са стоки“ (Н. вр., 1965, 2, с. 114). Категоризацията може да се извърши и с посредството на глаголи като *имам*, *представям* и др.: „Тук по думите на К. Маркс имаме своеобразен еквивалентен обмен“ (Н. вр., 1965, 2, с. 112). „По усмотрението на командира на полка са представени като дезертъори“, В. К., I, с. 293). Своеобразна категоризация дават глаголи и глаголни форми за израз на възможност, необходимост и предположение, които се нуждаят от разяснение по отношение на гледна точка и мнение: „По мнението на авторите покупателният фонд трябва да се изчислява като балансова разлика“ (Н. вр., 1965, 1, с. 127). „По наша преценка освен тях на офсет може да премине почти цялата цветна илюстрация“ (Н. к., бр. 20, 1965). Но предложно-именното съчетание с *предлога по* за оценка разширява твърде много своите валентни свойства и се употребява и по-свободно като допълнително пояснение към по-голям кръг глаголи за мисловна дейност или конкретно за вършене напр. глаголът *се схваща* (разбира се), *зная*, *ангажирам*, *извърша*: „Така по мое мнение се схваща разцепването от „гесните“ организации“ (В. К., I, с. 2). „И правителството няма право по свое усмотрение да ангажира държавата в каквито и да са международни връзки“ (В. К., I, с. 199). „Консултативната среща по мнението и на нашата партия извърши много полезна работа“ (Н. вр., 1965, 4, с. 3). На практика става възможно разяснителни съчетания от този род да се свържат с глаголи от различни семантични групи, като запазят афинитет към определена част, но тяхната употреба се ограничава от друго задължително условие --

какъвто и да бъде глаголът по семантика, неговата конкретна употреба и форма в реализирания контекст с допълнително пояснително съчетание за оценка трябва да бъдат модално оцветени — да изразяват или категоричност, или предположение и др. В противен случай използването на допълнително разяснение, което има субективен характер, е неоправдано.

Допълнителното прибавяне на разяснителни съчетания, които имат оценъчен характер, защото изразяват отношението на говорещия, придобива чертите на вмятане. Необходими са само синтактични условия — съответен словоред и интонация, за да се оформят напълно — не само смислово, но и формално като вметнати. Признак на вмятане при тях е и това, че те не могат да се определят ясно като част на изречението. Те не са части на изречението, а допълнителни детерминанти на мисълта, изказана от него, на неговата модална характеристика. Смесово-синтактичното отношение тук се свежда до съотнасяне на една категоризация с факта на оценката, на мисловния акт, който я придружава и разяснява. Пряка обусловеност на действието от този факт не се изразява, поне такава е самото логическо построение на този тип синтактични единици. Това отношение е на равнина на смислово-синтактичния състав, а иначе, на равнина на смислово-познавателната реализация за такава обусловеност не може да се говори, например зависимостта на дадена преценка от гледната точка на говорещия, която тук е една от основните.

Самият характер на предложното съчетание за оценка предполага наличието му в конструкции на логическите, а не на образно-сетивните стилове. Това се потвърждава и от посочените примери, сред които преобладават взетите от езика на пресата, на списанията, от статии, речи и научни произведения, или това е средство на публицистичния и на научно-популярния стил. В художествената литература тези съчетания почти не се срещат.

1. 3. *За приобщеност.* Съчетанията за приобщеност са несложна по състав, еднообразна по лексикално попълване категория, които независимо от това в определени стилове, какъвто е публицистичният, са придобили голяма фреквентност поради някои особености на изразяването там съдържание. Изграждат се с помощта на две абстрактни съществителни имена — *случай* и *повод*, и се срещат в следните разновидности: *по случай*, *по случай на*, *по този случай*, *по добър случай*, *по прост случай*, *по който случай*, *по какъв случай*, *по повод*, *по повод на*, *по този повод*, *по различни поводи*, *по същия повод* и др. Съществителните *случай* и *повод* в тези разновидности предложни съчетания са в различна степен десемантизирани и в зависимост от това и от синтактичната позиция съчетанията, образувани с тях, се доближават до функцията на съставни предлози или се отдалечават от нея — употребата им варира между служебни съчетания и неслужебни разяснителни. А от тук и тяхната структурна значимост — те или интегрират към глагола и образуват с него глаголно-именна конструкция, или към

следващото име и дават наченките на ново предложно-именно съчетание, в което предлогът *по* е съставка от формиращ се предлог. Десемантизацията на съществителните имена *повод* и *случай* не е пълна, за да се смята за завършен напълно процесът на превръщането на съчетанията в съставни предлози.

Квалификацията на тези съчетания като разяснителни не подлежи на съмнение, макар на пръв поглед да ни смушава думата *повод*. Вече стана ясно, че това съществително име не изразява непосредствена обусловеност на действието, негова мотивировка, че в него не се влага значение за причинност на действието, а се изразява отнесеност към обстоятелствата, които по-скоро го характеризират, отколкото го пораждаат. По това те се различават от съчетанията на мотивираността, разглеждани по-късно в студията като съчетания за причина и повод. В конструкцията се прокарва отношение, което отговаря на запитването: „Какво действие?“, а не „По каква причина?“. Отношението е своеобразно качествено-определително, осъществявано в рамките на глаголно-именната връзка. Затова тези конструкции много лесно се трансформират от глаголни в субстантивни и тази трансформация е постоянно явление, твърде активно в съвременния български език.

Самостоятелност на разяснителни имат тези от съчетанията за приобщеност, които в състава си освен съществителното *повод* или *случай* съдържат и някакво пояснение към тях, например показателното местоимение *този*, определителното местоименно прилагателно *същия* или прилагателно име. Съчетания с посочените местоимения съотнасят едно следващо изречение по смисъл с предходно, което като цяло е израз на съдържанието, обобщено с предложното съчетание. А предложното съчетание като обобщение на конкретната мисъл е живата връзка със следващото звено на един общ мисловен процес. Затова именно то се поставя обикновено в началото на изречението и е елемент на неговата синтактична рамка. То е признак на слабоначално изречение, чиято зависимост от предходното в смислово и структурно отношение е по-голяма. Вижда се, че слабата синтактична връзка на разяснителните съчетания за приобщеност с глагола на изречението, в което се намират, ги поставя в нови позиции на посредник между другите синтактични единици и засилва тяхната формална синтактична функция. Примери: „По *този повод* Смирненски написва стихотворението „Глад“ (Г. К., IV, с. 100). „По *този повод* между А. Страшимиров и Тома Измирлиев бяха разменени редица писма“ (Г. К., IV, с. 136). „Молодци! — разказваше *по тоя случай* Рибаленко“ (И. Й., I, с. 539). „По *тоя случай* Пепо напечатал редица произведения“ (Г. К., IV, с. 28). „На 1824 г. Пушкин съвсем остави Южна Русия, *по който случай* написа прощално стихотворение“ (Ив. В., XVIII, с. 434). „По *тоя случай* бяха купили вино“ (Д. Д., Тют., с. 91). „По *същия повод* хасковската организация също се обърна до организациите с окръжно“ (Д. Бл., Прин., с. 451). „По *този повод* в „Ню Йорк хералд трибюн“ писа“ (Н. вр., 1965, 1, с. 95). „По *то*

зи случай пред представител на вестника главният диригент се изказа“ (Н. к., бр. 18, 1965). У Ив. Вазов срещаме пример на нов вариант — членувано съществително име без показателно местоимение: „Изказваме едно мнение само по случаят“ (Ив. В., XVIII, с. 65). В семантично отношение този вариант не се отличава от другите.

Най-голяма самостоятелност на разяснителни съчетания имат тези с прилагателно име в състава си. Самата приобщеност е характеризирана по определен начин, откъм определена страна и връзката с действието на глагола е по-здрава, по-непосредствена, до известна степен тя се доближава до отношението на обусловеност, а съчетанието — до мотивиращите. Напр. „Да видим що се е направило с ония, които по прост случай са останали живи“ (Ив. В., XVIII, с. 181). „По различни поводи и на различни форуми те присъединиха и своя глас“ (Н. вр., 1965, 1, с. 102). Самостоятелност имат и съчетанията с въпросително местоимение: „По какъв случай? — попита тя“ (Д. Д., Тют., с. 119).

Останалите съчетания за приобщност имат служебна предложна функция. Абстрактното значение на съществителните имена *повод* и *случай*, които по начало са синсемантични думи, не им позволява да заемат самостоятелна синтактична позиция, ало към тях не се поставят други пояснения, допълващи и конкретизиращи тяхната семантика. Още една формална особеност ги извежда от самостоятелната позиция на синтактични членове — липсата на определен член в съчетанието с *по*. Така цялото предложно съчетание, като изгубва реалното си значение, придобива несамостоятелно значение като цяло за отнасяне към нещо, за опосредоване в системата на едно отношение между други синтактични членове. Обикновено това отношение е между глагол за някакво вършене или протичане, за някакво събитие, което се съпоставя с друго събитие като негова характерност. Получава се ново съчетание, което има модел *по повод*+N или *по случай*+N. В позицията на N се срещат съществителни имена, обединени семантично от значението за протичане в по-пряк или по-общ смисъл — събитие, явление, процес, напр.: „По случай *всесветската изложба* в Париж Н. Хр. Габровски посещава тази изложба“ (Д. Бл., Прин., с. 131). „Злъчни думи, които една съперница от завист беше казала *по повод на дебюта*“ (И. Й., 1, с. 23). „По повод *програмата* ни в 17 бр. ще види, че тази разлика е грамадна“ (Д. Бл., Прин. с. 397). Употребяват се отглаголни съществителни имена с по-широко от тяхното непосредствено значение за действие: „Описва подробно празнуването, станало *по случай пренасянето* там из Габрово костите на г. Тодора Каблешкова“ (Ив. В., XVIII, с. 319). „Печата стихотворение, написано *по повод лицемерното предложение* на германските империалисти за сключване на мир“ (Г. К., IV, с. 195). Разширява се употребата на съществителното *годишнина* във връзка с някакъв юбилей или празник: „Да ни запознае с Македония *по случай хилядогодишнината* на св. Методий“ (Ив.

В., XVIII, с. 479) „Видяхме шумни манифестации, организирани по случай годишнината на Великата октомврийска революция“ (Г. К., III, с. 8). Често се употребява и съществително за название на самия празник: *по случай 24 май, по случай Дните на книгата* и др.

Активна е употребата и на другия вариант на служебното съчетание — с прибавяне на предлога *на*: *по повод на, по случай на*, който е в съответствие с аналитизма на българския език: „По повод на този обрат Г. Георгиев справедливо забелязва“ (Д. Бл., Прин., с. 201). „По случай на назначението си произнесе красноречиво слово“ (Ив. В., XVIII, с. 489). „Какво може да се каже по повод на тази история? (Н. вр., 1965, с. 105).

Главен член на конструкцията със съчетание за приобщеност са глаголи за вършене, което се свързва с нещо, предназначава се за него, напр. *чествувам* (за празник), *награждавам, събирам се, присъствавам, гостувам, поздравявам, удостоявам, пиша, провеждам, организирам, посвещавам, изказвам се* във връзка с нещо, с някакво събитие. Напр.: „Тая нощ по случай възкресение Христово *ще има служба*“ (И. Й., I, с. 365). „Неговото слово било произнесено пред битолското гражданство, *събрано по случай празника на Кирил и Методий*“ (Г. Кар., IV, с. 20). „По случай десетгодишния юбилей *се състоя тържествен концерт*“ (Н. к., бр. 20, 1965). Голям брой от тези конструкции са нестабилни глаголно-именни, на границата са със субстантивните. Това са конструкции със синсемантични глаголи, които задължително имат пояснение съществително име и с него образуват една семантична цялост, имат значение на една дума, напр. *има събрание, помествам статия, провеждам допитване, състои се концерт, организира се среща* (фестивал), *посвещавам книга* и др. Семантиката на подобни съчетания е глаголна и при анализ по непосредствено съставлящи те като цяло влизат в бинарни отношения с други синтактични членове, напр. „организира се концерт (по случай 20-годишнината“, а не „организира се) концерт по случай 20-годишнината“. Трансформацията на тези конструкции в субстантивни е много лесна и обективно съществува в нашия език.

1. 4. *За установеност.* Предложните съчетания от тази група показват, определят характера на действието или на неговото протичане поради установени и предопределящи обстоятелства. Тези обстоятелства не възникват в процеса на неговото реализиране, а са му присъщи като негова природна същност, като предварително налични и поради това тук се внушава известна неизбежност в начина на протичане или неизменност в неговата качествена определеност.

Като споделя мнението на Т. П. Ломтев, Р. Павлова посочва, „что конструкции могут выражать внутреннюю или внешнюю причину в зависимости от того совпадает ли субъект действия главной части и зависимой части (внутренняя причина) или же субъекты действия у них разные (внешняя причина)“.¹ Съчетанията имат ра-

¹ Р. Павлова. Словосочетания с предлогом *по* — с. 140.

яснителен характер, защото констатираят съответствието на действието с някакви значителни, присъщи на субекта или установени в практиката прояви, които предопределят един неизбежен ход и определен резултат. Действието сякаш се насочва в определено русло мимо волята на субекта, когато се подчинява на установени обективни предпоставки, или в съответствие с неговите качества, когато има субективен характер. Този своеобразен автоматизъм проличава от обстоятелствените пояснения, към които понякога се прибавя и разяснителното съчетание, напр.: „Той хваща лопатата и подхвърля сгур, но това става *механически, по стар, закоравял начин*“ (Г. К., VIII, с. 68). Едни от съчетанията като *по природа, по естеството си, по своята същност, по своето съществуване* нямат синтактично покритие на обстоятелствени пояснения за начин и тяхната разяснителна същност е несъмнена. Други като *по навик, по принцип, по обичая, по начало, по традиция, по предание, по привичка, по правило* могат да имат такова покритие. Но и двата вида съчетания обединяваме в една група, защото те и семантически, и синтактически функционират по един и същи начин — като допълнително разяснение към действието, откъдето идват и техните признаци на вметнати изрази, и честата им употреба в такава позиция. Една част от тях се доближават до мотивиращите и до измеримостните, но не достигат тяхната семантична и синтактична завършеност.

По това, дали признакът на установеност е присъщ на субекта на действието, или го съотнася с друг предмет и с качествено състояние във него, различаваме и два типа съчетания, които имат своеобразна семантика и дистрибутивна специфика в глаголно-именната конструкция. Първият тип — със субективна установеност, стават средство на качествено-определително отношение и затова са форма на глаголи с подобно значение, какъвто е спомагателният глагол *съм* с именните пояснения към него. Съчетанията *по природа, по естеството си, по своята същност, по съществуване* образуват с абстрактни съществителни имена, които показват изначалност, природна същност, качества, които се притежават от субекта на действието като даденост. Те се явяват във варианти със съгласувани определения на съществителното име или с притежателно възвратно местоимение *си*: *по своята природа, по своето естество, по естеството си, по своята същност, по своето съществуване*, които идат да подчертаят по-силно притежанието на признаците от самия субект. Спомагателният глагол *съм*, с който се свързва съчетанието, заедно с именната сказуемна част характеризира субекта, като го съотнася или съизмерва с друг предмет и по този начин отрича или утвърждава даден негов признак. Напр.: „*По природа си беше кротък и послушен*“ (И. Й., II, с. 20). „*Десятъкът не може да бъде по самото си естество положителен данък*“ (Ив. В., XVIII, с. 226). „*По природа той не беше нито развратник, нито отшелник*“ (Д. Д., Тют., с. 20). „*Социалистическата партия по естеството си е една боева организация*“ (В. К., I, с. 79). „*По своето естество* посочените три основни задачи са твърде различ-

ни“ (Н. вр., 1965, 2, с. 31). „По същество това е политика на бюджетни излишъци“ (Н. вр., 1965, 1, с. 87). Останалите глаголи, с които се свързва съчетанието в конструкцията, също изразяват някаква проява, присъща на субекта по начало, или разкриват положението, което заема поради своята същност, напр.: „Книгата по самото си естество е изложена да претърпи най-противоречиви оценки“ (Ив. В., XVIII, с. 340). „Това ще върши по естеството си един вестник“ (В. К., I, с. 84). „Така изложените идеи по същество съвпадат с основните замисли на опитно прилаганата нова система на планиране“ (Н. вр., 1965, 1, с. 55). Следователно и тук се запазва квалитативността на отношението. По-особено е квалифициращото значение на съчетанието по същество, което по-скоро потвърждава действителната същност на признака: „По същество тук възнаграждението е определено в зависимост от получените крайни резултати“ (Н. вр., 1965, 1, с. 66). „Такова е по същество и предназначението на теорията на Росту“ (Н. вр. 1965 I, с. 87). По-особено значение за установеност имат съчетанията по божя дарба и по само себе си. Съчетанието по божя дарба е по-конкретно в сравнение с анализиранияте съчетания, с по-тясно значение за природна предопределеност, от което се определя и неговата по-ограничена съчетаемост, с по-малко на брой и определени по семантика глаголи: „Сали Яшар беше се издигнал над всичко по божя дарба“ (И. И. II, с. 161). А съчетанието по само себе си, което може да се сметне за вариант на сам по себе си, има по-абстрактно значение в сравнение с останалите. Неговото значение е много по-широко и съвсем неопределено, най-общо напомня за същност, естество, природа. С него се набляга на действието като самоизвършващо се, като вътрешно затворено: „По само себе си се разбира, че наместо добра и утешителна думица трябваше да захванем да пълни затворите с волнующите се“ (Ив. В. XVIII, с. 300).

Към съчетанията за установеност с признак, който е присъщ на субекта, са тези, които посочват постоянен, но не изначален, а придобит признак. Това са съчетанията по навик, с варианта по стар навик, по обичая си, по привычка. Те представят действието като характерна проява на субекта, като негова склонност. То не настъпва под влиянието на конкретно възникнала ситуация, а се реализира в нея по предварително заложен подбуди. Тук не се разкриват признаците на субекта, които са в съответствие с неговата природа или същност, затова съчетанието не се свързва със спомагателния глагол съм, а се фиксират действия, които са станали негова склонност. Качествено-определителното значение на отношението се запазва, но е налице в по-голяма степен покритие на съчетанието с обстоятелствени пояснения за начин. Съчетанието характеризира не само субекта, но и действието, като се засилва значението за неговото автоматично, машинално извършване. А това са вече признаци за начин: „Напразно бяха гръмливите реклами в печата, едни искрено възхитени от пиесите, други по мода, по привычка“ (Ив. В., XVIII, с. 633) „Беше училищен настоятел и затуй, по навик, той следеше какво прави учителката“ (И. И. II,

с. 11). „По стар навик Вавра се обърна и подозрително ме погледна“ (Г. К., VIII, с. 144). „Непознатият го криеше по навик“ (Д. Д., Тют., с. 352). Съчетанието *по обичая си* се синонимизира с останалите и може да се разбира със значение за навик и привичка: „Ерофим говори по обичая си високо“ (И. И., IV, с. 418). „Свободен от всяка работа, предал се беше по обичая си на съзерцание“ (И. И., II, с. 296). „По обичая си Сали Яшар продължаваше да седи всяка вечер във на пейката“ (И. И., II, с. 109). Тази повторемост на действието като придобита склонност се вижда от случаите, когато съчетанието пояснява не пряко глагола, а наречие със същото значение: „Докато обличаше палтото си и отново, по навик, се беше отдала на мъката си, към нея се приближи Бимби“ (Д. Д., Тют., с. 118). Понякога в изречението се прибавя допълнителна забележка, посочваща придобиването на навика: „Той се наобядва, запуши и по навик, който беше добит в службата при разпит, помълча зловещо“ (Д. Д., Тют., с. 24). Това се вижда и от наличието на прилагателното *стар* като определение на съществителното име в съчетанието: „По стар навик помагача на закъсали през безработицата“ (Д. Д., Тют., с. 178).

Констатацията, че съчетанията за придобита склонност са по-близо в синтактично отношение до обстоятелствените пояснения за начин, не отрича тяхната разяснителна същност. На практика се оказва, че тази близост е по-скоро възможност за реализирането им като обстоятелствени пояснения, но не и подобна реализация, която зависи от синтактичните условия в конструкцията, от характера на глагола, от интонационни и допълнителни смислови причини. Те се използват широко като допълнителни пояснения, непосредствената им синтактична връзка с глагола е отслабена. Отделянето им като вметнати зависи много от говорещия и пишещия, от интонацията на неговата реч, от неговите предпочитания. У И. Пювков например има склонност към тяхното вмятане: „По стар навик, той продължаваше да прави тия наблюдения“ (И. И., I, с. 113). „Прекръстваше се няколко пъти и, по навика си, като задържахше едната ръка на гърдите си, оставаше неподвижен и унесен“ (И. И., I, с. 116). „По обичая си, той се показваше по-нешастен“ (И. И., IV, с. 108).

Вторият вид съчетания за установеност, когато признакът съотнася субекта с обстоятелствата във от него, се отличават със значението си за всеобщност, масовост, всеизвестност. Действието се извършва по някакви неизменни форми или протича по определен път, в определена насока, които колективният опит е установил, които са общоприети. Отделният субект извършва действието, като се съобразява с тях. Главно тук се използват съчетанията *по традиция* и *по обичай* с разновидностите *по стар традиция*, *по една отколешна традиция*, *по един обичай*, *по стар юнашки обичай*, *по корейски обичай*, *по обичая на*, които допълват общото значение, уточняват от различни страни и подчертават признака установеност. Семантичният кръг на глаголите в конструкцията е твърде широк,

но може да се каже, че това са глаголи за постъпки, които означават повтарящи се и типични действия, присъщи на много хора. Затова обикновено глаголите имат и други пояснения, които характеризират извършването на действието по определен неизменен ред, по известен и установен начин, напр.: „Главното място в него по традиция завзема критиката“ (Ив. В., XVIII, с. 470). *По една отколешна традиция Цветана се учеше в Роберт колеж в Цариград*“ (И. И. II, с. 192). „А всяка нова година *по отдавнашна традиция* юнкерите посрещали с вечерника“ (Г. К., IV, с. 65). „И по стар *юнашки обичай*, чашите се доизливаха върху гривите на конете“ (И. И., II, с. 216). „*По обичая в Корея* те са завили книжките си в месалчета“ (Г. К., III, с. 73). Съчетанието *по предание* конкретизира значението за установеност, обичайност, традиционност според източника на внушение и възприемане: „Известно е, че *по предание* събранието на четирийсетте безсмъртни допуща в недрата си само лица, станали знаменити“ (Ив. В., XVIII с. 498). В линията на установеност попада и значението на съчетанията *по принцип* и *по начало*, което предполага по-голяма абстрактност в нейното изтъкване. Многообразието на действието като че ли се регулира от нещо предварително установено, привежда се в съответствие, съизмерва се с изначалната му същност и предопределеност (съчетанието *по начало*) или с установени норми, на които се подчинява и от които не трябва да се отклонява, въпреки променящите го обстоятелства (съчетанието *по принцип*), напр.: „*По принцип* призна, че гласуването трябва да стане по делегати“ (Д. Бл., Прин., с. 243). „Броят на ръководните звена в стопанствата *по принцип* се намалява“ (Н. вр., 1965, 3, с. 77). „Аз *по начало* не искам да разговарям с тебе“ (Д. Д., Тют., с. 338). „Акведуктите са *по начало* римски съоръжения“ (Н. к., бр. 21, 1965). С това съчетанията за установеност не се изчерпват. Могат да се посочат още съчетанията *по правило*, *по право*, *по мода* и др., които изразяват това значение с различни отсенки, подчертавайки различни страни от същността на явленията, от положението на нещата, от жизнени опит на хората и тяхното виждане, от обективния ход на процесите и отношението на човека към тях. Напр.: „За радиото, кой знае защо, се е утвърдила *по правило* обратната практика“ (Н. к., бр. 19, 1965). „Иска се добро желание от страна на издателство „Български писател“, на което *по право* принадлежи осъществяването на подобна инициатива“ (Н. к., бр. 20, 1965). За установеност ни говорят и съчетания като *по необходимост*, *по неволя* и др., но тяхното значение има друга познавателна и модална стойност, затова ще бъдат разгледани по-нататък.

1. 5. *За съответствие*. Най-общо те означават някакво начало, в съответствие с което се поставят действията на хората, определя се техният ход, извършват се или се характеризират в зависимост от него по определен начин. От съчетанията за установеност ги отличава това, че тук се фиксират обстоятелства на субективната или обективната действителност, които възникват в практика-

та и стават неин аргумент и насока, а не са такива по природна същност или постоянна склонност. Връзката — смислова и синтактична, с глагол е по-жива и възможностите за идентификация с обстоятелствено пояснение е по-голяма. Това ги доближава до другите типове — до мотивиращите и измеримостните съчетания, но те си остават в границите на разяснителните. С тях не се цели да се изтъкне причината или начинът в извършването или пораждаването на действието, а да се направят разяснения относно дадено положение, с което се свързва то, да му се направи качествена характеристика на съответно действие. Предложното съчетание означава това, към което се съотнася действието, а отношението между глагола и съчетанието е отношение на съответствие. То не е еднозначно и в зависимост от съчетаващите се думи може да се уточнява и детайлизира. Семантичните разновидности на съчетанието са в единство с лексикалния състав.

Съчетанията за съответствие могат да означават някаква същност, отнасяща се до една по-обща насоченост на мислите и светогледа, до съдържанието на епохата, до настроение, разбиране, изискване, принципи и др., или до по-конкретно предписание, формулировка и др., с които се съпоставя действието като отговарящо или не на тях. Съчетанията с по-обща насоченост имат в състава си съществително име като *дух, логика, характер, обещание, начало, принцип, пример, степен, звание, натура* и др. Напр.: „По *духът* на онова време литературите имаха се духовен характер“ (Ив. В., XVIII, с. 485). „В техния живот няма нещо такова, кое би могъл да осъди човек *по каквото ще би логика*“ (Хр. Б., I, с. 253). „Да им покровителствуват в техните предприятя секи *по своя характер*“ (Хр. Б., I, с. 280). „Причина е моето лекомислие, дето се поведох *по обещанието* на хора, за кои не беше нищо да ни излъжат“ (Хр. Б., I, с. 475). „Как трябва да се преустрои Австрия *по началата* на човечеството“ (Хр. Б., I, с. 187). „Да не седи *по принципа* на дебибелите“ (Хр. Б., I, с. 286). „Да сурвакам кого срещна и стигна, ил *по избор и степен и званье*“ (П. Р. Сл., с. 268). „Портрет на бабичка, нарисуван *по натура*“ (Ив. В., XVIII, с. 486). Но съчетанията могат да означават и по-непосредствено съответствие с някакви начала, с конкретна програма, убеждения, методология и тогава се употребяват съществителни имена като *метода, мода, програма, правописание, каталог* и др. Напр.: „Ние се учиме *по звучната метода* на г-на Минчева“ (Хр. Б., I, с. 318). „Да основе своите изследвания *по техните собствени имена*“ (Хр. Б., I, с. 463). „Който не се е учил *по програмата* на пловдивското училище, той няма право да служи в нашето царство“ (Хр. Б., I, с. 317). „Ти никога не се води *по твоите убеждения*“ (Хр. Б., I, с. 122). „Всички те са извършени *по фотографическите снимки*“ (Ив. В., XVIII, с. 611). „Всеки у нас има право да пише *по което ще правописание*“ (Ив. В., XVIII, с. 419). „Тези означения са *по третия кембриджки каталог*“ (Н. вр. 1965, 3, с. 117). Понякога тези начала се представят като мнение на дадено лице и съчетанията се из-

граждат със собствени имена: „Съществува вече един доста добър, съставен пак по *Григоровича*“ (Ив. В., XVIII, с. 577). Съответствието може да се разбира твърде широко, да обхваща пътищата, по които се достига до даден резултат, стойностно покритие, критерий, норматив, показатели, установен ред и др. Това е твърде широка група, твърде многообразна и пъстра, но обединена от това, че в значението на съчетанието и конструкцията, в която се среща, надделява квалитативният признак, а не причинността, не непосредствената подбуда. Отношението на съответствие се запазва, надделява над непосредствения израз на обусловеността, макар обективно в някои от тях да има такава обусловеност. Напр.: „Революциите не се правят по *поръчка*“ (Н. вр. 1965, 4, с. 17). „Доставят се машини и съоръжения по *заявка* на инвеститора“ (Н. вр., 1965, с. 74). „Продадохме копаните си по *твърде сгодна цена*“ (Хр. Б., I, с. 344). „Да те поменат по *индийските обреди*“ (Хр. Б., I, с. 320). „По *норматив* не се полагат допълнителни щатни бройки“ (Н. к., бр. 22, 1965). „Не го погледна и не го извика по *име*“ (Г. К., VIII, с. 101). „Само по *счетоводни и други съображения* са причислени към категорията на непостоянните работници“ (В. К., I, с. 280). Тези съчетания могат да имат още следния състав: по *реда си*, по *комерчески анотации*, по *установения ред*, по *вишегласие*, по *длъжност*, по *най-новите данни* (за съставяне), по *редица показатели*, по *обем*, по *цена*, по *стойност*, по *темпове*, по *абсолютен принос*, по *консумация*, по *тия цифри*, по *тази процедура*, по *дежурство*, по *обмислен план*, по *стара терминология*. Характерологичният момент е засилен още повече в съчетания със съществителните имена *заслуги* и *достоинство*: по действителните заслуги на, по *достоинство* или *заслуги*, по *право* и по *заслуги*, напр.: „И им дават служби и длъжностите не по *достоинство* или *заслуги*“ (Ив. В., XVIII, с. 134). Издаването не винаги става по *действителни заслуги* на писателя“ (Н. к., бр. 20, 1965). Понякога могат да означават субективност, волеизявеност: по *волята на*, по *свое усмотрение*, по *любов*, по *сърце*, по *своя угода*, по *наше доверие*: „Да ти бъде, мило либе, сичкото по *воля*“ (П. Р. Сл., I, с. 240). „Да ги употребим по *свое усмотрение*“ (Хр. Б., I, с. 501). „По *своя угода* да го хвърлят ту на изток, ту на запад“ (В. К., I, с. 564). Съответствието може да се разбира и като най-общо съпоставяне на възможностите, които действащият предмет притежава: по *силите ни*, по *силата на*, напр.: „Наел се е да ни пише трагедии — нещо, което не е по *силите му*“ (Ив. В., XVIII, с. 597). „Но това не е по *силите на* *отделения ум*“ (Н. вр., 1965, I, с. 105). Както се вижда от посочените примери, и картината на образващите конструкцията глаголи е твърде многообразна. Това са глаголи за някакво вършене, за наличие или състояние, които могат да бъдат най-различни по своята индивидуална семантика, но се обединяват от възможността да се представят като съответни на дадени субективни или обективни обстоятелства, които са разяснение на означеното от тях действие.

1. 6. За *разпределеност*. Смесово-синтактичното отношение в

конструкцията с такива съчетания съотнася чрез глагола едно предметно съдържание към предмета на неговата приложимост, означен от предложното съчетание като диференцирана съвкупност. Значението за разпределеност може да се съдържа в самия глагол на конструкцията, напр.: *разпределени по участъци*. В такъв случай съчетанието е само една съответна форма на това значение. В повечето случаи отношението се утвърждава от значението на самото съчетание, роля за което се пада на предлога *по*. Смилово-синтактичното отношение на конструкцията като подчинително се определя от главния член, от глагола, но то не може да съществува, ако не се изрази от дистрибутивната форма, която го трансформира в точно определен вид, ако не го стабилизира и означава. Голяма е ролята на предлога *по* с неговото по-абстрактно значение за място, именно за съотнасяне по място към даден предмет, за разчленено пренасяне на действието към предметите. Съществителното име може да бъде конкретно (напр. *по делегати*), но в повечето случаи е абстрактно и самото му съдържание означава някаква форма на отделеност, разчлененост, единична или съвкупна обособеност, напр. *глава* (на произведение), *жанр*, *държава*, *култура* (за растения), *отрасъл*, а съществителни като *група*, *възвод*, *купчина* и др. направо означават форма на разпределение. На обособяване: „При използването на тази форма се определят *по култури* планови показатели“ (Н. вр., 1965, 1, с. 64). „В първата част *по жанрове* и в хронологичен ред, са изброени неговите стихотворения“ (Н. к., бр. 18, 1965). „Бившите съюзисти защитаваха гласуването да става *по делегати*; партистите, напротив, поддържаха гласуването да става *по групи* или *дружини* (Д. Бл., Прин., с. 243). Опорна дума на съчетанието могат да станат и други съществителни имена, с които е възможно да се означава диференцирана сборност, за да се изрази разпределеност, напр. съчетанието *по обороти*: „Тези суми се отразяват *по обороти*“ (Н. вр., 1965, 3, с. 127). „Кредитната дейност на БНБ се отразява в сводния финансов баланс не *по обороти*, а *по остатъци*“ (Н. вр., 1965, 3, с. 127).

По своята структура глаголно-именната конструкция с дистрибутивното предложно съчетание за разпределеност обикновено включва и трети член — съществително име в позицията на пряко допълнение към глагола или на логически обект (граматически подлог) при страдателен залог: „А частните земи са били разпределени *по големината на притежанията*“ (В. К., 1, с. 398). „По-правилно е *размерът* на възнаграждението да се определя *по култури*“ (Н. вр., 1965, 1, с. 63). Това, от една страна, е така, защото глаголят е синсемантичен и не се употребява без означение на обекта, а от друга, защото трябва да се посочи предметът на разпределителността. Разбира се, при по-голяма обобщеност на глаголната семантика обектът може и да не е изразен, но се съдържа в нея като елементарен семантичен признак, напр.: „Като знаят, че ще им се заплаща *по култури*, кооператорите нямат желание

да продължат работата по отглеждане на културите, за които се очертава неизпълнението на плана“ (Н. вр. 1965, I, с. 63). Общо взето, глаголт в конструкцията със съчетание за разпределеност означава някакво вършене, вид дейност, изцяло или частично подлежаща на диференцирано съотнасяне с някаква съвкупност. Ситуацията може да наложи активизиране на значението за разпределеност, а дистрибутивната форма на глагола, именно предложното съчетание с *по*, я означава. Това още веднъж потвърждава същността на съчетанието като форма на глаголната семантика, на смисъла.

1. 7. *За уточняване.* Предложно-именните съчетания с предложно *по* за уточняване на смисъла са лексикално ограничени, образувани с помощта на трите съществителни имена — *възможност*, *необходимост*, *вероятност*, напр.: „Но според общоделеца Янко Сакъзов този режим не се налагаше *по необходимост*, а бил наложен от двореца“ (Д. Бл., Прин., с. 348). „*По всяка вероятност* това е било бригада от специалисти“ (Г. К., IV, с. 112). „Трябваше да работим непрекъснато и *по възможност* бързо“ (Г. К., VIII, с. 116). „Делото отива зле, ако аз и да си изпълнявам обязаностите *по възможност*“ (Хр. Б., I, с. 479). Както съществителните имена, така и съчетанията притежават значенията на субективната модалност, с която се изразява в общи линии недействителност на извършването, представено като предполагаемо в неговата възможност, необходимост или вероятност, но не като обективно-реално. Действието може да се реализира, но може и да не се осъществи. Съчетанията за уточняване, за модална оцветеност са тъкучащо начало в изречението и ако в дистрибутивно-синтактично отношение имат връзка с глагола и може да се смята, че образуват с него една конструкция, в смислово отношение те надхвърлят тази дистрибутивна връзка, свързват се със съдържанието на цялото изречение, уточняват цялата мисъл. Това увеличава признаците на тяхната синтактична обобщеност и отделеност, на тяхното вмятане в изречението. В някои случаи те са отделени като вметнати изрази: „Тогаво Коста Илиев, *по всяка вероятност*, не би имал нищо против тяхното съществуване в България“ (В. К., I, с. 543). „И така, *по необходимост*, последната става партийна политика“ (В. К., I, с. 64). Отслабената връзка между съчетанието и глагола и засилената семантична връзка с цялото изречение е в основата на тяхната универсалност, на употребата им при най-различни глаголи и в най-различни по съдържание изречения. Условие за тяхната поява е това, значението на глагола и съдържанието на изречението да бъдат такива, че да позволяват или по своята конкретна форма и употреба да изискват подобно модално-смислово уточняване, допустимост или предположение, напр.: „Това е *казано по всяка вероятност* по адреса на човека“ (Ив. В., XVIII, с. 647). „Цялата ни партия *по необходимост* е загубила сума драгоценно време и усилия, докато се отърве от чуждите ней интереси“ (Д. Бл., Прин., с. 327). „Синдикатът *ще участва по възможност* в

политическите движения“ (В. К., I, с. 57). „По всяка вероятност те бяха от ръководствата на женското дружество“ (Г. К., III, с. 136). Примерите показват, че съчетанията за уточняване се срещат в изреченията на логическите стилове — научен и научно-популярен, а в художествения стил в такива изречения, които са средство на разсъждение, на мисловна дейност.

1. 8. *За облик.* Съчетанията от тази група означават определено физическо състояние на човека, отнасящо се до неговото облекло, до външния му вид. Те имат по-частно значение — за наличност на нещо в облеклото, но и по-широко значение — за състояние, за етап от обличане или начин на обличане. Затова всяко от тези съчинения може да има конкретно или абстрактно, реално или преносно значение. Напр. *по чорапи, по чехли, по налъми* освен конкретното значение 'обут с нещо' имат и значение за степен на обуване; *по риза, по една риза, по фланелка, по блуза, по ръкави, по една аба, по горна риза* означават и степен на облеченост или необлеченост, напр.: „Изскача както си бил *по чорапи* и стига крадеца“ (И. И., IV, с. 183). „То е само *по една риза*“ (Г. К., III, с. 97). „Отведнъж както се случеше — гологлав, *по ръкави*, излизаше от кръчмата“ (И. И., IV, с. 114). „Макс беше по *тънка памучна фланелка* с къси ръкави“ (Д. Д., Тют., с. 97). В други случаи може да се подчертае някаква привичност в облеклото, навик да се носи нещо, вкус, особеност на обличане, навик: „Както винаги, *по ръкави*“ (И. И., IV, с. 122). „Тя изскочи на улицата, изскочи *по аладжа*, без джубе“ (Г. К., X, с. 62). С по-широко значение са някои съчетания, които имат и преносно контекстуално значение за положение на неподготвеност, изненада и др. Значението за по-общо състояние и преносното значение се базират на синекдохата — с част от облеклото се означава онова състояние, на което тази част е признак. Глаголно-именната конструкция съдържа отношение на състояние към признака на състоянието или действие и съпътстващо го или обусловено от него състояние на външния вид. Употребяват се следните видове глаголи. На първо място, сломателният глагол *съм*. Тогава синтетизмът на отношението е най-голям — глаголът *съм* като че ли има единственото предназначение да отрече или утвърди дадено състояние, свързано с външния вид, напр.: „В тоя студ беше само *по сукнената си абичка*“ (И. И., IV, с. 84). „Отдолу под него е само *по една риза*“ (И. И., IV, с. 348). Друга група глаголи са тези за установяване на състояние или вече настъпило състояние, напр. *остана, лежа, застана, се вижда* и др.: „Ирина съблече изпрашеното сако на черния си костюм и *остана по тънка копринена блуза* с къси ръкави“ (Д. Д., Тют., с. 164). „Пред него *застана* висок селянин с разкопчана на гърдите риза, без пояс и само *по учкур*, бос и с повлечени по земята крадоли на потурите си“ (И. И., II, с. 319). Голям дял се пада на глаголите за поява на лицето, една част от които за движение, за промяна в положението, или пък за вършене, което се свързва съответно с външния вид, напр. *се показва по бели ръкави* (И. И.), *се*

търкаляха по ризки (Д. Д.), не е вършил атаки по налъми (В. К.) и др. Както се вижда от примерите, те се срещат в художествен текст. Предложни съчетания за облик на лице, за негов външен вид, както със своето конкретно, сетивно-образно, така и със своето абстрактно, обобщаващо или преносно значение са подходящо средство на изображението, особено за обрисовката на персонажа.

2. СЪЧЕТАНИЯ НА ОБСТОЯТЕЛСТВЕНОСТТА

Понятието обстоятелственост тук не се покрива с онова значение, което се придава от граматиките на термина обстоятелствено пояснение. Затова трябва да различаваме обстоятелственост от обстоятелствено пояснение, от обстоятелство. Под обстоятелственост тук ще разбираме онова обкръжение на глагола в конструкцията, което поставя извършването на действието във времето и пространството като негово разяснение. Времето и пространството са важни обстоятелства на действието, но те не мотивират неговото извършване. Затова не могат да се поставят на една плоскост с другите обстоятелства, каквито са причината, условието и др. Съчетанията на обстоятелствеността (на брой 2044 или 47%) стоят по-близо до разяснителните и до голяма степен имат изяснително значение, но се различават от разяснителните поради своята директна връзка с глаголното съдържание, с поставянето на самото действие, с неговото непосредствено извършване. Тази самостоятелност на съчетанията за време и място ги обособява в отделна група. Семантиката на обстоятелствените съчетания зависи от техния лексикален състав и от стабилизиращата роля на ония отношения, които се установяват в многобройните на практика конструкции, от дистрибутивните отношения с класовете глаголи. Така се е стабилизирал определен семантичен обем като потенциална възможност за определен брой вариации в зависимост от дистрибутивната потенция на глаголите, с които се съчетават. От тук и отделните видове които трябва да бъдат разграничени и анализирани в рамките на двете основни обстоятелствени групи.

2. 1. *За време.* Съчетанията за време могат да представят времето като обстоятелство на действието в различни аспекти — период, момент, съвместност (успоредност), като отдалеченост, продължителност и др. Освен това значението за време може да се означава от съществителни имена за време или от други съществителни, които означават събития, протичане, с които времето се маркира. Всичко това, заедно с признаците на конкретност и фиксираност, на обобщеност и абстрактност създават голямо многообразие на съчетанията.

2. 1. 1. *За период от време.* За период говорим тогава когато времето се посочва като съставност от няколко момента като сборност от няколко единици за време. Затова именно не фиксира един момент, а неопределена съвкупност, която се означава като сборна единица. Продължителността на периода не

актуална и затова граници на времето не се посочват, не се посочва и броят на единиците за време, които го съставят. Актуална е ориентацията към част от продължителността на една по-голяма единица за време, в рамките на която се помества периодът. Това, че не се фиксира момент, се вижда от синонимията на предлога *по* с предлога *през*, който се свързва именно с продължителността на някакъв период. Съчетанието се съставя от няколко вида съществителни имена за време. На първо място, съществителни за месец от годината, напр.: „Мъжете им сѐ са *по май* запрени“ (П. Р. Сл., I, с. 334). „*По октомври* то е предадено в ръцете на друго някое посолство“ (Ив. В., XVIII, с. 76). „*По месец май* то се намира под влиянието на Австрийското посолство“ (Ив. В., XVIII, с. 76). На второ място, съществителни имена за название на празници от годината, например: „Ако се не повесели, не понаяде и не понапие *по Коледа* или *по Великден*, то той ще да се преобърне на пустинник“ (Хр. Б., I, с. 426) „Хей, *по Божик* божихме се ний тука“ (П. Р. Сл., II, с. 257). „Откакто още *по Петровден* продадох агнетата им, те ги забравиха и вече не блееха“ (И. И., IV, с. 336). Названията на празниците като определени дни от годината нямат значение на един ден, в рамките на който да се ограничи действието, а означават обикновено продължителност от няколко дена — преди и след него, напр. *по Гергьовден* — определен период от май, когато се извършва дадена трудова дейност и се развива природата, земеделските култури, *по Петровден*, *по св. Богородица*, *по Димитровден*. Предлогът *на* в други случаи идва да покаже разграничението между период и момент, напр. *по Гергьовден и на Гергьовден*. Някои от самите празници протичат в няколко дена, напр. Великден, Коледа (Божик). Може би тази представа за тяхната сборност се е пренесла и върху останалите и те са започнали да означават с предлога *по* период от няколко дни. Показателен е в това отношение следният пример: „Всяка година, а понаяко и през две, той се явяваше по тия места *по Гергьовден* или *по Димитровден*, когато слугите менят господарите си“ (И. И., IV, с. 8). Появяването, за което става дума, е посочено с приблизителност за дните около тези празници. Едновременно с посочването на период от време празникът се има и като повод или възможност за извършване на някакво действие, напр. *понапия се* (по Коледа), *лъскам се* и др. Подобен период може да се означае и със съществителното име *празниците* (членувана форма за множествено число), с което се означава сборност от време, обхваща се по-продължителен период, напр. седмица, месец, през който има няколко празника „*По празниците* ще да станѐ събрание в Търново“ (Хр. Б., I, с. 489). „А от тоя народ вие искате щото *по празниците* само да се моли богу!“ (Хр. Б., I, с. 426). На трето място, съществителни имена за паметни събития, които фиксират период от време и с тях се свързва протичането на някаква дейност: „Едно време *по превратът* ний благодаряхме providението, че съществува Източна Румелия“ (Ив. В., XVIII, с. 328). „Беше *по Сръбско-българската вой-*

на“ (Г. К., VIII, с. 280). „По коледното събрание Волон бил донесъл някоя друга пара“ (Хр. Б., I, с. 483). На четвърто място, съществителни имена за назоваване на период от годината, когато се извършва някаква трудова дейност или с който се свързва някаква битова проява „На моите гърди почивай, както по жътва на нива“ (П. Р. Сл., II, с. 55). „И сега беше бос, посипан с плява — по вършитба беше“ (И. И., IV., с. 137). „И да земе да се заключи чак сега по харман“ (И. И., IV, с. 141). Небето е все така ясно и чисто както по жътва и по вършитба“ (Г. К., VIII, с. 103). „По панаира в нашия град ще те чака човек“ (Г. К., VIII, с. 341). Тези периоди се повтарят по едно и също време през годината, точно или приблизително. Назоваването на времето в тези случаи става по преносен, метонимичен път — с названието на самата проява, на явлението, на дейността се назовава и периодът от време, когато се извършва. И това название е пълноценно, като представата за дейността остава само един признак от значението на периода. Може да се употреби и съществителното път и с него да се означа периодът на пътуването: „По пътя той не забелязва нищо особено“ (Д. Д., Тют., с. 536).

По този начин на пренасяне съчетанията за период от време се разрастват извънредно много, тъй като се разкриват големи възможности за лексикално попълване със съществителни имена от различни семантични групи. Обединява ги това, че те са абстрактни съществителни имена, означаващи не някакви постоянни или повтарящи се периоди, а единични събития и прояви, състояния и др. И понеже в семантиката си те по начало не притежават признака време, макар времето да е условие за тяхното протичане, налага се използването на съществителното време, за да се внесе този признак в съчетанието, което придобива варианта по време на N. В тези съчетания N може да бъде: съществително за природни стихии: „Намериха го сврян в новите камари, дето по време на пожара ги струпаха на двора“ (Г. К., VIII, с. 312); съществителни за трудова дейност, за колективна проява — практика, излъчване, програма (предаване), изложба, фестивал, тържество, беседа, среща, избори, съзряване и др.: „Не е нужно вече да търсят обобщение по време на практиката“ (Н. К., бр. 21, 1965). Решиха да се свика втори конгрес в Пловдив, по време на индустриално-земеделската изложба“ (Д. Бл., Прин. с. 150). „По време на тържествата ще бъде изнесен спектакъл на операта „Аида“ (Н. к., бр. 19, 1965). „Това най-ярко се прояви по време на частичните избори във Франция“ (Н. вр., 1965, I, с. 98); съществителни за събития от държавен или международен мащаб — владичество, териториално разпределение, Отечествената война, революция и др.: „По време на чуждото владичество българската книжнина не се е култивирала от държавната власт“ (Н. к., бр. 21, 1965). „По време на Втората световна война тя беше вече зряла марксистко-ленинска партия“ (Н. вр., 1965, 4, с. 20); съществителни имена за идеологически учения, увлечения, насоки в живота на дадена органи-

зация или в обществото: „По времето на култа към личността дискусията бяха силно ограничени“ (Н. вр., 1965, 3, с. 30). Както вече се подчерта, съществителното *време* се прибавя със своето абстрактно значение и то не запазва своята семантична пълнозначност, а внася само признака време, видно и от факта на неговата нечленуваност, затова то се свързва с предлога *на* със следващо съществително име, което има семантична пълнозначност, и по този начин съчетанието се разширява, а в състава му служебното съчетание *по време на* има значението на предлога *през*. Цялото съчетание е синоним на предлога *по*, който не е в състояние при липса на подчертан признак за време в съществителното име да образува съчетание за време, и може да се смята за съставен предлог. При членуване на съществителното име *време* то придобива семантична пълнозначност, но тъй като семантиката му и с това не се конкретизира и индивидуализира, то си остава синсемантична дума и затова се нуждае от пояснение. Образуват се по този път съчетанията *по времето, когато*: „Подобни надежди изглежда твърде правдоподобни *по времето, когато* физиката познаваше само фотона“ (Н. вр., 1965, 2, с. 73). Само в отделни случаи съществителното *време* може да се членува и да запази състава си: „Преди нас бяха минали хитлеристите (става въпрос *по времето на войната*)“ (Н. к., бр. 19, 1965).

В по-обобщен смисъл период може да се означае и със съчетания, в които към съществителното име се поставя показателно местоимение. Наличието на показателното местоимение е свидетелство, че съчетанието се отнася към споменат вече, обозначен преди това период: „Точно *по това време* почина баща ми“ (Г. К., X, с. 117). „Записал е голям брой стихотворения, които *по онова време* се преписвали и декламирали“ (Н. к., бр. 20, 1965). Съчетанието се образува от съществителното *време*, което поради наличието на показателно местоимение и отнесеност чрез него към друго по-конкретно темпорално съдържание се употребява без други пояснения. Като съгласувани определения към съществителното *време* се употребяват следните местоимения: показателно местоимение *това*: „*По това време* той обнародва известната си хубава повест“ (Ив. В., XVIII, с. 429). „Видя му се невероятно дръзко да го безпокоят *по това време*“ (Д. Д., Тют. с. 77); показателно местоимение *онова*: „Пътницата *по онова време* били много неудобни“ (Г. К., IV, с. 19). „Те бяха вече прехвърлени *по онова време*“ (В. К., I, с. 354). Като показателно местоимение се употребява и формата *него* на личното местоимение, напр.: „Дето и тя се случва все *по него време*“ (П. Р. Сл., I, с. 347). „Загубихме Златаров, измъчен от болестта и злата воля на тези, които *по него време* определяха общественото мнение“). (Н. вр., 1965, 2, с. 51). Някаква особена разлика в употребата и значението на тези местоимения не се забелязва. Съчетанията от тази разновидност са твърде неопределени по значение, твърде общи и се конкретизират от синтактичното обкръжение. В зависимост от това конкретизиране те могат да се отнасят и за

периоди от време, и за моменти, да гравитират към единия или другия тип съчетания. Това се вижда и от адвербиалните съчетания, с които понякога се употребяват съвместно, като техни пояснения, напр: „Имаше нещо, което мъчеше Сали Яшар и *всяка вечер по това време* той си мислеше за него“ (И. И., II, с. 164). „*Всяка година по това време* си спомням една и съща случка“ (И. И., I, с. 367). Посочените съчетания имат в значението си семантичен признак за повторителност. Към самото предложно съчетание могат да се прибавят уточняващи думи с ограничително значение, напр. наречията-частици *точно, тъкмо* и др., които подчертават фиксирането на действието спрямо дадения период или момент: „Подготовката е в разгара си и *точно по това време* се разваля ротативната машина“ (Н. к., бр. 18, 1965). Във въпросителни изречения и някои отрицателни модално оцветени предложното съчетание придобива и допълнително значение за някаква особеност на фиксирания момент, за характера на даден период, обикновено като неудобен или неподходящ. Показва се известно недоумение от действието като неподходящо за момента: „*Къде по това време* бре, хаймани?“ (Г. К. VIII, с. 278). „*Какво търсиш по туй време?*“ (И. И., IV, с. 338). „*Цонка няма да стои по това време* в тази кория“ (Г. К., VIII, с. 271). Значение за неуместност се изразява и с отрицателно местоимение: „*Лошото е, че си иде по никое време*“ (Г. К., X, с. 102). Понякога вместо показателно местоимение в съчетанието се поставя лично местоимение или прилагателно име, които подчертават други страни от значението: „*По негово време* проблем № 1 беше безработицата“ (Н. вр., 1965, I, с. 84). „Унгарската изложба ни дава възможност да направим сравнение с „новите художници“ у нас, които работеха *по същото време*“ (Н. к., бр. 22, 1965). Освен със съществителното *време* в използвания материал беше засвидетелствувано и едно съчетание със съществителното *ден*: „*Нещо преди шест години, по тия дни*, в България се разиграваше страшна драма“ (Ив. В., XVIII, с. 156).

2. 1. 2. За момент. Времето като момент за разлика от времето-период е неотделимо от понятията единичност и фиксираност спрямо онези темпорални единици, които се вземат за мярка и показател. Обикновено се фиксира отрязък от денонощието, в който се извършва действието. За название на тези моменти в езика ни има отделни съществителни имена, напр. *обед, сутрин, вечер, пладне, среднощ, зори*, но само съществителните имена *обед* и *пладне* са добили масова и естествена употреба в съчетанието с *по*: „С това той се обявя за закрит на 20 юли *по обед*“ (Д. Бл., Прин., с. 145). „Романът „Сенките изчезват *по пладне*“ (Н. к., бр. 21, 1965). „*По обяд*, по най-силното слънце, то излезе от кръчмата“ (И. И., IV, с. 122). В една или друга степен се съчетават с *по* и съществителните имена *зори, полунощ, вечеря, вечер*: „Едвам *по вечеря* занесохме писмото на посолството“ (Хр. Б., I, с. 471). „През една зимна нощ *по полунощ* вдигнаха от легло пет души депутати“

(В. К., I, с. 575). „По зори се прибрахме в село“ (Г. К., VIII, с. 292). По метонимичен път се е наложило назоваването на момент от денонощието чрез названието на постоянно извършвана в него дейност или на свързано с него явление: „Невястата му се връща по първи петли“ (Г. К., X, с. 102). В друг случай със съществително име за по-голяма единица време се означава по-малката, напр. по бял ден със значение по пладне, по обед, но по-скоро за противопоставяне, отколкото за фиксиране на строго определен момент. Значението на съчетанието по бял ден не съвпада напълно със значението на съчетанието по обед, тъй като при него признакът фиксиране липсва. Съчетанието по пладне се отличава с други смислови признаци — необичайност, неуместност, разрез с характера на действието и с необходимостта то да бъде извършено в противоположното на това време, напр.: „По бял ден, без да се пази от когото и да е, излезе от къщи“ (И. И., IV, с. 219). Метонимията е активен фактор за увеличаване броя на съществителните имена, назоваващи моменти от денонощието с различни семантични отсенки и значение за фиксиране. Така с названието за състояние (тъмно, светло, видело) се означава времето преди или след залез слънце, преди или след края на нощта, като се застъпва признакът непосредност към момента: „Стигнах на вятърницата по мръкнало смазан, съсипан“ (И. И., IV, с. 151). „Наскоро една сутрин, още по тъмно, някой извика у дядови Гергеви“ (И. И., IV, с. 82). „Баща ми заръча да се прибереш по видело“ (Д. Д., Тют., с. 4). Същите субстантивирани имена са придобили значение и за оня момент от денонощието (ден или нощ), за които е характерно означеното от тях състояние: „По тъмничко ние стигнахме до село-то“ (Г. К., IV, с. 81). „Тъмен дух е, по видело не ходи“ (П. Р. Сл., II, с. 267). Названията за състояния, присъщи на даден момент от денонощието, могат да бъдат уточняващи към наречия за време в съчетанията с по: „Надвечер, по хладината, отиваше навътре в полето“ (И. И., IV, с. 255). „На сутринта, още по хлада и росата, той застава пред вратата на къщата“ (И. И., IV, с. 37).

Общо взето съчетанията с предлога по за времето като момент от една по-голяма единица или период носи признака фиксираност, но той не се покрива със значението за отделен пункт във времето. И тук времето се разбира като продължителност, а не моменталност. Съчетанието по-скоро синхронизира действието с даден момент от по-голямата единица за измерване на времето. Не продължителността е решаваща в случая, а представата за единичност за разлика от възприемането на периода като сборност. Предлогът по следователно не може да стане средство на такова отношение на темпоралност, което да изразява краткост, пунктуалност. Той се свързва със съществителното за време, възприемано като известна продължителност, но все пак ограничена продължителност, отрязък от времето. Представата за по-продължителен и по-неограничен отрязък от времето не е много съвместима със значението, изразявано от предлога по, затова

съчетания като *по нощта, по деня*, не са естествени. У П. Р. Славейков се среща съчетанието *по нощя*, но то е по-скоро наречно и има значение за повторителност, периодичност, синоним е на адвербиалното съчетание *нощно време*: „Беше й драго *по нощя* да дойде да ма свари“ (П. Р. Сл., II, с. 301). Понякога съществителното име *среда* се използва за означаване на допълнителен момент от една по-голяма продължителност: „*По средата на обедата* Мария каза“ (Д. Д., Тют., с. 177).

Момент в строгия смисъл на думата, като броежност на времето с единици за неговото измерване, се изразява от съчетанията със съществително име *час* и числително име: „Сметките се прегледаха и одобриха на 1 януари в 1874 г., *по четири часа*т после пладне“ (Хр. Б., I с. 316). „*По 8 часа*т се откри сцената“ (Ив. В., XVIII, с. 21). В такива случаи употребата на *по* е неестествена за българския език, а съвсем естествена е употребата на предлога *в*, с който се изразява строга фиксираност. Посочените примери са свидетелство по-скоро за един период на борба между отделните предлози, но не и за някаква закономерност на книжовния ни език, затова интересът към тях днес е повече исторически.

В групата на съчетанията за фиксиране на момент голяма честота има съчетанието *по едно време*, което не познава формална вариативност, но по значение може да бъде нюансирано. Основен семантичен признак е неопределеността, за което дял има неопределителната лексема *един*¹, успореден с признака внезапност, неочакваност, напр.: „У нас даже *по едно време* той предмет беше добил особено прелъщение за всички публицисти“ (Ив. В., XVIII, с. 419). „*По едно време* той пак се обади“ (И. П., IV, с. 196). „*По едно време* се чуха стъпки — бързи и припярни“ (Н. к., бр. 18, 1965). Употребата на съчетанието *по едно време* е естествена за такова протичане на действието, в което се набелязва някакъв обрат на следваната линия на неговото развитие или възникването на ново явление, което я прекъсва, насича. Съчетанието обозначава именно този момент на обрата. Може да означава и внезапно достигане до едно състояние, което е подготвено от поредица действия или което възниква в противовес на очакваното или без някакви предварителни признаци за неговото възникване: „*По едно време* Марин хваща да се изменява“ (Ив. В., XVIII, с. 562). „Видял той, че магарето си пасе край Адата, но *по едно време* се изгубило“ (Г. К., VIII, с. 260). Съчетанието *по едно време* стои по-близо до значението на наречията *изведнъж, внезапно, неочаквано*. Тази внезапност може да служи за противопоставяне: „Донякъде пътят ни беше познат, но *по едно време* съвсем се объркахме“ (Г. К., III, с. 95). За строгата фиксираност на момент, макар и неопределен, неочакван, говори и връзката на съчетанието с глаголи от свършен вид и минало свършено време или друго минало време с

¹ Ст. Георгиев, Лексико-морфологическа модификация на първичното числително *един* в съвременния български език, сп. „Български език“, 1967, кн. 2 с. 114—124.

резултативно значение, които представят действието в цялост, както кратко и завършено, съизмеримо по такъв начин с ограничен момент. Употребените в не малко конструкции глаголи от несвършен вид в сегашно време не са чужди на значението за цялостност на действието. Това са форми на сегашно историческо време, които по-нагледно представят това фиксиране на действието спрямо неопределен момент от миналото. Напр.: „По едно време излиза Галунка от къщи“ (И. И., IV, с. 374). „По едно време присядам на коляно, разкайвам се веднага и пак се изправям“ (И. И., I, с. 442). Не е без значение да се отбележи и фактът, че повечето от несвършените глаголи в сегашно време на посочените конструкции са префигирани, вторични несвършени глаголи на свършеници. Частичната употреба на минало несвършено време от несвършен вид, както и на много от глаголите в сегашно историческо време, се свързва със състояния, настъпили в един минал момент: „По едно време дядо Васил не чуваше вече свинята да квичи, в къщи нещо се обори“ (И. И., IV, с. 117).

2. 1. 3. За продължителност. За разлика от останалите съчетанията за продължителност наблягат върху количествената измеримост на времето, върху неговото цялостно обхващане като определена единица — ден, месец, година, нощ, денонощие, лято и др. Неогделим техен, структурен елемент е прилагателното цял, означаващо цялостността: „Строели някаква къща насреща и били ругани по цял ден от шишкав предприемач“ (Г. К., IV, с. 124). „Тя го цели часове му разказваше за малките теленца“ (Г. К., VIII, с. 320). „Тогавата те са нащрек, не заспиват по цяла нощ“ (Г. К., VIII, с. 326). С тази си семантика те се доближават до съчетанията за период, но се различават от тях със семантичния доминант, който прави актуален продължителността, пълнотата на времето, неговата цялост, т. е. темпорална изчерпаност, докато признакът сборност е неактуален, макар да се съдържа понякога в тяхното познавателно съдържание. Той не е структура на тяхното значение. В темпоралното отношение на глаголно-именната конструкция е съществена количествената характеристика на действието, количествената му измеримост по време. Затова можем да заменяме предложното съчетание с наречието *продължително* или с адвербиалното съчетание *дълго време, продължителен период от време* и др. Затова в отделни конструкции се прибавя някакво наречие към съчетанията с *по*, което подчертава продължителността в някакъв аспект — на последователност (наред), на непрекъснатост (непрекъснато) и др. Напр.: „По цели дни наред ниско по земята се надвисва не небе, а някаква мътна и тежка мъгла“ (И. И., I, с. 80). А и самото съчетание може да пояснява наречие с подобно съдържание, да бъде обособена част към него: „Тя свиреше непрекъснато, по цели часове“ (Д. Д., Тют., с. 107). Признаците време и количество се представят в случая повече като качествено измерение на действието, като негова характеристика, затова наред с въпроса „колко време“ тук може да се зададе и въпросът „как“ и в мно-

го случаи той е по-естествен. Затова и синтактичното покритие на такива съчетания за продължителност като *по цял ден*, *по цели нощи* и др. някъде по средата между обстоятелствени пояснения за време и начин, за разлика от съчетанията за период *по Великден*, *по празниците*, които недвусмислено са обстоятелствени пояснения за време. Разбира се, при така заетата средина в смисловото си съдържание и в синтактичната си идентификация съчетанията за продължителност се причисляват към единия или другия полюс в зависимост от конкретната съчетаемост в конструкцията, от семантиката на глагола в нея. Можем да смятаме, че съчетанията в конструкциите с глагол за състояние повече клонят към значението за начин напр.: „Люцкан *лежеше по цял ден* в палатката“ (И. И., II, с. 246). „Конете *по цели дни гладували*“ (И. И., I, с. 118). „*По цели нощи* той *разсъждаваше* върху това“ (Д. Д., Тют., с. 21). А съчетанията към глаголи за някакво действие, напр. движение, клонят към значението за време: „*По цели часове* не *излизаше* от стаята си“ (Г. К. X, с. 14). „След като *по цял ден* е *обикалял* печатници, редакции и сътрудници, обикновено вечер се *прибирал навреме*“ (Г. К., IV, с. 59). Но това не е абсолютно, защото едното или другото значение могат да се актуализират и от други фактори на обкръжението, които определят по-сложното съдържание на отношението в конструкцията. В изследваната тук съвкупност се срещат съчетания за продължителност, образувани от съществителни имена *нощ*, *ден*, *час* в два варианта — в единствено и в множествено число, които са съответно семантизирани, без това да съответства на представата за единичност или множественост. Тъй като и с единственото число на съществителното име тук се изразява множественост, това води до такава семантична обобщеност на съчетанието, която го приближава до значението за начин: „Сашко *тичаше по цял ден*, играеше“ (Г. К., VIII, с. 339). „Но да спомням и за тия, *що по цяла нощ* не *спят*“ (П. Р. Сл., II, с. 159). Обратно — съществителните имена в множествено число го доближават до значението за време: „*По цели дни* тя *вече не излизаше*“ (И. И., IV, с. 115). „С Юлиус *говорехме по цели часове*“ (Г. К., VIII, с. 25). „Лягаше някъде в полето и *по цели часове прекарваше там*“ (И. И., I, с. 113).

Съчетанието за време се образува и със съществителното *път* в абстрактното му значение за момент, който се повтаря. Това е съчетание за периодичност. Към съществителното име обикновено се поставя обобщително местоимение или неопределително. В нашата съвкупност срещаме съчетание с неопределително местоимение *някой* (*по някой път*), с което се изразява неопределена, през отделни интервали повторителност, застъпена в слаба степен, екстензивна: „А *по някой път* *замяряха* с камъни подире му“ (Д. Бл., Прин., с. 161).

Към съчетанията за време принадлежат и тези, в които предлогът *по* има значение на предлог *след*, означава отнесеност към период след някаква граница във времето. Границата се означава

от съществително име за приключено действие (отглаголно съществително име) или някакъв край на явление, процес, а самото съчетание придобива значение за периода, който започва от тази граница. Напр.: „А *по завръщането си* в столицата той написа ред повестци“ (Ив. В., XVIII, с. 436). „*По смъртта на* майка му Лермонтов биде оставен на грижите на баба си“ (Ив. В., XVIII, с. 445). Тази употреба на предлога *по* не е естествена за книжовния език и може да се смята, че е взета от руски език. Не случайно я срещаме в творчеството на Ив. Вазов, който възприема много русизми. Интересът към нея днес е исторически.

2. 2. *За място.* Семантичният инвариант на съчетанията за място се свързва с отнесеност спрямо повърхност и пространство в конкретен или абстрактен смисъл. Както честотата, така и дистрибутивното многообразие на съчетанията е голямо — те стават форма на смисъла на различни семантични групи глаголи, чието значение диференцират и ограничават в конструкцията и в зависимост от този съчетателен актив придобиват ярко изразени граници на семантично вариране и лексикално попълване. Същото може да се каже и за глаголните групи, които изискват предложно съчетание за място — те са ярко очертани, масово продуктивни и подлежат на по-точен структурно-семантичен и морфологичен анализ. Съчетанието *по* *N* означава място на извършване, на протичане или разпространение. Предлогът *по* е станал универсален локален предлог, когато мястото се разбира като повърхност или като съборност от еднакви или различни предмети, напр. *по полето, по селата, по села и градове, по земята, по пътя* и др. Това е било възможно, защото той не посочва освен признака отнесеност към повърхност други допълнителни признаци с по-конкретна локалност, напр. определена част от нея, определена страна, измеримост и др. Други предлози могат да имат значение за локална ограниченост върху доминиращия признак повърхност, например с оглед на дадена част или страна от предмета: предлог *на* — горна част на предмета, *пред* — предна част, *под, зад* и др.; предлог *в* — в границите на предмета. Предлогът *по* не се свързва с подобно ограничаване. Такава семантика на неопределена локалност спрямо повърхност и предмет е скритата сила на онова интензивно разрастване на функцията на предлога *по* и разширява границите на неговия семантичен обем. От друга страна, неограничената локалност дава възможност за разрастване на лексикалния потенциал от съществителни имена за тяхното попълване — свобода, която съществува все пак в определени семантични граници. Съществителните имена в съчетанията за място могат да бъдат най-различни, но те пряко или опосредовано се свързват по значение с представата за място. Една от основните задачи следователно на техния анализ е установяването на ония признаци и ония условия на тяхната съчетаемост, които ги синхронизират в състава на съчетанията със значението за място, особено пък когато това синхронизиране е опосредовано, например в съчетания като *по гората, по махалата, по припека, по вятъра* и др. В

придобиването на значение за място в състава на съчетанията от съществителни имена, които по начало не са за място, голяма роля се пада на метонимията, синекдохата, метафората, абстрахирането, обобщението, събирателността и др. Не по-малко съществено е явление многозначността, семантичната вариативност на съчетанията за място, която проличава в състава на конструкцията като сложна дистрибутивна и синтактична единица. Затова разглеждането на съчетанията като интегрант в състава на конструкцията изисква да се направи пълен преглед на глаголите в позицията на главен член, да се групират те по семантични групи с оглед на смислово-синтактичните отношения, които самите те установяват в тази позиция. С други думи — да се потърси съответствието между значението на тези глаголи (денотата) и тяхната значимост (структурно значение, дистрибутивност). Това ще бъде принос не само за разкриване семантичния потенциал на конструкцията, но и за изясняване структурното значение на една голяма група глаголи за движение, произтичане и разпространение, неописано в нашата граматическа литература. Тук двата признака — статичност и движение, характеризират групата на глаголите и са един от основните признаци в многозначността на съчетанията, наред с други повторостепенни по честотата на застъпване като финалност, контактност с повърхността и техните корелати нефиналност, неконтактност и др. Точността на процедурите тук е много важна за практическата полезност на резултатите от подобно описание, тъй като те подпомагат генеративния подход към синтактичните единици, така необходим при съвременното техническо използване на езика. Несъмнена е полезността на подобно описание като основа за теоретически разсъждения по някои основни въпроси на семасиологията — за значението на думата и съчетанието, за отношението между назоваващата и езиково-комуникативната роля на езика, за характера на дадено смислово-синтактично отношение.

И съчетанията за място ще разгледаме в същата последователност, както при останалите съчетания — първоначално в парадигматичен, а след това в синтагматичен план. Това предполага в крайна сметка да се постигне такава обобщеност на съчетанията като парадигматични единици, която дава възможност за пълната им синтагматична характеристика. Такава обобщеност и характеристика е целесъобразно да се направи като краен резултат от анализа, а самият анализ да има последователност, която отговаря на двете основни синтагматични отношения — статичност и движение (динамичност).

2. 2. 1. Съчетания на статичността. Това са съчетанията с един общ признак на тяхната синтагматика, овързвана с глаголи за действие, което се локализира спрямо даден предмет или повърхност на предмет и е безразлично към признака преместване, напускане на определено място, отдалечаване като самодвижение. И от значението на предлога *по* е изключен този признак, затова той не може да стане средство за включване на съчетанието

във веригата на динамичната връзка. Тези съчетания могат да бъдат специални съчетания на статичността, които имат своя семантика и специфично лексикално попълване, но могат да бъдат и еднакви по форма и състав със съчетанията на динамичността, да са им присъщи явленията многозначност и омонимия. Според представата за повърхност те могат да бъдат съчетания за конкретна, обобщена и абстрактна локалност.

2. 2. 1. 1. За конкретна локалност. Съчетанията от тази подгрупа за място означават повърхност в действителния, конкретно-предметния смисъл на думата. Представата за място следователно се свързва с някакво ограничено пространство от външната страна на предмета, достъпна за нашите сетива. Съществителните в състава на съчетанията по изключение биват специални съществителни за повърхност, а като правило те означават повърхност метонимично, т. е. под названието на предмета се разбира неговата повърхност. Роля за това има предлогът *по*, който се е специализирал за отнесеност към повърхност на конкретен предмет. За разлика от други локални предлози, напр. *на*, *върху*, които също могат да изразяват отнесеност към повърхност, предлогът *по* се свързва с допълнителни признаци, напр. сборност на отнесеността, разпространение върху повърхността в определени или неопределени граници, немаркираност по отношение на дадена страна на предмета освен най-общо фиксиране на външност. Още тук, в конкретната локалност на съчетанието, която може да се смята като първичен признак на предлога *по*, се крият предпоставките за развитие и на останалите типове значения — обобщеното и абстрактното локално. За да се развият те, е било необходимо свързване на предлога *по* с други групи съществителни имена или с такава формална разиевидност на конкретните съществителни имена, която ги свързва със сборност, масовост, неограниченост, с избледняла вече или изчезнала представа за мястото като повърхност на предмета.

Съставът на съчетанията с *по* за конкретна локалност познава такива съществителни имена като *лице, глава, чело, стена, крак, буза, рамене, нож, сабя, превръзка, сърма, дреха, зърно, гръб, гърди, страни, опашка, кожа, грива, пера, гребен, крава, човка* и др., които се срещат в проучваната тук съвкупност от примери. Посочените съществителни имена са достатъчни, за да се види, че конкретна локалност с предлога *по* може да се изрази, когато съществителното име означава материално-веществена предметност, свързана с физическа форма и осезателност на измеренията, които могат да фиксират представата за повърхност. Това са съществителни имена за части на човешкото тяло, предмети от всекидневния бит и облекло и др., именно названия на предмети, които имат свой веществен обем, материален състав и представата за повърхност е неделима от тях. Напр.: „Погледнете на *главите* на нашите мудрословешнейши патки и вие тутакси ще да видите, че *по тях* отдавна вече са захванали да растат различни литературни зеленчуци“ (Хр. Б., I, с. 398). „Чест на капки пот, пролетни *по измъчено лице*“ (П. Р. Сл.,

II, с. 157). „Той пишеше нещо с пръст по стените“ (И. И., I, с. 388). „По раменете му се топеше сняг“ (И. И., I, с. 268). „Дълго време сълзите на Милена течаха по лицето ѝ“ (И. И., IV, с. 127). „По саблите, турени в ножниците, кръвта още се струеше“ (И. И., I, с. 529). „Едрите, натежали от мъка сълзи започнаха да се търкалят по бузите ѝ“ (Д. Д., Тют., с. 392). И все пак метонимичното фиксиране на повърхност е недостатъчно ограничено откъм признаците размерност (пълнота в обхвата на повърхността) и пунктуалност — посочване на дадена точка или точно определено място от повърхността спрямо нейния пълен размер. Затова при необходимост от по-строго фиксиране към съчетанието се прибавя друго съществително име за място или измерение, което ограничава, съсредоточава в дадена точка или направление, напр.: „Имаше твърде оригинална фигура и по цялата ширина на челото — един белег от заздравяла рана“ (И. И., I, с. 323). „Две гъсто изплетени плитки са кръстосани по средата на главата ѝ“ (Г. К., III, с. 46). „Един гвоздей остави по продължение на цялата ми длан плитка, но окървавена диря“ (Г. К., VIII, с. 204).

Статичните съчетания са дистрибутивна форма на глаголи, които не можем да обединим в единна група, защото те са разнообразни по своята семантика. Но между тях има нещо общо, именно необходимостта от свързване на действието с представата за повърхност. Присъща е една особеност на изразения от глагола активен признак, че той предполага съсредоточаване с докосване на повърхност. Няколко семантични групи глаголи имат такава дистрибуция. На първо място, глаголите за наличие като *има* (безличен), *няма*, *е*, *стои* и други: „Но все беше останало нещо ново по нея“ (И. И., IV, с. 235). „Сърма и оръжне имало по него“ (И. И., I, 289). „И никакви следи *нямаше* от плача по лицето ѝ“ (И. И., IV, с. 437). „Още жълтото *стои* по човките, а ще продават ум“ (Д. Д., Тют., с. 403). „По стените и иконостаса *стояха* извехтели икони“ (И. И., I, с. 429). На второ място — глаголи за самозиява, за такова саморазкриване на предмета, по което съдим за неговото наличие: „По челото на княгинята *искреше* великолепна диадема“ (Ив. В., XVIII, с. 347). „По бузите му *се чернееха* лъкадушни вадички от засъхнала пот“ (И. И., I, с. 207). „Синкави металчески блясъци *лъщят* по перата му“ (И. И., IV, с. 411). „Безверие и ропот *се вижда* по всички лица“ (Г. К., VIII, с. 95). Както се вижда, това са глаголи за представяне като активни, глаголни признаците за цвят, за блясък и светлина, или изобщо за зрителна и друга достъпност на предмета. На трето място са глаголите за поставяне върху повърхност, за нанасяне: „Защо и какво *пише* понякога *по двара*“ (И. И., I, с. 391). „Един дори беше *се качил* на него — разтреперан, *одраскан* тук-там *по краката*, но здрав и читав“ (И. И., II, с. 22). „*По дрехите* им и *по земята* акациите *хвърляха* черните си сенки“ (И. И., II, с. 276). На четвърто място — глаголи от една доста обемиста група със значение за поява и разпро-

странение, за заемане на повърхност, при които посочването на повърхността е необходимо за пълноценно реализиране на тяхната семантика. Много от тях са синсемантични и предложното съчетание е един от признаците на тяхната синсемантия, напр.: „Чест на капки пот, пролени по измъчено лице“ (П. Р., Сл., II, с. 159). „По гранитния му гръб се разляха румени блясъци“ (И. И., II, с. 360). „Бялата му брада се разстилаше по гърдите му“ (И. И., II, с. 379). „Рояци лъскави зелени мухи се въртяха и кацаха по нагорещената кожа на воловете“ (И. И., IV, с. 314). „Прахът се полепваше по изпотените лица на работниците“ (Д. Д., Тют., с. 327). Ако се обърнем към последната група за един по-подробен семантичен анализ, ние можем да хвърлим светлина и върху останалите глаголи на конструкциите със статични съчетания. Глаголите за поява и разпространение имат следните елементарни семантични признаци: присъствие, конкретност, повърхност, контактност (досягане), масовост (сборност), обхват (разсейване). Съществителното име в предложната форма има признаците място, повърхност, конкретност, ограниченост, относителна спрямо по-голямата предметна единица, напр. лице и глава, рамене спрямо тялото). Много от признаците на глаголите и съществителните имена в конструкцията се пресичат, общи са, напр. семантиката на глагола съдържа почти всичко от семантиката на съществителното име в съчетанието) признаците място, повърхност, конкретност). Тази общност на елементарните семантични признаци определя възможността за тяхната съчетаемост и от нея зависи пределът на поглъщаемост, която могат да имат съчетанията спрямо съществителните имена. Тези глаголи стават характеризираща група изобщо на глаголите в конструкциите със статични съчетания, защото най-добре изразяват семантичните признаци, общи за сборната група глаголи. Но отделните, посочени вече групи глаголи в общата сборна група имат свои диференциални черти, които не ни дават основание да ги изравняваме и ни заставят да ги отчитаме с известно разграничение, както направихме това по-горе. Такива диференциални признаци са заемане / наличие, разпръснатост / събраност, изявеност / неизявеност и др. Би трябвало да обърнем внимание на един особен признак, който неизменно, макар в различни модификации, съпътствава смислово синтактичното отношение на конструкцията и проличава от семантиката на глаголите — това е признакът сборност, съвкупност или масовост. По своята семантика или по своята форма глаголите означават едно масово действие или го представят само като процес на продължително извършване. Затова много от тях са в множествено число. В наличието на признака сборност трябва да се вижда началото за развитие на ония нови значения, които бележат по-голяма абстрактност, разширяване на семантичните граници, а заедно с това и разрастване на съчетанието с предлога по в тези конструкции. Ето защо самото по-нататъшно разглеждане би трябвало да се съобразява с това отдалечаване от конкретността, с то-

ва семантично прадиране по линията конкретност-абстрактност, а самото прадиране има своите обективни мотиви в своеобразното кръстосване на признаците от съществителните имена и глаголите. Предложените съчетания със съществителните имена *лице, тяло, рамо, снага, устни, чело, кожа* и др. на тази основа развиват известна многозначност по изразяването на признака конкретност, свързан с по-обща представа за повърхност. Тази семантична разновидност на съчетанието зависи изключително от значението на глагола, с който се свързва, а той означава обикновено в по-общ вид значение за разпространение поради характера на самия субект. Употребяват се главно глаголите *мина, премина, разливам се, пробягна, проигряя* (премина), *лазя, бягам*, които са преносни на същите глаголи за движение, но вече по метафоричен път означават разпространение с известно избледняване на представата за повърхност и свързване на разпространението повече със самия предмет като цяло, с обхващане на предмета и пр. Понякога това обхващане се подчертава по-силно от наличността на прилагателното цял като определение на съществителното за място. Напр.: „Някаква парлива топлина се разля по цялото му тяло“ (И. И., II, с. 373). „Тръпки минават по тялото ѝ“ (И. И., IV, с. 417). „Усети как се разлива по снагата му страшната му сила“ (И. И., IV, с. 30). „По лицето му пробягна едва доловимо мечтателно изражение“ (Г. К., X, с. 68). „Хитра усмивка проигра по устните на моя другар“ (Г. К., VIII, с. 119). „По тялото му минаваха вълни от горещина (Д. Д., Тют., с. 164). Степента на абстрактност се увеличава, когато и самото съществително име притежава по-абстрактно значение, а губи значението си за осезателност, напр.: „Някаква сладка умора се разливаше по жилите му“ (И. И., II, с. 307). „Силната ракия се разливаше по жилите на Стоичко Данкин“ (Д. Д., Тют., с. 240). В този случай представата за повърхност като нещо конкретно изчезва. Съчетания, които неоспоримо принадлежат към групата с конкретна локалност, са образувани от конкретни съществителни имена за предмети и части от човешкото тяло и са дистрибутивна форма на глаголи за вършене с насоченост върху повърхност. Значението за място тук е неотделимо следователно от признаците повърхност и конкретност, но не се изчерпва само с тях, а се свързва и с признака съсредоточеност, ограниченост в дадена точка на повърхността в по-конкретен или по-обобщен смисъл. По-скоро може да се мисли за преливане и съвместност на съсредоточеността в двата посочени аспекта. При действителна съсредоточеност съчетанието фиксира определена точка от повърхността на предмета, назован със съществително име, а при по-обобщения израз на съсредоточеност самият предмет като цяло спрямо една по-голяма предметна съвкупност или по-голяма единица, от която се явява част, фиксира мястото. Това можем да видим от следните два примера: „Сам замахнал с една тояга и ударил младия българин по челото“ (Хр. Б., I, с. 109) и „А с другата ръка го гладеше по челото“ (И. И., IV, с. 409). Превесът на едното или другото значение се определя от дистрибу-

ивната реалност на съчетанието, затова като относително самостоятелна даденост то не може да се разглежда иначе, освен в единството на тези два семантични аспекта. В семантичното съдържание на конструкцията заляга един основен признак — насоченост на действието спрямо повърхността на даден предмет, който тава място и обект на тази насоченост. Затова тук двете значения — локалност и обектност, се преплитат в синтактичната идентификация на съчетанието, което според характера на глагола и семантичния клас на името може да се приеме като обстоятелствено пояснение или като допълнение.

От съществителните имена, назоваващи части на човешкото тяло, се употребяват съществителните *глава, чело, лице, зъби, устни, корем, тил, врат, шия, буза, нос, гръб, рамо, гърди, крак, ръка, акът, коляно, пети, хълбок, коса*, а от тялото на животни — *муцу, ухо, опашка*, и др. Напр.: „Почнаха да го бият немилостиво по *лавата* с бичовете си“ (Д. Д., Тют., с. 278). Да кусне — една целувка барем *по устни*“ (П. Р. Сл., I, с. 294). Секретарят се почеса долюно с молива си *по бузата*“ (Д. Д., Тют. с. 149). „Залепи се до него и го поглади *по гърба*“ (Г. К., VIII, с. 234). „Удари гневно с юмрук *по коляното си*“ (Д. Д., Тют., с. 44). Конструкцията се изразжда с глаголи за насочено действие към повърхност и ограничена точка от нея. Най-типични тук са глаголите със значение за нанасяне на удар — *ударя, плесна, забруля, шибна, зашлевя, плюя, бодна, потупам, почукам, натисна, чукам, парна, одраца, улуа* и др. Напр.: „Захария *плесна* с камшика Велика *по лицето*“ (И. И., IV, с. 323). „В страшната пукотевица някой го *зашлеви по тилата* с плесница“ (Г. К., X, с. 138). „И ножове без икономия *плющят по гърба* на кир Михалаки“ (Хр. Б., I, с. 292). „Той *бодна* с ножа одора *по едното рамо, бодна* го и *по другото*“ (И. И., IV, с. 107). Димитър го *потупа по рамото*“ (Г. К., X, с. 40). Тези глаголи означават еднократно или повтарящо се действие, свързано с нанасяне на удар в една точка. При повторителност на действието може да се изрази представата за множествост на извършването, но това е отстранява признак съсредоточеност, макар и на повече места върху повърхността на един и същи предмет. Значението за нанасяне на удар може да се изрази и от глаголни съчетания: „Сякаш елта на борбата *се изчерпваше с биене на юмрук по гърдите*“ (Д. Д., Тют., с. 211). „Да му *дадете един юмрук по мордата*“ (В. К., I, с. 536). „Да те *гости с някой нож по главата*“ (Хр. Б., I, с. 284). Обръщатни глаголи с непреходно значение обикновено означават същите действия, но извършвани от лицето, което ги насочва към себе си, към определена част от тялото си: „*Туна се по корема* и *казата*“ (Хр. Б., I, с. 91). „*Като се чешеше по рамото*, гледаше към къщата“ (И. И., IV, с. 344). Затова такива глаголи имат понякога и рефлексивно значение и назовават съпътстващите действия.

Други глаголи, които нямат значение за нанасяне на удар, изразяват различни действия на съприкосновение с предмета и с известно разсейване по неговата повърхност или нестрога съсредото-

ченост. Срещат се глаголите *целуна, погалья, галья, милвам, помилвам, погладя, лизна, лижа, стрижа, подуша, почеша, бутна, займ, шурт* и др.: „Той *целува* единия *по челото*, *целува* и другия“ (И. И., IV, с. 232). „После отиде при нея и се опита да я *погали по лицето*“ (Д. Д., Тют., с. 183). „Ирина го *погали по косицата*“ (Д. Д., Тют., с. 465). „Чичо Митуш го *потупваше по гърба*, *милваше го по челото*“ (И. И., IV, с. 314). „Взе да дига рамене, като да го *заяде нещо по гърба*“ (Хр. Б., I, с. 227). Много от тези глаголи имат в словообразователния си състав представката *по-* или друга представка със значение за слаба дейност, слаба степен на действието или за налукване на дадено място, напр. *побутна, попилам*, напр. у Йовков *побутна по муцуната*, *попица се по позвата*, у Караславов: *попивах ги по вратовете*. Някои от глаголите изразяват засягане на предмета в преносен смисъл и придобиват образно значение — свободно или фразеологично: „Пари да те *парят по дроба!*“ (Хр. Б., I, с. 291). „Остри шипове го *бодат по сърцето*“ (Ив. В., с. 31). „И също като змия я *клъцнаха пак по сърцето* думите“ (И. И., IV, с. 144).

Освен съществителните имена, назоваващи части от човешкото тяло, се срещат и названия на вещи, части от други предмети които дават представа за повърхност в конкретния, предметен смисъл, напр. *чизъм, ботуш, кора, клони, стъкло, вода, клечка, маса, рогозка, вода, порта, вьорс, приклад, джоб* и др. Конструкцията се изпраща с глаголи от посочените вече семантични групи, на пример *шибам, удрям, чукам, зашибам, плесна, дялам, бутам, драця, затракам, блъскам, звънтя, хлопвам, потупвам, попицам* и др. „Гледа настрана и *шиба* с една пръчица *по нагърчените си чизми*“ (И. И., IV, с. 79). „*Чукаха* с човките си *по кората* на боровите“ (Д. Д., Тют., с. 45). „*По стъклото* на прозореца *зашиба дъжд*“ (И. И., IV, с. 103). „Аз не съм способен да *тропам по портите*“ (Хр. Б., I, с. 509). Предложното съчетание може да означава не само повърхност на предмет в посочения конкретен смисъл, но и земна повърхност, част от нея. В такъв случай глаголът на конструкцията означава едно по-широко действие от обикновено съприкосновение с повърхност: „*Тупат по замръзналата земя* със своите боси крака“ (Г. К., III, с. 20). „Върви Люцкан и тъй юнашки *бие крак по калдъръма*“ (И. И., II, с. 234). „*Тракаха* налъмите *по каменните плочи* на тротоара“ (Д. Д., Тют., с. 398).

Съществителните имена в съчетанието могат да бъдат и в множествено число, но се оказва, че тук категорията число е безразлична към признака конкретност или абстрактност на съчетанието. Може би това е така, защото се запазва признакът конкретност и повърхност в семантиката на глагола, което не позволява множествеността да се възприеме като сборност, а си остава като успоредност в протичане на много единични действия едновременно на няколко места, като насочване към много еднородни предмети, напр. „*Взе да търка* с нея Комура — *по хълбоците, по корема*“ (И. И., IV, с. 407). „Но сега *по краката* се *полепва* жълтата глина“ (Г. К.

III, с. 99). „Той ни *погали по главичките*“ (Г. К., VIII, с. 21). „Камъните го *бодяха по краката*“ (Г. К., VIII, с. 255).

По-абстрактно значение, което е съвместимо с конкретното, придобиват съчетанията към глагола *стрелям*. Съществителното име в съчетанието означава предмета по-скоро като обект на посочване, отколкото като повърхност на засягане, макар този признак да не е изключен от значението на съчетанието, напр.: „Започнал да *стреля по релсите*“ (Г. К., III, с. 52). Значението за обектност се засилва и става единствено, когато съчетанието се изгражда с лично или друго местоимение за означаване на лице: „Не веднъж *беше стрелял със съчки по него*“ (И. И., IV, с. 256). „Открила *огън по нашите*“ (И. И. I, с. 421).

Диапазонът — семантичен и лексикален, на съчетанията за съприкосновение и съсредоточеност е много по-голям. Посочените съществителни имена могат да образуват съчетания с *по*, които се свързват с по-широк кръг глаголи или глаголни съчетания, напр. *поръся, сипя, струя, лея се, окапвам, изпиша, изсипвам се*. Те също означават насочване на действието към повърхност и съприкосновение с нея, но тук се прибавя нов семантичен признак, който става доминиращ, признак за разпространение. Съчетанието започва да означава място на извършване и разпространение, напр.: „Слънцето *сипеше безмълвно жар по червеникавите песъчливи хълмове*“ (Д. Д., с. 552). „*По дрехите ни се леят памучни влакънца*“ (Г. К., III, с. 81). „*По тия килими, по кадифетата и атлазите струеше* погта на бедните селяни“ (Д. Д., Тют., с. 285).

Особен случай на конкретна локалност са съчетанията от рода на *пълзеше по коленете си*, които означават място на съприкосновение и съсредоточеност в обратен смисъл, за означаване средство-то на действие, в случая на движението: „Той *пълзеше по коленете си*“ (И. И., IV, с. 210).

Съвместност на значението за повърхност и обхващане на предмета имаме в съчетанията *по цветята, по гората, по тревата, по листата, по главата, по прозорците, по гълъбарниците, по покривите, по купите, по сапъците, по върха* на салкъмите, *по бронзовите свещници, по стъклата, по керемидите* и др. Два нови момента има в тези съчетания, които не се различават по състав от останалите — първият, че е засилен, повече е застъпен признакът сборност и свързаната с него абстрактност, и вторият — присъствие на семантичния признак за средство на разположението, за мястото като характерност на употребата на предметите, която е антитеза на употребата им на друго място. А това вече е откъсване от представата за конкретно-предметна повърхност при запазване на представата за място като връзка с дадена предметна съвкупност. Съществително име, название на предмет, не означава метонимично негова повърхност, не опраничава определена повърхност, както беше това със съществителното *лице, крак, рамо*, и др. в съчетанията, свързани с глаголи за разпространение. Примери за засилване на сборността: „*По керемидите цвърчаха* врабчета“ (Д. Д., Тют., с.

34). „По цветя росата бисерна лъщи, ветрец по гората тихичко шуми“ (П. Р. Сл., I, с. 52). „Техните сенки пробягваха по осветените прозорци“ (И. И., II, с. 372). „По купите и сапльците, по покривите на хамбарите пламва червена светлина“ (И. И., IV, с. 411). Не са малко примерите на съчетания със съществителни имена за средство на разположението и за място на насочването: „По главата си го реди“ (П. Р. Сл., I, с. 126). „От време на време по бронзовите свециници внезапно изпращаваха запалените клемнали свеци“ (Г. К., X, с. 120). Интересен е следният случай: „Да видят дали по листата на тютюна нямаше петна от мозайчна болест“ (Д. Д., Тют., с. 405). В своето конкретно значение съчетанието означава повърхност на разположението, но в същото време не му е чуждо и значението за категоризация на разпространението като свързано с дадена предметност, с даден обект. По-нататък ще бъде разглеждана подгрупа с подобно значение. В следните примери по различен начин — в зависимост от семантиката на съществителните имена и глаголите, от нейната конкретност или абстрактност, от значението на формите и в различна степен е изразена такава обобщеност при съвместимост и с конкретното значение за повърхност: „В същото време да лъжесвидетелствувате по вестниците“ (Хр. Б., I, с. 409). „Пълпат неуморно по книжовното поле“ (Ив. В., XVIII, с. 35). „Да хвърлим поглед по страниците на италианския печат“ (Н. к., бр. 18, 1965). „Тоя лозунг четяхме по вагоните, камционите и каруците“ (Н. к., бр. 19, 1965). „По кондиката на „Добродетелната дружина“ ще да пишат само мухите и дървениците“ (Хр. Б., I, с. 345). „Забравяше да ги разпредели равномерно по цялото сито“ (Д. Д., Тют., с. 417).

Активна група съчетания за конкретна локалност са образуваните със съществителни имена за пространства от земната повърхност или от атмосферата. Земна повърхност най-често се означава със съществителното име *земя* (почва), която се свързва с представата за неограничено пространство, напр.: „Народът насяда наоколо по земята“ (Хр. Б., I, с. 249). „Огън се по земя простира“ (П. Р. Сл., I, с. 211). „Медара чертаеше нещо по земята с върха на бастуна си“ (И. И., IV, с. 347). „А по земята беше паднала дебела сянка“ (Г. К., III, с. 29). Други съществителни имена имат значение за определена част от земната повърхност, за определено пространство, което няма строги очертания, но е все пак ограничено, като е съпоставено с други пространства според някои негови особености — растителност, обработка и др. Такива са *поле*, *лъка*, *кър*, *поляна*, *стърнище*, *ливада*, *морава* и др. Напр.: „Свирих, пях и скачах по полето“ (П. Р. Сл., I, с. 181). „По зелените поляни пасяха овце“ (И. И., II, с. 163). Значение за по-строга ограниченост на пространството изразяват съществителни имена като *плац*, *харман*, *гара*, *под*, *тротоар*, *перон*, които имат определено предназначение, свързват се с определена дейност на хората: „Сламата, дете се оръсила по хармана, излязла по небето“ (Г. К., VIII, с. 338). „Тракаха шумно с налъмите си по тротоара“ (Д. Д., Тют., с. 328).

„Нахвърляха позиви за стачката по перона“ (Д. Д., Тют., с. 404). По-обобщено изразяват значението за пространство съществителни имена, назоваващи земни форми като *равнина, бряг, езеро, склон, гребен* (на планина), които по-скоро ориентират по място, а по-малко изразяват повърхност в конкретно-предметния смисъл на думата: „Таме цветя са нацъфтели по кадифяна равнина“ (П. Р. Сл., I, с. 28). „Част от къшурките му са накацали по склона на бърдото“ (Г. К., III, с. 134). Повърхност и пространство може да се изрази и от съществително име, което означава площ, заета с нещо, покрита със сняг, паваж, лед и др. С тях се изразява неограничено пространство и по-конкретна представа за повърхност: „Краят на едно въже се влачеше след него по снега“ (И. И., IV, с. 388). „Кръвта на пламенните патриоти още не беше изтрита по паважите на улиците“ (Г. К., VIII, с. 146). За пространства, несвързани със земна повърхност, се използват съществителни имена *небе, хоризонт, облаци* и др.: „Гледах как са наредени по небето вред звезди“ (П. Р. Сл., I, 229). „Лек пурпур играеше по белите облаци“ (И. И., I, с. 331).

Когато трябва да се ограничи обхватът на пространството, обикновено се използват допълнително други съществителни имена, които очертават една част от него, определен пункт. Такива са съществителните имена *среда, край* и др.: „По краищата на сечището се издигаха големи купища от вършина“ (И. И., I, с. 302). „Той застана точно по средата на мегдана“ (И. И., IV, с. 13). „Точно по средата на хълма има китка хубави високи дървета“ (Г. К., III, с. 143). „Но как да цапа само по края, по плиткото“ (Г. К., VIII, с. 258). Съществителното име *среда* може да се употреби и съвсем абстрактно, като означаващо раздел между две явления, и тогава съчетанието е далеч от представата за повърхност или пространство: „Купувачът дава осемнадесет хиляди лева, продавачът иска деветнадесет — остават по средата хиляда лева“ (Г. К., VIII, с. 345). Глаголите в конструкциите със съчетания за пространства са същите, както и в останалите конструкции на статичността с конкретна локалност — глаголи за поява и разпространение, за наличие и разположение, за поставяне и др. Съчетанията за конкретна локалност, разгледани на последно място, особено образувани със съществителни имена за пространства, бележат един постепенен преход към значението за обобщена и абстрактна локалност. Причините за обобщената локалност бяха вече частично посочени, като беше отбелязано засиленото значение за сборност, обхватност и др. Те ще бъдат разгледани по-подробно в следващия раздел.

2. 2. 1. 2. За обобщена локалност. Тези съчетания са пълноценни означения за място в действителния смисъл на думата и съдържанието им ги свързва с представата за пространствено, за което признакът повърхност вече не е актуален. Значението за пространство е толкова широко или е представено в такава сборност, че контактът с повърхност като семантичен признак отпада от съчетанието и не се изисква от глаголите на конструкцията. Глаголите могат да бъдат същите — глаголи за поява, разпространение, разполо-

жение, поставяне, както в конструкциите със съчетания на конкретната локалност, или да бъдат други глаголи, но и за едните, и за другите е характерна семантиката на неограниченост по отношение на мястото на действието. Напр.: „Зимно време *спеше* в обора, лятно време *по нивите*“ (Г. К., X, с. 75). „На мегдана и *по улиците не се виждаше жива душа*“ (И. И., I, с. 273). Съчетанията *по нивите, по улиците* изразяват обобщена локалност и в сравнение със съчетанията *в обора, под навеса, на мегдана* те не ограничават конкретно действието с определено място, а го отнасят към сборната представа за такова място, именно представа, а не конкретно пространство. Откъсването от едно определено място и свързването с много места, макар и еднородни по своята същност, например улици, пътища, площади, села, домове и др., внася тази представа за сборност, която по-скоро клони към характерологично представяне на значението за място с цел да се разкрие характерът на дейността, отколкото свързването с дадена повърхност или ограничено пространство. Но все пак характерологичният елемент е само нов семантичен признак, който още не доминира в семантиката на съчетанието, останала здраво свързана и покриваща се с представата за място. Ако характерологичният елемент стане доминиращ, съчетанието попада в сферата на абстрактната локалност, при която вече липсва представата за пространство, а се развива значението за обектност и други значения. Пораждането на признака сборност на локализиращите предмети проличава най-добре от следния пример: „Най-напред ясно се провидяха плетивцата и белите волски черепи, *набучени по коловете*, за да плашат вълците“ (И. И., IV, с. 342). Може да се сравни значението на съчетанията с предлога *по* и значението на съчетания с други предлози, напр. *на коловете, върху коловете*, от което се вижда, че предлогът *по* се е специализирал за изразяване именно на представата за сборност. Конструкцията *набучени по коловете* по-скоро представя една обща картина на поставяне, а не представя самата поединичност като разпределеност по място. Тенденцията и тук, макар съществителното име *колове* да не означава по начало място, е към сливане, към общност, при която започват да се губят контурите на единичното и да се изгражда представата за обобщена локалност. По този начин множеството означени предмети става израз на значението за място. Тази представа за място, разбирано като неограничено, следователно неконкретно, а обобщено пространство (а това показва, че вече се е намесила обобщаваща, сумираща мисловна операция), важи с още по-голяма сила за съчетанията със съществителни имена за място. При тях са необходими само някои допълнителни семантични признаци, заложиени в самата тяхна семантика предварително или привнасяни от тяхната морфологична форма, напр. за число, и от дистрибутивното отношение с глагола, за да започнат да означават обобщена локалност. По-сложен е случаят със съществителните имена в единствено число, където формата на името не сигнализира сборност,

няма морфологически показатели, които да я изразяват, и следователно трябва да се опрем на семантиката на съществителното име, за да я обясним. А това крие известни рискове, слага под съмнение езиковата стойност на анализа, ако не е съобразен с формализираната стойност на семантичната структура на съществителното име в съчетанието и с критерия на дистрибутивните връзки.

2. 2. 1. 2. 1. Съчетания със съществителни имена в единствено число. Съществителните имена, които съставят съчетанията за обобщена локалност с формата си за единствено число, по начало означават мястото като ограничено пространство или като неограничена площ, географска област, местност, държава, континент и др. Явно е, че и тук бихме могли да степенуваме съществителните имена за място по техните предпоставки за обобщен израз на локалност. Съществителни имена като *таван*, *затвор* и др. означават ограничено пространство и могат в зависимост от глаголните действия, които се появяват от съчетанията, да изразят представата за място в по-общ смисъл, като по-обща, конкретизирана от признака повърхност или други признаци представя. Напр.: „Сухото и застрашително гракане *ехтеше по целия затвор*“ (Д. Д., Тют., с. 476). Други съществителни имена означават място по косвен път, чрез означаване на някаква маса, с която може да се свърже разпространението на дадено действие: „Тая малка безредица *премина по цялата колона на бригадата*“ (И. И., I, с. 420).

По-висока степен на обобщеност на значението за място придават на съчетанието съществителните имена, които по начало означават части от земна повърхност без определени граници, но известни като пространства, които се покриват с някаква земна форма — *поле*, *гора*, *лъг*, *долина*, *кър*, или като небесни простори — *небе*, *линия на хоризонта*, *хоризонт* и др. Това са съществителни имена за пространства на по-големите размери и те само най-общо се фиксират като отделна даденост по отношение на по-голямата единица за място — земна повърхност, планета, небесна далечина. Тази голяма мащабност на размерите и тази нестрога фиксираност на границите като семантичен признак на съществителните имена във взаимодействието със значението на глагола за някакво вършене, за протичане има за резултат именно обобщената локалност на съчетанието. Остава се впечатление за разпръснатост, разсеяност като един от елементарните семантични признаци в значението на съчетанието, необвързано с признаците повърхност, контактност, напр.: „*По гората, по полето няма нийде цвят, ни злак*“ (П. Р. Сл., II, с. 400). „*Плуг си карах там по лъг*“ (П. Р. Сл., II, с. 200). „*Днес няма вече да стават убийства и обири по къра* (Хр. Б., I, с. 102). „*Той следи червените блясъци, които се показват по цялата линия на хоризонта*“ (И. И., II, с. 253). „*По долината на тази река могат да се съсредоточат най-малко четири дивизии*“ (Д. Д., с. 308). *По тъмното небе мигаха забулени в изпарения зве-*

зди“ (Д. Д., Тют., с. 483). Към тази група съществителни имена за места може да прибавим и съществителните в единствено число за означаване на място с определено предназначение като част от селище, където се извършва определена дейност, напр. съществителното име *площад*, *пазар* (*ище*), *край* и др.: „От ястията, *що са по пазар*, да не купуват“ (П. Р., Сл., I, с. 189). „Как *отиват работите по вашия край*“ (Д. Д., Тют., с. 262). В тази дистрибутивна група съществителни имена се включват и тези, които изразяват известна линейност в пространството, определена ивица от него като *път*, *шосе*, *пътека*, *улица* и др. Макар те да означават отделно място от пространството, именно ивица от него със специално предназначение, неопределена си остава протяжността в линейност и това е в основата на представата за сборност на много опорни точки, на много места по една и съща линия от пространството. Това е в основата и на преносимостта на значението, която преобладава в повечето от съчетанията. По метонимичен път се означава измеримостта според времето на използването, самото използване и др. Като се изключат малкото случаи на съчетания със значение за конкретна локалност, когато съществителните имена *път*, *улица*, *шосе* могат да се разбират като средство, в останалите случаи те придобиват по-абстрактно или преносно значение, а това е признак на обобщаване. За пример на конкретна локалност може да ни послужи следното съчетание: „Стискат здраво *кормилото* и *карат* вече *по главното шосе* невъзмутими“ (Г. К., III, с. 127). Впечатление на нестрога локализираност оставят съчетанията, които са дистрибутивна форма на глаголи за наличие или вършене със значение за продължителност, напр.: „*Около гарата* и *по пътя* *имаше* много хора (И. И., II, с. 112). „*По бялата* и *изтегната като лента пътека* той *се вижда* като черно кълбо“ (И. И., I, с. 187). „*По шосето* *се виждаха* и други китайци“ (Г. К., III, с. 140). Може да се употреби допълнително и специално съществително име за означаване на протяжността, за всеобхватност и др.: „*По цялата дължина на пътя* като многократно ехо *звучат* и се повтарят *имената* на всички роти“ (И. И., II, с. 230). „*По цялото протежение на главната улица* в този квартал *гъмжи* народ“ (Г. К., VIII, с. 80). С употребата на притежателно местоимение значението за място се съчетава със значението за извършване и др.: „*Японските завоеватели са унищожавали* всичко *по пътя си*“ (Г. К., III, с. 31). „*Изтребителите започват да ги бият по целия им път*“ (Г. К., III, с. 34).

Съществителното име *път* е най-абстрактно по значение в сравнение с посочените съществителни имена и то може да означава времето, което съответствува на общата идея за пребиваване, продължителността на това пребиваване, напр.: „Той *се повредил по пътя*“ (Г. К., III, с. 73). „Но някой му ги е *дал по пътя*“ (Г. К., VIII, с. 30). Че в тези случаи се изразява време, се вижда от съчетанията с допълнително прибавено съществително име за време: „*През всичкото време по пътя* Сашко си мислеше за Кантонската чешма“

(Г. К., VIII, с. 315). Съществителното име *фронт* означава място в по-особен смисъл: „Юлската офанзива *възобнови* военните действия *по целия фронт*“ (В. К., I, с. 412).

Обобщението се засилва, когато съчетанието се изгражда от собствени съществителни имена за места, разбирани като местности, които са единствени като индивидуални обекти в едни по-широки предели, например в землище, в район от страната: „Няма никой *по Балкана*“ (П. Р. Сл., II, с. 128). „Жален глас *по Дунав* се разнесло“ (П. Р. Сл., I, с. 196). „Нататък няма, *по Твърдишката кория* са се появили“ (Д. Д., Тют., с. 237). Собствените имена в случая означават пак някаква земна форма, но вече като познат обект, който има своя индивидуална характерност и с който се свързва дадена дейност изобщо, а не с неговата повърхност или точка от пространството. За да се означи определено място от обекта, трябва да се употребят специални съществителни имена в състава на съчетанието, с които да се обозначи ограничено място. Още по-голяма обобщеност придават на локалните съчетания собствените географски имена с териториално значение — от отделна област до континент. Позната е употребата на съществителните имена *Тракия, Влашко, България, Немско, Европа*: „Намират ли се и до днешния ден *по Влашко* такива божи кравици“ (Хр. Б., I, с. 331). „Многобройните пътешествия, които е правил *по Европа*, още повече са разширили знанията му“ (Ив. В., XVIII, с. 474). В семантиката на собствените географски имена присъствуват признактъ сборност, съвкупност, който предполага и представата за обобщена локалност. Към собственото име понякога се прибавя прилагателното *цял*, което засилва значението за всеобхватност за сметка на конкретното ѝ значение за място: „Всички повтарят до втръсване тая клюка и я разнасят *по цяла България*“ (В. К., I, с. 214). „*По цяла Европа* се разля широка и невиджана дотогава стачна вълна“ (Н. вр., 1965, 3, с. 27). Значението на собствените имена може да се перифразира от субстантивно-адективни словосъчетания като *по нашата земя, по бащината земя*, или да се замени с нарицателни съществителни, които имат обобщаващо значение, напр. *чужбина*: „Не ще ви пее вече петелът *по нашта бащина земя*“ (П. Р. Сл., II, с. 112). „Чеда, пръснати и *прокудени по чужбина*“ (Ив. В., XVIII, с. 118). Съществителното име *чужбина* е събирателно по отношение на значението, което имат няколко собствени географски имена за страни и държави. Същото значение имат и съчетания в лични местоимения *нас, вас*: „Няма там, аго, *по вази*, няма там стени таквизи“ (П. Р. Сл., II, с. 46). „Драми, които се разиграваха *по нас*“ (Ив. В., XVIII, с. 60). Съществителните имена *страна и земя, планета* с прилагателното *цял* като тяхно определение образуват съчетания, които перифразират съчетанията със собствено име *България, Земя* (свят): „По такъв начин *по цялата страна* е създадена една солидна стопанска организация“ (В. К., I, с. 449). „Но този идеал човечеството ще постигне едва тогава, когато комунизмът възтържествува *по цялата земя*“ (Н. к.,

бр. 20, 1965). „От звезда на звезда ще викат по цялата вселена“ (Ив. В., XVIII, с. 634). Често се употребява съчетанието *по света*, което се отличава със своята голяма обобщеност и всеобхватност, напр. то може да означава сборност, зад която стоят земи, континенти и държави, но може и по-абстрактно да се отнася до хората изобщо, до човечеството като цяло: „Много ли си горест видял на чужбина, *по света*“ (П. Р. Сл., II, с. 315). „Да правят справки с най-новата и меродавна литература, която се издава *по света*“ (Н. к., бр. 22, 1965). Среща се и съчетанието *по целия свят* със същото значение: „Англия пласира капиталите си *по целия свят*“ (В. К., I, с. 243). Очевидна е обобщената локалност на съчетанията със съществителните имена *суша* и *море*, чиито характерологични признаци са повече от очевидни: „След още 24 часа топовете загърмяха — *по сухо* и *по море*“ (В. К., I, с. 296). Като варианти на съчетанието *по целия свят* могат да се сметнат съчетанията *по широкия свят*, *по всичкият свят*, *по белия свят*.

2. 2. 1. 2. 2. Съчетания със съществителни имена в множествено число. Както беше вече посочено, обобщенията локалност като сборност на представата за място най-естествено се изразява с множествено число на съществителните имена в състава на съчетанията. Асоциацията с много предмети едновременно изгражда представа за сборност, а тя по същество е степен на абстрахиране. Това съвсем не означава, че множественото число в съчетанията с *по* винаги означава сборност и обобщена локалност. Това зависи от класовете съществителни имена, от семантичната група. По-точно обобщеното значение за локалност е резултат от взаимодействието на формално-граматическия признак — множественото число, с лексико-семантичната същност на съществителното име, с неговото значение, а това своеобразно взаимодействие се оформя от обединяващата роля на предлога *по*, който му дава завършен вид. Предлогът *по* събужда процеса на установяване на такова взаимодействие, необходимо за включване на съчетанието в смислово-синтактичните отношения. Това още веднъж потвърждава, че формирането на предложното съчетание е своеобразно семантично трансформиране на образуващото го съществително име, чиято семантика се въвлича с помощта на предлога във веригата на смислово-синтактичното отношение. По този начин се излиза от сферата на лексикалното значение и се навлиза в сферата на синтактичните връзки. Предлогът следователно е формален израз на отношението между съществителното име и останалите думи, но в същото време той гравитира към името и в самото съчетание има структурнооформяща роля, образува заедно с името една смислова и дистрибутивно-формална единица, поражда заедно с него съчетанието. Ако съществителното име дава семантичната основа на съчетанието, предлогът е неговата структурно-организираща единица, катализатор на значението на името в посока на неговото синтактично осмисляне. А съчетанието е дистрибутивно-формална единица, защото има едностранна синтагматика — само

като интегрант на по-високия уровень, без да заема позиция на интегриращ елемент, остава си само с подчинителната позиция. Оформянето на съчетанието зависи не само от предлога, който придобива значение единствено в съчетание с името, но и от семантиката на съществителното име. Не всяко име може да се свърже с предлога *по* и не всяко от съчетаващите се с него имена в множествено число може да изрази обобщена локалност. Съществителните имена, образувачи последния тип съчетания, са обемиста група и твърде разчленена, но те имат това общо, че или назовават мястото по начало, или са съществителни имена за предмети, които заемат такива места и следователно по метонимичен път придобиват значение за локалност. Множественото число е важен фактор на обобщената локалност, но не бива да се абсолютизира като единствен. Много съществителни имена в множествено число в съчетанията с *по* си остават израз на конкретна локалност, при която признаците повърхност и контактност са напълно актуални. Такива съчетания бяха вече разгледани, можем за припомняне да посочим само няколко примера: „*По челото му изби едра пот*“ (Г. К., VIII, с. 106). „*Замокриха ми сълзи по страни*“ (П. Р. Сл., I, с. 54). „*Едно едро светешо насекомо пълзеше по циментовата ограда на терасата*“ (Д. Д., Тют., с. 502).

Би трябвало да започнем със съчетанията, които имат съществителни имена в множествено число за предмети, немислими без значението за заеманото от тях пространство, за разположението им в дадено място. Това са съществителни имена като *кресло, картина, рафт, лавица, вратник, дърво, маса, кръстци, тезгях, прозорец, греда, екран, сцена* и др., употребени в множествено число: „*По креслата седяха десетина мъже*“ (Д. Д., Тют., с. 161). „*С особено усърдие ги караха да минат през огньовете, които още димяха по вратниците*“ (И. И., IV, с. 403). „*Че парите да не растат по дърветата като круши*“ (И. И., IV, с. 281). „*По всички маси наоколо гръмва оглушителен смях*“ (И. И., II, с. 209). „*Майсторът изпращаше куповете по тезгяхите*“ (Д. Д., Тют., с. 51). „*Таванът със струпаните по гредите пръстени съдове прилича на нацъфтяла леща*“ (Н. к., 19, 1965). „*Сега същият филм се показва по екраните на френската телевизия*“ (Н. к., бр. 20, 1965). „*Не се заседяват дълго по книжарските рафтове*“ (Н. к., бр. 1965). „*По естрадите и сцените ще излизат народните певци и танцьори*“ (Н. к., бр. 18, 1965). Някои от тези съществителни имена сами означават площ, други само се свързват със заемано от тях място, но и едните, и другите във формата за множествено число оставят представата за неограничено място, което се обозначава с присъствието на предметите. Съществителните като *етажерка, кресло, рафт, тезгях* са названия на средства за поставяне на нещо, съществителни като *екран, сцена* се свързват с поява на нещо, но тези значения в случая не са съществени — те се сливат в общото значение за разпръснатост на предметите в пространството, с които се свързва разположението на други предмети или извършването на даде

но действие. Доколко сборността е задължителен признак, се вижда от факта, че конструкцията е необратима към единствено число на съществителното име в съчетанието при запазване на същите глаголи, със същото значение. Промяната е и семантична, което показва специфичността на тези съчетания.

Останалите съществителни имена в съчетанията са съществителни за места. Преходна категория са съществителните за сгради и други затворени и обемни пространства, както и детайли от тях, с които се свързва дейността на човека, неговото пребиваване и др. „Работя пет месеца *по сгради*, а нищо не съм спестил“ (Г. К., VIII, с. 37). „*По терасите* на сградите младежите танцуваха румба и танго“ (Д. Д., Тют., с. 494). „Чу се разговор и зазвънтяха шпори *по стълбите*“ (И. И., II, с. 14). Съществителното *ъгъл* в този случай е придобило метафорична употреба и не съпада с буквалното си значение: „Избиват ги в квартирите им и *по ъглите на улиците*“ (Г. К., III, с. 66). Преходна категория са и съществителните *локви, развалини, купища, трапища* и др., които се свързват със земна повърхност и оставят представата за хаотичност и безредност, напр.: „Цивилизацията е расла *по купищата*“ (Хр. Б., I, с. 384). „От радост бихте се търкаляли *по букурешките боклуци*“ (Хр. Б., I, с. 183). „Но гагата му се *по боклуците и кошетата рови*“ (Ив. В., XVIII, с.32). Съществителните имена означават място в две направления: или като земна форма, или като свързано с други ограничения пространство, наложени от дейността на човека, напр. селища, заведения. И двете семантични подгрупи в състава на съчетанията не означават заемано пространство, а място, към което се отнася дадено действие. Можем да ги разгледаме в следната последователност.

На първо място, съществителни имена за помещения и сгради, където се извършва определена дейност, за обществени места на трудова дейност и битово ежедневие, като *магазин, кафене, книжарница, маза, къща, дом, воденица, хотел, манастир, кръчма, сал-хана, механа, тъмница, колиба, училище, хан, спирка, кошара, склад, пристанище, пазарище, харман, двор, детска площадка, гара* и др., напр.: „Насреща *по кафенетата* чорбаджии играеха на табла и книги“ (Хр. Б., I, с. 2503). „Неотдавна *по книжарниците* се появиха две брошури“ (Н. к., бр. 18, 1965). „Зимно време ходеше да пере *по замочните къщи*“ (Д. Д., Тют., с. 186). „Бил сираче, израснал *по чужди домове*“ (Г. К., VIII, с. 20). „Защото неприятно нещо е да спи човек *по водениците*“ (Хр. Б., I, с. 479). „Изпратихме курниери *по другите складове*“ (Д. Д., Тют., с. 343). Употребявани са и съществителните имена *площад, мегдан, улица, сокак, булевард, път (пътища), пътека, алея, шосе*. Дори съществителни имена, които означават някаква линейност в пространството като *път* и *шосе*, тук изгубват това си значение и започват да означават място, с което се свързва дадена проява, напр. „Шалаянин устройвал публични концерти *по големите площади*“ (В. К., с. 466). „Фенерите още горяха *по улиците* и на къщите“ (Ив.

В., XVIII, с. 51). „Втората прелест е тая, че по пътищата се търкалят торби с жълтици (Хр. Б., I, с. 371). „Раздаваше по сокаците хляб на гладните кучета“ (Хр. Б., I, с. 188).

На второ място, съществителни имена за населени места като селище, село, паланка, град, квартал и др.: „Гонят го по селата, бият го и убиват по къщата“ (Хр. Б., I, с. 255). „По градове и села, в клубове и по мегдани нейните дейци са сред народните маси“ (В. К., I, с. 327). „Социалдемократическата партия трябва да свие своите гнезда по всичките работнически квартали“ (В. К., I, с. 210). Машабността на размерите тук е още по-голяма и това води до още по-силна обобщеност.

На трето място, съществителни имена за земни форми и площи: поляна, поле, дол, ливада, нива, скала, пукнатина, гора, градина, баир, бряг, хълм, планина, могила, пустиня, склон, сянка, люцерна, връх, урва, пясък, мера, море и др.: „Та я пренесла през море, по нашите росни полени“ (П. Р. Сл., I, с. 213). „Жива душа не се виждаше по тия голи и постърнали поляни“ (И. И., II, с. 252). „Цвете цъфва по полета“ (П. Р. Сл., II, с. 171). „Песента ще се пронесе по гори и по долища“ (Хр. Б., I, с. 42). „Вражеските самолети пушат бомби по нивите“ (Г. К., III, с. 62). „Не би се крил както прилеп по пукотините“ (Хр. Б., I, с. 265). „По близките хълмове се очертаха окопите“ (И. И., I, с. 476). „Ще дойде време, когато ще цъфти по пространните пустини на Африка и Азия“ (Ив. В., XVIII, с. 572). „И по бреговете на Бяло море се подема същият идеал“ (В. К., I, с. 255). И днес воюващите си дават сражения по всички морета, океани и материци“ (В. К., I, с. 22). В отделни случаи се употребяват съществителни имена, които означават места, свързани със земни форми, насаждения и др.: „Зазвънтяха бакъри по кладенци и чешми“ (И. И., I, с. 203). „Енчевите братя все я причакваха по леговищата ѝ“ (И. И., IV, с. 305). Ние сме главили г-на Савича да чурулика по дърветата, да буха по комините, да кукуруига по плетищата“ (Хр. Б., I, с. 348).

На четвърто място, съществителни имена като място, страна, край, кът, крайнина, земя, широчина, царство, държава, континент, материк, които означават регионални или по-значими географски обекти и във формата си за множествено число дават представа за всеобхватност, широта, разпространеност по място, напр.: „По същите места Главното управление на водните стопанства изгражда голям язовир“ (Н. к., бр. 19, 1965). „По нашите места има авджии на коне“ (И. И., I, с. 314). „Да отида да търся щастие по другите малко по-далечни земи“ (Хр. Б., I, с. 350). „Ще да се уверя, че по сичките краища на паяжината е тихо“ (Хр. Б., I, с. 397). „И по другите страни съществуват гюмурици“ (Ив. В., XVIII, с. 243). „Сражения, които щяха да се развихрят по континентите“ (Д. Д., Тют., с. 310). „Наместо да са зима, както по всичките образовани държави, зима са напротив от цялото произведение“ (Ив. В., XVIII, с. 255). „Гледал горе, гледал долу, ред по редом по царствата“ (П. Р. Сл., II, с. 120). Съществителното край може да се употреби

и по-абстрактно: „Подобно на нашите общоделци живеят по краищата на социализма“ (В. К., I, с. 78).

2. 2. 1. 3. Съчетания на абстрактната локалност. Това са съчетанията, в чието значение липсва признакът повърхност и контактност в конкретен или обобщен смисъл. За място говорим в преносен смисъл като локализиране спрямо някакво явление, в чиито граници на траене и извършване се поставя действието, ориентира се по него. Значение за място като повърхност или пространство липсва и само в много далечен план явлението, а чрез него и действието на глагола в конструкцията може да се поставя в асоциация с неопределена представа за място.

Сред образуващите съчетанията съществителни имена на първо място можем да поставим имената за масови прояви, за форми на дейност и др., като *събрание, седянка, хоро, сбор, митинг, вечеринка, чай* (събиране) и др., напр.: „Либил я и я задирял: заран и вечер по извор, по глаки всяка прилука и по седенки всяка нощ“ (П. Р. Сл., II, с. 43). „Някога смайваше другарите си по тесняшките сборове“ (Д. Д., Тют., с. 34). „Имаше какво да се разказва по чайовете на зяпнали от изненада приятелки“ (Д. Д., Тют., с. 85). „Този кръжок декламира, пее и скандира стихотворения, песни и лозунги по партийните митинги“ (Г. К., IV, с. 107). Съществителните имена в съчетанието с *по* се употребяват само в множествено число и на преден план изпъква значението за връзка с дадена проява, но не и за място на тази проява. В единствено число, което не е присъщо на съществителното име в съчетанието с *по*, съществителното може да се свърже с други предлози, най-често с предлога *на* за по-тясно, по-ограничено значение за разпространение. Тези случаи и това сравнение с предлога *на* подчертават една от особеностите на предлога *по* — способността му да изразява отнесеност в по-абстрактен смисъл и да се свързва с представата за по-широка обхватност.

Абстрактна локалност могат да изразяват и съществителни имена като *роднини, ведомство, постове, обекти, фронтове, бойни полета* (в смисъл на сражение), *засада* и др., когато означават самото извършване, проява, а не тяхната материална обстановка и резултат, напр.: „По неговите си роднини заведе ма той най-напред“ (П. Р. Сл., I, с. 29). „Да служи по разни ведомства“ (Ив. В., XVIII, с. 277). „Преди малко беше говорил по постове“ (И. И., I, с. 364). „Разби ги по всички фронтове“ (В. К., I, с. 498). „Виновни трябва да са двестата хиляди, паднали по бойните полета“ (В. К., I, с. 559). „Нек врагът ми по засади да дебне“ (П. Р. Сл., II, с. 40). Могат да се употребят и съществителни имена за някаква сборност от хора, форма на обща изява, организация и др., които ориентират действието на глагола от конструкцията: „Екзархията насади няколко гъски по епархиите“ (Хр. Б., I, с. 377). „Първата петилетка ги завари по строежите на въжени линии“ (Н. вр., 1965, 3, с. 40). „В продължение на 9 дни се сражава по барикадите“ (Н. вр., 1965, 3, с. 26). Ориентирането като израз на абстрактна локалност по-

някога е неотделимо от други признаци — на разпределение, на обектност и др.; „Показват 50—60 х. гр. разноски, които разхвърлят по сиромашта като правителствен данък“ (Хр. Б., I, с. 251). „Профилирането им по редакция дава възможност най-правилно и пълно да се използват творческите им възможности“ (Н. к., бр. 20, 1965). „Като че беше преминала по добитъка чума“ (И. И., IV, с. 303). Значението на подобни съчетания е неотделимо от характерологичен признак, което се вижда и от номинализиращата трансформация на някои от тях, напр. *болести по добитъка*. Към съчетанията с абстрактна локалност можем да отнесем и образуваните със съществителни имена *дъжд, вятър, слънце, сняг*, означаващи природни явления, на които човек е изложен и които съпътствуват неговата дейност. Тези съчетания са конкретизиращи синоними на съчетанието *на открито* и само съвсем общо отнасят значението към признака място: „Аз съм расла, порасла по *дъжд, по вятър* с овцете, по *буйно слънце* на нива“ (П. Р. Сл., II, с. 60). „Не вървеше из пътя, а пряко през полята, по *слънцето*“ (И. И., IV, с. 115). Абстрактни са и съчетанията на статичността, които имат в състава си абстрактни съществителни имена и характеризират посоката на разположение на предметите или ориентираността на действието, неговата насоченост, характерно разпространение. Срещаме главно съществителното име *посока* или съществителните *линия, направление, предназначение*. Напр.: „По всички посоки се виждат ниски хълмове“ (Г. К., III, с. 31). „Отвъд Места, по посока на селото, като че беше се събрал най-гъстият мрак на нощта“ (И. И., I, с. 371). „Във физическия институт се работи по важни направления в областта на полупроводниците“ (Н. вр. 1965, 4, с. 27). „По тази линия възможностите за промъкването на субективизма се засилват“ (Н. вр., 1965, 1, с. 50). „Трепереше за службата си по три линии“ (Д. Д., Тют., с. 432). „Да се разположат те преди всичко по главните направления“ (Н. вр., 1965, 3, с. 21). В случая съчетанията са далеч от представата за повърхност, а действието се характеризира според връзката си с някакви други обстоятелства на реализиране. Глаголи като *отправлям* (средства), *насочвам* (бележки), *тласкам* и др., макар да предполагат движение в конкретен или абстрактен смисъл, не са глаголи за движение, а имат значение за разпространение, ориентиране, насочване, които предшествуват движението. Затова тези съчетания също принадлежат към статичните: „Да се отправят средствата точно по тяхното предназначение“ (Н. вр., 1965, 2, с. 34). „Критичните бележки са насочени според нас по две линии“ (Н. к., бр. 22, 1965). „Може да бъде тласкана по всички посоки“ (Д. Бл., Прин., с. 465).

С това не се изчерпват съчетанията с абстрактна локалност в съвременния български език, но в приетата тук съвкупност не се срещат повече примери. Трябва да се каже, че изобщо те, в абсолютен и относителен количествен израз, са по-малко продуктивни. И това е лесно обяснимо, като се има пред вид, че признакът локалност по начало е конкретен признак и че за да се стигне до аб-

страктна локалност, трябва да се мине през взаимодействието на различни фактори.

2. 2. Съчетания на динамичността. При определянето на тези съчетания използваме, както и в определянето на статичните, синтагматичния признак — връзката на съчетанията с глаголи за движение в състава на конструкцията, откъдето идва и тяхното название. Вярно е, че тук предимно разглеждаме смисловата структура и състава на съчетанията като предложна форма на името (парадигматиката), а след това поставяме на анализ и синтагматичните им връзки. Но синтагматичните отношения, които поражда самата форма, налагат някои специфични черти на парадигматичните единици (съчетанията) и затова трябва да се имат пред вид, когато се разглеждат те като относително самостоятелна форма със свой състав и значение. А и самите глаголи за движение са по-еднородна група, описанието на чиято семантика може да се формализира според съставящите я елементарни семантични признаци.

Когато разглеждаме съчетанията на динамичността, не трябва да забравяме, че те образуват една група със съчетанията на статичността — групата на обстоятелствеността. Ние сме установили някои особености в тяхното дистрибутивно значение и в лексикалното им попълване, за да ги обособим в отделна подгрупа, но много от техните проблеми се оказват вече разяснени, за да не се връщаме подробно към тях. Ще ги разгледаме само като тяхна особеност, със специфичните признаци на изявяване. И тук ще открием оная степенност на признака, която ни позволи да разделим съчетанията на съчетания за конкретна, обобщена и абстрактна локалност.

Съчетанията с конкретна локалност са най-многобройната и най-разнообразната по състав, лексикално попълване и дистрибуция категория съчетания на динамичността. По отношение на своя състав и значения те се диференцират според признаците линейност/нелинейност, които се отразяват и върху техния афинитет към едни или други семантични типове съществителни имена. Съчетанията с признака линейност се попълват от съществителни имена за ограничена в пространството полоса, която е предназначена или служи за движение, или за очертана по някакъв начин линия, която определя посоката на движение. Семантичното различие на двата вида съществителни имена се отразява и върху семантичното съдържание на съчетанията, в които може да присъствува или не признакът средство за извършване на движението, неопределим от тяхното значение за място.

Към съществителните имена със съвместимост на значенията за място и средство принадлежат имената *път, пътека, улица, шосе, булевард, мост, тротоар, алея, брезна* и метонимично се отнасят съществителни имена като *паваж, калдъръм* и др. Напр.: „Требва да минуват *по тоя развален път* за пазарите“ (Ив. В., XVIII, с. 268). „Грабнаха каруцата и препускаха *по гладкия лъснат път*“

(И. И., IV, с. 21). „Завихме *по същия път* към главната улица“ (Г. К., III, с. 76). „Над нас, *по пътеката* минаваше младо момиче“ (Г. К., VIII, с. 134). „*По тясна и стръмна пътека* те минаваха през боровата гора“ (Д. Д., Тют., с. 17). „*По улицата* минаваха коне, натоварени с дърва“ (Д. Д., Тют. с. 232). „Двуколката стигна полето и тръгна *по равното шосе* към града“ (Д. Д., Тют., с. 252). „*По булеварда* минаваха шумните студенти“ (Д. Д., Тют. с. 124). „Ние минахме *по големия железен мост*“ (И. И., II, с. 76). „Ирина тръгна бавно *по тротоара*“ (Д. Д., Тют., с. 29). „Все *по брезната*, все едно държат“ (И. И., IV, с. 231). „Стесняваха се и съвсем нескопно пристъпваха *по калдъръма*“ (И. И., II, с. 200). Това са съчетания със съществителни имена, които назовават обозначени и подготвени за движение места, които понякога носят и собствени имена, напр. *по „Цар Освободител“, по „Търговска“, по улица „Пиротска“, по Унтер ден Линден, по Регентска* и др. В отделни случаи съчетанията за конкретна локалност с посочените съществителни имена в състава си имат допълнителен конкретизиращ признак за локализиране на движението в строго определена част на полосата, напр. *по средата, по края, по посока на, по дължината, по двете посоки*: „Той върви бавно и тържествено *по средата на улицата*“ (И. И., II, с. 198). „Тя също газеше калта точно *по средата на пътя*“ (Г. К., III, с. 114). „Те вървят *по краищата на шосето*“ (Г. К., III, с. 21). „Крачим като щъркели *по дължината на улицата*“ (Г. К., VIII, с. 48). „Камиони, които се движат *по двете посоки на улицата*“ (Г. К., III, с. 55). В отделни случаи съществителното име, без да означава специално място за движение, посочва пак ограничено място, полоса, по която се извършва движението: „Римските часови с тежки стъпки са се разхождали *по Трояновия вал*“ (И. И., II, с. 150). Други съществителни имена пък означават нещо съвсем конкретно като приспособление за движение на дадено тяло, напр. *линия* (железен път), *теснолинейка*. В случая значението за място трябва да се разбира по-особено — не като повърхност на движението, която е ограничена, а като средство, с което се свързва извършването на движението: „*По първата* и най-близка до нас *линия* профуча влак“ (Г. К., VIII, с. 35). „Момичето тръгна *по теснолинейката*“ (Г. К., VIII, с. 65). Особен случай на съчетания за динамичност са образуванията със съществителни имена за затворени пространства, напр. *коридор*, или ограничено място, напр. *килим* и др.: „Връщаме се *по същия коридор*“ (Н. к., бр. 18, 1965). „Пристъпяха *по килима* на пръсти“ (Г. К., X, с. 94).

Вторият вид съчетания за линейност, в които не присъства признакът средство, а се означава мястото като линейна ориентация и насоченост, имат по-общ характер и се изграждат със съществителни имена като *граница, синор, насип, черта, линия* и др.: „Вървеше все *по границата*“ (И. И., I, с. 186). „Други двама патрулираха *по границата*“ (И. И., I, с. 295). „Ние слязохме и тръгнахме пеша *по високите синори*“ (Г. К., III, с. 114). „Влакът излиза из града и профучава *по високия железопътен насип*“ (Г. К., VIII,

с. 349). „Той мина с колата си *по същата черта*, отгдето преди малко беше минал и Токмакчията“ (И. И., II, с. 327). „*По линията* на окопите обикаляше на кон командирът на полка“ (И. И., I, с. 477). „Турците вече отстъпваха *по цялата линия*“ (И. И., I, с. 463).

Категорията число и при тези съчетания няма съществено значение за тяхната семантика. Вярно е, че се употребява повече единствено число на съществителните имена, но и множественото число не отнема значението им за конкретна локалност, за разлика от съчетанията на статичността. И все пак, ако множественото число не отнема, това не значи, че то не прибавя нещо. Числото не е различно към семантиката на съчетанието, което си остава съчетание на конкретната локалност, но значението му съединява конкретния признак за място, за веществена повърхност с по-обобщения признак за място, свързан с представата за неопределеност, разнопосочност и др. Като блед семантичен признак се появява и характерологичният — за движение по определен вид място, следователно имаме определен вид конкретна локалност. Напр.: „Навътре може да си иде само *по тесни коридори*“ (И. И., I, с. 338). „По това време вече *по пътищата* бързаха мъже и жени“ (Г. К., X, с. 25). „*По тъмните улици* се движеха камиони“ (Г. К., III, с. 91). „Такива пламенни патриоти пътуват безшумно *по шосета* и между-селски пътища“ (Г. К., III, с. 147). Семантичните признаци следователно на съчетанието *по N* за линейност са следните: място, повърхност, конкретност, едноизмерителност, протяжност (дължина). Това е по-скоро единството от признаци на потенциалното значение на съчетанието, което добива по-многообразна, с известна семантична вариативност реализация в дистрибутивните връзки с глагола на конструкцията.

Опорните глаголи на конструкцията според депотативното си значение и дистрибутивна значимост образуват клас глаголи за движение, които в най-общото си значение, в своя семантичен инвариант означават напускане на определена точка в пространството, преместване, пропътуване на определено разстояние, преминаване на друго място. Въз основа на допълнителни семантични признаци, които се добавят към инвариантните, общият клас глаголи за движение е вътрешно разчленен на няколко подкласа. Първото значително разделяне е според признаците насоченост (определеност) и ненасоченост (неопределеност) на движението. Насоченото движение като семантика на глагола включва признаците посока на отдалечаване (приближаване напред) и връщане (приближаване към субекта на говорене). Насоченото движение може да бъде фиксирано, когато насочата е посочена в семантиката на глагола, т. е. елементът приближаване и отдалечаване има свое указание. Такива са глаголите *ида, дойда, задавам се, отивам, върна се, отпътувам, замина, завръщам се, отдалечавам се, изкачвам се, изтеглям се* и др.: „*По шосето* идеше едно селско момиче“ (Д. Д., Тют., с. 552). „*По пътеката* се отдалечаваше малката група“ (И. И., I, с. 357). „*Връщаме се по познатия път*“ (Н. к., бр. 18, 1965). Някои

от глаголите за фиксирано насочено движение имат в своя морфемна състав елементи, които са носители на признака отдалечаване или приближаване, напр. представките *за-*, *из-*, *от-* и др. Понякога се уточнява и аналитично, описателно, с наличието на обстоятелствено пояснение към глагола, наречие или адвербиално съчетание, напр.: „Тъкмо в тая минута *отзад по шосето* задрънка каруца“ (И. Й., IV, с. 159). „Срещат инженера, поел *обратна посока по шосето*“ (И. Й., II, с. 204). „Поручикът отиваше пеш *към града, по шосето*“ (И. Й., II, с. 113). Нефиксирано насоченото движение се изразява от глаголи, които най-общо включват в семантиката си признака отдалечаване, напомнят най-общо за посока в една или друга страна, но посоката не се определя. Типичен в това отношение е глаголът *мина*, който означава отдалечаване от субекта на говореното, но без уточняване на посоката: „*Минавахме по пътя край околоградския насип*“ (Г. К., III, с. 17). „*По улицата минаваше всекидневният поток от тютюноработници*“ (Д. Д., Тют., с. 398). Можем да посочим още глаголите *профуча*, *прелетя*, *тръгвам*, *поемам*, *вървя*, *спускам се*, *продължавам*, *движи се*, *крача*, *бързам*, *завивам*, *настъпвам*, *проточвам се*, *промъквам се*, *слизам* и др., които имат много допълнителни семантични признаци — по-конкретни или по-абстрактни, като начало, темп, специфично предназначение, измерение на терена, средство и др. Но те запазват общите признаци за движение и насоченост: „*Тръгваше по една пътека*“ (И. Й., IV, с. 249). „Колоната отново *пое пътя си по шосето*“ (И. Й., II, с. 228). „*По успореден път на тях вървяхме ние*“ (И. Й., I, с. 418). „*По шосето се движи колона войска*“ (И. Й., II, с. 220). „*Те бяха се промъкнали по пътеките през баирчинките*“ (Г. К., III, с. 98). „*Спусна се по стръмния каменен междуселски път*“ (Г. К., III, с. 134).

Ненасоченото движение произтича от насоченото, или това е насочено по начало действие в определени рамки, с редуване на посоките, с тяхната неустановеност и промяна. Тук се прибавя признакът многопосочност или разнопосочност. Употребяват се глаголите *ходя* (в значение на разхождам се), *разхождам се*, *правя разходки*, *скитам се*: „*Нямаха друга радост освен скитането в празник по улиците*“ (Д. Д., Тют., с. 119). „*Вечер правеше самичък разходка по стръмната и скалиста част на брега*“ (Д. Д., Тют. с. 506). „*Тръгна да се разходи по крайбрежния булевард*“ (Д. Д., Тют., с. 490).

Съчетанията, които притежават признака нелинейност, означават повърхност на даден предмет или някакво пространство, където се локализира движението, в рамките на което се извършва. Затова тук образуващи са съществителните имена за места, за ограничени площи, напр. *двор*, *бряг*, *паркет*, *стобор*, *пясък*, *насип*, *мегдан*, *перон*, *площад*, *стърнище*, *паваж* и др.: „*Адамов тръгва бавно по брега*“ (И. Й., I, с. 326). „*Ние тръгнахме като по паркет*“ (Г. К., VIII, с. 122). „*Хукна лудешки по тютюневите стърнища*“ (Д. Д., Тют., с. 16). „*По ледът децата припкат със шейната*“ (П. Р. Сл., II, с. 379). Съчетания като *по салона* придобиват значението,

което има съчетанието из салона, а съчетанието *по леда* съдържа признака място в единство с признака средство за извършване на дейност: „Той се не пързала *по леда*“ (Хр. Б., I, с. 462). „Тоягата се плъзна леко *по изгорялата трева*“ (Г. К., VIII, с. 265). Съществителните имена могат да означават още местности, земни форми като *било, баир, дол, земя, поле, нагорнище, наклон, сипеи, стръмнина, долина*: „Ний *по баира* ще минем“ (И. И., IV, с. 73). „Не знам отде да мина — *по дола* или *по баира*“ (И. И., IV, с. 64). „*Пое по лекото нагорнище*“ (Г. К., III, с. 96). „Динко слезе *по сипея*“ (Д. Д., Тют., с. 558). „Потеглиха бавно *по стръмнината*“ (Д. Д., Тют., с. 246). Значение за място с конкретен признак повърхност имат съчетанията със съществителни имена *езеро, небе, въздух, вода* и др. за атмосфера и водни пространства: „*По тъмното и невидимо езеро* тръгнаха лодки“ (И. И., II, с. 79). „*По сините води* на Босфора плуват стотици рибарски лодки“ (Н. к., бр. 20, 1965). „*По небето* летяха дъждовни облаци“ (Д. Д., Тют. с. 274). „*По въздуха* се понесе към всички великият спасителен зов на руските работници и селяни“ (В. К., I, с. 511). В семантиката на подобни съчетания се напластяват и други допълнителни признаци с качествено-определително значение, затова се пораждат и съчетания с нечленувано съществително име и преобладаващо квалитативно значение: „Да не летят все *по въздух* като птички“ (П. Р. Сл., II, с. 284).

В съчетанията за нелинейност могат да се прибавят и други съществителни имена като *страна, край, част*, с които се внася допълнително уточняване на мястото за движение: „Вече *по отвъдната страна* на стръмнината те летяха стремглаво надолу“ (И. И., II, с. 240). „*Пое по високата част* на моста“ (Г. К., III, с. 85). Абстрактно значение, без конкретно свързване със значението за определено пространство, има и съчетанието *по посока*, в което към съществителното име стои някакво пояснение: „Без да се блъскаат, *по най-правата посока*, препускаха след него“ (И. И., IV, с. 385).

Конструкциите със съчетания за нелинейност съдържат посочените вече групи глаголи за движение. В нашата статистическа съвкупност срещаме глаголите *дойда, тръгвам, тичам, влизам, припкам, слизам, мина, плъзна се, поема, вървя, изкачвам, сляза, потегля, уда, катеря се, пързаям се, плувам, премина* и др., които в една или друга степен означават насочено действие. Но тук в повисока степен се срещат конструкциите с глаголи за ненасочено действие, напр. *снова, излизам на разходка, разхождам се, бррдя, ходя* и др. Съчетанията за нелинейност по своето семантично съдържание имат естествен афинитет към глаголи за ненасочено действие, тъй като означават пространства, а те имат признаците на многопосочност: „*По зеленото чисто поле* бродят стадата“ (И. И., II, с. 71). „*Ходеше* таз сутрин като замаяна *по мегданя* пред Геновата кръчма“ (И. И., IV, с. 135). „*Ние се разхождахме по перона*“ (И. И., II, с. 111).

Към съчетанията на динамичността за конкретна локалност

принадлежат и една група съчетания, които освен линейност означават и признака средство за движение. Тук вече мястото се означава със съществително име за предмет, който е предназначен като средство на придвижването, напр. *по стълбите, по стъпалата, по дъската, по линията* и др. Съществителните имена за означаване на средство и място са членувани или имат други детерминатори, включително и неопределителната лексема *един*, напр. „Чичо Митуш започна да се качва *по стълбата*“ (И. И., IV, с. 282). „Младежи и девойки слизат *по стълбата* за подземния театър“ (Г. К., III, с. 92). „Трябваше да се покача *по една стълбичка*“ (И. И., IV, с. 154). „Беше сложена наместо мост една дъска, но вълкът не минаваше *по нея*“ (И. И., IV, с. 249). „След малко *по линията* мина влак“ (Д. Д., Тют., с. 490). Множественото число на съществителните имена като *стълби, стъпала* тук запазва значението за конкретна локалност, тъй като по начало самият предмет е сборен и тук не става дума за много единични предмети, помислени като сборност поради синтактично обобщение. Значението на множественото число *стълбите* е равно на единствено *стълбата*, а формата *стъпалата* като израз на сборно понятие е вече семантизирана: „Изкачи се *по стълбите*, вратата пред него беше отворена“ (И. И., IV, с. 269). „Покачих се *по някакви неравни и криви стъпала*“ (Г. К., III, с. 129). Съчетания като *по дървото* не могат да се изравняват с по-сочените съчетания: „Тя се върна, спусна се *по дървото* и се затича“ (Г. К., III, с. 155). Те означават място на извършване, а не придвижване в пространството. Могат да се прибавят към съчетанията на динамичността, ако съществителното *дърво* се употребява със значение на средство за преминаване.

Съчетанията на динамичността имат същата степенност на абстрахиране, както съчетанията на статичността, макар и в друга дистрибутивна зависимост като членове на конструкцията. Освен съчетанията на конкретна локалност и тук се срещат съчетания на обобщената локалност. И това е може би естествено, тъй като при свързване на действието с представата за сборност на локализиращия предмет и в двата случая се предполага преместване в пространството — при съчетанията на статичността имплицитно, в скрит, латентен вид (обгръщане на повече места с прехвърляне на действието), без това да се изисква от семантиката на глагола, а при съчетанията на динамичността — изявено, като семантичен признак от значението на глагола за движение. Във втория случай обобщеността е по-слаба, защото семантичното съответствие на глаголите и съществителните имена е по-голямо, а обобщеността е резултат на несъответствие, на известно заличаване на семантичните връзки с признака повърхност или контактност. Иначе лексикалното попълване на съчетанията със съществителни имена почти не се различава и явно сме изправени пред явлението многозначност. И тук на първо място можем да посочим съществителните имена, които в единствено число означават неограничено пространство, нефиксирано с многомерност на локализиращата по-

върхност. Таква съществителни имена са *гора, планина, море, кър, землище, квартал, небе, небеса, чужбина, България, Франция, Румъния, Цариград, Влашко, свят* и др. Напр.: „Звезди ходят по *гората*“ (П. Р. Сл., II, с. 400). „Ил хайдутин направи, по *планината* да ходи“ (Хр. Б., I, с. 46). „По *море* са скитам ази“ (П. Р. Сл., I, с. 145). „Отиваха по *къра* на работа“ (Г. К., VIII, с. 313). „Всеки ден обикалял по *нашенското землище*“ (Г. К., VIII, с. 245). „Отидох да се поразходя по *небето*“ (Хр. Б., с. 370). „Ходи по *чужбина*, но оставай свой“ (П. Р. Сл., II, с. 172). „Той пропътува по *Франция, Англия и Швейцария*“ (Ив. В., XVIII, с. 458). „Тръгва да скита по *светът*“ (Ив. В., XVIII, с. 459).

Съчетанията за обобщена локалност със съществителни имена в множествено число са съчетания с по-конкретно, предметно значение, което има признака място, или са специални названия на места. Към първата група можем да отнесем съществителните *купищата, дървета, клони, сапльци* и др.: „Гиганти тръгнаха по *купищата* и събираат мъниста“ (Хр. Б., I, с. 509). „Все по *чардаци* да ходиш“ (П. Р. Сл., II, с. 45). „Кокошките прехвъркваха по *клоните* на овошките“ (И. И., II, с. 310). „Щъркелите се прибираха по *сапльците*“ (И. И., II, с. 264). Съществителни като *врати, порти* по преносен път, като синекдоха, означават определени места: „Овчар го даде майка му, по *чужди врати* да ходи“ (Хр. Б., I, с. 43). Към втората група — названия на места, принадлежат съществителни имена като *конаци, манастири, села, колиби, градове, земи, дворци, валове, ливади, места, нивя, върхове, сипеи, хълмове, бойни полета, планини, домове, фронтове, материци, железници, улици* и др.: „Спасуна ходеше по *къщите* да пере“ (Д. Д., Тют., с. 395). „Ходеше по *избирателните секции* и агитираше“ (Г. К., IV, с. 118). „Войниците се разотидоха по *землянките*“ (И. И., I, с. 110). „Една засилена бригада се нижеше по *нашите железници*“ (В. К., I, с. 266). „Те се връщаха по *своите домове*“ (Г. К., III, с. 21). „По *селата* се отбиваха войници“ (И. И., IV, с. 124). „Спуска се и се изкачва по *ниски хълмове*“ (И. И., II, с. 69). „Тогава българската войска летеше по *бойните полета*“ (В. К., I, с. 334). „През всичкото това време той се скиташе по *минералните бани*“ (Ив. В., XVIII, с. 430). „Иди, пътувай по *места други*“ (П. Р. Сл., II, с. 279). „И мен ме е срам да изляза деня по *улиците*“ (Хр. Б., I, с. 476). Съчетанията по *местата си, по полковете си, по отделения,* и особено тези със съществително име *посока* и с определенията *разни, всички,* означават място в по-общ вид, преносно. Затова те са на прехода към съчетанията за абстрактна локалност. Обикновено те се включват в конструкции с глаголи за насочено действие, свързано с разпръсване, напр.: „Десетина конници по *разни посоки* влизаха вече в село“ (И. И., I, с. 174). „По *всички посоки* тичаха и се разминаваха хора“ (И. И., II, с. 198). „Един малък кавалерийски разезд бързо отиваше по *посока към Кара-Юсуф*“ (И. И., I, с. 509—510). „Офицерите се разотиват по *местата си*“ (И. И., I, с. 100). „Всички отиваха по *полковете си*“ (И. И., II, с. 108). Към тази преходна кате-

гория можем да причислим и съчетанията със съществителното име *фронт*: „Тя днес настъпва победоносно по всички фронтове“ (В. К., I, с. 430).

Съчетанията на динамичността за абстрактна локалност и тук са ограничени на брой, макар по лексикално попълване да им е присъщо известно разнообразие. При тях значението за място не се разбира в предметен смисъл, като предметна повърхност или пространство, а само като отнесеност към някакво явление, като насоченост с ориентация в преносен смисъл. В едни случаи се посочва някакво присъствие, спрямо което се определя дистанцията на друг предмет в движение, някакво следване на предмет, на неговата посока и др. Предлогът *по* е употребен в значението на *след*. Съчетанията от този тип придобиват признак за обектност и са насочени обикновено по съдържание към лица, напр.: „Аз следвах по дирите му“ (Г. К., VIII, с. 92). „Сякаш по петите ми се движи стар, бракуван локомотив“ (Г. К., VIII, с. 20). „Те като че вървяха по следите им“ (Г. К., III, с. 37). „Равномерното свистене на колелото и малко напевният глас на учителя ги водят по стъпките на старите майстори“ (Н. к., бр. 19, 1965). „И по умът на някои мухтари аз никога не ще са поведеа“ (П. Р. Сл., I, с. 163). Съчетанията с *по* могат да имат в състава си абстрактно съществително име за някаква обществена или лична проява, събитие и др. като *митарство, среща, визита, тържество, митинг, манифестация, събрание, игра* и др., които се свързват с място на протичане, но не изразяват мястото, а самото явление, самото извършване или състояние: „Два месеца става, откакто ходя по митарствата, а въпросът се още не може да се реши“ (Хр. Б., I, с. 379). „И да ходят по конаци, по съдби“ (П. Р. Сл., II, с. 257). „Непрекъснато тичаш по магазини, по срещи, по визити, разнасяш писма“ (И. И., II, с. 151). „Радикалите се различаха по коронни съвети, за да спасяват заплашената корона“ (В. К., I, с. 340). Същото значение за отнесеност при някаква дейност, означена метонимично със съществителното име *доктор*, се изразява в съчетанието *по доктори*: „Лежа той няколко месеца, ходи по доктори, лекарства купува“ (Г. К., VIII, с. 280). Съчетанието *по дяволите* има фразеологична употреба: „Идете по дяволите с вашето правосъдие!“ (Хр. Б., I, с. 362).

Към съчетанията на динамичността за абстрактна локалност можем да отнесем и образуваните със съществителни имена, които по начало са абстрактни, като например *силогизъм, линия, ситуация*, или стават абстрактни поради синтактичната си употреба, като *вода, посока, плоскост*. Те изразяват насочеността абстрактно, като отнесеност само към определени факти и направления: „Спомените се движат по най-драматичните ситуации“ (Н. к., бр. 22, 1965). „Музикантите със своя диригент вървят по посока на първичното и истината“ (Н. к., бр. 22, 1965). „Веднъж тръгнало по тази наклонена плоскост, по необходимост трябваше да се намери в пропастта“ (В. К., I, с. 173). „Искал да ходи по водата на някои

депутати“ (Ив. В., XVIII, с. 194). „Беше свикнал да движи мисълта си по студените силогизми на математиката“ (Д. Д., Тют. с. 430).

След като бяха разгледани съчетанията на динамичността по значение и състав като елементарна синтактична единица и поотделно бяха анализирани семантичните групи глаголи на конструкции с тези съчетания, може да се направи обобщение за цялата категориална група глаголи за движение с дистрибутивна форма на техния смисъл предложно съчетание с по. Общите признаци в семантиката на цялата група са признаците преместване, повърхност, контактност, изразени в различна степен и по различен начин съчетани с допълнителните различителни (диференциални) признаци в цялостната семантична структура на глаголите. А диференциалните признаци, които разчленяват общата семантична група, са следните: насоченост/ненасоченост, ограниченост/неограниченост, началност/неначалност, фиксираност/нефиксираност, финалност/нефиналност, етапност/неетапност, инвариантност/вариантност, едноизмерителност, т. е. линейност/многомерност, конкретност/абстрактност и др., които са индивидуални за семантиката на всеки глагол. Цялата група глаголи можем да разделим на две според още един признак: реалност/нереалност, т. е. релативност, относителност, преносност, според това, дали движението се означава непосредствено или опосредовано, чрез пренасяне на значението или по обратен път.

Глаголите със значение за реално движение бяха вече разгледани на различни места в анализа на конструкциите. Можем да ги наречем глаголи за действителност на движението. Останалите глаголи представят движението символно, метафорично или метонимично. Чрез придружаващите понякога движението допълнителни действия, означени с друг глагол, се назовава самото движение. В повечето случаи пренасянето е въз основа на метонимията, напр. при глаголите *скърцам* (звук при движение на превозно средство), *люшкам се* (външен признак на движещ се предмет), *прокътня*, *издрънкам*, *изтрополя*, *скрибуцам*, *куцам*, *лъкатуша*, *клатушкам се*, *хлъзгам се*, *хукна* и *впусна се* (бързина, моменталност на ускоряване при по-особени случаи), *понеса се* и др.: „Каруцата *скърцаше* по неравния път“ (Н. к., бр. 18, 1965). „По асфалтовия паваж *гърмят* колелата на оръдията“ (И. И., II, с. 145). „По едно време по шосето *изтрополяха* коне“ (Г. К., X, с. 51). „По тази улица *скрибуцаха* цял обоз коли“ (Г. К., X, с. 66). „Тежки камioni *се клатушкаха* по разбитата неравна настилка“ (Г. К., III, с. 7). „Кулетият *се понесе* в красив отмерен галоп по зеленото поле“ (И. И., IV, с. 335). „По паважа *се хлъзгаха* безшумно таксите и лимузини“ (Д. Д., Тют. с. 114). Явно е, че глаголите за релативно движение със своята образност подчертават една или друга по-обща или индивидуална особеност в протичането на движението, в участието на предмета и др. Може да се наблегне на появата, видимостта или изчезването на предмета: *вявам се*, *изгубя се*, *мяркам се*; на темпа: *бързам*, *пъля*, *кретам*, *влача се*, *ситня*, *протоcha се*, *тичам*, *летя*, *пъл-*

зя, винаги, разбира се, с допълнителна образна или емоционално-оценъчна характеристика; на начина, посоката, средството и др.: *прескачам, возя се, изпратя, карам*: „По пътя *се мяркаха* самотните силуети на патрулиращите войници“ (И. И., II, с. 70). „По шосето *пъзляха* коли“ (Г. К., X, с. 16). „По склоновете на Витоша *пъзляха* мъгли“ (Д. Д., Тют., с. 160). „Безкрайна върволица от коли *летеше по* шосето“ (Г. К., III, с. 151). „По улиците *прескачаха* набързо облечени мъже и жени“ (Д. Д., Тют., с. 190). „По пътя за Одрин *била изпратена* една дружина“ (И. И., I, с. 434). В следния случай с глагол за движение се изразява съвсем друго действие: „Ораторът *се отплесна по* посока на подлите гърци“ (Г. К., X, с. 123). Във всички подкласове глаголи за движение е по-важно наличието на общото значение за движение и отдалечаване, съприкосновение с повърхност, преместване, което определя смислово-синтактичното отношение на конструкцията и съчетаемостта с предложното съчетание. Съчетанието с *по* е безразлично към диференциалните и индивидуални семантични признаци на глагола за движение, а изразява общото значение, което се свързва с повърхност и локална ориентация.

Съчетанията на обстоятелствеността за място — както статичните, така и динамичните, могат да имат един вариант с наречие за място в състава си, което се поставя преди предлога *по*. Наречието съвпада семантично с предложната форма по общото си значение за място, но внася уточняващ семантичен признак, който не е фиксиран в семантиката на съществителното име или не се активизира от семантиката на глагола, а е необходим за уточняване значението на съчетанието. Като изключим тавтологичните случаи, когато наречието повтаря фиксиран вече признак и само го изтъква и подчертава, без да го внася като новост, трябва да оценим ролята на наречието в семантичната структура на съчетанието и в смислово-синтактичното отношение на конструкцията. При тавтологичните случаи се употребяват главно наречията *надолу* и *нагоре*, които показват възлизане или понижаване — признаци, които се носят и от значението на глаголи като *слизам, спущам се, качвам се, изкачвам се* или от съществителните имена на съчетанието като *надолнище, стръмнина* и др.: „Една тънка струя кръв *се спуща* изпод косата на челото му и *слиза надолу по лицето*“ (И. И., I, с. 158). „*Нагоре и надолу по двата склона* на долината *спущат се и се изкачват* същински живи струи от войници“ (И. И., I, с. 87). Подчертаване на посочен вече признак на движението има в следния пример „Те взеха да го *търкат силно отдолу по корема*, все в една посока“ (И. И., IV, с. 408). В останалите случаи наречието се явява необходимо, за да уточни от някаква страна значението за локалност, да го конкретизира и характеризира или да прибави нещо към значението, което се внася от глагола. Най-често се фиксира дадена точка или пункт от мястото, представено от съществителното име като по-широко пространство, напр. наречието *отстрана, наоколо, отпред, отгоре, назад, напред*; измерение:

напреки, надлъж напр.: „Отстрана по улицата го парна топъл дъх“ (И. И., IV, с. 295). „Нещо се спусна отпред по челото му“ (И. И., IV, с. 18). „Заедно с него напреки по земята върви сянката му“ (И. И., II, с. 167). „Наоколо по масите пръмна весел юнашки смях“ (И. И., IV, с. 51). Масово застъпени са наречията, с които се означава посоката на движение или разположение: *долу, надолу, наляво, ниско, насам, нагоре, навън, нататък, натъй*; отделеченост: *далеч, надалеч* и др.: „Под нея, надолу по склоновете, поронщата са изровили големи сипей“ (И. И., I, с. 294). „Галунка изтича надолу по стълбите“ (И. И., IV, с. 287). „Мислеха все за тези, които бяха далеч по бойните полета“ (И. И., с. 189). С наречията, повечето от които местоименни, може да се изрази всеобхватност, напр. *навсякъде*, неопределеност или слаба застъпеност: *тук-таме*, или да се отрече действието: „*Навсякъде по хоризонта* се издигаха високи и черни стълбове от фугасните гранати“ (И. И., I, с. 204). „*Тук-таме по земята* се чуват тънки и кратки удари“ (И. И., I, с. 150). „*Нейде по средата* имаше орех“ (И. И., IV, с. 93). „*Никъде по нашия път* не видях тези скромни селски труженици да бягат“ (Г. К., III, с. 79). Наличието на обобщително наречие *навсякъде* подсилва значението за сборност и всеобхватност, което се съдържа в самото съчетание поради семантиката на съществителното име или обобщаващото значение на формата за множествено число и потвърждава правотата на нашето мнение за наличието на съчетания за обобщена локалност. В отделни случаи вместо наречие се употребява адвербиално съчетание: „*На север по върховете* сражението беше почнало отново“ (И. И., I, с. 283).

Вариантът на съчетанията с наречие в състава си поставя и други проблем, който е трудно да решим — за синтактичната позиция на наречieto. Въпросът може да се постави така: наречieto пояснение ли е на изградено вече съчетание с предлога *по*, или заема самостоятелна синтактична позиция, спрямо която предложното име е пояснение, конкретизация на по-абстрактното значение на наречieto за място. На пръв поглед бихме сметнали, че имаме работа с наречно словосъчетание, в което предложното име е зависим член, конкретизиращ общото значение на наречieto за място, посока и др. Но един по-внимателен анализ показва обратното, че наречieto е пояснение на предложното съчетание, по-точно, то е несъгласувано определение. Като атрибутивно пояснение на името наречieto изгубва своята самостоятелност — семантична и синтактична, и внася допълнителен семантичен признак или подсилва някакъв признак към неговото значение, а посредством него и към значението на цялото предложно съчетание. Като определение то може да се инверсира и тогава атрибутивната му употреба е още по-несъмнена, напр. *по челото отпред, по шосето напред, по стената надлъж, по стръмния склон наляво*. Не е изключена и самостоятелната употреба на наречieto в такива случаи, но за това са необходими допълнителни смислови и синтактични условия, на първо място интонационно подчертаване на наречieto и съответно обо-

собяване на съчетанието с по. Можем да имаме синтагмите: *наляво, по стръмния склон; отдолу, по корема; отстрана, по лицето*, но тази трансформация отговаря на ново семантично и синтактично съдържание. Тук вече не се уточнява свързаният със значението на съществителното име в съчетанието признак, напр. странична част от лицето, както е в синтагмата *отстрана по лицето*, а се посочва място или посока, изразени съвсем абстрактно от наречието, и същите се съотнасят с конкретна част от повърхност или пространство.

(Продължава в т. X)

СЪКРАЩЕНИЯ

- Хр. Б. — Христо Ботев
 П. Р. Сл. — Петко Рачев Славейков
 Ив. В. — Иван Вазов
 Д. Бл. — Димитър Благоев
 П. П. — Пордан Йовков
 Г. К. — Георги Караславов
 В. К. — Васил Коларов
 Д. Д. — Димитър Димов
 Н. к. — в. „Народна култура“
 Н. вр. — сп. „Ново време“

ПРИГЛАГОЛЬНЫЕ СОЧЕТАНИЯ С ПРЕДЛОГОМ ПО

Резюме

Предметом настоящего исследования является сочетания с предлогом по, возникающие в глагольных конструкциях. Присубстантивное их употребление было рассмотрено ранее в студии „Субстантивные словосочетания с предлогом по в современном болгарском языке“ („Труды ВПИ“, т. V, 1969, с. 47—99).

Настоящий труд в известной степени является продолжением указанной студии. В нем мы используем тот же языковой материал — 5343 предложения с конструкциями по, из которых 4209 с приглагольными сочетаниями легли в основу нашего исследования. Приглагольные сочетания анализируются в парадигматическом плане как потенциальные (единицы с определенным объектом семантической нагрузки и лексико-морфологического выражения) и в синтагматическом плане — как элемент смыслового синтаксического отношения в позиции зависимого члена к глаголу в конструкции. Это обязывает нас сделать более подробный анализ классов существительных, входящих в состав сочетания, и классов глаголов, дистрибутивной формой которых являются сочетания. На основе общего семантического инварианта („значения обхвата конкретного или абстрактного предмета), используя компонентный анализ, устанавливаем наличие многих семантических различий, указываем как на общие, так и на дифференциальные семантические признаки, на их соотношение, противоположность, сложное их единство и взаимное проникновение в структуру отдельных сочетаний. Эта структурно-семантическая сложность заставляет нас оперировать понятием семантическое поле, которое надо понимать как единство семантики и формы, значения и языкового выражения, а форма здесь создается существительным с помощью предлога по.

Мы различаем следующие структурно-семантические поля: сочетания разъяснения, обстоятельственности, мотивировки и изменчивости. В той части исследования мы анализируем только два первых структурно-семантических поля. Сочетания разъяснения (число 450, что равняется 10,7%) указывают на обстоятельства, которые сопровождают действие, являясь его характерностью, но не обуславливают его или служат оценкой главного действия со стороны говорящего.

Эти сочетания являются главным образом источником позна-

ния (по думите на, по писмото му, по пресата, по данни, по израза, по дрехите), мнения и оценки (по мнението на, по убеждението на, по думите на), повода (по случай, по повод), установленности (по естеството си, по природа, по същество, по обичая си, по навик), соответствия (по духа на, по натура, по име, по сгодна цена, по право), распределения (по делегати, по жанрове, по обороти, по култури), уточнения (по възможности, по необходимости, по всяка вероятност), внешнего вида, облика (по ръкави, по риза).

Сочетания обстоятелственности (1989=47,3%) делят се на две большие подгруппы: времени и места. Сочетания времени включают сочетания, обозначающие какой-то период, отрезок времени (по Великден, по жътва, по времето на, по същото време), момент (по обед, по тъмно, по хлад, по едно време), продолжительность (по цели дни, по цели часове). Подгруппа места включает в себя сочетания статичности, которые подразделяются на сочетания конкретной локальности (по лицето ѝ, по масата, по върха, по земята, по улицата), обобщенной локальности (с именами существительными в единственном числе: по целия затвор, по полето, по Балкана, по Европа; с именами существительными во множественном числе: по дърветата, по рафтовете, по складовете, по пътищата) и абстрактной локальности (по сборовете, по ведомствата, по засадите, по дъжда). Сочетания динамичности, интегрированные к глаголам движения, обладают тройственностью статичных. Они тоже могут обозначать конкретную локальность (тръгна по шосето, профуча по линията, вървя по пътеката), обобщенную локальность (скитам по море, ходя по гората, отбивам се по селата) и абстрактную локальность (следвам по дирите му, ходя по съдби, ходя по доктори).

В синтагматическом плане сочетания рассматриваются как элементы смыслового синтаксического отношения в конструкции. С этой целью анализируются семантические группы глаголов по их семантическим признакам, которые обуславливают их связь с отдельными группами имен существительных посредством предлога.

Вторая часть работы (сочетания мотивировки и измеримости) будет помещена в следующем томе „Трудов ВТУ“, где будет сделано и соответствующее обобщение.

VARBALE VERBINDUNGEN MIT DER PRÄPOSITION «PO»

Stanjio Georgiev

Zusammenfassung

Gegenstand der Erforschung sind die Verbindungen mit der Präposition «po», die in Konstruktionen mit einem Verb entstehen. Ihr Gebrauch bei einem Substantiv wurde in der Studie »Substantivverbindungen mit der Präposition «po» in der bulgarischen Gegenwartssprache«, in »Trudowe der PH« Bd. V. 1969. S. 47—99 erklärt. In gewissem Sinne muß diese Erforschung als ihr zweiter Teil betrachtet werden. Es wird das gleiche Material benutzt: 5343 Sätze, die Verbindungen mit der Präposition «po» enthalten, 4209 von denen als Verbindungen mit einem Verb, den Grund der Erforschung bilden. Die verbalen Verbindungen werden in paradigmatischen Plan analysiert, als potenzielle Einheiten mit bestimmtem Umfang von semantischer Sättigung und lexikal-morphologischer Äusserung; und in syntagmatischem Plan — als Element des semantisch-syntaktischen Verhältnisses in der Position eines abhängigen Gliedes zu dem Verb der Konstruktion. Das verlangt eine allseitige Erforschung der Substantivklassen in einer Verbindung und der Verbklassen, als deren distributive Form eine Verbindung erscheint. Auf Grund der gemeinsamen semantischen Invariante — der Bedeutung des konkreten oder abstrakten Dinges werden mit der Hilfe der Komponentenanalyse viele semantische Differenzen festgestellt. Es wird auf die gemeinsamen und auf die differenzierenden Merkmale hingewiesen, auf ihre Beziehung, Gegenüberstellung oder Vereinbarkeit, auf ihre komplexe Einheit und gegenseitige Ergänzung in der Struktur der Wortverbindung. Aus dieser strukturell-semantische Kompliziertheit ergibt sich die Notwendigkeit den Begriff »semantisches Feld« einzuführen, worunter die Einheit von Semantik und Form, von Bedeutung und sprachlichem Ausdruck zu verstehen ist. Die Form wird hier von dem bedeutungstragenden Wort — dem Substantiv mit der Hilfe der Präposition «po» gebaut.

Der Autor unterscheidet folgende strukturell — semantische Felder: Verbindungen des Erklärens, des Umstandes, der Begründung — der Messbarkeit.

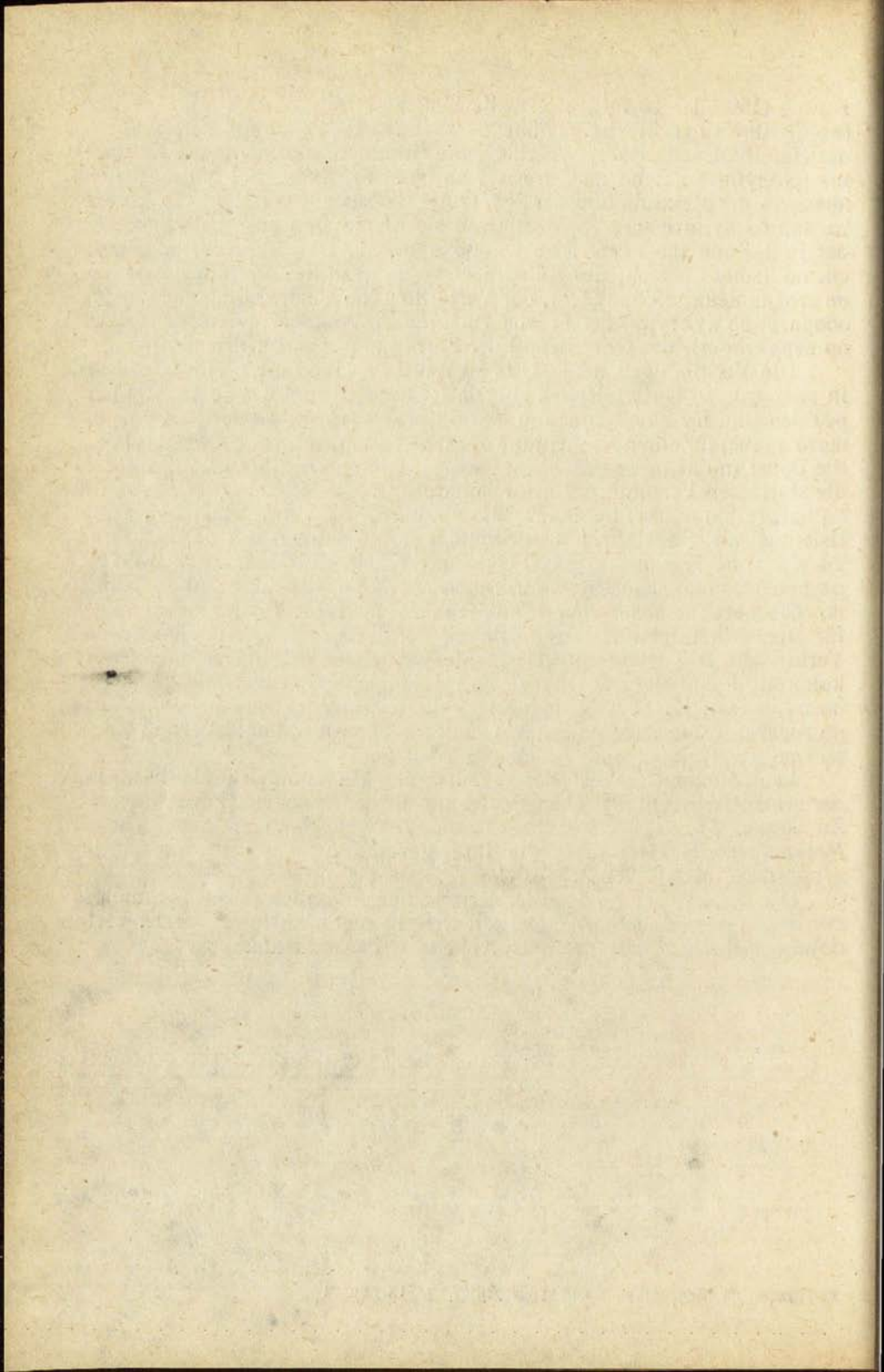
In diesem Abschnitt (Teil) der Erforschung werden die Verbindungen von den ersten zwei Feldern betrachtet. Die Verbindungen der Erklärung.

т и п г (450 oder 10,7%) zeigen die Umstände, die die Handlung begleiten als ihre Charakteristik, ohne sie zu bedingen, oder die Einschätzung der Handlung seitens des Sprechers. Sie sind meistens Quelle der Erkenntnis (по думите на, по писмото му, по пресата, по данни, по изреча, по дрехите), der Meinung und der Schätzung (по мнението на, по убеждението на, по думите на), des Anlasses (по случай, по повод), der Feststellung (по естеството си, по природа, по същество, по обичая си, по навик), des Entsprechens (по духа на, по натура, по име, по годна цена, по право), der Verteilung (по делегати, по ганрове, по обороти, по култури) der Präzisierung (по възможност, по необходимост, по вероятност), der Gestalt und der Form (по ръкави, по риза).

Die Verbindungen des Umstandes (1989 oder 47,3%) werden in zwei grossen Untergruppen eingeteilt: der Zeit und des Ortes. Die temporalen sind für Zeitspanne (по Великден, по жътва, по време на, по същото време) für einen Moment (по обед, по тъмно, по хлад, по едно време) die Dauer (по цели дни, по цели часове), Die lokale Untergruppe umfaßt die statischen Verbindungen, für konkrete Ortsbestimmung (по лицето ѝ, по масата, по върха, по земята, по улицата), für verallgemeinerte Lokalisierung mit Substantiven in Singular: по целия затвор, по полето; по Балкана, по Европа, und mit Substantiven in Plural: по дърветата, по рафтовете, по складовете, по пътищата (und für abstrakte Lokalisierung) по сборовете, по ведомствата, по засадице, по дъжда). Die Verbindungen für Dynamik tragen die Dreifältigkeit der statischen und werden zu den Verben der Bewegung integriert. Sie werden eingeteilt in: solchen für konkrete Lokalisierung (тръгна по шосето, профуча по линията, вървя по пътеката), für verallgemeinerte Lokalisierung (скитам по море, ходя по гората, отбивам се по селата), und für abstrakte Lokalisierung (следвам по дирите му, ходя по съдби, ходя по доктори).

In syntagmatischem Plan werden die Verbindungen als Elemente der semantisch-syntaktischen Beziehung in der Konstruktion betrachtet. Zu diesem Zweck werden semantische Verbgruppen nach semantischen Merkmalen charakterisiert, die ihre Verbindung mit den Substantivgruppen vermittelt der Präposition realisiert.

Der übrige nächste Teil der Erforschung, nämlich der Verbindungen der Begründung und der Messbarkeit wird in dem nächsten Band der «Trudowe» erscheinen, mit der entsprechenden Zusammenfassung.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том IX, кн. I Филологически факултет 1971/72
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO
Tome IX, livre 1 Faculte philologique 1971/72

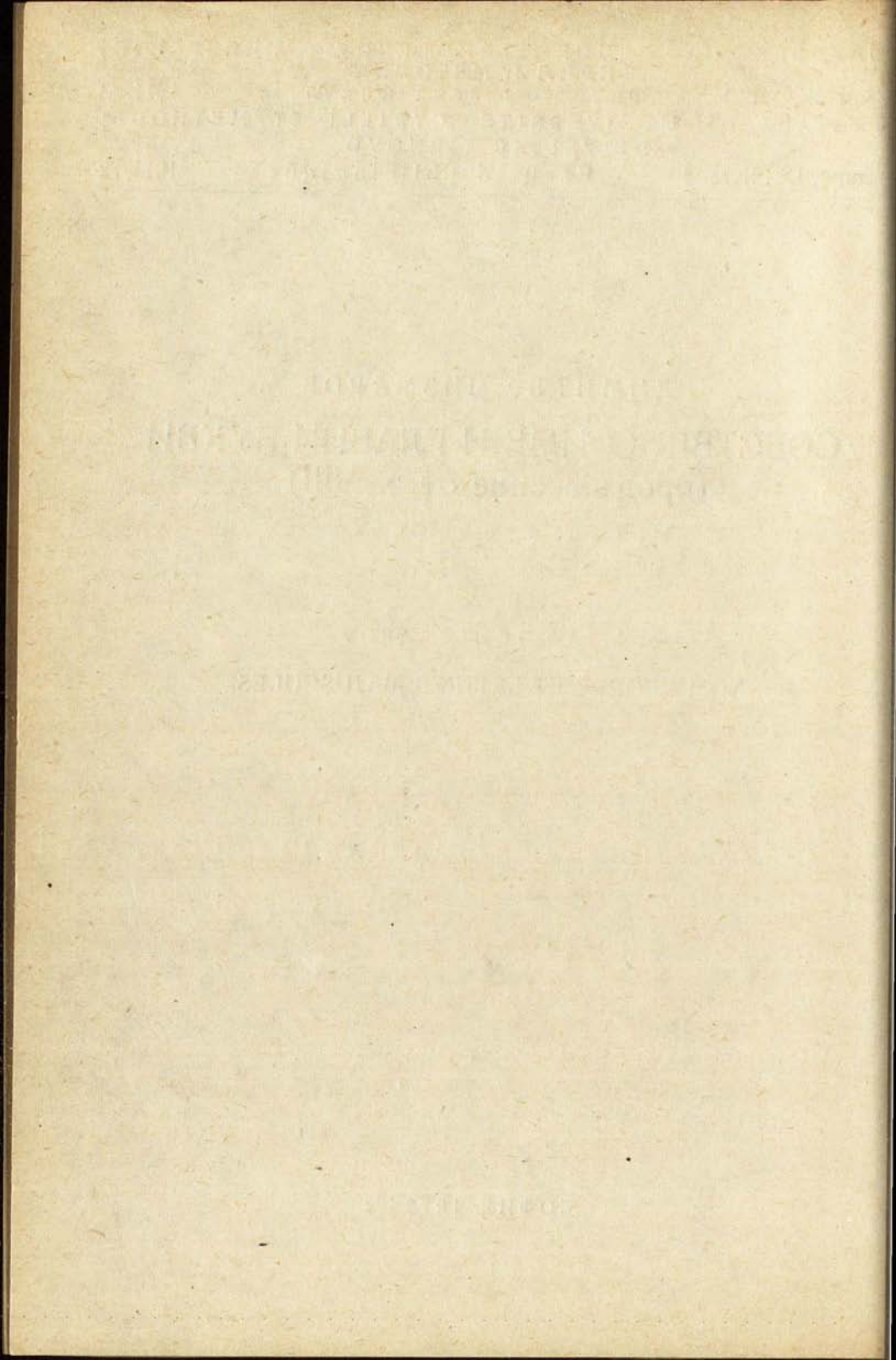
ДИМИТЪР ЧИЗМАРОВ
СОБСТВЕНО ИМЕ И ГЛАВНИ БУКВИ
(продължение от т. VIII)

DIMITAR TCHIZMAROV
NOM PROPRE ET LETTRES MAJUSCULES

СОФИЯ 1973

V. УПОТРЕБА НА ГЛАВНИТЕ БУКВИ ПРИ СЪСТАВНИ СОБСТВЕНИ ИМЕНА

1. Известно е, че като средство за номинация (назоваване) на предметите, явленията, действията се използват в езика не само отделните думи, но и устойчивите съчетания. Един вид от устойчивите съчетания, които често се използват като номиниращо средство, са съставните названия (устойчивите именни съчетания),¹ на пример: *бодлив тел, социалистическо съревнование, педагогическа практика, кислородна вода, син камък, Министерство на народната просвета, Черно море* и др. Нееднократно е посочвано вече, че такива съчетания са средство за увеличаване словното богатство на езика, без да се увеличава броят на думите. Чрез тях се преодолява тъй наречената „словна бариера“ при закрепване в езика данните, които получава човешкото знание от обществената практика и от процеса на научното дирене. Развитието на науката и техниката, на социалните и обществените отношения поражда постоянна и естествена потребност от нови и нови думи — названия. Тази нужда се задоволява не само, като се създават нови думи, но и като се лексикализират съчетания от думи, каквито са именно съставните названия, използвани и като съставни собствени имена. Но не само нуждата от номинация на новите предмети и явления, а и стремежът към експресивност (в широкия смисъл на думата), към преодоляване на езиковия стандарт, постоянно създава двучленни или тричленни означения, една част от които се лексикализират, а други преминават през разговорната, публицистичната или художествената реч, без да стават факт на езика. Ето защо през последните няколко десетилетия процесът на нарушаване формално-лексическия стандарт се засили извънредно много, проявявайки се преди всичко в създаване на различни видове сложни означения, част от които са родови или видови названия, а част — съставни собствени имена. Така може да се обясни извънредно бързото увеличаване броя и ролята на съставните собствени имена, чрез които се фиксират многобройните и многообразни факти и обекти на обществения живот, на администрацията, международните отношения, науката и пр., нуждаещи се от индивидуализиране.

Обикновено съставните собствени имена се разглеждат (както и съставните названия изобщо) като преходен тип речникови еди-

¹ Срв. с К. Иванова, Един случай на колебание при употребата на главните букви, сп. Български език, 1960, 2—3, с. 271—272.

ници,² които с едни свои особености наподобяват фразеологизмите, а с други — свободните съчетания. Разбира се, по своите структурно-граматически и семантически свойства те не са единна група и вътре в тях могат да се разграничат няколко подгрупи. Както отбелязва Е. А. Иванникова в отличата си работа „Устойчивые именные словосочетания как предмет фразеологии и лексикографии“³, при решаване на въпроса за фразеологичността на съставните собствени имена те трябва да се разглеждат в същия план, както и съставните названия“. И тук се различават такива, „които се разпадат на съответстващите значения на думите (*Северен Кавказ, Далечен Изток, Далекоизточен край, Берингов пролив, Червена армия*), и такива, които се явяват словосъчетания с образно преосмисляне на единия компонент (*Черно море, Червено море, Тихи океан, гладна степ*), и най-после, които са напълно преосмислени (*Червен кръст, Голяма мечка, Млечен път, Белият дом, Бяла черква*)“. В съгласие с Ю. Р. Гарпнер⁴, който изтъква, че не са фразеологизми членимите устойчиви съчетания, в които е налице родово-видово отношение между компонентите, тя отрича обаче неговото схващане, че онези от тях, които именува понятия на науката, изкуството, културата и др. т. (напр. *Миңистерски съвет, Световен съвет на мира, граматически строй, основен речников фонд, Музей на Вл. Илич Ленин, Институт за езикознание на АН СССР, Дом на книгата, Дом на учените*), са фразеологизми с висока степен на слятост между компонентите. Според Гарпнер такива съставни названия стоят съвсем близо до идиомите и се различават от тях само по това, че компонентите им нямат преносно значение, а устойчивостта им не е следствие от произхода им от древни митове, историята или литературата. Е. А. Иванникова открива четири структурни типа, на които могат да се разделят устойчивите именни названия в зависимост от семантичната функция на компонентите им, а не в зависимост от функционирането на съчетанието като цяло в речта. „Функцията в речта, твърди тя, не е признак на фразеологичността на именното съчетание. Именните словосъчетания могат да бъдат названия, термини, могат да бъдат средство за постигане на изразителност и при това да не бъдат фразеологизми.“

Разбира се, употребата на главните букви при съставните собствени имена не зависи от техния структурен тип, от характеристиката им като фразеологизми или като особен вид устойчиви съче-

² Вж. например: А. Н. Кожин, Составные наименования в русском языке, в кн. Мысли о современном русском языке, Москва, 1969, с. 31—46; С. Спасова-Михайлова, Някои основни видове устойчиви съчетания в български език, Известия на Института за български език, кн. VI, 1959, с. 138; Кр. Чолакова, Към въпроса за формата на фразеологичните единици, Известия на Института за български език, кн. XV, 1967, с. 139—181; Зара Генадиева-Мутафчиева, Към въпроса за фразеологичните съчетания в български език, Известия на Института за български език, кн. VI, 1959, с. 129—163.

³ В книгата Современная русская лексикология, Москва, 1966, с. 21—44.

⁴ Фразеология в системе русского литературного языка, Ученые записки Харьковского педагогического института, т. 20, 1957.

тания, а именно от тяхната функция в речта като индивидуализиращи означения. Наистина колкото е по-фразеологизирано устойчивото съчетание, толкова по-ясно се проявява и тази функция, но контекстът обикновено е достатъчен проявител на конкретизиращото значение при всякакъв структурен тип на съставното собствено име. Както се уточнява в контекста функцията на съчетанията *минало време, огнена завеса, тъмно дело, главна линия* и др. т. като свободни или устойчиви, така може да се прояви и трябва да се уточни в текста и функцията на съчетанията като *икономически техникум, окръжен народен съвет, обща художествена изложба, окръжна болница* и др. т. като собствени имена, макар че те могат да бъдат и понятийно означение.

Все пак въпросът за мястото на съставните собствени имена в лексикалната система на езика трябва да бъде изяснен, защото, ако и да са различни по своята структура, те са единни по своята функция в речта, а това има съществено значение за техния правопис. Без съмнение е, че съставните собствени имена имат някои признаци, които ги сближават с фразеологизмите, а именно:

а) цялото съчетание получава значение на номинативна единица;

б) отличава се със структурно постоянство, с неразривност на фразовата си структура (например не е възможно между частите му да се внасят други, странични елементи, да се променя словоредът).

Според Н. М. Шански „основните причини за превръщане на свободните съчетания от думи в устойчиви по своя състав и строеж и цялостни по значение фразеологични обрати са следните:

1) постоянна и повторима употреба на свободните съчетания не в прякото им, а в обобщено и преносно-образно значение;

2) поява (в свободното съчетание) на думи със свързано, фразеологическо ограничено значение;

3) изразяване от свободното съчетание на единно понятие, отнасящо се към актуалните за дадена историческа епоха⁵.

От тези три вида причини, трансформиращи свободните съчетания в устойчиви, при съставните собствени имена е налице първата, защото те не се създават всеки път поотделно, в процеса на общуването, а се възпроизвеждат като готови цялостни единици, като конкретен словесен ред, който се използва за назоваване и отделяне на конкретен обект. Следователно на лице е и третата причина, защото се използват като номиниращо средство с индивидуализиращо значение. А значението е най-съществен категориален признак на фразеологизмите. Затова може да се каже, че ако и по структурно-граматическите си признаци те да се сближават със свободните съчетания (защото в тях обикновено думите запазват всички свои признаци, запазват самостоятелното си лексикално значение, запазват се нормалните синтактични отношения между тях, т. е. праматическите отношения тук по нищо не се отличават

⁵ Фразеология современного русского языка, Москва, 1969, с. 129.

от граматическите отношения в свободните съчетания), по функция стоят близо до фразеологизмите. За съставното собствено име не играе роля експресивно-образното, защото предназначението му е да отдели и назовава, а не да характеризира или да изразява експресия. Има, разбира се, и такива, в които една от думите получава фразеологически свързано значение (*Черно море, Бяло море*) или пък съчетанието се преосмисля като цялост (в която думите загубват конкретното си значение) с индивидуализираща функция (*Червен бряг, Голяма мечка, Червен полумесец*), но това не се отразява върху функцията на съставното название, тъй като в своите връзки и отношения с думите в изречението то влиза като единно цяло. Както и при всички останали фразеологизми, вътрешно-структурните отношения между компонентите на съставното собствено име имат място само в границите на фразеологическата единица и не се разпростират върху отношенията му с думите в изречението. Ето защо имаме основание да причислим съставните собствени имена, особено когато имат стандартизиран и лексикализиран състав, към устойчивите единици на езика. Поради това можем да говорим и за фразеологична употреба на главните букви, когато чрез тях се означава превръщането на едно описателно съчетание в единица с номинираща стойност на собствено име. В такъв случай главните букви имат десемантизираща, а същевременно и отделяща функция.

Немалко от съставните собствени имена се използват едновременно и като съставни названия в зависимост от смисъла, който се влага в тях, в зависимост от това, дали се свързват с единично или с общо понятие, дали се използват като средство за индивидуализация на обекта или за означаване на понятийната му съотнесеност. Това се отнася и до онези съставни названия или съставни собствени имена, чиято постоянна употреба ги е затвърдила предимно в една от двете им възможни функции. Някои от тях са съчетания, а някои — цели изречения в стегната, сбита, лаконична форма. В контекста обикновено се определя ясно и точно дали имаме работа с нарицателно означение или с индивидуализиращо значение на съчетанието. Не трябва да се забравя обаче, че както в езика, тъй и в речта постоянно се явяват преходни категории и явления, каквито не липсват и при функционирането на съставните названия като категоризиращи или индивидуализиращи означения. Има случаи, когато контекстът не определя достатъчно ясно каква е номинативната функция на съчетанието: индивидуализираща или обобщаваща. Например в изречението „Централният комитет на Профсъюза на работниците от полиграфията и културните институти и управление Полиграфиздат създават „К/клуб на издателските работници“, не е ясно съчетанието „клуб на издателските работници“ как трябва да се схваща: като собствено име или като съставно название с нарицателно значение. Тук може да се разсъждава така: този клуб още не е създаден, той не е получил своето официално название или то не се е установило окончателно, защото клубът е все още само една идея, следователно съчетанието не е собствено

име, а свободно описание за характера на проектирания обект. Но може да се мисли и че създаването на този културен център ще бъде свързано с получаването на структурираното вече название като негово официално собствено име. Във в. „Вечерни новини“ (23. XI. 1966) съчетанието е дадено с малка буква. Очевидно в съзнанието на коректора или редактора са надделели първите съображения. А такива случаи в практиката съвсем не са рядкост, (както ще се види от изложения по-нататък материал), което неизбежно създава възможности за субективизъм при употребата на главните букви в този материал. Освен това важно е за правописа да се определя точно действителният състав на съставното име, за да не се включват в него елементи, отнасящи се към контекста. Действителният материален състав на собственото име се очертава ясно, след като бъдат отделени задължителните елементи, постоянно или необходимо функциониращи като номинация на понятието, от вставените елементи, необходими за конкретизиране смисъла на изречението. Този въпрос е свързан също с употребата на главните букви, защото функцията им при съставните собствени имена е и идеографична, и отделяща.

В повечето от съставните собствени имена се обективизират по-сложни единични явления, които съществени признаци не могат да бъдат изразени с една дума. Затова обектът се описва откъм някоя негова страна. Думите в структурираното собствено име по този начин се явяват показатели за отличителни признаци на означаваното и във всяка от тях се реализира частица от общия смисъл на единството, създавано от семантиката на всички компоненти. Затова този тип индивидуализиращи означения могат да бъдат наречени още описателни собствени имена. Чрез това описание обаче се преследва изразяването не на смислово отношение, а само на една номинация, на една конкретизация. Разкритата в тях характерна черта, признак или функция на обекта, се превръща чрез съчетанието в негов десигнат, например *Министерство на народната просвета, Институт за български език, Девети септември, Десети конгрес на БКП, Българска комунистическа партия, Народно събрание*. Това са „реални“ названия, защото в тях се отразяват действителни и обективно съществуващи качества и свойства на предмета (повечето от съставните собствени имена се намират в такава именно съотношение с именуваното). При съставните топоними и астроними срещаме обаче названия от друг семантично-структурен тип: с фразеологически свързано значение на една от думите или с преосмисляне на цялото съчетание. Но и тези топоними са възникнали отначало пак като „описателни“ названия (изтъквами са някаква действителна черта на обекта или са му приписвали такава), но са загубили в процеса на продължителния си исторически живот „реалното“ си значение, тъй като отразеният в тях признак по различни причини е изчезнал или пък се е изтрил от общественото съзнание. Такива са например *Нови пазар, Лиса планина, Черна гора, Горна Оряховица*. Повечето от съставните

астронимия нямат „реално“ значение, а изпълняват само номинативна функция.

Бързото социално, икономическо, техническо и индустриално развитие на съвременното общество активизира извънредно много процеса на номинация в езика и в речта. Нуждата от удобни за общуването названия на новите явления, факти и предмети засили процеса на терминологизация на речта, а стремежът към експресивност (в широк смисъл на думата) и към преодоляване на словната бариера нарушава формално-лексическия стандарт и води до постоянно създаване на двучленни и многочленни означения, номиниращи и родови, и видови понятия. Основната маса от тях обаче служи за означаване на нови предмети, обекти и факти и преди всичко за тяхната индивидуализация. С това се обяснява бързото количествено нарастване на съставните собствени имена в съвременните текстове. Главните букви при такива имена имат идеографична функция, защото даже и при описателните названия те са знак за семантичното единство и номинативното преосмисляне на израза. Същевременно чрез тях се отделя в състава на изречение индивидуализиращият израз, употребяван като собствено име, а това облекчава правилното схващане на синтактичните връзки и отношения в състава на изречението. Тъй че и фразеологичната употреба на главните букви може да бъде отнесена към идеографичната им функция в писмената реч.

Съставните собствени имена са твърде разнообразни по своя състав, по семантично-структурните отношения между компонентите си и по характера на именуваните обекти. Но както вече се изтъкна, за правописа е важно не толкова как те са структурирани, а какво означават. Затова ще разгледаме употребата на главните букви при този вид собствени имена според класификацията на обектите, които се именуват с тях. Разбира се, тук ще се имат предвид обектите, оставащи във вид обективното съотнасяне на антропонимията, топонимията или астронимията. Но очевидно е, че всичко онова, което се отнася до правописа на главните букви при съставните названия на тези обекти, ще има валидност и за съставните названия на географските и космическите обекти.

2. Български, чуждестранни и международни организации (асоциации, обединения, федерации, лиги, съюзи, профсъюзи, дружества)

Важната обществена и международна роля и значение на този вид обекти налага постоянното им идентифициране с описателни собствени имена. Такива имена често се споменават в информацията и публицистиката. Но понеже с тях се назовават разнообразни по организационен характер и национален произход обекти, не винаги е ясен официалният състав на именуващото съчетание. Даже и названието на широко познатата международна организация Червен кръст се пише различно: *Международният Червен кръст, меж-*

дународният Червен кръст или *Международният червен кръст*. „Червен кръст“ е символично име, превърнало се поради широката си известност и международна употреба във фразеологизирано съчетание с преосмисляне на цялото единство. Затова трябва да се пише както *Международният Червен кръст*, така и *Български Червен кръст*. Съставното собствено име започва от прилагателното, с което се означава националното поделение на тази международна организация.

Съществува например и международна организация Лига за мир, независимост и равноправие между народите. Когато се означава национално поделение на тази организация, възниква въпросът, дали прилагателното ще се включва в съставното собствено име, например дали ще бъде *Югославската лига за мир, независимост* и т. н. или *югославската Лига за мир* и т. н. Тъй като определението „югославска“ е постоянно възпроизводимо в състава на югославското поделение на тази международна организация, а съчетанието „лига за мир и т. н.“ не е преосмислено във фразеологизъм от типа на „Червен кръст“, очевидно е, че главната буква трябва да бъде при прилагателното.

Названията на международните организации обикновено се превеждат на български език и поотделно сравнително рядко се използват в публицистиката и печата. Затова е добре веднъж установеният им състав да се поддържа в практиката. Така не само ще се улеснява правописът, а и ориентиращата роля на такива имена ще стане по-пълноценна.

За улесняване на практиката са допустими и съкращения на българските съставни собствени имена на обекти от този раздел. Съкращават се по-сложни по състав имена, имащи широка известност и употреба. Такива са например „Космомолът“, „Профсъюзите“ или *Димитровски комсомол*, *Български профсъюзи*, употребявани вместо *Димитровски комунистически младежки съюз*, *Български професионални съюзи*, например:

Постиженията на художествената самодейност са плод на всеотдайния труд на самодейците и техните ръководители, на усилията на Комитета за изкуство и култура, Министерството на народната просвета, Профсъюзите, Комсомола и другите обществени организации (Справочник на активиста, 1969, с. 235).

В съчетанията *Димитровски комсомол*, *Ленински комсомол*, *Български профсъюзи* главна буква ще се пише само в началото, защото думите „профсъюзи“ и „комсомол“ се употребяват и като нарицателни, например:

За решаване на всички тези задачи профсъюзите дават своя ежедневен и многостранен принос (сб. Социалистическа България, 1969, с. 103) или (в разговорната реч): *Те всичко могат, на всичко са способни. С комсомола* (вместо младежта, младите хора, младежите) *няма шега*.

Ето още някои примери за съставни собствени имена на обекти от тази категория:

Организация на обединените нации, Международна организация на труда (МОТ), Международна организация за атомна енергия (МААЕ), Световна здравна организация, Организация за прехрана и земеделие (ФАО), Световен пощенски съюз, Международен съюз за далекосъобщения, Международна организация за гражданска авиация (ИКАО), Световна метеорологическа организация, Междуправителствена консултативна организация за мореплаване, Международна федерация за фотоизкуство, Международен съюз на официалните туристически организации (МСОТО), Международен съвет за музика при ЮНЕСКО, Международен съюз на социалдемократическата младеж, Организация за африканско единство, Атлантически съюз, Българска комунистическа партия, Български земеделски народен съюз, Национален фронт за освобождение на Южен Виетнам, Отечествен фронт (в България), Обединен център (партия в Гърция), Партия на центъра (Швеция), Социалистически интернационал, Трети интернационал, Единна демократическа левница (Гърция), Съюз на югославските комунисти, Лейбъристка партия, Чилийска комунистическа партия, Съюз на кинодейците, Съюз на учителите в България, Британски трейдюниони и мн. др.

Много рядко названията на обекти от тази група се оформят в кавички като метонимични приложения (т. е. като символични имена) към родово нарицателно, например: „В Чикаго са станали мощни демонстрации, организирани от съюза „Студенти за демократично общество“ (РД, 13. X. 1969).

В нашата епоха на социалистическо строителство в много страни, на грандиозни социални промени в обществото, на обединения на прогресивните и революционните сили в цял свят, на обединение силите на нациите и даже континентите в областта на икономиката, науката и изкуството и т. н. количеството и ролята на този вид собствени имена непрекъснато нарастват, поради което следва да се полагат повече грижи за унификация и стандартизация на структурата и правописа им в националната езикова практика.

3. Конгреси, конференции, пленуми, фестивали, спортни игри, турнири, прегледи, състезания, изложби, панаири, празници, тържества

В тази група се включват, както се вижда, твърде разнообразни по организационен характер и съдържание обекти. Общото за тях е, че те са обществени форми за отчет и преглед на постигнатото в дейността на политическите, стопанските, културните, спортните организации или в някакъв сектор на държавния живот. Такива събития е необходимо да се фиксират с названия, способни да ги идентифицират в контекста и в процеса на общуването. Това се определя от важното им обществено значение.

Съставните имена на обектите от разглежданата категория са два вида.

Ако означаваното събитие става периодически, повтаряйки се ежегодно или в друг период от време, съчетанието, за да конкретизира събитията точно и ясно, трябва да включи в състава си числително за хронологическа характеристика или друго определение, например:

Десети партиен конгрес, XXI конгрес на КПСС, Първи конгрес на българската култура, XXXI конгрес на БЗНС, Осми международен конгрес по ономастика в Амстердам, IX световен фестивал на младежта, Трета републиканска спартакиада, Втори национален фестивал на българското цирково изкуство, Пета конференция на ТКЗС, Втори международен конгрес по балканистика (Атина, 1971), Майски пленум на БКП, Априлски пленум и мн. др.

При писането на описателните собствени имена от този тип възниква въпросът: винаги ли трябва да се включва числителното в състава на названието? Сега съществуващата правописна практика е противоречива, особено когато числителното е дадено с цифра. Даже и в сп. Български език правописът в този пункт е различен, както се вижда от примерите:

Освец това създадената на IV Международен славистичен конгрес през 1958 г. в Москва секция за описателно и приложно езикознание на софийския конгрес показва значителна жизненост и актуалност (1964, 2—3, с. 236); Съобщението, направено за него от К. Мирчев на V Международен конгрес на славистите в София през 1963 г., показва, че броят на старобългарските паметници се е увеличил с още един. . . (1966, 5, с. 520); От 27 до 31 август 1963 г. в Амстердам се състоя Осмият международен конгрес по ономастика (1964, 1, с. 80); Едната от книжките е посветена на Първия международен конгрес по балканистика в София (1967, 1, с. 71).

В първите два примера след цифрата, означаваща числително за хронологическа характеристика на събитието, има главна буква, т. е. числителното се изключва от състава на собственото име, в другите два примера е обратното.

Тъй като собственото име служи за идентифициране на обекта и има единна семантика, при определяне на състава му трябва да се излиза от функционалния критерий (кои думи от контекста идентифицират обекта) и от фразеологичния критерий (какво от влизащото в контекста е постоянно възпроизводимо като название на обекта или служи като контекстово название на обекта).

Общото в именуваните обекти от разглеждания тип е тяхната периодичност. Те са периодически повтарящи се събития с едно и също основно предназначение и смисъл, но и с различно съдържание. Конкретното съдържание на събитието е, което определя неговото обществено значение като самостоятелен обект за идентификация с отделно название или определя всяка проява на събитието като един и същ обект с едно и също конкретно съдържание и следователно с еднакво и постоянно собствено име. Конгресите, конференциите, пленумите са важни моменти в живота на различните национални и интернационални организации, със свое собствено съдържание и собствено значение за развитието и характера на бъдещата им дейност. Останалите обекти от раздела нямат във всяка от своите прояви различно конкретно предназначение и съдържание. В зависимост от това и числителното, характеризиращо събитието в хронологическо отношение, би трябвало при първата група да се включва, а при втората да се изключва от съставното собствено име. Но понеже е чисто логически, този критерий е твърде

разтеглив и неудобен за правописната практика — не винаги може да се определи повтарят ли се, или не се повтарят по съдържанието ежегодните или периодичните прояви на събитието. И тъй като не е непосредствено свързано с езика, това правописно разграничаване би могло лесно да бъде елиминирано.

По-добре е да се определя употребата на главните букви при числителното в разглежданите съставни названия, като се излиза от лингвистични съображения (въпреки че това може да бъде в отделни случаи в противоречие с обективния показател, т. е. в противоречие с „важността“ на конкретните прояви на именуваното).

Ако съставното име е образувано от числително за хронологическа характеристика на събитието + дума или съчетание за понятийна характеристика на събитието (например: *конгрес, партиен конгрес, международен конгрес, фестивал, световен фестивал, филмов фестивал, международен фестивал, преглед, национален преглед, спартакиада, републиканска спартакиада, конкурс, международен конкурс, изложба, художествена изложба, първенство, световно първенство, европейско първенство, общобългарско състезание, панаир, международен панаир, юбилеен международен панаир*) + допълнителни компоненти за конкретизиране на събитието, включвани в останалото като съгласувани или несъгласувани определения (например: *конгрес на БКП, международен конгрес по ономастика, национален преглед на художествената самодейност, международен конкурс за певци и инструменталисти, световен фестивал на младежта и студентите, обща художествена изложба, световно първенство по футбол, конгрес на ТКЗС, конгрес на БЗНС, международен телевизионен пражки фестивал, международен конкурс за пианисти и оперни певци, общобългарско състезание за певци и инструменталисти*), с главна буква ще се пише числителното, и ако то е дадено с цифра, следващата дума ще бъде с малка буква. Това се определя от способността на съчетанието, стоящо след числителното, да служи само като съставно название на понятие, като нарицателно за родова или видова характеристика, при което събитието се фиксирва едва след прибавяне на числителното. Но тези съставни названия могат да изпълняват в контекста и сами по себе си (без числителното) служба на собствено име, например: *Световен фестивал на младежта и студентите в София, Международен конгрес по балканистика в Атина през 1971 г., Международен славистичен конгрес в Москва (1958), Конгресът на културата през 1967 г., Международният конгрес на славистите в София през 1965 г., Окръжна художествена изложба във Варна и прочие.*

Ако до съставните названия от разгледания структурен тип стоят символични имена, те поемат идентифициращата функция, а останалото се схваща като родово или видово означение, например:

пети международен конкурс за пианисти и оперни певци „Франческо Паоло Нелия“ в гр. Енна, Италия, лауреатски дни „Катя Попова“ (в Плевен), фолклорен фестивал „Празници на Слънчев бряг“, международен фестивал за български естрадни песни „Златният Орфей“, дни на изкуството и културата „Сливен-

ски огньовете", музикален преглед „Велики симфоници (Бургас), национален конкурс „Светослав Обретенов“, индустриална изложба „Британска седмица на машиностроенето“.

Друг структурен тип (по-рядко използван) за идентифициране на обектите от разглежданата категория са съчетанията, в които няма думи за родова характеристика на събитието (като *конгрес, преглед, състезание, спартакиада* и пр.) и които имат характер на фразеологизми (с преосмисляне на една от думите или на цялото съчетание), например *Обиколка на България* (вид колоездачно състезание, провеждано ежегодно), *Мартенски музикални дни* (музикален преглед на оркестровото изкуство в гр. Русе), *Люлякови музикални тържества* (в Ловеч), *Вагнерови тържества* (в Байройт), *Яворови дни* (Чирпан). Ако пред тях стои определение-числително, то остава извън името (например *XVIII Колоездачна обиколка на България, третите Мартенски музикални дни в Русе*), тъй като останалото съчетание поради засилената си фразеологичност се схваща във всеки контекст като собствено име на обекта.

Названията на празници и тържества (*Ден на книгата, Ден на българската просвета и култура, Месец на българо-съветската дружба, Седмица на книгата, Десетдневка на хумора и сатирата*) рядко се свързват с числителни и ако такива се включват в текста, остават обикновени определения.

Понякога контекстът не определя ясно как трябва да се схващат съчетанията от разглежданите два типа: като собствени имена или нарицателни означения. Така е в следния пример:

В зависимост от местните условия и създадените традиции в окръзите се организират най-разнообразни културни празници: във Враца — Ботеви тържества и „Врачанска зима“, в Кюстендил — десетдневка на местната култура, в Чирпан — Яворови литературни дни, в Шумен — десетдневка на марксистко-ленинската естетика, в Бургас — „Велики симфоници“, във Видин — летни театрални дни, във Велико Търново — вторият републикански фестивал на любителските туристически филми. Оригинални са проявите в Габрово — десетдневка на хумора и сатирата, в Ловеч — люлякови музикални тържества и в Сливен — дни на изкуството и литературата „Сливенски огньовете“, месец на изобразителното изкуство в Казанлък, седмица на оперетата в Стара Загора, Яворови дни в Поморие, литературните септемврийски дни в Михайловград и т. н. (НК, 3. III. 1968).

Тук съчетанията „десетдневка на местната култура“, „десетдневка на марксистко-ленинската естетика“, „месец на изобразителното изкуство“, „седмица на оперетата“, „литературни септемврийски дни“ са дадени с малка буква в началото. Но не са ли това съставни собствени имена, означаващи важни за местния културен живот събития? Очевидно е, че тези съчетания могат да означават и понятие, да бъдат свободни съчетания на думи, а не индивидуализиращи описания. Следователно правописът зависи от функцията, от смисъла, в който ги употребява авторът. Въпросът е дали има вече създадена традиция да се уреждат такива празници и тържества, дали те са получили вече своето традиционно име чрез използваните съчетания, или с тях се назовава само нещо мисли-

мо, една идея, едно понятие. В случая очевидно авторът ги е употребил като нарицателни, но съчетанията „вторият републикански фестивал на любителските туристически филми“, „люлякови музикални тържества“ би трябвало да започват с главна буква, защото именуват установени и утвърдени вече културни прояви, които винаги се назовават със споменатите съчетания.

Някои спортни състезания се именуват с едноименни названия, образувани с афикса *-иада* (по аналогия на *Олимпиада*), например: *Балканиада*, *Лениниада*, *Спартакиада*. Но такива думи се използват и като нарицателни.

4. Държави, посолства, армии, флоти, радио, телевизия

Наименованията на държавите имат строго установена официална форма.⁶ В състава им се включва граматически собствено име и нарицателно или съчетание, характеризиращо държавното устройство. По-рядко в официалното название собственото име се превръща в относително прилагателно. Примери:

Народна република България, Съюз на съветските социалистически републики, Полска народна република, Унгарска народна република, Монголска народна република, Социалистическа република Румъния, Чехословашка социалистическа република, Социалистическа федеративна република Югославия, Корейска народнодемократична република, Кралство Швеция, Република Бряг на слоновата кост, Йеменска република, Република Сенегал, Съединено кралство Великобритания и Северна Ирландия, Кралство Гърция, Ирландска република, Великохерцогство Люксембург, Кралство Норвегия, Федеративна република Германия, Бирмански съюз, Република Индия, Република Индонезия, Иракска република, Китайска народна република, Корейска народнодемократична република, Малайска федерация, Ислямска република Пакистан, Кралство Тайланд, Народнодемократична република Виетнам, Мавританска република, Южноафриканска република, Доминиканска република, Турска република и др.

Тези названия обаче могат да се съкращават в контекста (*Федерална република*, *Съединено кралство*, *Съветски съюз*), да се употребява само собственото име (*България*, *Полша*, *Германия*) или да се използват други общоприети условни названия (*Британска империя*, *Отоманска империя*, *Третият райх*, *Страна на съветите* или само *Съветите*). С главна буква ще се пишат и названията на исторически отмерилите държавни формации: *Латинска империя*, *Западна Римска империя*, *Княжество България*, *Източна Румелия*, *Киевска Русия*, *Първа българска държава*.

Посолствата като висши държавни дипломатически институти също се идентифицират със съставни имена. В публицистиката те обикновено се означават със съчетание от прилагателно за национална принадлежност и думата *посолство* (*Френското посолство*, *Китайското посолство*, *Съветското посолство*) или от „посолство“, предлога „на“ и името на държавата (*Посолство на Алжирската демократична и народна република*, *Посолство на Израел*, *Посолство на Полската народна република*).

⁶ Вж. Названия стран мира на 20 езиках, Словарь-справочник, Москва, 1966.

Националните армии и флоти като организации на отбранителните сили на страните приемат съставни собствени имена, образувани по различен начин, например:

Въоръжените сили на Съветския съюз (когато се има пред вид съвкупното понятие „армия на Съветския съюз“), *Военновъздушният флот на Съветския съюз* (също като съвкупно понятие), *Народноосвободителната армия на Южен Виетнам*, *Черноморският флот на СССР*, Чехословашка народна армия, Полска народна армия, Първа българска армия, Българска народна армия или само Народната армия, Български морски търговски флот, Трудова повинност.

Подобни съчетания могат да се употребяват в зависимост от контекста и като нарицателни означения, например „въоръжените сили на Англия“, „военновъздушният флот на Франция“. Разликата в писането се обуславя от факта, че в първия случай приемаме въпросните съчетания като официални наименования на въоръжените сили на страните, а във втория — като съставни названия (не е известно официалното название и със съчетанието само се назовава понятието, а не се именува държавната организация на въоръжените сили). Думи или словосъчетания, установили се у нас като общоприето официално название на чуждестранни въоръжени сили, се пишат с главна буква, например: *Бундесвер*.

Съставни названия, с които се означават национални радио-предавателни или телепредавателни институти или отделни радио-и телепредавателни станции, са собствени имена и главна буква трябва да се пише в началото на думата „радио“ (когато стои на първо място), например: *Радио София*, *Радио Стара Загора*, *Радио Кайро*, тъй като това са съставни собствени имена от „описателния“ тип, включващи и думата „радио“. Използува се и друг тип съчетания: *Българското радио* (*Необходимо е да се изгради на научна основа организационната структура на Българското радио*, НК, 3. V. 1967). *Френското радио и телевизия* (*Аташето по културните въпроси при Френското посолство Уйлям Грорю устрой вчера коктейл в чест на гостувацията у нас Камерен оркестър на Френското радио и телевизия*, ОФ, 7. VI. 1967), *Българска телевизия* (*Не помаловажно е защо Българската телевизия не произвежда сама подобни филми*, НК, 26, VIII. 1967).

Ако до думата „радио“ стои символично име, тя трябва да се пише с малка буква: *радио „Свободна Европа“*, *радиостанция „Родина“*. Когато „радио“ се употребява в по-общ смисъл (т. е. вместо радиопредаване), трябва да се пише с малка буква, например: *Днес радиото предаде, че...* Но: *Днес Радио София предаде, че...*

С главна буква трябва да се пишат и названията на обединенията или съюзите на държавите: *Варшавски договор*, *Атлантически съюз*, *Троен съюз*, *Обединени нации*, *Арабска лига*, *Общ пазар* и под.

5. Органи на държавната администрация (парламенти и техните органи, министерства, дирекции, управления, съвети, комитети, бюра и под.) или на организации (съвети, комитети, бюра и подобни)

Възникнали в съвременната епоха, тези обекти нямат изработени в езиковата практика на народа означения. Техните названия се създават в канцелариите, редакциите или от държавната администрация, от самите организации. Собствените им имена имат типично описателен характер, например:

Народно събрание, Пето Народно събрание, Президиум на Народното събрание, Държавен съвет, Бюро на Народното събрание, Министерски съвет, Министерство на народната просвета, Държавен комитет за технически прогрес, Общонароден комитет за българо-съветска дружба, Комитет за изкуство и култура, Славянски комитет, Национален комитет за защита на мира, Комисия по външните работи при Министерския съвет, Централен съвет на профсъюзите, Международен отдел на Централния съвет на профсъюзите, ЦК на БКП, Политбюро на Централния комитет на БКП, Управителен съвет на БЗНС, Контролно-ревизионна комисия на БЗНС, Централен съвет на Отечествения фронт, Главно управление на пътищата, Български национален комитет за подготовка на IX световен фестивал на младежта и студентите, Главно политическо управление на Народната армия, Софийски окръжен народен съвет, В.търновски градски народен съвет, Главна прокуратура, Върховен съд, Българска патриаршия, Светият синод на Българската патриаршия, Смесена вьетнамско-българска комисия за научно-техническо сътрудничество и пр.

От дадените примери заслужава по-специален коментар „Петото Народно събрание“, където числителното е дадено с главна буква, защото поредните състави на най-висшия законодателен орган на НР България се нуждаят от конкретизиране като самостоятелни институции на народната власт със свое значение и дейност. Не е правилно да се означават с главна буква обаче сесията на Народното събрание, както е в изречението „Днес продължава работата на Четвъртата сесия на Петото Народно събрание“ (33, 13. VI. 1967), защото не може да се смята, че те са събитие с изключително важно организационно и държавно-обществено значение.

Когато със съставни именни названия се означават върховни или централни съюзни или административни органи, възможно е контекстова употреба на главна буква в съставното название на органа, например:

Вчера в Дома на търговските работници се проведе XI пленум на Централния съвет на профсъюзите. Членът на Секретариата на ЦК на БКП и председател на Централния съвет на профсъюзите Роза Коритарова изнесе информация. (РД, 11. X. 1969).; Зависимостта на Рилския манастир от Гръцката патриаршия го е заставила да бъде съобразителен и тактичен (сб. „Бележити българи“, София, 1969, с. 161); Пленумът задължава Изпълнителното бюро на Комитета за изкуство и култура да обсъди до 1 юни т. г. въпроса за подобряване на дейността на Българската концертна дирекция (РД, 10. VI. 1969); Днес заседанието на Управителния съвет на БЗНС продължава (РД, 16. V. 1970); Министърът

на народната отбрана на Чехословакия Мартин Дзур има днес приятелска беседа с представителя на Главното командване на Обединените въоръжени сили на страните от Варшавския договор (РД, 30. XII. 1969); На заседанието освен членовете и кандидат-членовете на управителния съвет и членовете на Контролно-ревизионната комисия участвуват народните представители от парламентарната група на БЗНС (РД, 16. V. 1970).

Чуждестранните названия на обекти от този род се употребяват в нашия език рядко транскрибирани (*Форейн офис, Интелижан сървис*). По-често се превеждат (напр. *Белият дом, Държавният департамент*) или обектите се означават със създадени в българския език съставни имена, например:

Съюзнорепубликански планов комитет на СССР, Общополски комитет на Фронта за народното единство, Комисия за планиране при Министерския съвет на Полската народна република, Комитет на 24-те на ООН, Централно разузнавателно управление, Главно командване на Обединените въоръжени сили на страните от Варшавския договор, Дирекция по културните и технически въпроси при Министерството на външните работи на Франция, Президиум на Изпълнителния комитет на СЮК, Съвет на министрите на НАТО, Съвет за икономическа взаимопомощ, Държавен комитет за планиране в ДР Виетнам и пр.

Трябва да се различават случаите, когато такива съчетания не индивидуализират обекта, а назовават само понятието, в което той се обобщава, както е в изречението:

Управляващата партия „Ипане новин“ удържа победа в общите избори за Сенат (Горна камара на парламента) и Меджлис (Долна камара) и учредително събрание на страната (РД, 7. VIII. 1967).

Тук съчетанието „учредително събрание“ не е употребено като официално название, индивидуализиращо един висш държавен орган, а само като название, характеризиращо функциите на този орган от гледна точка на българските средства за номинация на понятията.

Според установилата се у нас практика различно се пишат в пресата съчетанията от типа „градски народен съвет“ (тук се отнасят и: *окръжен народен съвет, градски комитет на партията, окръжен комитет на партията, окръжен съвет на профсъюзите* и др. подобни): в централната преса винаги с малка буква, а в местните вестници — с главна, щом се фиксира местен орган (това правописно разграничаване обаче не се спазва от всички местни вестници). Например:

През първия ден на своето пребиваване във Варна председателят на Президиума на Народното събрание и секретар на БЗНС Георги Трайков, придружен от първия секретар на окръжния комитет на Партията Тодор Стойчев и от председателя на окръжното ръководство на БЗНС Иван Калудов, беше на обиколка из окръга. . . В Провадия председателят на градския народен съвет Кирил Няголов запозна др. Георги Трайков с успехите в развитието на промишлеността и селското стопанство. . . В Дългопол председателят на градския народен съвет Кирил Георгиев разказа за проблемите, които сега се решават (РД, 10. IV. 1970); Във връзка с изпълнение на решенията на Окръжния комитет на

Партията... в един от салоните на Профсъюзния дом във Велико Търново се състоя събрание. Присъствуваха също така секретарите на градските комитети на Партията и Комсомола, на Окръжния комитет на Профсъюза на работниците от машиностроенето, химията, енергетиката и др. (в. Борба, В. Търново, 10. XII. 1966); Изпълнителният комитет на Окръжния народен съвет се надява, че тези слабости ще бъдат избягнати... (в. Отечествен глас, Пловдив, 12. I. 1968); На състояла се годишна отчетна сесия на общинския (така!) народен съвет в с. Баня доклад изнесе председателят на изпълкома... (в. Отечествен глас, Пловдив, 26. I. 1968); В Асеновград бе проведена годишна отчетна сесия на Градския народен съвет (пак там, 1. II. 1968); Занапред окръжният комитет на професионалните съюзи ще насочи вниманието си към основните спортове (в. Народно дело, Варна, 7. IV. 1970); На първо четене по райони мина един вариант, предложен от окръжния комитет на партията (пак там, 7. IV. 1970); Нима е толкова трудно за ръководството на СП „Пътища и мостове“ при градския общински съвет... (пак там, 12. VI. 1970).

Вижда се от примерите, че тези съчетания в местните вестници различно се пишат (ту с малка, ту с главна буква).

Като основание за това разнописание се смятат различните функции на разглежданите съчетания в текста. В централната преса с тях се означавали общи понятия (тъй като от гледна точка на централните органи такива обекти, с еднакви функции и съдържание, са многочислени), а за местната преса те са собствени имена, щом се идентифицира чрез тях местен (окръжен, градски) орган. Въз основа на това разбиране за разликата в контекста (схващан в случая не само като непосредствено лексикално обкръжение, а по-широко, в смисъл на речевата ситуация изобщо) на централните и местните вестници се приема и различното писане. Но щом като се разсъждава така, би трябвало в тези разсъждения да се отиде докрай. От такова гледище как ще се определи правописът на съчетанието „градски народен съвет“ (и подобни) в местните вестници, тъй като на територията на окръга има много градски народни съвети, следователно за окръжните вестници тези съчетания не ще означават нещо уникално, единично? Каква ще е речевата ситуация по отношение на тези съчетания пък за общинските, ведомствените, заводските и другите специални издания? Каква гледна точка ще възприемат местните вестници по отношение на тези съчетания, когато се означават с тях обекти в другите окръзи? Вижда се, че по този път в същност се стига до неопределеност на критерия, до неговото загубване.

Много по-просто и оправдано е, когато се означават разглежданите обекти с въпросния вид съчетания, последните да се пишат винаги с главна буква. Когато в централен вестник се пише „градския народен съвет във В. Търново“ или по друг начин се уточнява чрез такова съчетание, че става въпрос за точно определен обект — градски или окръжен орган на административната власт или на организация и партия — съчетанието има индивидуализираща, а не обобщаваща функция. Няма значение, че има много други градски народни съвети: Градският народен съвет във В. Търново е един. За нас е важна индивидуализиращата функция на съчетанието, това, че се използва за назоваване на един обект, за да се отдели той от еднородните с него. Има и много други народ-

ни събрания, но ние пишем *Народно събрание* с главна буква, за да именуваме българската институция на народната власт. Това е контекстова индивидуализираща употреба на съчетанието, което разбира се, може да бъде използвано и като обобщаващо съставно название в зависимост от контекста, например в изречението: „Според Конституцията градският народен съвет е висш орган на територията на общината.“ Така в зависимост от контекста ние можем да пишем (и пишем!): „Окръжна болница в гр. В. Търново“, „Окръжен драматичен театър в гр. В. Търново“, „Икономическият техникум в гр. В. Търново“, „Окръжна станция по кръвопреливане в Ямбол“. На същото основание (индивидуализираща употреба в контекста) пишем и „Азотноторовият завод край Стара Загора“ (въпреки че имаме няколко такива завода), „Археологическият музей в гр. Пловдив“, „Международният конкурс за певци в гр. Тулуза“ и пр. Би трябвало да пишем (в зависимост от контекста) и „Окръжно пътно управление в гр. В. Търново“, „Окръжен съвет на трудово-производителните кооперации в гр. В. Търново“, „Окръжен държавен архив в гр. В. Търново“ и пр. Основателно е да пишем и: *Окръжна учителска организация в Пловдив, Окръжна комсомолска организация в Ловеч, Окръжна партийна организация в Разград* (както бихме писали и: *Разградска окръжна партийна организация*).

Парламентите могат да се означават и едноименно: *Сенат, Меджлис, Сейм, Бундестаг, Конгрес, Стортинг, Скупщина* и пр. Всяко определение на тези собствени имена остава извън името и трябва да се пише с малка буква. Неправилно е поради това написанието в следните изречения:

Сега в Западногерманския бундестаг (правилно: западногерманския Бундестаг) са внесени за разглеждане така наречените извънредни закони (в Борба, З. VIII. 1967); но: Малко по-късно в двореца Дедине нашата делегация прие делегацията на Белградската скупщина (т. е. скупщината на гр. Белград, б. м.) (РД, б. VI. 1967).

Известните от историята названия на народни събрания трябва да се пишат с главна буква, например: *Държавна дума, Генерални щати, Конвент*.

6. Университети, академии, факултети, научни институти, училища, научно-технически центрове, културни клубове

Тази категория обекти се означават не само с описателни собствени имена, но понякога и с прибавяне към съставното име на символично название, например:

Софийски университет „Климент Охридски“, Висш педагогически институт „Братя Кирил и Методий“, Висш икономически институт „А. Д. Ценов“, Военна академия „Г. С. Раковски“, Висше народно военно училище „Васил Левски“, Висше народно военноморско училище „Н. Й. Вапцаров“.

Съчетанията пред символичното име в дадените примери могат сами по себе си да изпълняват индивидуализираща роля, затова винаги се пишат с главна буква при такава функция.

Съставни собствени имена без символично име са например:

Московски държавен университет, Чикагски университет, Научноизследователски институт по каучукова и пластмасова промишленост в София, Международна академия по астронавтика, Висш медицински институт в София, Висш химико-технологически институт, Ветеринарномедицински институт, Математически факултет на Софийския университет, Хигиенно-епидемиологичен институт в Гърново, Италиански институт за международно научно-техническо сътрудничество, Унгарски културен институт, Институт по балканистика, Историко-литературно-географски факултет на университета в Анкара, Клуб на културните дейци, Унгарски културен център в София, Електронноизчислителен център на БАН, Полски информационен културен център в София, Български културен център в Берлин и пр.

Когато съчетанието, означаващо училище, има характер на съставно название (напр. *средно политехническо училище, основно училище* или по-старите: *мъжка гимназия, девическа гимназия, прогимназия, народна прогимназия* и др. т.) със символично име до него, индивидуализиращата функция се изпълнява от последното. Приема се, че в този случай съставното название продължава да означава общо понятие и има номенклатурна функция, на пример: „В Липен бе чествувана 120-годишнината на основното училище „Отец Паисий“ (НМ, 26. V. 1967) или „Учителският колектив в образцовата политехническа гимназия „Лиляна Димитрова“ в Пловдив не търпи застой“. Разбира се, също тези съчетания, взети без символичното име, могат да се използват в контекста и като индивидуализиращи означения и да се пишат с главна буква, например: „С хубавото си изложение и красив външен вид Политехническата гимназия в гр. Троян е едно хубаво дело на нашата архитектура.“ Тъй като това е контекстова употреба на главната буква, предоставя се на автора (и в зависимост от контекста) да решава в такива случаи как да пише съчетанието. Тук не може да се избегне известна факултативност. Очевидно е, че колкото повече сме свикнали да употребяваме такива думи и съчетания като нарицателни означения, толкова по-малка е възможността и за използването им в контекста като индивидуални имена. Неудобна е например употребата в такъв смисъл на думите *училище, гимназия* или *основно училище, народна гимназия, мъжка гимназия, девическа гимназия*, защото техният нарицателен смисъл много ярко се проявява поради известни традиции в езиковия живот на народа. Това обаче не важи, да кажем, за названието „политехническа гимназия“ или за „научноизследователски институт“, затова те по-често се използват условно като собствени имена в подходящо лексикално обкръжение. Например, ако от изречението „Големи са заслугите на научноизследователския институт „Образцов чифлик“ край Русе за развитието на нашето селско стопанство“ (РД, 30. XII. 1969) извадим символичното име, съчетанието „научноизследова-

телския институт“ би могло да се пише с главна буква, но със символичното име то се схваща като номенклатурно означение.

В контекста могат да получат функцията на собствено име и други съчетания, означаващи някои от тук категоризираните обекти, например: *Несъмнен дял за изграждане на институтите има първият ректор на тогавашното Висше търговско училище проф. Димитър Бъров* (РД, 3. XII. 1969); *Със своята програма и методи на обучение Габровското училище дава нова насока на образованието в България* (сб. Бележити българи, 1969, с. 162); *С наградата за химия е удостоен 70-годишният проф. Роберт Мишкен от Чикагския университет, директор на Лабораторията за молекулярна структура и спектри* (НК, 10. XII. 1966); *Успоредно със създаване на Университета започна своето съществуване и Университетската библиотека* (ВН, 13. I. 1969).

Факултетите се назовават с един от двата структурни типа „Математически факултет“ или „Факултет по славянски филологии“. Така че при този вид обекти няма място за построения от типа *факултет* „Западни филологии“. Такива съчетания противоречат на създадената традиция. В дадения случай този модел не се използва, въпреки че подобни символчни имена (когато се взема един конкретен признак на обекта като негово символично име) се използват в други случаи (напр. отдел „Търговия“, управление „Висше образование“ и др. п.).

7. Театри, опери, музеи, библиотеки, галерии, архиви, музикални изпълнителски колективи (хорове, оркестри), ансамбли и подобни.

Структурата на наименованията, с които се индивидуализират тези обекти, е разнообразна, особено при означаване на театрите. Софийските театри се именуват най-вече със съставни имена, разкриващи характерна особеност на театралната им дейност, например: *Народен театър за младежта, Театър 199, Театър на поезията и естрадата, Централен куклен театър, Театър на окръзите, Летен театър, Телевизионен театър* и др.

Оперните театри се индивидуализират обикновено чрез прилагателно, сочещо „местожителството“ им, и съчетанието „народна опера“: *Русенска народна опера, Старозагорска народна опера, Пловдивска народна опера, Варненска народна опера, Софийска народна опера*. Тези съчетания могат да се построяват и в друг вид: *Народната опера във Варна, Народната опера в Русе* и пр. Чуждестранните оперни театри се именуват по същия начин (*Римската опера, Метрополитен опера, Миланската скала* или само *Скалата*) или със символично име (*лондонската „Садлърс Уелс опера“*).

Окръжните театри се именуват в зависимост от контекстовите условия по два начина: а) със съчетанието „окръжен драматичен театър“ или само „драматичен театър“, „театър“ и символично име и б) със съставно описателно име с първа дума относително при-

лагателно, сочещо местонахождението на театъра. Ако съчетанията от типа б) се свързват със символично име, главна буква се пише и в началото на описателното съчетание, защото то само по себе си има индивидуализираща сила, например:

а) драматичен театър „Н. О. Масалитинов“, окръжен драматичен театър „Константин Кисимов“, театър „Народна сцена“;

б) Великотърновски драматичен театър „Константин Кисимов“
Шуменски драматичен театър „Васил Друмев“, Московски художествен драматичен театър „Максим Горки“.

Остава още един начин за означаване на окръжните театри, който трябва да се изясни в правописно отношение, а именно означенията от типа „драматичният театър във В. Търново“, „окръжният драматичен театър в гр. Шумен“. Без съмнение тука имаме по начало съставни названия с нарицателно значение. Но в контекста те могат да се използват и като собствени имена. Това е толкова допустимо, колкото и писането „Окръжна болница в Плевен“, „Икономически техникум в Търново“, „Археологическият музей в Пловдив“. При наличие на символичното име в този тип съчетания условността отпада и те винаги се пишат с малка буква.

Символичното име при съчетанията *Народен театър „Иван Вазов“*, *Държавен музикален театър „Стефан Македонски“* и *под.* не отстранява главната буква от съставното название, защото и то се използва (отделно) като индивидуализиращо означение.

При именуването на другите видове обекти от този раздел е възможно също така свързване на съставно собствено име със символично име, например:

Българска хорова капела „Светослав Обретенов“ или само *Българска хорова капела*, *Академичен хор „Георги Димитров“* или само *Академичен хор*, *Ансамбъл на Съветската армия „А. Б. Александров“* или само *Ансамбъл на Съветската армия*, *Народна библиотека „Кирил и Методий“* или само *Народната библиотека* (в София) и редица други.

Разбира се, по-често се използва само съставно описателното име:

Софийска държавна филхармония, Симфоничен оркестър на Българското радио и телевизия, Бургаска филхармония, Детски радиохор, Плевенска филхармония, Софийски камерен квартет, Софийска художествена галерия, Държавна Третяковска галерия или само Третяковската галерия, Етнографски музей, Музей на революционното движение, Музей на художествените занаяти и приложните изкуства в Троян, Музей на Варшава, Национална художествена галерия, Ансамбъл на Българската народна армия, Централен исторически държавен архив, Студия за игрални филми и мн. др.

Съчетанията от типа „Окръжен народен музей“, „Окръжна художествена галерия“, „Окръжен държавен архив“ и др. т. могат да се схващат в контекста като собствени имена и да се пишат с главна буква (вж. тук с. 17—19).

Названията на самодейни изпълнителски колективи не бива да се разглеждат като собствени имена и трябва да се пишат с малка

буква. С назоваващото ги съчетание се означава едно общо понятие, което само категоризира колектива. Индивидуализирането на обекта със собствено име се определя, както вече се изтъкна, от неговата обществена значимост и от създадената за това традиция и нужда. Самодейните колективи обикновено са временни форми на художествените интереси на народа. Само при по-трайно съществуване някои от тях приемат собствени имена (обикновено символични). Правилно са дадени названията на самодейните колективи в следното изречение:

На осми декември пълният салон на Софийската народна опера посрещна топло самодейците от Врачански окръг — един концерт с многообещаващо динамично начало и патетичен финал. Изпълненията на пионерския духов състав от с. Зверино, на хора и танцовия състав при пионерския дом във Враца, на хора на строителния техникум във Враца, на смесените хорове от Мездра и Бяла Слатина, на женския народен хор от с. Търнак говорят за амбициозно отношение към художествената самодейност (НК, 13. XII. 1969).

8. Палати, мавзолеи, паметници, станции и подобни

Този вид названия се отнасят към тъй наречената градска микротопонимия. В статията си „Микротопонимия, макротопонимия и их отличие от собствено топонимии“ (в кн. Микротопонимия, Москва, 1967) А. В. Суперанска определя микротопонимите така: „Това са индивидуални названия на неголеми природни и изкуствено създадени обекти“ (там, с. 38). Обикновено микротопонимите на географските обекти са първични непосредствени названия, съотнасящи се с вида или свойствата на назовавания обект. Но за градската микротопонимия това не важи абсолютно. Има, разбира се, и сега съществуващи реални, чието нарицателно означение се е превърнало в собствено име. Но в тази област тепърва се разраства със стихийна бързина необходимостта от индивидуализиране на разнообразни обекти със собствени имена. Те се създават по административен път или въз основа на нови модели (а не възникват „естествено“, като „описателни“, както е било предимно в миналото), затова все повече се разширява практиката на именуване със символични имена. Но палати, домове, мавзолеи, паметници получават и съставни собствени имена от описателен тип, например:

Дом на туриста и алпиниста в София, Дом на българо-съветската дружба в столицата, Мавзолей „Георги Димитров“ (или Мавзолей на Георги Димитров), Братската могила в Парка на свободата, Международният дом на журналистите (на черноморския бряг), Конгресната зала на Партийния дом в София, Профсъюзният дом на културата във В. Търново, Златната зала на Градския дом в Стокхолм, Елисейският дворец, Централна екскурзионна туристическа станция, Републиканска станция на младите туристи (Ереван).

9. Исторически епохи, важни исторически и политически събития, исторически и политически документи с важно обществено значение (договори, политически манифести, карти и под.), паметници на историческото минало, паметници на изкуството и под.

Общата съотнесеност на тия обекти към сферата на единичните понятия, имащи важно значение за културната и политическата история на народа или човечеството, ни дава право да ги обединим в един раздел. Техните съставни названия са изградени най-често въз основа на съчетания от прилагателно (нерядко произведено от някой топоним) и съществително по понятийната съотнесеност на обекта. Този вид съчетания (от прилагателно и съществително) преобладават в структурата на описателните собствени имена и то не само в нашия, но и в руски език, където те според Б. А. Иванникова⁷ съставят 80% от общото количество на устойчивите именни съчетания. Ето и някои примери за съставни собствени имена на обекти от разглеждания раздел:

Априлската епопея, Септември 1923 г., Владейско въстание, Съединението на България, Варшавски договор, Ташкентска декларация, Договор за дружба, сътрудничество и взаимна помощ между СССР и НРБ, Грюнвалдската битка, Бородинският бой, Третата република, Втората империя, Петровска епоха, Велика октомврийска социалистическа революция или Октомврийска социалистическа революция, Тридесетгодишната война, Ахелойската битка, Сталинградската битка, Потсдамското споразумение, Киевски листи, Асеманово евангелие, Игнатиевска летопис, Самарско знаме, Цар-камбана, Версайски мир, Ньойски договор, Лайпцигски процес, Мюнхенско съглашение, Чаталарски надпис, Панагюрско златно съкровище, Радомирска република, Средновековие, Възраждане, Чипровско въстание, Велчова завера, Воинишкото въстание, Берлински договор, Санстефански мирен договор, Илинденско-Преображенско въстание, Букурещки договор от 10 август 1913 г., Втори интернационал, Балканска война, Дравска епопея, Яшко-кишиневско настъпление, Балванска битка (на Габровско-севлиевишкия партизански отряд), Заявление на Московското съвещание, Манифест на Комунистическата партия, Директиви на Деветия конгрес на БКП, Първа световна война, Ломска комуна, На заключителното заседание са били подписани обемистите официални документи „Декларация на президентите на американските страни“ и „Програма за действие“ (РД, 15. IV. 1967).

Когато думата *Освобождение*, *Съединение*, *Възраждане* се употребяват вместо „освобождението на България от турско робство“, „съединението на Източна Румелия и Княжество България в Царство България“, „национално-политическото възраждане на българския народ през XIX в. или на европейските народи през XIV—XIX в.“, те се пишат с главна буква, защото се преосмислят като собствени имена на важни политически и исторически моменти от живота на народа, например в изреченията:

В близките 5—6 години се подготвя цялостен труд върху историята и развитието на българското село от Освобождението до наши дни; През Възраж-

⁷ В посочената на с. 107 статия.

дането българският народ създаде и своя национален книжовен език; Съединението бе посрещнато от народа с радост и въодушевление.

Съчетания като „социалистическа България“, „древна България“, „древният Египет“, „древна Гърция“, „кралска Сърбия“ не са равни по смисъл и употреба на „Киевска Русия“ или „Османска Турция“. В тях прилагателното изпълнява ролята на обикновено определение и трябва да се пише с малка буква.

10. Закони, устави, правилници, наредби и други правни актове на държавната власт; ръководни документи на национални и международни организации

В същност това са заглавни изрази на обемисти текстове, но не се обграждат като същинските заглавия в кавички, защото се употребяват в прекия си смисъл. Примери:

Всеки опит да се наруши този принцип е нарушение на Устава на ООН (РД, 26. V. 1967); Народните представители гласуваха единодушно Закон за знамето на Народна република България (РД, 13. VI. 1967); Днес Президиумът на Народното събрание е издал Указ за награждаване на извънредния и пълномощен посланик на Чехословашката народна република у нас Йозеф Халуца с орден „Народна република България“ — първа степен (РД, 26. V. 1967); Конгресът прие предложените допълнения и изменения в Устава на БЗНС (ОФ, 28. IV. 1967); Самата Конституция на Народна република България, както и редица закони, като Кодекса на труда, Закона за висшето образование, избирателните и пенсионните закони, Закона за собствеността и много други предвиждат и уреждат важни права и свободи на гражданите (сб. Социалистическа България, 1969, с. 128); Като допълнение на Наредбата за проучвателните и проектантските институти и инвеститорите сега се поставят нови изисквания (ВН, 15. I. 1970); Този правилник се издава въз основа на Примерния устав на ТКЗС (Справочник на активиста, 1969, с. 201).

11. Писане на част от съставно собствено име вместо цялото съчетание

Случва се, след като веднъж в текста е употребено съставното собствено име, да се взема и използва по-нататък само една дума от цялото съчетание. Трябва ли да се пише тази дума с главна буква, за да се означае, че тя замества описателното собствено име? Тоя въпрос създава немалко колебания и разнописания. Възможно е и да не е употребено изобщо в текста цялото съставно наименование, а да се използва направо само една част от него. Необходимо и задължително ли е тази част да се пише с главна буква?

Обикновено вместо цялото название се взема само нарицателното, категоризиращо именуванния обект в понятийно отношение. Тъкмо защото заместващата част е нарицателно, означаващо общо понятие, засилва се практиката да се пише с малка буква, стига с това да не се създава някаква двусмислица, например:

От 24 до 28. VIII. 1958 г. в Мюнхен се състоя VI международен конгрес по ономастика. Председатели на конгреса бяха професорите... (сп. Български език,

1959, 9, с. 92); През 1961 година излезе от печат „Българско-полски разговорник“ от Т. Домбек и П. Игов. . . Общото впечатление, което оставя разговорникът, е много добро. . . (пак там, 1964, 1, с. 88); Първият том на Българския диалектен атлас е голям научен почи. . . Във втората част на първия том е поместена и програмата, по която се събира материалът за атласа (пак там, 1966, 1, с. 73); Учебното пособие Помагало по практическа граматика на съвременния български език е предназначено за студентите по българска филология. Освен принцип, по който е изградено помагалото, е студентите сами да посочват правилната форма (пак там, с. 83); Постиженията на Научноизследователския институт в Генерал Тошево. . . се посрещат с голямо задоволство. . . С нашия окръжен кореспондент решихме да посетим института (ОФ, II, IV, 1970); Тази благородна задача си е поставил Домът на литературата и изкуствата за деца и юноши в София. . . Създаден в началото на 1966 г. . . домът има вече сравнително богата и разнообразна дейност (РД, 3, VIII, 1967). По случай Първия конгрес на българската култура вчера в Студията за научно-популярни филми в София бяха проектирани филми от продукцията на студията (РД, 17, V, 1967).

В горните примери авторите са схванали заместващата дума като обикновено нарицателно и са преценили, че ако и написана с малка буква, тя достатъчно ясно и точно се съотнася със съставното собствено име.

Другояче е схваната семантиката на заместващата дума в следните примери:

„Словарь современного русского литературного языка“ като пръв завършен многотомен речник след Академическия речник от 1847 г. и Тълковния речник на В. И. Дал бе преценен от академик Виноградов като научно лексикографско произведение. . . В. В. Виноградов изтъква, че като справочно пособие Речникът безспорно стои на първо място (сп. Български език, 1966, 3, с. 263); През последните няколко години Институтът за български език се очерта като най-голямо средище на езиковедската работа в нашата страна. . . Една от характерните страни в дейността на Института е съставянето на голям брой речници. . . (пак там, 1959, 1, с. 98); В Секцията за съвременен български език са завършени няколко теми. . . В Секцията се работи и върху въпроси, свързани с развитието на българския книжовен език (пак там, 1967, 1, с. 71); За тясното сътрудничество между Института за български език и Филологическия факултет свидетелствува и фактът, че всички ръководители на секции в Института са същевременно и професори във Факултета (пак там, 1961, 1, с. 76); По замисъл и изпълнение „Български диалектен атлас“ представлява едно крупно начинание. . . Том II на Атласа съдържа български диалектни материали от северозточните говори (пак там, 1967, 1, с. 70); Важна крачка в развитието на славистиката беше създаването през 1956 г. на Асоциацията на славистите в СРР с председател акад. Е. Петрович. . . За пет години от своето съществуване Асоциацията съумя да сплоти около себе си всички научни работници (пак там, 1961, 2, с. 16); Монументалният тълковен „Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika“ е започнат по инициатива на Дж. Дачич 1867 г. Целта на Речника е. . . (пак там, 1966, 2, с. 171); Една от задачите на Съюза на ТКЗС трябва да бъде и повишаване на икономическата подготовка на специалистите. Освен това Съюзът трябва да настоява. . . (НМ, 13, IX, 1967).

Тук заместващата дума е написана с главна буква, поради желанието на авторите да означат по този начин, че думата се съотнася със съставното име. Но необходима ли е непременно главна буква, за да стане ясно това съотношение?

Нужно е в този случай да се уточни какво се изисква от логиката на езиковите факти, за да се уеднакви практиката. Досега на

това правописно колебание са спирали внимание само Т. Иванов и Л. Андрейчин.⁸ Мнението и на двамата съвпада в смисъл, че трябва да се пише с главна буква и отделната дума, която се изважда от състава на собственото име и се употребява по отношение на същия обект. По-друго е схващането на М. Москов (в Български правопис, София, 1969, с. 217), който смята, че „при писане на част от наименованието вместо цялото наименование се нарушава неговата цялост“, поради което „тогава по начало се пише задължително малка буква“. Но „когато използваната част или дума от наименованието би могла да се разбере като носителка на друго значение, в едни случаи задължително, а в други по желание може да се пише с главна буква, за да се избегне двусмислието“. И дава следния пример: „Тази година ще се проведе Месец на българосъветската дружба. През Месеца ще бъдат организирани следните прояви...“. Това мнение на М. Москов ни се струва правилно и отговарящо на лингвистичните изисквания. Наистина главна буква в разглеждания случай е необходима само при опасност от двусмислие. Допустима е и известна факултативност: да се пише главна буква при съмнение, че без нея смисълът може да остане неясен или да се разбере погрешно. Например: „Днес конференцията на Британската общност възобнови своята работа. До сряда, когато тя трябва да завърши, ще бъдат поставени на разглеждане и икономически въпроси вътре в Общността, и проблеми на световната търговия“ (ВН, 13. I. 1969). Без главната буква при думата „Общността“ не би се чувствувало така ясно, че става въпрос пак за международното икономическо и политическо обединение, наречено „Британска общност“. Но по начало отделната дума, макар и взета от състава на собственото име, не е вече собствено име, а само понятийно название. Тя е способна и без главната буква да означава именувания вече предмет поради контекстовата връзка, която се създава между понятието и обекта, изваден от неговия обем и индивидуализиран със съставното собствено име. Съществена функция в това отношение изпълнява членната морфема — такива думи са винаги членувани.

Неправилно е обаче да се пише с главна буква нарицателно съществително, което не е елемент на съставното название, но е употребено вместо официалното съставно название на именувания обект, за да му даде понятийна характеристика, например: „Двете книги на новото периодично издание „Българска диалектология“ вече са достатъчни, за да се затвърди първоначалното положително впечатление. Първата книга на Сборника съдържа шест проучвания (сп. Български език, 1967, 2, с. 168).

По-друго е положението, когато в текста изобщо не е използвано цялото съставно собствено име, а направо е взета само една част от него. Разбира се, такова положение е възможно само при

⁸ Н. Т. Иванов, По въпроса за главните букви, сп. Български език, 2, с. 272, 273; Л. Андрейчин, Препоръки на Института за български език по някои езикови и правописни въпроси, сп. Български език, 1956, 2, с. 170—171.

текстови условия, които достатъчно определено съотнасят частта с цялото и позволяват да се конкретизира обектът само чрез използваната част. В този случай заместващата част трябва да се пише с главна буква, колкото пъти е употребена в текста, защото винаги ще замества цялото название, например:

Съобщение. Днес, 13, V. 1971 г., от 15 ч. в аудитория № 1 на Института ще се състои годишното отчетно събрание на Туристическата секция при Института. Поканват се всички студенти, членове на секцията, да присъствуват на събранието; Английската политика била насочена към използване на аграрния въпрос в борбата с руската политика и руските интереси в Княжеството и в Източна Румелия (Жак Натан, Стопанска история на България, 1957, с. 252).

Не е правилно обаче писането с главна буква на думата „Конституция“ в следващите два примера, в които е употребена като нарицателно (думата може да бъде и собствено, и нарицателно):

Народът подкрепи единодушно обявяването на България за народна република. Бе приета нова Конституция, в която бяха заложили главните насоки на развитието на страната към социализма (сб. Социалистическа България, 1969, с. 65); Редица събития през първите десетилетия след Освобождението изиграли важна роля... Такова събитие било приемането на новата Конституция. Основният закон, гласуван след Освобождението — Тънговската конституция, бил огледало на това, което ставало вече в живота (Жак Натан, Стопанска история на България, 1957, с. 272).

И думата „Партията“ се пише с главна буква, когато е употребена вместо „Българската комунистическа партия“, без да е използвано преди това цялото съставно название. Например:

Решението на Партията и правителството за преминаване към петдневна работна седмица създава прекрасни условия... (преди този текст не е използвано съчетанието *Българска комунистическа партия*) (ОФ, 4. I. 1948).

Но:

Кандидат-членът на Политбюро на БКП и първи секретар на Благоевградския окръжен комитет на партията Кръстьо Тричков направи обстоен доклад по някои проблеми от обсъжданата тема (РД, II. VI. 1967); Всичко това е резултат от априлската линия на нашата партия в областта на културата... (ЛФ, I. II. 1968).

Практиката показва, че правилният в този конкретен случай е твърде неустановен, но и това, че все по-често и независимо от контекстовите условия думата „партията“, когато замества „Българската комунистическа партия“, се пише с малка буква, защото в социалистическа България няма друга политическа сила, която би могла да бъде назована с нарицателното „партия“ и следователно във всички случаи е съвсем ясна съотнесеността на това нарицателно със съставното собствено име. Така се пише това нарицателно редовно и във всеки контекст на в. „Работническо дело“. Даже и в поезията, където има ясно изразено стилистично основание за употреба на главна буква, Хр. Радевски например смята за оправдано и допустимо да пише:

Към партията

Води ме, партийо, води ме
под своите бойки знамена...

Употребата на главна буква обаче в този и такива случаи е непълно допустима от стилистично гледище.

12. Контекстова обусловеност на главните букви

Както вече се подчерта (вж. т. VIII, 365—367.) думата и равнозначното на дума словосъчетание имат два статуса: един в езика, други в речта. В речта думите и устойчивите съчетания могат да получат употреби и значения, които не са лексикализирани. Възможна е и контекстова употреба на думи и съчетания като собствени имена, като индивидуализирани означения, макар че не са установени като такива средства в системата на езика. Разгледахме подобни случаи и дадохме примери и обяснения на с. 12, 17—19, 20—21. Тук ще доуточним въпроса за главната буква като знак за контекстово собствено име.

Различни институти, административни учреждения, болници и други обекти от местно значение нямат символични собствени имена, нито приети в речта съставни собствени имена. Много от тях според вече здраво установена в речта практика се означават със съставни названия, започващи с думата „градски“, „общински“, „районен“, „окръжен“, например: *окръжна болница, градска болница, районна болница, окръжен съвет на профсъюзите, окръжно пътно управление, окръжен държавен архив, окръжна художествена галерия, градска художествена галерия, окръжен комитет на партията, градски комитет на партията, окръжен народен съвет, окръжен арбитраж, окръжна партийна организация, градски промкомбинат, градски профилакториум, пионерски дом, битов комбинат* и др. п. Когато в контекста такива обекти се индивидуализират, съответните названия получават функцията на собствени имена, например: „Окръжната библиотека в гр. В. Търново“ или „Окръжният археологически музей във В. Търново“. Обаче това писане се смята за правилно според съществуващата практика само когато се среща в местната преса, а в останалите случаи се приема писане с малка буква. Застъпихме вече схващането (вж. с. 131—132), че такова разграничаване е неоправдано и че щом като има контекстова индивидуализираща употреба на въпросните съчетания, те винаги и навсякъде трябва да се пишат с главна буква.

Действително по начало съставните названия означават общи понятия. Но в контекста те могат да бъдат и собствени имена, щом имат индивидуализираща функция. Може да се възрази, че и нарицателните съществителни могат да означават в контекста нещо отделно и единично и че от това те не стават собствени имена и не се пишат с главна буква при такава употреба. Но тук има съществе-

на разлика. Наричателното съществително като факт на езика винаги има обобщаващо значение. Даже и когато означава нещо единично, то обобщава, защото, назовавайки отделния предмет, наричателното същевременно го категоризира, отнася го към едно или друго понятие, заедно с предмета то назовава и съответното понятие. Задачата на собственото име е само да индивидуализира обекта. То стои „над значението“ и ако и да има понякога значение („дескриптивна“ функция), описва не за да категоризира, а за да индивидуализира. Когато едно наричателно получи функция на собствено име (например Бисер), то загубва конкретното си значение и получава само индивидуализираща функция. Вярно е, че такива употреби на наричателните обикновено са лексикализирани, но познати са и контекстови употреби на наричателни като собствени имена, когато пак чрез главната буква се означава семантичното им транспониране (*Септември 1923 г., Запад* вместо *Западна Европа, Пролетта* като олицетворение в художествен текст, *нейно величество Книгата* и др. такива). Именно в контекста проличава функцията (индивидуализираща или категоризираща) и на разглеждания тип съчетания. Речта създава някои свои закономерности, които се отнасят до явления, типични за нейните функции. На лексикален уровень такава закономерност е възможността да се променят твърде далеч значението и употребата на думата, да получава тя оказионални значения. Оказионална употреба могат да имат и наричателните като собствени имена, могат да имат следователно такава употреба и устойчивите именни съчетания. При това ние приемаме за нормално да пишем „Археологическият музей в Пловдив“, „Общата художествена изложба в София“, „Азотноторовият завод край Стара Загора“, а ни се струва „ненормално“ да пишем „Градската болница в Етрополе“, „Окръжната болница във В. Търново“ или „Окръжната художествена изложба във Враца“. А от гледна точка на речта и нейните комуникативни функции тук няма разлика, т. е. типът на семантиката е един и същ — индивидуализиращ. Няма такава разлика и между „Анкарски университет“ (т. е. университетът в Анкара) и „Градската болница в Етрополе“ (болницата в Етрополе). Така че може да се смята за нормално и правилно писането на тези и такива съчетания с главна буква във всички случаи на контекстова употреба с индивидуализиращо значение. Взети обаче със символично име, разглежданите на с. 17—19 тип съставни названия трябва да се пишат с малка буква, например „окръжната болница „Д-р Рацо Ангелов“, „окръжна библиотека „П. Р. Славейков“.

Изобщо за да се употребяват правилно главните букви при съставните названия в текста, нужно е добре да се различава функцията на съставните названия: кога означават понятия и кога се използват като индивидуализиращи названия. Понеже обектите, нуждаещи се от индивидуализиране, са твърде разнообразни, възникват и могат да се използват в писмената реч и непознати на широката практика контекстови собствени имена или пък да се използват такива, които са различни от стандартните и официално прие-

тите и представляват условни означения, като например: *Авторемонтно предприятие — Враца, Педагогически институт в Мюнхен, Сухия док във Варна, Първи конгрес на ОРПС, Учредителен конгрес на БЗНС на 28 и 29 август 1899 г., Висшето училище в София* (бе открито през 1888 г.), *Държавен арбитраж — София, Търговска база — В. Търново, Народен театър („Иван Вазов“), „Народна библиотека („Кирил и Методий“), Университетска библиотека* (библиотеката на Софийския университет). Когато такива съчетания се установят в речта като индивидуализиращи означения само на един определен обект (като например последните три), контекстът, в който се проявява индивидуализиращата им функция, чувствително се съкращава. Но и другите обслужват гъвкавостта и ефективността на речта като комуникативна система, нуждата от разнообразие и синтетизъм на израза.

Разбира се, в контекстовата употреба на главните букви трябва да има чувство за мярка, усет за целесъобразност. С тази употреба не бива да се прекалява, защото това означава да се подронва и неутрализира функцията им. Например в изреченията: „Модерен битов комбинат задоволява напълно нуждите от услуги. Над града се намира профилакториумът, където почиват и се лекуват миньорите... В центъра на Чипровци е новият профсъюзен културен дом... По-горе е килимарската работилница, а в полите на Балкана новият пионерски дом“ (РД, 30. XII. 1969), може да се приеме, че правилно не са отличени с главна буква съставните названия „битов комбинат“, „килимарска работилница“, „профсъюзен културен дом“, „пионерски дом“, защото авторът ги употребява като понятийни означения. В целия текст се изреждат новите културни придобивки на селището, които се категоризират (а не се индивидуализират), понеже в случая това именно е важно за автора. Контекстовата употреба на главните букви е до голяма степен субективна, поради което тук не може да се постигне абсолютно изравняване и нормализиране.

Вижда се след всичко казано за лексико-семантичната и фразеологичната (при устойчивите именни съчетания) употреба на главните букви, че тя е един нелек и в редица пунктове все още неясен въпрос на българския правопис. Тъй като всеки правопис е правопис, доколкото е „равнопис“, т. е. доколкото се явява еднакъв и задължителен за всички, които си служат с езика, и доколкото е еднообразен при еднакви езикови условия, явно е, че липсата на единство при употребата на главните букви в нашата писмена практика е обезпокояващо явление. Не бива да се съгласяваме тази употреба да получава широко субективен характер, защото такъв пробив в правописната унификация не е оправдан нито по принцип, нито функционално — това не ще улесни, а ще затрудни писмената практика, още повече, че употребата на главните букви има пряко отношение към смисъла и съдържанието на текста.

От друга страна, съвсем ясно е и това, че абсолютно единство в употребата на главните букви е невъзможно. В речта се пораж-

дат всевъзможни семантични оттенъци в словосъчетанията и думите и изключително голямо разнообразие в техните функции и употреби, в смисловите им връзки и отношения. Та онова, което един път е собствено име, друг път ще бъде нарицателно, което за един автор е собствено, за друг ще бъде нарицателно. Винаги значи ще съществуват условия и причини за известен субективизъм в определянето и постановката на главните букви на лексикално-семантична и фразеологична основа. Още навремето един от първите големи унификатори на руския правопис Яков Грот е казал, че „относно употребата на главните букви не е възможно да се установят съвсем точни правила“ и че „извън правилата все пак ще остане много да се решава от здравия усет и смисъл“.

VI. УПОТРЕБА НА ГЛАВНИТЕ БУКВИ ПРИ СИМВОЛИЧНИ СОБСТВЕНИ ИМЕНА

1. Характерна особеност на нашето социалистическо развитие в областта на езика е бързо нарастващата нужда от собствени имена, необходими за индивидуализация на множество нови предмети и явления, създавани от човешкия труд и развиващи се в обществения живот. Тъй като индивидуализиращата функция на собственото име не изисква то непременно да отразява чрез вътрешната си форма характерни признаци на именувания обект, собствените имена на нововъзникващите реални се подбират относително твърде свободно с оглед само на това да бъдат удобен и подходящ лексикален символ на означаваното. И тъй като това не са преносно употребени по пътя на метафората думи, а абстрактни символи на означаваното, съвсем правилно е да бъдат наречени символични собствени имена. Символичните собствени имена са условно употребени антропоними, топоними или обикновени нарицателни и словосъчетания като средство за маркиране на определен обект, чиято родова или видова характеристика се дава от друго нарицателно или словосъчетание, обикновено свързано със символично име. Между качествата на именувания обект и обекта или понятието, чието название се употребява преносно, може да има или да няма връзка и съотношение. Използуваното най-често е само символ за именуваното, но символичните имена все пак не се вземат случайно, а се подбират тъй, че да служат и в идеологическо отношение или като косвена характеристика на обекта, да загатват за някакви качества и признаци, да създават необходими асоциации. Особено при обществено-политическите, културните, спортните и други организации, при учреждения, вестници, списания, награди и в много други случаи символичното име се явява и указание за някои тенденции, насоки или функции за дейността им, подбира се и от гледна точка на неговата популярност или пък експресивност. Независимо от „идеологическата“ си функция, която в речта е много съществена, от езиково гледище символичното име е само един морфосинтактичен оп-

ределител, индивидуализиращ обекта, само едно име. Поради това към символичните имена трябва да отнесем и транскрипциите на всички чуждестранни съставни собствени имена, които загубват в нашия език конкретното си значение и синтактичните връзки между компонентите си и служат само като символ на обекта.

Понеже в символичните собствени имена думите не се употребяват с прякото си значение, не са използвани и като стилистична фигура или в преносен смисъл, а само като условен знак за именуването, тези имена винаги се ображдат в кавички. Без кавичките, а и без главните букви символичните имена биха могли да се възприемат не като условен знак, а в тяхното реално значение или пък като преносно употребени нарицателни (например в изречението *Той спечели една нова „победа“* главната буква при „победа“ придава на израза ново съдържание, съвсем различно от онова, което има то с малка буква при същата дума). При антропоними, топоними, астроними или зооними кавички не се употребяват, а също и при съставни собствени имена, защото първите имат като основно предназначение да бъдат индивидуални имена, а вторите функционират като такива имена, описвайки реални качества или признаци на обекта. Поставени в кавички, те се възприемат вече не в тези функции, а като символични имена или в зависимост от контекста с някакво друго значение. Само в научния стил, и то по отношение на заглавия на книги и трудове или по отношение на символичните имена на някои научни издания се възприема понякога писане без кавички.

Главната буква при символичните названия по този начин изпълнява ясно изразена десемантизираща функция. Чрез нея се означава например, че в съчетанието „вестник „Поглед“ думата „поглед“ се употребява не с реалното си значение, а като собствено име на определено периодично издание.

Символичните собствени имена могат от своя страна да стават база за образуване на нови нарицателни съществителни, писани с малка буква, например:

Бутимски никога не е бил политически и идеен адепт на златорожщната (от сп. „Златорог“) (ЛФ, 25. IX. 1969).

Бит и песенно творчество на антонивановци (от партизански отряд „Антон Иванов“).

Символичното име обикновено се свързва в контекста с нарицателно или словосъчетание, отнасящо именувания обект към някакво понятие и характеризиращо го в родово или видово отношение или във функционално отношение (по обществено предназначение или в друг смисъл). Ако тези съчетания с родово или видово значение се използват в контекста без символичното име, могат да се схващат и като собствени имена. А възможно е и да са се установили като собствени имена на обекта, преди да получи той символичното си име, или пък със собствения си състав да имат индивидуализираща сила. Тъкмо поради това разнообразие в структу-

рата и значението на съчетанията, свързващи се със символичното име, не винаги е ясно кога те трябва да започват с главна буква. По начало, щом като до съставното название или родовата дума стои символично име, то именно изпълнява индивидуализиращата функция, а останалото категоризира, отнася именуваното в понятийно отношение (вж. по-нататък множество примери при разгледаните категории от обекти). С главна буква при наличие на символично име се пишат само такива съчетания със значение на съставни названия, които без символичното име са способни да бъдат съставни собствени имена (това по същество означава, че само един определен обект се именува с даденото съчетание, сравни със с. 20, 22, 31), например: *Академичен хор* („Георги Димитров“), *Ансамбъл на Светската армия* („А. Б. Александров“), *Военна академия* („Г. С. Раковски“), *Българска хорова капела* („Светослав Обретенов“), *Мавзолей* („Георги Димитров“), *Висше народно военноартилерийско училище* (Г. Димитров“), *Великотърновски драматичен театър* („К. Кисимов“), *Висш педагогически институт* („Братя Кирил и Методий“) (но вече има три такива института — в Пловдив, Търново и Шумен), или пък ако съчетанието вече се е лексикализирано (е широко познато) като собствено име на обекта преди назоваването му със символично име, например: *Народен театър* („Иван Вазов“), *Държавен музикален театър* („Стефан Македонски“), *Народна библиотека* („Кирил и Методий“). Тук обаче границата е много неустойчива и неясна поради това, че се раждат все нови и нови названия, които започват да повтарят по своя състав уникалните, или поради това, че уникалните относно нашата действителност могат да се използват и като названия на чуждестранни обекти. Например доскоро имахме само един *Държавен ансамбъл за народни песни и танци* (с художествен ръководител Филип Кутев), който работи в София, а сега има и още няколко. Във връзка с това възниква въпросът: как да се схваща съчетанието „държавен ансамбъл за народни песни и танци“, когато до него стои например символичното име „Пирин“. Може ли да се определи съчетанието като съставно собствено име при наличието на символичното име „Пирин“ и при наличието и на други такива колективи. В правописа, разбира се, трябва да се следва логиката на езиковата и на речевата система и да има последователност. Без това няма правопис. Щом като съставното название не е уникално по своя състав и индивидуализираща функция, то вече е понятийно означение и винаги, когато е придружено от символично име, би трябвало да се пише с малка буква. Това се изисква от логиката на езиковите средства, от комуникативните функции на речта, пък и от функцията на самата категория собствено име. Но именно в този пункт на нашия правопис има извънредно голямо различие и разнообразие в практиката и в края на краищата всеки пише, както разбира или както му подсказва езиковият усет. Въпросът трябва добре да се изясни в официалните правописни ръководства, като се уточни правило, обобщаващо случаите въз основа на вече изтъкнатите съображения.

Така че правописът на символичните собствени имена по отношение на главните букви сам по себе си не представлява никаква трудност, защото този тип собствени имена обикновено добре се осъзнават. Трудно е друго: да се определи как трябва да се пишат съставните названия, придружаващи символичното име. Вътре в състава на символичното име се пише главна буква само при думите, които сами са собствени имена.

Със символични собствени имена се именуваат извънредно разнообразни обекти и нуждата от такива названия непрекъснато расте. Ще разгледаме някои от по-ясно очертаващите се групи, в които се обединяват именуваните обекти според един или друг семантичен признак.

2. Вестници, списания, периодични издания, агенции

Вестниците, списанията, периодичните издания, а и библиотеки-те от периодични издания обикновено се индивидуализират със символични имена, но могат да се означават и със съставни собствени имена от описателния тип, например: *Сборник за народни умотворения*, *Годишник на Софийския университет*, *Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий“*, *Списание на Българската академия на науките*.

Транскрипциите на чуждестранните имена на такива обекти се схващат в нашия език винаги като символични имена и се обграждат в кавички. Ако транскрибираното название е съставно, спазва се правилото, прилагано към българските съставни символични имена: главна буква се пише само в началото и при всяка друга дума от състава на името, която по произход е собствено име. Този правопис трябва да се прилага независимо от начина, по който се пишат такива имена в езика-източник, защото транскрипциите обслужват нашия, а не чуждия език.

Очевидната разлика между правописа на главните букви в тези и в топонимичните транскрипции (където всички думи освен служебните се пишат с главна буква) може лесно да бъде обяснена. Транскрипциите на чуждестранните вестници и списания, телеграфни агенции, фирми, производствени предприятия и др. т. са винаги нещо ново за речта, поради което се правят от специалистите, а от широката практика се усвояват (доколкото стават известни, защото се използват главно от публицистиката и журналистиката) в установената от тях форма. А тъй като тази форма е винаги формата на символичните собствени имена (защото се обграждат в кавички), и широката практика ги схваща като условно употребени съчетания от нарицателни или от нарицателно и собствено име. При наличието на такова съзнание няма никакво основание вътре в тези транскрипции да се пишат главни букви при нарицателните имена. Примери за транскрибирани имена на вестници и списания: вестници: „Ню Йорк хералд трибюн“, „Ди велт“, „Уърлд джърнъл трибюн“, „Пренса ноастра“, „Журнал дьо Женев“, „Ное Цюрих цай-

тунг“, „Райнише пост“, „Трибуна люду“, „Лидова демокрация“, „Руде право“, „Ла летр френсез“, „Ан нахар“, „Магяр немзет“, „Елефтерос козмос“, „Жичи Варшави“, „Ноес Дойчланд“, „Ное Райн цайтунг“; списания: „Лупта де класа“, „Юнайтед стейтс нюз ент уърлд рипорт“, „Ревю де з'етюд слав“.

В нашия печат все още се проявява дразнеща непоследователност в правописа на такива имена, когато се пишат с главна буква и обикновени нарицателни от състава им. Тази грешка се допуска най-често, когато нарицателното стои след началната членна морфема, например: „Дер Шпигел“ (РД, 17. V. 1967), в „Аш Шааб“ (РД, 9. V. 1967), в „Ал Ахбар“ (НМ, 5. IV. 1967), в Дейли Експрес“ (в. Икон. живот, 24. V. 1967).

Според една приета в съветския печат практика названията на чуждестранните информационни агенции се транскрибират, без да се поставят в кавички (изхожда се очевидно от схващането, че в чуждия език те са съставни собствени имена, описващи обекта). Това писане е минало и в нашия печат, но от гледна точка на българския правопис и тук имаме символично име (щом е транскрибирано), което трябва да се поставя в кавички. В нашия печат и в това отношение има непоследователност. От една страна, срещаме:

Двата най-горни етажа на осеметажна сграда, където се помещават английските агенции Ройтер и Прес асошиейшън, бяха обхванати снощи от пламъци (ОФ, 20. V. 1970).

Но и:

Поредица от съобщения за пристигането на Леонид Брежнев в София... предадоха осведомителните агенции „Алжиро прес сервиз“, „Тунис Африк прес“ и „Магреб араб прес“ (Мароко) (НМ, 11. V. 1967).

Съветската агенция по печата „Новости“ има символично име, затова съчетанието „агенция по печата“ трябва да се схваща като свободно съчетание и да не се пише с главна буква. Нелогично е да се пише *Агенция по печата „Новости“* (например РД, 13. X. 1969), защото съчетанието пред символичното име няма конкретизираща сила, т. е. не е равно на съставното собствено име.

Нашата телеграфна агенция се назовава със съставно собствено име от описателния тип: *Българска телеграфна агенция*. Така се именува и някои други чужди телеграфни агенции.

Редакции и издателства се именува и със символични имена и с описателни названия, например:

Издателство на Българската академия на науките, издателство „Народна просвета“, издателство „Наука и изкуство“, Издателство на Националния съвет на Отечествения фронт, издателство „Народна култура“, берлинско издателство „Фолк унд велт“, издателство „Профиздат“, издателство „Земиздат“, Издателство за чужди езици, Детско-юношеска редакция на Радио София, редакция „Български език“ на издателство „Народна просвета“.

3. Индустириални, търговски и стопански предприятия, фирми, корпорации, тръстове, заведения на комуналното обслужване, магазини

Такива обекти се назовават с нарицателно или съставно название, уточняващо профила на предприятието, и символично име, например:

котлостроителен завод „Георги Кирков“, ТЕЦ „Варна“, стъklarски завод „Стинд“, текстилно предприятие „8 март“, медодобивен комбинат „Георги Дамянов“, меднообогатителен комбинат „Медет“, хладилен завод „Антон Иванов“, обувен завод „Девети септември“, памуко-предачна фабрика „България“, силнотоков завод „Васил Коларов“, каскада „Сестримо“, вълненотекстилен комбинат „Георги Димитров“, трикотажна фабрика „Буря“, стопанско обединение „Металхим“, обувен завод „Сърп и чук“, кожарски завод „Димитър Благоев“, строително обединение „Заводски строежи“, стопанско предприятие „Градски транспорт“, държавен керамичен завод „Изида“, текстилен комбинат „Васил Коларов“, корабостроителен завод „Георги Димитров“, трудово-производителна кооперация „Мир“, мина „Черно море“, държавно индустриално предприятие „Кухненско оборудване“, заводски строежи „Златна Панега“, завод за металорежещи машини „Металик“, магазин „20 000 облекла“, окръжно търговско предприятие „Облекло и обувки“, градски промишлен комбинат „Бъдеще“, трудово-производително земеделско стопанство „Октомври“, рудник „Звездел“, вагоностроителен завод „Червено знаме“, външнотърговско предприятие „Индустриалимпорт“, автомобилно предприятие „Пътнически превози“, параходство „Български морски флот“ и пр.

Символичното име се избира, както се вижда, твърде свободно. То може да има идеологическа функция или непосредствено да разкрива функцията на обекта. Съставното название, естествено, трябва да остава с малка буква, но такива названия в контекста без символичното име могат да се използват и като собствени имена, например:

Като строим такива големи обекти като Металургичния комбинат в Кремиковци, Азотноторовия завод в Стара Загора, Нефтепреработвателния завод в Бургас... в същото време създаваме и наша, родна, силна и мощна Народна армия (Т. Живков за младежта и пионерите, 1963, с. 537); Някои предприятия като завод „Жити“, завод „В. Коларов“, Завода за редуктори в Бяла и други увеличиха процента на използваното режимно време на машините (РД, 10. VI. 1967); Три младежки бригади от Завод 14 работят вече по плана за 1966 (НМ, бр. 206 от 1965 г.); Чуват се гласовете на ранобудните младежи и девойки от средношколската бригада „Пеньо Пенев“ в Държавното семеннопроизводно предприятие — Ресен (в. Борба, 3. VIII. 1967); Укрепват връзките между колективите на Андрианския и Ямболския машиностроителен завод, Чирчикския електрохимически комбинат и Димитровградския азотноторов завод, Наманганската коприненотъкачна фабрика „Петилетка“ и Ямболския текстилен комбинат „Тунджа“ (РД, 8. VI. 1967).

Названията на чуждестранните търговски и индустриални фирми и предприятия и подобни се схващат при транскрибирането им в български език винаги като символични имена и се ображдат в кавички независимо от това, дали в чуждия са описателни собствени или символични имена, например:

Компанията „Чембърлейн менюфекчъринг корпорейшън във Чикаго“, която произвежда мини за минохвъргачки за войната във Виетнам, съобщи, че 25 на сто от работниците не се явяват на работа (НМ, 23. VII. 1967); Известно е, че „Индъстриъл рисърч енд информейшън сървиз“ получава пари от едрия бизнес (в. Поглед, 12. VI. 1967); Рязко е паднала цената на акциите на „Дюпон де Немур“, „Кодак“, „Дженерал електрик кърпани“, „Юнайтед ейъркрафт корпорейшън“, „Юниън карбид корпорейшън“ и други едри монополи (РД, 17. V. 1967); Петролопроводите на „Арамко“ и на „Ирак петролеум кърпани“ минават през Сирия. Застрашени са и финансовите интереси на САЩ, тъй като „Стандарт ойл“, „Тексако“, „Мобил ойл“, „Гълф ойл“ и др. са вложили в Близкия Изток милиарди долари, които им носят огромни печалби (НМ, 11. VI. 1967).

4. Отдели, управления, клонове, цехове, щандове, фондове, факултети, специалности, катедри; бригади, звена и подобни

Като символични имена на различните обекти, обособяващи се в поделения на по-големи административни, стопански, търговски, индустриални, кредитно-банкови и др. предприятия и учреждения или на научно-педагогическите заведения, често се използват метонимични означения, разкриващи функцията на поделението, например:

отдел „Пенсии“ при Окръжния народен съвет в гр. Бургас, отдел „Транспорт и съобщения“ на ЦК на БКП, отдел „Благоустройство“ при СГНС, управление „Държавно и обществено осигуряване“ при Централния съвет на профсъюзите, отдел „Кревати“ на ТПК „Електрон“, цех „Мокро извличане“ на КЦМ „Д. Благоев“, район „Промислено строителство“ на ДСО — Русе, управление „Музика“ при КИК, фонд „Работна заплата“, фонд „Социално-битови и културни нужди“, група „Писатели и композитори“ при Главно политическо управление на БНА, щанд „Бижутерия“ на магазин „София“, служба „Бърза помощ“.

Такива названия лесно могат да се трансформират в описателни собствени имена, като използваното за символично име се свърже предположно с номенклатурната дума, например:

Управление за държавно и обществено осигуряване, Отдел за транспорта и съобщенията, цех за мокро извличане, фонд на работната заплата, щанд за бижутерия и др.

Но, както се вижда, при това трансформиране не винаги се получава собствено име. Морфологичната характеристика на предложното съчетание (като собствено име или съставно название) очевидно зависи от неговата функция. Професор Ст. Стоянов смята,⁹ че названията на отдели, отделения, управления, секции и др. п. в министерства, народни съвети, комитети, съюзи и пр. трябва да се конструират винаги като описателни съчетания, тъй като „много поточно и в духа на нашия език“ е „определителното отношение... да се изрази с предлог на (или за) + съществително име или субстантивно словосъчетание, например: *Управление на висшето образование, Отдел за техническо висше*

⁹ Особенности и неправилности при употребата на някои предлози в българския книжовен език, сп. Български език и литература, 1969, 1, с. 19—20.

образование, Отдел за селскостопанско висше образование и пр.". Това, разбира се, е вярно, но не винаги е възможно да се създават предложни съчетания (например не може да се каже нито „Управление за музика“, нито „Управление на музиката“). Освен това утвърдила се е практиката да се използват и двете конструкции и не е възможно вече да се отстрани именуването със символично име, назоваващо функцията на обекта.

При факултетите обаче този тип наименования може да се избегне (тъй като тук практиката не се е окончателно установила) и да не се пише *факултет „Западни филологии“*, *факултет „Славянски филологии“*, както вече се изтъкна (вж. с. 21), а *Факултет по западни филологии*, *Факултет по славянски филологии* или *Исторически факултет*, *Математически факултет* и пр. Като административно-организационни и учебно-педагогически обединения на сродни научни специалности в рамките на едно висше учебно заведение (университет, институт) факултетите имат всички „права“ за индивидуализиране чрез описателно собствено име. Не така ясен е обаче въпросът за характера на названията на научните специалности и катедрите. Да разгледаме най-напред значението на съставното название „научна специалност“. То е доста разностранно в текста, но като се абстрахираме от различните оказионални употреби, остават две основни значения, които са се лексикализирали.

а) С названието „научна специалност“ се означава кръг от дисциплини, които изследват една и съща област от явления на материалната действителност, т. е. назоваваме един от клоновете на науката, от които израства цялостното дърво на човешкото познание. Научни специалности са например: *българска филология*, *руска филология*, *история*, *математика*, *медицина*, *ветеринарна медицина* и пр. Названието се употребява и в по-ограничен смисъл, за означаване на специална подготовка в определен частен сектор на дадена наука. Така в рамките на специалността минно инженерство се обособяват по-тесни специалности: *разработка на полезни изкопаеми*, *инженерна геология* и *хидрология*, *техника на проучването*, *геофизични методи на проучването*. Специалното внимание към тези дисциплини определя и профила на специалиста. Употребявани в изтъкнатите две значения, названията на научните специалности се схващат като термини, а в български език термините във всички случаи са нарицателни имена. Като термини са употребени съставните названия на научни специалности в изреченията:

Високи успехи постигна през 25-годишния период на социалистическо строителство в България руската филология, а и славянската филология изобщо. Големи са постиженията и в областта на математиката, физиката, икономическите науки и в други области на науката; Поради особения характер на специалностите подземно-транспортни и строителни машини, подвижен жп. състав, електрификация на транспорта, механизация на селското стопанство... за тях се приемат не по-малко от 75% мъже.

б) Под названието „научна специалност“ или само „специалност“ разбираме и учебно-педагогическо звено в системата на даде-

но учебно заведение. За именуването на такива обекти, представляващи учебни институти, в които се изучава дадена специалност от застъпваните във факултета или в учебното заведение изобщо, се използват по пътя на метонимията като символични имена на званията на съответните специалности. В такъв случай вече имаме символично име на педагогическо-административното поделение в системата на училището, факултета, института, което следва да се пише с главна буква и да се поставя в кавички, например: „В специалността „История“ на Софийския университет тази година сбяха приети около 60 души студенти“.

Такова разграничение в употребите на названията на научните специалности не се прави винаги или пък, обратно, употребяват се главни букви (без кавички), когато не е оправдано от гледна точка на изтъкнатите съображения. Трябва да се подчертае, че езиковедските списания („Български език“, „Език и литература“) не намират причини за диференциране на случаите и пишат винаги въпросните съчетания с малка буква, например:

В помощ на ръководството бяха привлечени и няколко студенти от специалностите българска и немска филология, а за групата на преводачите отговаряше абсолвентката от италианска филология М. Манева (сп. Език и литература, 1967, 6, с. 88); В някои от тези факултети съществува и отделна специалност българска филология (сп. Български език, 1969, 3, с. 298).

Но няма има логика в съчетанието „студенти от специалностите българска и немска филология“ или „абсолвентката от италианска филология“. Може да се каже за студентите, че са със специалност българска или немска филология или пък че абсолвентката има специалност италианска филология, но щом се казва, че те са „от специалностите българска и немска филология“ или „от италианска филология“, има се очевидно пред вид поделението на факултета, в който те учат, учебния институт, който следват, и следователно би трябвало да се възприеме тук символичното име: студенти от специалностите „Българска“ и „Немска филология“ или „абсолвентката от „Италианска филология“. И в изречението, взето от сп. Български език, е съвсем очевидно, че става дума за съществуването на учебни институти по българска филология в различни факултети. И тук по-вярно от езиково и комуникативно гледище би било да се пише „съществува и отделна специалност „Българска филология“.

В някои вестници и списания срещахме главни букви в названията на научните специалности, но или без кавички, или съвсем не тогава, когато е необходимо такова писане, например:

Редакцията на сп. „Партиен живот“ даде висока оценка на теоретическата конференция, организирана от студентите в специалността Педагогика (без кавички!) на тема „Възпитание и съвременност“ (сп. „Проблеми на висшето образование, 1970, 1, с. 25); За специалностите Подемно-транспортни, строителни и минни машини, Подвижен жп. състав, Електрификация на транспорта, Хидравлични машини и съоръжения... се приемат за студенти не по-малко от 70% мъже (Справочник на кандидат-студентите за постъпване във висшите учебни заведения 1967—1968 г., с. 21).

Във втория от горните примери не е нужна главна буква при съставните названия на специалностите, защото се има пред вид не учебно звено, поделение, а научна специалност, специализиране в определена област на науката или техниката.

Неправилно е също така да се пишат названията на учебните предмети с главна буква, защото тези названия се отнасят към терминологичната лексика. Така в изречението „Политбюро на ЦК на БКП смята за необходимо във висшите учебни заведения да се преподават... Филология, Политическа икономия, Научен комунизъм, История на БКП“ (Справочник на активиста, 1969, с. 266) названията на учебните предмети погрешно са дадени с главни букви.

Ще бъде голямо облекчение за правописната практика, а и за точното функциониране на речта, ако се установи ясно правило, формулирано въз основа на направеното вече разграничаване във функциите на съчетанията, с които се означават специалностите в учебните заведения.

Катедрите, които са научно-педагогически обединения и административно-организационни единици в рамките на специалността и факултета, се означават също със съставни названия: *катедра по български език, катедра по общо езикознание, катедра по българска история*,¹⁰ а не *катедра „Българско езикознание“, катедра „Общо езикознание“, катедра „Българска история“* или *катедра Българско езикознание, катедра Общо езикознание, катедра Българска история*, а и още по-недопустимото *катедра по „Българска история“* (което от езиково гледище е съвсем абсурдно). Не трябва ли обаче тези съчетания да се схващат като съставни собствени имена поради това, че означават в същност уникални обекти с важна роля и значение в педагогическия, научния и административно-организационния живот на висшите учебни заведения? Вярно е, че в отделни случаи могат да се посочат еднородни катедри в различни висши учебни заведения, означавани с еднакви съставни названия, и следователно да се сметне, че такива съчетания не означават в същност нещо единично и единствено, а са названия на понятия. Но, първо, в нашите български условия това е съвсем рядко явление, и второ, и да съществува в отделни случаи, тази еднородност се отнася най-вече до два-три обекта, което съвсем не унищожава индивидуализацията смисъл на именуващите съчетания в контекста. По-важно е обаче друго: дали катедрите са обекти, които „заслужават“ индивидуализиране със собствено име. Както вече се изтъкна, съставните названия, с които се означават, в същност достатъчно ги обособяват и отделят, тъй като тези обекти не се повтарят, поне в нашите условия. Те са и самостоятелно функциониращи звена в научно-педагогическия процес на висшите училища. Всичко това изглежда достатъчно основание за писане с главна буква на съставните им названия. В нашите езиковедски списания обаче тези

¹⁰ Срав. с Р. Русinov, По някои въпроси на езиковата култура във висшите учебни заведения, сп. Проблеми на висшето образование, 1969, 5, с. 60.

названия се пишат с малка буква. Но сп. „Български език“ смята за допустимо да се пише „Секция за българска диалектология в Института за български език“ (вж. например 1969, 4–5, с. 417), а секцията като звено в работата на научния институт е равна на катедрата във висшите училища. При това чудно е, че в същата книжка на с. 422 намираме пък „секция за българска диалектология в Института за български език при БАН“. Очевидно е, че правописът на тези съчетания се нуждае от обмисляне и окончателно решаване.

Думата „секция“ може да има при себе си и символично име:

На 14 май се състоя поредното събрание на секция „Критика“ при СПБ (ЛФ, 21. V. 1970); В нашата секция „Ориз“ в института „Марица“ продължаваме да проучваме чуждестранните сортове (ОФ, 16. I. 1968).

Бригадите и звената, които се обособяват в производствените колективи, получават свободно измислени символични имена, например:

Младежката бригада за комунистически труд „Юрий Гагарин“ от ОТПГ „Гавраил Генов“ изпълни плана си за четвъртата петилетка още на 22 май (НМ, бр. 206 от 1965).

5. Училища, читалища, театри, кина, галерии и др.

Този тип обекти се именуваат най-често със съставно название + символично име. Някои от тях имат само съставно собствено име, в други случаи при съставното собствено име може да стои и символично име. Употребата на главните букви при различните видове означения разглеждаме на с. 19–22. Тук ще дадем само някои примери:

мъжка езикова гимназия „Иван Вазов“ в гр. Пловдив, основно училище „Отец Паисий“ в с. Липен, образцово читалище „Ген. Владимир Заимов“, театър „Шан з'елизе“, югославски театър „Ателие 212“, държавен академичен театър „Моссовет“, кино „Славянска беседа“, Висше народно военно въздушно училище „Г. Бенковски“, Висш институт за народно стопанство „Д. Благоев“.

6. Градска микротопонимия; улици, площади, паркове, жилищни комплекси, райони; музеи, домове, къщи, зали, палати, дворци и други

Нашата градска микротопонимия няма старинен произход. Обикновено градските микротопоними са символични имена, дадени на обектите в наше време или в близкото минало и получили поради това не само индивидуализираща, а и описателна или идеологическа (да напомнят за нещо, да насочват мисълта към нещо) функция. Примери:

булевард „Руски“, жилищен комплекс „Втора Каменца“, жилищен комплекс „Хиподрума“, район „Васил Левски“, зала „България“, блок „Здравец“.

парк „Лавров“ (край с. Горни Дъбник), къща-музей „Васил Левски“, национален музей „Шипка—Бузлуджа“, дворец „Бистрица“, музей „Петко и Пенчо Славейкови“, дом-памятник „Александър Стамболийски“, дом „Народен флот“, курортен комплекс „Дружба“.

Родовата дума при символичното собствено име на обектите от този раздел се пише винаги с малка буква. Изключение се прави само за Мавзолей „Георги Димитров“, тъй като Мавзолеят е единствена сграда у нас от този род.

Вече се отбеляза, че градските микротопоними могат да бъдат и съставни собствени имена (вж. с. 23), например:

Пред Братската могила в Парка на свободата и още на десетки места в Ленински, Кирковски, Коларовски и останалите райони мълчаливо стоят на пост комунисти от учрежденията, комсомолци от училищата, отечественофронтовци от кварталите (ВН, 3. VI. 1967); Тогава всичко край мене се изпълва с хоровода на руските брези, със звъна на часовника от Спаската кула, с пъстротата на празничния Червен площад (НК, 23. IX. 1967); Колоезданият пробег София—Варна под шефството на Спортния тотализатор започва в 12 часа и 45 минути пред Физкултурната палата (ВН, 7. VI. 1967).

С главна буква трябва да се пишат *и: *Ленинградското пристанище, Варненското пристанище, Софийската гара* и под.

7. Пътища, язовири, резервати, къмпинги, летища, хидромелиоративни комплекси и подобни

Те също се индивидуализират със собствени имена от символичния или описателния тип, например:

хидромелиоративен комплекс „Ценово“, хижа „Бузлуджа“, резерват „Божещи“, Адриатическа магистралз, Цариградското шосе, летище „Божурище“, напоителна система „Лом-запад“, къмпинг „Орхидея“, път „Братство и единство“ и др.

8. Произведения на науката и изкуството

Литературните произведения имат свои заглавия, които се използват в текста като символични собствени имена (обграждат се в кавички и се пишат с главна буква). Това се отнася и до заглавните изрази на публицистичните и научните произведения. В последно време в научния стил се разпространява практиката заглавията на научните съчинения, особено ако са съкратени или условно преобразени, да не се поставят в кавички, например:

Една от характерните черти от дейността на института през последните години е съставянето (колективно) на значителен брой доста големи преводни речници — чуждо-български или българско-чужди. Излезли са от печат досега Турско-български, Новогръчко-български, Унгарско-български... завършени са и са в процес на редактиране голям Руско-български, голям Българско-руски, Българско-чешки... (Л. Андрейчин, На езиков пост, София, 1961, с. 45). Тоя на-

чин на разсъждение ни довежда до положението в Академическата руска граматика (Йорд. Пенчев, Въвеждащи и вметнати думи в съвременния книжовен език, София, 1966, с. 23.

Заглавието може да има сложен характер, т. е. да се състои от два израза, отделени с точка (например „Алеко Константинов. Личност и дело“) или свързани посредством съюза „или“ (може и друг съюз: т. е., *сиреч*), например: „Похожденията на Чичиков или Мъртви души“, „Кириакодромнон *сиреч* Неделник“, (Софроний Врачански, 1806), „Царственик или История болгарская“ (Христати Павлович, 1844). Във втория случай изразът след свързващия съюз започва пак с главна буква. Такива заглавия се срещат при книжовни и литературно-художествени творби от миналото, а днес се използват рядко, и то със специална стилистично-художествена цел.

Произведенията на скулптурата, живописата, музиката, балета, киното се индивидуализират също със символични имена, които получават и определена идейно-художествена функция. По-специално разглеждане с оглед на главните букви заслужават само наименованията на музикалните творби.

Те могат да се означават и със символични имена, но и (почесто) се конкретизират със съставно название + номенклатурен знак. Музикалният термин или съставното название характеризира творбата в жанрово отношение, а индивидуализацията се постига чрез някакъв индекс, буква или номерация. Очевидно е, че в такъв случай терминът или съставното название не следва да се пишат с главна буква. Съществуващата практика в нашия печат показва голяма правописна непоследователност. Едни и същи названия от този род на едно и също място се пишат ту с малка, ту с главна буква, както е в следния текст:

Гръцката цигуларка Исмини Картер ще има концерт на 21 т. м. в зала „Славейков“. В програмата: Соната ми миньор КУ 304 от Моцарт, Соната № 3 ла миньор от Шуман, прелюдии и алерго от Крайслер, романс № 2 фа мажор от Бетховен, музикални моменти от Кунадис, румънски танц от Барток (НК, 15. IV. 1967).

При означаване на музикални творби по този начин — с музикални термини или терминологични съчетания + индекс, трябва да се запазва писането с малка буква, тъй като индексът е, който индивидуализира в контекста. Ако пък няма индекс, а само съчетание от музикален термин и името на автора или номерация + музикален термин + името на автора, пак не е нужна главна буква в названието на творбата, защото при изключително голямото разнообразие на музикални произведения терминологичните думи и съчетания не могат да се превръщат в контекстови собствени имена. В тях винаги ясно и силно се проявява терминологичното значение, а не индивидуализиращата функция. Индивидуализацията се постига чрез връзката с името на автора, както е например в следния текст: „Темите от IX симфония на Бетховен, от сол минорната симфония на Моцарт, от си минорната на Шуберт ще

оставят следи, за да открият по-късно нови красоти за човека“ (НК, 16. V. 1970). В нашия печат преобладава обаче писането на такива названия с главна буква, например:

Тук трябва да споменем Първа симфония на Веселин Стайков, Втория цигулков концерт на Прокофиев, Петия клавирен концерт на Панчо Владигеров, концерт за оркестър и струнен квартет на Марин Големинов (НК, 15. X. 1966); В нея бяха включени Първа симфония на Шостакович, Първия клавирен концерт на Чайковски и цигулковия концерт на Хренников (НК, 29. IV. 1966).

Поредното числително пред терминологичното съчетание в горните примери не променя неговото терминологично значение, а, обратно, засилва го. Щом са пет клавирни концерта (например от Панчо Владигеров), числителното идва като обикновено определение — уточнение към едно съчетание с ясно изразен категориращ смисъл.

Само в отделни случаи поради голямата популярност на творбата терминологичното съчетание получава характер на символично име, което като всяко символично име трябва да се пише не само с главна буква, но и в кавички, например: „Деветата симфония“ от Бетховен, „Незавършената симфония“ от Шуберт.

Музикалните произведения могат да имат символични названия, дадени им от самия автор или установили се по друг път, например *симфония № 2 „Майска“* от П. Владигеров, *симфония № 1 „Младежка увертюра“* от П. Стайнов, *героична увертюра „Девети септември“* от П. Владигеров. В такъв случай е съвсем нелогично да се пише терминологичното съчетание с главна буква, например *Симфония № 1 „Майска“* (както е в сб. Социалистическа България, 1969, с. 515).

Темите на лекции, доклади, научни съобщения, уроци, конференции, курсове и подобни, включени в текста, се оформят като заглавни изрази, например:

Доклади на тема „Климент Охридски и развитието на българската литература“, „Климент Охридски и българската наука“... прочетоха студенти от четвърти и трети курс на българска филология (РД, 3. XII. 1966); Неотдавна литературният критик Максим Наймович изнесе втора лекция „Дейци на литературата и изкуството, прославили нашата родина“ (НК, 15. V. 1967); В Плевен се състоя читателска конференция на тема „Младият герой в българската литература“ (НК, 17. II. 1967); Радиоконкурсът по руски език не случайно е назван „Руско-български разговорник“ (РД, 17. V. 1967); След урока „Развитие на занаятите и търговията“ в шести клас вместо обобщение правя мислена екскурзия на тема „На пазар в средновековния град“ (в. Борба, 17. X. 1966); По инициатива на окръжния комитет на БКП в окръга се организира разговор на тема „Марксизъм-ленинизъмът за културата и културното наследство“ (НК, 15. IV. 1967).

9. Рубрики, цикли, предавания, раздели и подобни; лозунги, девизи и подобни

Изрази, които именуват озаглавяващо рубрики, цикли, предавания, раздели с различно съдържание и на различно място се оформят като заглавия — в кавички и с главна буква, например:

На 18 т. м. ще бъде изнесен вторият концерт от цикъла „Шедьоври на музикалното изкуство“ (НК, 10. X. 1966); В брой 98 на вестника под рубриката „Тревожен сигнал“ със заглавие „Да спрем намаляването на кравето мляко“ бе критикувано стопанството в Карансен (в. Борба, 14. IX. 1967); Утвърдиха се предавания, като „Спектър“, „Пееща камера“, „Какво разкрива обективът“ и др. (сб. Социалистическа България, 1969, с. 492); В стандартите „Материали за целулоза“ и „Плочи от дървесни частици“ да се впише и новосъздаденият сортимент и сортиментът „Материали за занаятчийска преработка“ (РД, 7. VIII. 1967); Освен сборното предаване на младежката радиостанция „Хоризонт“ се появиха и „Глобус“, двучасовият блок „От 6 до 8“ и други (НК, 5. VIII. 1969); Но не е излишно да се направи упрек, че „Къдрава антена“ понякога е накъдрена безвкусно, че рубриката „Приятен обед“, която заема централно неделно място, не винаги ражда добър апетит (НК, 5. VIII. 1969); По държавния план се предвиждат 47 теми от раздела „Проучвателни, научноизследователски и опитни работи“ (в. Икономически живот, 24. VIII. 1968).

Лозунгови изрази (призиви, мото, девизи) се включват в текста като чужди думи и като изречения със самостоятелно значение, затова се обграждат в кавички и започват с главна буква, например:

На фасадата на аерогарата е написано на български и румънски: „Да живее румъно-българската братска дружба!“ (ОФ, 16. VI. 1967); Под благородния призив „Туризмът — паспорт на мира“ минават ред културни, икономически и други мероприятия (НК, 28. VIII. 1967); Партиеният лозунг „По-близо до живота, повече сред народа!“ е еднакво валиден за всички творци на културата (ЛФ, 24. VIII. 1967); Критикът е едновременно в досег с литературата, с големите идеи на века, с живия живот. И за него важи изискването „По-близо до хората“ (ЛФ, 17. VIII. 1967); Мото на ЕКСПО-70 е, както е известно, „Прогрес и хармония на човечеството“ (НК, 13. XII. 1969); На семинара, който ще премине под девиза „Фотонкуството в служба на мира и прогреса“, ще бъдат изнесени 7 доклада (НК, 13. XII. 1969); Мото на нашето участие в „Прогресът е борбата за хармония“ (НК, 13. XII. 1969); Приетата програма определя пътищата за осъществяване на лозунга „Учение и труд, труд и учение“ (в. Студентска трибуна, 30. XII. 1969).

10. Военни учения, спортни състезания и игри, прегледи на художествената самодейност или на постиженията в някаква област на културния живот, празненства, фестивали, конкурси, викторини, съревнования, движения, почини

Някои от тези обекти могат да имат и описателни собствени имена, но доста често получават символични названия:

Учението „Родопи“, както и маневрите „Октомврийски шурм“ и „Вълтава“, проведени миналата година и по-миналата година, . . . показват реалността на една високо организирана обединена военна сила (НМ, 28. VIII. 1967); В

десетия висоплаински крос „Шипка“ ще стартират състезатели от осем страни (РД, 17. VIII. 1967); Най-добрите наши тютюноберачки... вчера и днес участваха в заключителния етап на конкурса състезание „Сръчни ръце-67“ (НМ, 17. VIII. 1967); Футболният турнир „Футболна смяна-67“ навлиза в решителната си фаза (РД, 23. VIII. 1967); В традиционното автомобилно рали „1000 езера“ във Франция стартират 119 екипа (в. Автомото, бр. 9 от 1969); Днес състезателите от отбора на България потвърдиха сериозните си претенции за купата на международната регата „Варна“ (ОФ, 23. VIII. 1967); В програмата се предвижда участие на югославски артисти във „Варненско лято“ и на наши артисти в Дубровнишките летни игри, както и в програмата на „Охридско лято“ (НМ, 12. VI. 1967); Съборът „Пирин пее“ ще се състои на 2 и 3 септември (РД, 17. VIII. 1967); Много оригинални по замисъл бяха „Празникът на моя град“ в Благоевград, „Празникът на Пирин“ в Разлог, фестивалът „Родопа пее“ (НК, 26. V. 1967); От 21 юни ще започне третият международен фестивал „Златният Орфей“ (НМ, 17. VI. 1967); Съвместно със Студентския дом на културата ще бъде подготвена вечер-рецитал „Вапцаров по света“... Няколко вечери на тема „Моего място в строителството на комунизма“ ще бъдат проведени в различни предприятия (РД, 16. VI. 1967); Освен своите художествени качества изложбата „Полски възпоменателни медали“ има и познавателно значение (НК, 3. XII. 1969); В стария музей на Берлин е открита международна изложба на графиците „Интерграфик-67“ — така е обявена тя и това название ни говори много (ВН, 26. V. 1967); Предстои да развием по-нататък нашето съревнование, наречено „В полет към комунизма“ (НМ, 17. XII. 1967); В нашия окръг преди 4 години се зароди движение „За новото село — голямо реалистично изкуство, високо социалистическа култура“ по призова на изтъкнати културни дейтели (РД, 20. V. 1967); Продължава публикуването на материали от български автори за конкурса „Рамо до рамо“ (сп. Днес и утре, 29. VII. 1967); Съревнованието „Образцова спортна публика“ предлага широко поле за различни идеи (в. Футбол, 20. V. 1970); В своята ежедневна работа нашите търговски работници успешно прилагат почините „Купувачът има право“ и „Всеки търговски работник-консултант“ (в. Борба, 17. XII. 1966); Едно от първите изисквания е достойно участие... в движението „Млади марксисти“ (НМ, 17. XII. 1966).

11. Ордени, медали, значки, купи, звания, награди

Тези обекти се именуват почти винаги със символични собствени имена:

орден „Народна република България“ — I степен, ордени „Георги Димитров“, „Девети септември“, „Народна свобода“, „Народен орден на труда“, медал „За прослужени години във въоръжените сили“, значка „Златно кормило“, значка „Отличник“ на МНП, отличие „Златният лъв на свети Марко“ (дава се на филмовия фестивал във Венеция), награда „Златни ръце“, купа „Златната богиня“, купа „Дейвис“, диплома „Пионери на петата петилетка“, „Паспорт на победата“, „Грамота на победата“, литературна награда „Георги Бакалов“, титла „Световен шампион“.

Почетните звания се пишат с главна буква и в кавички само когато се именува самото звание. Това се отнася и до научните степени. Щом се дават като конкретни звания на конкретни носители или участвуват в изречението във функцията на обикновени съставни названия, не се пишат в кавички и с главна буква. С оглед на това е правилно написаното в следното изречение:

Запазват се следните почетни звания, учредени до влизането в сила на настоящия указ: „Герой на социалистическия труд“, „Герой на Народна репуб-

лика България", „Народен“, „Заслужил“, „Почетен“, „Кавалер на ордена „За храброст“, „Майка-герония“ (Справочник на активиста, София, 1969, с. 222); Той получи званието „Кандидат на филологическите науки“ или „Получи званието „Почетен доктор“ на Софийския университет“. А не е правилно в изреченията:

Ако анализираме състава на една младежка трудова бригада, каквато е тази на Героя на социалистическия труд Евтим Кръстев, ще видим... (сб. Социалистическа България, 1969, с. 116); Той е Герой на социалистически труд; Той е „Кандидат на филологическите науки“.

Въпреки така установилата се практика едва ли има обаче основание да се пише главна буква и в първия случай. Защото какво означава в същност например съчетанието „почетен доктор“ в изречението „Той получи званието „почетен доктор“ на Софийския университет“. То собствено име ли е, има ли в контекста някаква индивидуализираща функция, употребява ли се като символно име? Съчетанието е употребено с обикновеното си значение, а то е едно понятие. Кавичките означават, че само се цитира в текста, за да послужи като приложение към родовата дума „звание“, че не се използва с пряката си номинативна функция, както е например в изречението „Той е почетен доктор на Софийския университет“. Неоснователността на главната буква в случая още по-добре проличава, ако се направи сравнение с изречението „Той получи титлата „професор“. Тук никой няма да помисли за главна буква при думата „професор“, а изречението има еднообразна с първото изречение морфологично-синтактична структура и еднотипна семантика. Само аналогията на сортовете и фирмените названия е, която е установила традицията да се пишат с главна буква и съчетания, означаващи почетни звания, научни степени и някои титли и използвани като приложения към съотносителни родови думи.

12. Сортови и фирмени названия; марки и номенклатурни знаци

На с. 372, т. VIII вече изяснихме морфологичната природа и семантиката, а също и основанието за писане с главна буква на сортовете и фирмените названия. Под „фирмено название“ ще разбираме маркиращите думи, с които се назовават много еднотипни предмети, за да им се даде някаква понятийна характеристика (автомобил „Форд“, т. е. автомобил с такива и такива качества, прах за пране „Свежест“, т. е. прах за пране с такива и такива качества), а и на цялата серия едновременно, т. е. на понятието за предметите от серията. Фирменото название не индивидуализира, а категоризира предмета, включва го в рамките на определено понятие. Фирмени названия са:

трактор „Болгар 112“, аерозолен апарат „Ракета“, тракторен плуг „Славония“, метално скеле „Хюнеберг“, раница „Вихрен“, гумени лодки „Зиберфайл“ и „Хол“, пореста кожа тип „Скай“, лека кола „Булгаррено“, плат „Афродита“, „Орхидея“, ленена материя „Парижанка“, кола „Фиат-850“, пиана „Фьорстер“.

„Блютнер“, „Рьокш“, гранулиран суперфосфат марка „Трипл“, плат „Малипол“, ракета-носител „Восток“ и пр.

Маркиращите названия имат в нашата епоха извънредно широко приложение, защото с тях се назовават многообразните продукти на бурно развиващото се индустриално производство. Те са нужни за сложния и интензивен търговско-икономически живот на времето.

Селскостопанските култури пък се класифицират със сортови названия. Сортовите названия са също символични имена, даващи понятийна характеристика. И те не означават нещо отделно, а съотнасят отделното с общото. Същински собствени имена са само такива названия, които се дават на отделни растения, на отделно дърво, на отделна роза например, а това са много редки случаи в практиката. Писането на сортовите названия с главна буква се определя не от индивидуализиращата им функция, каквато те нямат, както вече се изтъкна, а от необходимостта да се избягнат някои смислови неудобства при използването на нарицателните като сортови имена (ако и такива случаи да са твърде редки). Така именно става ясно, че думата, използвана като марка на предмета, е употребена не преносно, а със символично-маркираща функция. Употребата на главната буква тук се е наложила и поради факта, че като маркиращи думи се използват понякога и същински собствени имена. Сортови названия са например:

овес „Флемингстрой“, „Кондор“, пшеница „Сан пасторе“, „Безостая 1“, „Ранная-12“, „Садовска ранозрейка“, ечемик „Алжер“, „Кедзорас“, паревница „Канзас“, памук „Тракия“, роза „Мирся“, „Московско утро“, тютюн „Верджиния“, „Мелник“, „Неврокол“, грозде „Димят“, „Гъмза“, „Червен мискет“, „Памид“, слънчоглед „Маяк“, фасул „Русенски — ран“, „Русе 2“, „Дунавец“.

Сортовите названия трябва да се поставят винаги в кавички, щом са употребени именно като сортови названия (защото някои от тях поради честата си употреба в разговорната реч са се превърнали и в нарицателни, например: „Хапнах си прекрасен памид“, „А по лозите като жълтнал оня ми ти българ. . .“). Те трябва да се различават от обикновените имена на растенията, като например *лайкучка*, *жълтурче*, *жълт кантарион*, които категоризират растителния свят в родово и видово отношение. Сортовите названия дават класификация вътре в родовите и видовите названия, установени в езика. Те се измислят изкуствено, защото езикът сам не си е създал такава класификация или тя е съвсем недостатъчна. За тях следователно се използва вече готов езиков материал, на който се възлага нова номинативна функция. Това определя необходимостта и от кавичките, и от главните букви.

Различните породи селскостопански животни също получават особени названия. Когато се казва крави от породата „Шортхорн“ или овце за вълна тип „Електорал“ и „Нагрети“, очевидно имаме символични имена, които трябва да се пишат като всички други символични имена. Обаче установила се е по-друга практика. Например:

Господин Итън поддържа животни само от породата шортхорн (Тоско Ванчев и Здравка Ванчева, Животновъдството в САЩ, 1967, с. 9); Първоначално развъжданите и изнасяни от Испания мериносови овце принадлежат към двата типа овце за вълна — електорал и нагрети (Въто Груев и др., Основи на животновъдството, 1967, с. 355).

Очевидно е, че в научния език символичните имена са се превърнали в терминологични означения. И в обикновената практика те много често се използват за означаване на самите животни, а не като названия на породата, та бързо започват да се схващат като нарицателни. За това допринася и фактът, че различните породи се назовават не само със символични означения, а и с терминологични съчетания, например *вюртембергска овца*, *червено искърско говедо*, *швейцарска крава*, *йоркширска свиня*, *хемпширска овца*, *сенбернардско куче* и мн. др. От научния език и разговорната реч тази практика преминава и в другите стилове и текстове. Тя вече се е наложила и не бива да се променя, макар че е едно отклонение от правописния регламент.

Поради непрекъснатото растящата нужда от квалифициращи и етикетиращи означения в областта на индустриалното и селскостопанското производство все по-често се използват и номенклатурните знаци. Те също се пишат с главни букви, а и в кавички, за да се различават от абривиатурите, например:

трактор „ТЛ-30 А“, сорго „НК-125“, и „РС-010“, царевичен хибрид „СК-4“, редосеялка „ГД-36“ и „СУК-4-А“, тороразпръсквач „ТНБ-12“, самолет „АН-2М“, зърночистителна машина „ОВП-20“ и „ОВ-10“, царевица „СК-4“, междулинеен хибрид „РПХ-1655“ и „РПХ-1478“, осцилограф „К-115“, потенциометър „Р-345“, комбайн „Е-Б12“.

Използват се и съчетания от символично име и номерация или номенклатурен знак:

памук „Тракия-45-12“, пшеница „Ранная-12“, автоматична станция „Луна-10“, изкуствен спътник „Електрон-1“, кола „Мерцедес 250“.

След продължителна употреба в езика някои сортови и фирмени названия се превръщат също в обикновени нарицателни и се пишат с малка буква. Такъв произход имат нарицателни като *збройовка*, *колт*, *панама*, *наган* и пр. (вж. и с. 388, т. VIII). Но лексикализирането на фирмените и сортовите названия в нарицателни, общо взето, е рядко явление, което води началото си главно от разговорната реч.

Както се вижда от всичко казано дотук, морфологично-фразеологичната употреба на главните букви е свързана с категориалното значение собствено име. Това значение се състои в същност в способността на думата или словосъчетанието да служи в контекста за специално индивидуално название на конкретен предмет. Понеже функцията на собствените имена в речта е етикетираща, називна и следователно строго ограничена в номинативно отношение, тя е опозиция на функцията на думите, категоризиращи

предметите, означаващи понятията за предметите. Едните индивидуализират — другите категоризират. И доколкото двата члена на тази опозиция имат предметността като първичен (основен, обобщаващ) семантичен показател на своето значение, те се обобщават в лексикално-морфологичната категория съществително име. Дотолкова можем да говорим и за морфологична употреба на главните букви, тъй като морфологичните категории са в същност лексикално-граматични категории. Понеже с функцията на собствено име могат да бъдат натоварени не само отделни думи, но и словосъчетания, които в текста се фразеологизират, защото в състава на изречението имат значение на лексема, бихме могли да говорим и за фразеологична употреба на главните букви.

Индивидуализиращата функция на собствените имена в българския книжовен език се дублира от членната морфема и показателните местоимения. Но индивидуализацията, която се постига с тези изразни средства и със собствените имена изисква различен контекст, предполага различна логика на речта, има различна изразителност. Определеността, която се създава от членуването и показателните местоимения, зависи от повече или по-малко широк контекст, тъй като сами по себе си тези изразни средства имат не коңкретно, а категориално значение. Поради това те само върху фона на семантичното поле на текста създават конкретност и определеност. Собствените имена също функционират като конкретизиращи средства предимно в текста, но на собственото име не е нужна онази сложност на описанието, която в по-голяма или по-малка степен се налага, когато конкретизацията се постига само чрез членуването или само чрез показателните местоимения. И това е тъй, защото собственото име няма категориално значение, а има винаги конкретно значение. В това именно и се състои голямата роля на собствените имена в съвременното езиково общуване, а затова и са съвсем оправдани и необходими всички грижи, които се полагат за ефикасното функциониране на тези езикови средства в системата на писмената реч. По същество писмото е система от норми за трансформиране на звучащата реч в графически форми. В звучащата реч, освен ролята на контекста, имат значение за правилното функциониране на собствените имена и някои супрасегментни (надфонемни) звукови средства на речта. Удобството, което предлага маркирането с главни букви на същинските собствени имена и на нарицателните и словосъчетанията, употребени като собствени имена в текста, е много съществено за функционирането на писмената реч, не само защото компенсира загубата на супрасегментните елементи, с които си служи устната реч, а и защото главните букви служат като опорни точки при четенето, позволяващи бързо и точно да се разпределя в членовете на изречението неговата семантика. Така чрез главните букви се оптимализира писмената реч, защото се опростява текстът и се улеснява контактът между производител и получател на речта.

Днес писмото се владее почти от всички членове на културно

напредналите народи, затова въпросите на ортографията тук представляват несъмнен интерес практически за всеки човек. Този интерес сега е присъщ на хора с по-висока степен на езикова подготовка (в сравнение, да кажем с миналото, когато също не е липсвал обществен интерес към правописните въпроси), което определя две важни особености в отношението на обществото към правописа: раснещата придирчивост към правописния регламент и раснещите изисквания към правописната теория като един от разделите на науката за езиковата комуникация. Имащ такава богата и разнообразна проблемно-лингвистична основа, засягащ важни страни от структурата и семантиката на основните единици, с които борави всяко изказване — думите (а този въпрос засяга и изреченията, и сложните синтактични цялости), заангажиращ много често съзнанието на пишещите, въпросът за главните букви при собствените имена (а и изобщо в текста) става без съмнение един от кардиналните въпроси на съвременния български правопис. Сблъсквайки се постоянно и неизбежно с раснещата нужда от използването на главни букви, широката практика се стъписва пред необходимостта самостоятелно да определя семантичните или лексикалните (а и синтактичните или стилистично-контекстовите) условия за тяхното присъствие или отсъствие в писмения текст. Очевидно е поради това, че тя се нуждае от такива правописни правила и ръководства, които да определят не по принцип, а да разкриват в подробности употребите и значенията на главните букви в писмения текст. Значението на такива именно правописни правила се увеличава и от съображението, че те ще имат не само ортографичен смисъл, а поради връзките си с цялата система на езика и речта ще допринасят съществено за повишаване на езиковата култура на обществото.

Като изхождаме от направените в хода на изложението констатации и изводи, стигаме до следните мисли за тенденциите и факторите, които могат да определят формулировките на правилата за главните букви при собствените имена:

1. Наличието на противопоставянето нарицателно/ собствено име, вече твърде развито, оправдава употребата на главните букви при собствените имена поради едновременното функциониране на много съществителни или субстантивирани части на речта и като собствени, и като нарицателни имена. Чрез главните букви при собствените имена се оптимализира писмената реч, защото се опростява и уточнява контактът между създател и консуматор на изказването.

2. Развитието на науката, техниката, индустрията, усложняването на формите на обществения живот и международните отношения все повече налагат на речта нуждата от сигниране (индивидуализиране) на множество конкретни обекти (организации, предмети и пр.). Езикът обаче по силата на своите вътрешни закони като система от знаци с определена специфика не може да създава бързо и лесно за тази цел нов тип знаци, а вкарва в сигнира-

ща функция онова, с което вече разполага (думи, словосъчетания) използвайки семантичната или фразеологичната конверсия. Тази тенденция разширява случаите на разноредно (индивидуализиращо и номинативно-понятийно) функциониране на еднакъв езиков материал. Това увеличава и нуждата от използването на главните букви като знаци-дестинктори, т. е. като конститутивни елементи на писмения знак (писаната дума), придаващи му друго значение, други функции и компенсират онези фактори на звучащата реч, чрез които в нея се уточняват лексикално-семантичните функции на думите и словосъчетанията. При словосъчетания, употребени с ономастична функция, е достатъчна главна буква в началото само на първия компонент (доколкото другите не са собствени имена). В контекста обикновено добре се уточнява останалият състав на съчетанията, употребени като топоними или астроними, като съставни собствени имена или символни собствени имена. При личноименните съчетания всички компоненти ще се пишат с главна буква, защото те се употребяват и поотделно като собствени имена. Като антропоними трябва да се схващат и пишат и всички нарицателни, преносно или условно употребени за индивидуални имена на лица или олицетворени животни и предмети. В ономастична функция влизат само такива приложения към собствени имена на лица, които се схващат от обществото като неразделна част от името на лицето. Относителността на този критерий изисква попълно и точно определяне на личните имена, приложенията към които трябва да се пишат с главна буква.

3. В транскрипциите на чуждоезични съставни собствени имена случаите се диференцират както следва. В антропоними и топоними всички думи, имащи самостоятелно значение, трябва да се пишат с главна буква, защото се схващат от българина все като собствени имена, а широко известно е, че личните имена и имената на географските обекти трябва да се пишат с главна буква. В останалите случаи (при символните имена със съставен характер, при съставните названия на вестници, списания, учреждения, театри и др.) остава в сила принципът, прилаган към българските съставни собствени имена: да се пише с главна буква само първата дума и включените в съчетанието същински собствени имена. Такива транскрибирани съставни имена се употребяват много рядко и се усвояват в съставената от специалистите форма, та това изключение не се явява неудобство за практиката.

4. Метафоричната употреба на собствените имена довежда до създаването на нови апелативи, когато тази употреба стане широко известна и се лексикализира. Естествено е такива апелативи да се пишат с малка буква. Но при индивидуалните метафорични и преносни употреби на собствените имена няма основание да се снемат главните букви. Без тях собствените имена не биха могли в същност да изпълняват метафоричната си роля в речта. При зачестила преносна употреба собственото име се стреми към достигане на апелативно значение, но крайният резултат на този процес се уста-

новява сигурно само в случаите, претърпели пълно развитие. А има и междинни и поради това неясни случаи. И затова е нужно по-пълно описание на установените в езика отонимически апелативи. В пословици и поговорки или във фразеологизирани изрази е налице също метафорична употреба на собственото име и затова по-рационално е да се запазва тук писането му с главна буква. В изрази с фразеологично или терминологично значение притежателните прилагателни от лични собствени имена ще се пишат с малка буква, защото целият израз има нарицателно значение. Плуралните форми не винаги превръщат собствените имена в апелативи. Тук за критерий на правописа трябва да служи семантиката на формата: ако означава много лица с еднакво име, необходимо е да се запази чрез главната буква формата и на собствено име. Щом плуралните форми от собствено име на лице имат характеризиращо (окачествяващо) значение, те вече не са собствени имена и това трябва да се отрази чрез писането им с малка буква.

5. Астронимите повтарят съществуващите възможности при топонимите и антропонимите, т. е. едни и същи форми могат да се употребяват и в нарицателна, и в астронимична функция. В контекста съвсем рядко и при отделни думи (*земя, луна, слънце, космос, галактика, вселена*) се стига до колеблива проява на значението им. Астронимът е конкретно и пряко означение на обекта (ако и много от астронимите да са преносно употребени нарицателни, съчетания или антропоними), затова те не следва да се обграждат в кавички.

6. Прилагателните, произведени от антропоними, топоними и астроними, трябва да се пишат с малка буква, тъй като това са вече думи от друга морфологична категория. Така трябва да се пишат те и когато се употребяват като субстантивирани форми с нарицателно значение. Писането на притежателните прилагателни, произведени от антропоними (и някои топоними), с главна буква е изключение, което улеснява писмената реч, защото така те по-точно ни съотнасят с лицето, изразявайки само съотношение с него, а не качество. Щом като не съотнасят с конкретно лице, както са в някои съставни названия с терминологично значение и в някои фразеологизирани съчетания, притежателните прилагателни, произведени от собствени имена, ще се пишат с малка буква.

7. В нашата епоха е закономерна тенденцията езикът да увеличава номинативните си средства по пътя на устойчивите словосъчетания, едни от които се използват като нарицателни, а други като собствени имена. В контекста е възможно да се използват като собствени имена и редица словосъчетания, които не са установени в езика с такава функция. Щом като това е ясно от съдържанието на текста и необходимо за точното изразяване на мисълта, приема се контекстова употреба на главните букви при авторско използване на някои съчетания вместо официалното название на обекта или при липса на такова название. Ако от официалното или контекстовото собствено име се взема само една дума (обик-

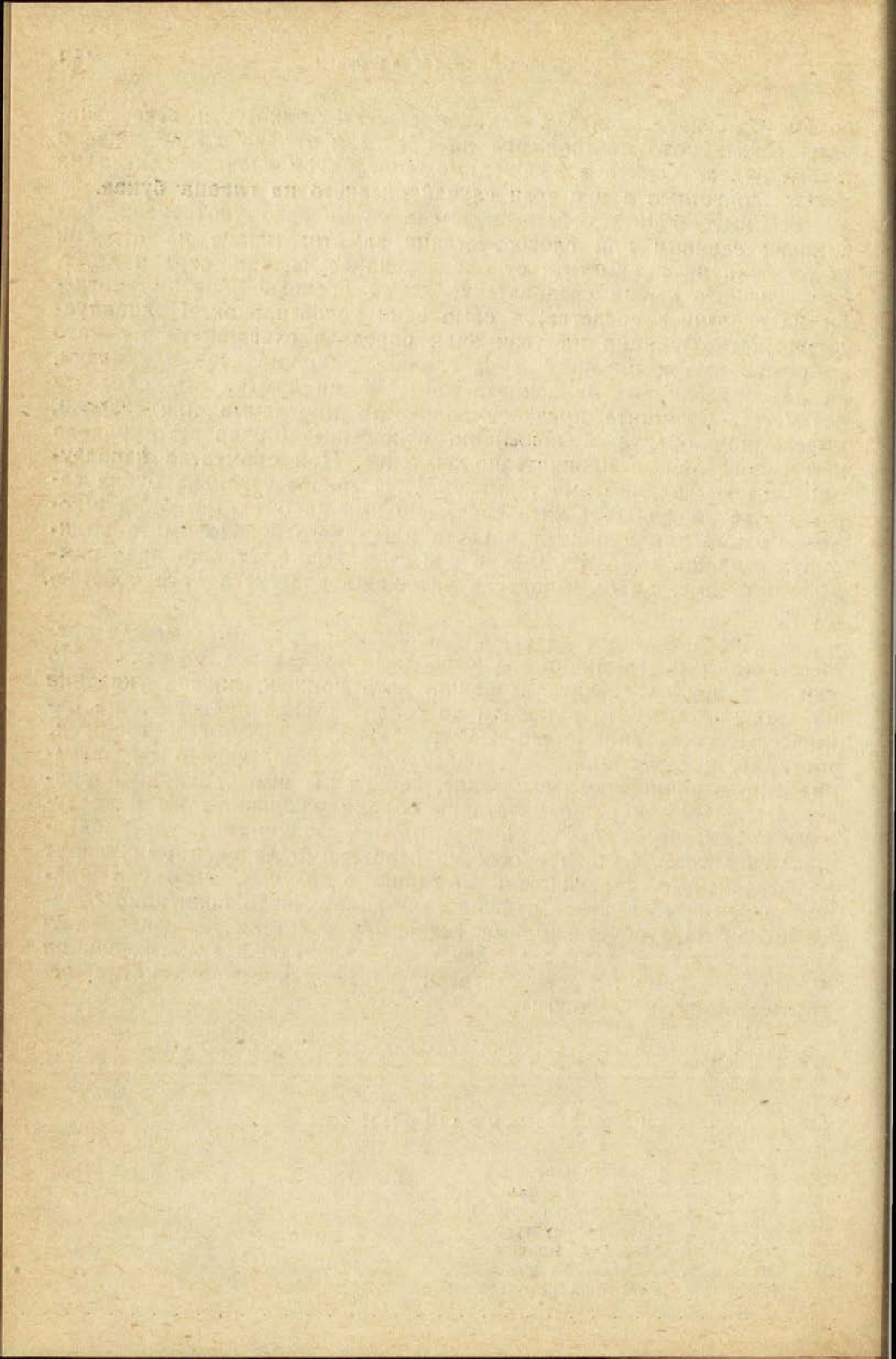
новено основната, която е някакво съществително), тя вече означава понятийното съотношение на обекта и трябва да се пише с малка буква. Когато е необходимо, с оглед смисловата яснота на текста, допустимо е и в този случай писането на главна буква.

8. Символичните собствени имена са условно употребени лексикални единици или словосъчетания за етикетирание на отделни обекти или на предметите от определена серия, тип, сорт и др. т. Символичните имена следователно не са преносно-образни употреби на изразните средства, а само един условен знак. Индивидуализиращата функция на този знак определя схващането му като собствено име и писането му с главна буква, но вече в кавички, за да се различава от пряката употреба на думата или словосъчетанието. Стоящите пред символичното име думи или изрази, определящи обекта в понятиен отношение (обикновено родово или видово), са с нарицателно значение. При съвместно използване със символично име те могат да се пишат с главна буква само ако се употребяват като собствено име на обекта и без символичното име или ако имат в речта и без него необходимата индивидуализираща сила. Възможно е и съчетанието, стоящо пред символичното име, да се използва условно в контекста като собствено име.

9. Много важно е да се определя върно границата между апелативната и ономастичната употреба на съставните названия. Но тъй като при съставните названия, като по-нови, липсва указание на традицията, която ръководи до голяма степен правописа на същинските собствени имена (антропоними, топоними, астроними, зооними), и съчетанията проявяват ясно ономастичното си значение само в конкретното изказване, винаги ще има различия в правописа на едни и същи съчетания поради различното им използване и различното схващане на тяхната функция от употребяващите ги автори. Затова е особено необходимо да се нормализират в правописните справочници междинните случаи, когато е най-ясно как трябва да се схваща съчетанието, като понятиен означение или като собствено име (например съчетанията, означаващи специалностите в учебните заведения, учебните предмети, секции и звена в научни и производствени учреждения и предприятия, исторически епохи и други).

СЪКРАЩЕНИЯ:

- ВН — в. Вечерни новини
- ЗЗ — в. Земеделско знаме
- ЛФ — в. Литературен фронт
- НК — в. Народна култура
- НМ — в. Народна младеж
- ОФ — в. Отечествен фронт
- РД — в. Работническо дело

СОБСТВЕННЫЕ ИМЕНА И ПРОПИСНЫЕ БУКВЫ

Димитр Чизмаров

Резюме

Во второй части студии „Собственные имена и прописные буквы“, которая публикуется в настоящем томе и является продолжением первой части, опубликованной в VIII томе „Трудов ВТУ“, рассматривается употребление главных букв в составных и символических собственных именах в литературном болгарском языке. Определяя структурные типы составных собственных имен, автор классифицирует их в зависимости от характера названных ими объектов и рассматривает конкретно все проблемы правописания относительно употребления прописных букв при различных типах и группах составных собственных имен.

По той же методике рассматриваются и символические собственные имена как лексико-семантическое явление речи, дается исчерпательная классификация в зависимости от характеристики названных ими объектов, объясняется употребление главных букв в некоторых случаях колебания.

NOM PROPRE ET LETTRES MAJUSCULES

Dimitar Tschizmarov

Résumé

Dans la seconde partie de l'étude „Nom propre et lettres majuscules“ publiée dans le présent tome comme faisant suite du tome VIII, des Travaux de l'Université de Véliko Tirnovo on traite de l'emploi des majuscules dans les noms propres composés et dans les noms propres symboliques en bulgare moderne. On établit et types structuraux des nomes propres composés de caractère descriptif et on procède à leur classement d'après le caractère des objet désignés. Tous les problèmes d'orthographe concernant les majuscules dans les différents types et groupes des noms propres composés sont traités d'une manière très concrète.

L'auteur suit la même méthodologie dans le traitement des noms propres symboliques qui sont considérés comme un phénomène lexicosémantique dans le discours. Ils sont répartis en classes exhaustives d'après le caractère des objets désignés. Les cas où l'on peut hésiter dans l'emploi de la majuscule avec les noms propres sont éclaircis très en détails.

